

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Петар С. Жарковић

Марко Никезић и југословенска спољна политика
(1952-1972)

докторска дисертација

Београд, 2021

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Petar S. Žarković

Marko Nikezic and The Foreign Policy of Yugoslavia
(1952-1972)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Ментор:

Проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Чланови комисије:

Проф. др Мира Радојевић, редовни професор на Филозофском факултету, Универзитет у Београду.

Проф. др Александар Животић, ванредни професор на Филозофском факултету, Универзитет у Београду.

Др Драган Богетић, научни саветник, Дописни члан САНУ, Београд.

Др Слободан Селинић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд.

Датум одбране _____

Марко Никезић и југословенска спољна политика (1952-1972)

Сажетак:

У раду је анализиран развој југословенске спољне политике кроз дипломатски рад и политички рад Марка Никезића у периоду 1952-1972. Као дипломата М. Никезић је провео 15 година на различитим позицијама у југословенској дипломатији. У улози југословенског амбасадора Никезић је од 1952. заступао југословенске интересе у Египту, Чехословачкој и Сједињеним Државама. Од 1962. године био је југословенски државни подсекретар за спољне послове, да би по повлачењу Коче Поповића постао државни секретар за спољне послове (1965-1968). На Шестом конгресу Савеза комуниста Србије 1968. године био је изабран за председника Централног комитета, као препознати заступник реформске партијске опције. Услед непомириљивости са конзервативном партијском линијом, Никезић је поднео оставку 1972. и повукао се из јавног живота.

Методолошки рад посматра развој југословенске спољне политике кроз три различите перспективе Никезићеве политичке биографије. Најпре, кроз активности југословенског амбасадора анализира се примена југословенске спољнополитичке стратегије у односима са различитим међународним актерима (Каиро, Праг и Вашингтон). Друго, са позиције државног секретара за спољне послове реконструше се начин рада Државног секретаријата за спољне послове (ДСИП), узроци спорења са Партијом и одговори на доминантна југословенска спољнополитичка питања; са позиције председника ЦК СК Србије анализира се утицај политике детанта у Европи на епилог југословенске унутрашње кризе, те остваривост реформске политике у контексту југословенско-совјетских односа. Оваквим одабраним приступом објашњени су главни правци југословенске спољне политике у међународним односима, процес доношења одлука и начин формирања спољне политике у социјалистичкој Југославији, као и важност спољнополитичког опредељења на унутрашња питања.

Рад се темељи на великом броју необјављене изворне грађе, који реконструше неке од важних периода у историји социјалистичке Југославије и омогућава потпуније разумевање улоге Марка Никезића у југословенској спољној политици.

Кључне речи: Марко Никезић, Југославија, Хладни рат, дипломатија, Тито, спољна политика, Совјетски Савез, социјализам.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије.

Marko Nikezic and The Foreign Policy of Yugoslavia (1952-1972)

In the dissertation, I analyse the diplomatic and political work of Marko Nikezic along with Yugoslav foreign policy development during the period from 1952 to 1972. As a diplomat, Marko Nikezic spent 15 years in different positions in Yugoslav diplomacy. As the Yugoslav Ambassador, he represented Yugoslav interests in Egypt, Czechoslovakia, and United States. He was Undersecretary for Foreign Affairs from 1962. After Koca Popovic's resignation, he was appointed Secretary for Foreign Affairs from 1965 to 1968. As a distinguished exemplar of reform-oriented party members, he was elected president of the Central Committee on The Sixth Congress of of the League of Communist of Serbia in 1968. Nikezic resigned and retired from the public due to inconsolable differences with the conservative party members in 1972.

The dissertation methodologically observes the development of Yugoslav foreign policy through three different perspectives of Nikezic's political biography. Firstly, through his activities as a Yugoslav Ambassador. The impact of Yugoslav foreign policy strategy through relations with various international partners (Cairo, Prague, and Washington). Secondly, from the position of the Secretary for Foreign Affairs. The State Secretariat for Foreign Affairs (DSIP), the causes of the dispute with the Party, and the answers to the dominant Yugoslav foreign policy issues. Finally, from the position of the president of the Central Committee of the League of Communist of Serbia. The influence of the detente policy in Europe is analyzed through the epilogue of Yugoslav internal crisis, the feasibility of the reform policy in the context of Yugoslav- Soviet relations. This chosen approach explains the main directions of Yugoslav foreign policy in international relations, the decision-making process, and the way of forming foreign policy in socialist Yugoslavia, as well as the importance of the foreign policy commitment to internal issues.

The work relies on a collection of unpublished sources which reconstruct some of the prime periods in the history of socialist Yugoslavia and provide a greater understanding of the role of Marko Nikezic in Yugoslav foreign policy.

Keywords: Marko Nikezic, Yugoslavia, Cold War, diplomacy, Tito, foreign policy, Soviet Union, socialism.

Scientific field: History.

Scientific subfield: History of Yugoslavia.

Садржај

ПРЕДГОВОР	
УВОД	1
1. ЈУГОСЛОВЕНСКО ОТКРИВАЊЕ БЛИСКОГ ИСТОКА: МАРКО НИКЕЗИЋ КАО АМБАСАДОР У ЕГИПТУ (1953–1956)	6
1.1. Војни пуч или револуција? Марко Никезић и Гамал Абдел Насер: откривање првог човека Египта.	9
1.2. „НАСЕРОВСКИ ЗАОКРЕТ“ – идеолошки оквири новог међународног позиционирања Египта и Утицај Југославије.....	15
1.2.1. Ванблоковска политика Југославије и Египат.....	20
1.2.2. Југословенски социјализам и Египат	24
1.3. Хладни рат на Блиском истоку. Ванблоковско позиционирање Египта и нова југословенска спољнополитичка стратегија 1955–1956.....	30
2. ЈУГОСЛАВИЈА И ИСТОЧНИ БЛОК У НОВОЈ ФАЗИ СПОРЕЊА: М. НИКЕЗИЋ КАО АМБАСАДОР У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ (1956–1958).	41
2.1. Двадесети конгрес КПСС и совјетска стратегија „обуздавања“ Југославије.	47
2.2. Југословенско-чехословачки односи у светлу кризе у Источној Европи 1956. године.	53
2.3. Југословенска ванблоковска политика и раднички покрет. КПЧ против „ЈУГОСЛОВЕНСКОГ РЕВИЗИОНИЗМА“	66
3. АМЕРИЧКА СПОЉНОПОЛИТИЧКА СТРАТЕГИЈА И ЈУГОСЛОВЕНСКА НЕСВРСТАНА ПОЛИТИКА: МАРКО НИКЕЗИЋ КАО АМБАСАДОР У САД (1958-1962).	79
3.1. Ајзенхауерова администрација и Југославија (1958-1960).	81
3.2. Кенедијева „нова политика“ и југословенска „несврстаност“ (1961-1962).	92
4. У ВРХУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ. МАРКО НИКЕЗИЋ И „СИПОВСКА“ КОНЦЕПЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ (1962–1968).	115
4.1. Марко Никезић и „сиповска концепција“: узроци партијске оптужнице 1963. године.....	115
4.1.1. Брионски пленум и ДСИП.....	130
4.2. ДСИП и питање југословенске („просовјетске“) спољне политике.....	139
4.2.1. Друга нормализација југословенско-совјетских односа.	143
4.2.2. Реформа СКЈ и спољнополитички отпор.	163
4.2.3. Антиимперијализам у Трећем свету.....	174
4.2.4. Шестодневни рат 1967.	183
4.3. ПРАШКО ПРОЛЕЋЕ и ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТИЈА 1968.....	195
4.3.1. Југословенско посредништво и неуспех „Мале антанте“.	200
4.3.2. Војна интервенција у Прагу и проблем спољнополитичког престројавања Југославије.	210
5. У ВРХУ ПАРТИЈЕ У СРБИЈИ. НИКЕЗИЋЕВО РЕФОРМСКО ПАРТИЈСКО РУКОВОДСТВО И ЈУГОСЛОВЕНСКА СПОЉНОПОЛИТИЧКА ОПРЕДЕЉЕЊА (1968-1972).	222

5.1. ПРЕВЛАДАВАЊЕ „ЧЕХОСЛОВАЧКОГ ПИТАЊА“ И ОСНОВНИ УЗРОЦИ ТРЕЋЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКЕ НОРМАЛИЗАЦИЈЕ.	223
5.2. МАРКО НИКЕЗИЋ НА ЧЕЛУ ЦК СК СРБИЈЕ. РЕПУБЛИЧКИ ОСВРТИ НА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ИЗАЗОВЕ.	231
5.2.1. <i>Четрнаеста седница ЦК СК Србије. Разумевање међународне политике и одбрана реформских тежњи.</i>	241
5.3. ЕВРОПСКИ ДЕТАНТ И ЈУГОСЛОВЕНСКА УНУТРАШЊА КРИЗА 1971-1972.	249
5.3.1. <i>Запад и Југославија у процесу детанта.</i>	249
5.3.2. <i>Совјетска концепција детанта и Југославија.</i>	257
5.3.3. <i>Југословенско пролеће 1971.</i>	263
5.3.4. <i>Успон детанта и пад српских либерала.</i>	281
ЗАКЉУЧАК	293
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	299
БИОГРАФИЈА	315

Предговор

„Већу сатисфакцију имам када неко нешто нађе у нашој политици што заслужује пажњу него када ме неко благонаклоно спомене, јер важно је оно што превазилази појединца”.

Марко Никезић

Дисертација пред вама представља покушај доприноса проучавању југословенске спољне политике у периоду Хладног рата, виђене из перспективе дипломатског и политичког рада Марка Никезића. Од тренутка када је трасирала самосталан пут у међународним односима, југословенска спољна политика је постала динамична и глобално препознатљива. Као прва социјалистичка држава која је пружила отпор Стаљиновој политици у Источној Европи, притом оспоравајући основни смисао хладноратовске политике, Југославија је изазивала несмањену пажњу у светским оквирима током читавог периода свог постојања. Решена да очува резултате револуционарне друштвене трансформације, те осигура стечену независност непрестајањем на послератне блоковске интеграције, југословенска спољна политика је упорно тежила конституисању другачијих форми сарадње у међународним односима. Уз помоћ широког круга партнера међу афро-азијским државама, Југославија је била једна од кључних чинилаца оснивања Покрета несврстаних држава, те главни заступник идеје активне мирољубиве коегзистенције. Као главни поборник социјалистичких друштвених односа, југословенска политика је била заинтересована да промовише демократске форме самосталног социјалистичког развика, идеје равноправности и суверености у оквиру међународног радничког покрета. Глобални циљеви југословенске спољне политике учинили су је активним судиоником међународних односа, чија видљивост је била препозната као важна међублоковска трансимисија идеја и утицаја. Марко Никезић је заузимао кључне позиције у структури креирања југословенске спољне политике (амбасадор, подсекретар и секретар за спољне послове), те челно место српске партије (председник ЦК СК Србије), што његову улогу чини специфичном у покушају да се развој југословенске спољнополитичке оријентације прикаже из различитих углова.

Основни циљ дисертације је да прикаже развој југословенске спољне политике кроз дипломатски и политички рад Марка Никезића. На примеру Никезићевих дипломатских мисија (Каиро, Праг и Вашингтон) дисертација жели да покаже улогу југословенског амбасадора у три различите друштвено-политичке средине, кроз коју се осликавале југословенске спољнополитичке тежње у датом периоду. Хипотеза од које се кренуло тврдила је да је улога Југославије била препозната као важна у постреволуционарном Египту, у периоду постстаљинистичке Чехословачке, и у америчкој хладноратовској стратегији. Рад жели да укаже на значај Југославије у оријентацији египатских војних власти ка ванблоковској политици и специфичној унутрашњој изградњи, те да објасни разлоге успона југословенско-египатских односа у време Никезићеве дипломатске мисије. Проблеми постстаљинистичке транзиције Источне Европе сагледани су кроз период Никезићеве дипломатске мисије у Чехословачкој. У том контексту циљ дисертације је да објасни развој југословенско-

чехословачких односа у светлу кризе у Источној Европи, те да објасни основне узроке и садржај „антијугословенске кампање“ у Комунистичкој партији Чехословачке. Један од циљева рада је да покаже динамику развоја југословенско-америчких односа у периоду када је Никезић био амбасадор у Вашингтону, те развој југословенске спољнополитичке несврстане стратегије кроз призму америчких хладноратовских циљева у две различите америчке администрације.

Важан циљ дисертације жели да укаже на улогу и место ДСИП-а у структури доношења спољнополитичких одлука, те допринос Марка Никезића креирању југословенске спољне политике са централних места југословенске дипломатије. У том смислу хипотеза дисертације полазила је од тога да је појава термина „сиповске концепције“ југословенске спољне политике била повезана са доминантним југословенским друштвено-политичким проблемима и споровима унутар СКЈ током 1960-тих година. Циљ дисертације је да објасни разлоге партијске оптужнице о постојању „сиповске концепције“ кроз однос партијског врха и ДСИП-а, те да укаже на конфликтан статус Службе безбедности у ДСИП-у, који је играо важну улогу у догађајима пре и после Брионског пленума. Са друге стране, намера дисертације је да појаву „сиповске концепције“ сагледа кроз проблематику југословенско-совјетских односа, који су на низу примера показивали дивергентност различитих спољнополитичких тенденција између ДСИП-а, којим је руководио Марко Никезић и партијског врха. Посматрајући важан период политичког рада Марка Никезића на челу ЦК СК Србије, битна хипотеза дисертације је сматрала да је политика детанта у Европи играла битну улогу у југословенским унутрашњим кретањима после 1968, нарочито кроз утицај Совјетског Савеза на коначан епилог југословенске унутрашње кризе и политички пад Никезићевог реформског руководства.

Хронолошки дисертација покрива период од формалног доласка Марка Никезића у Државни секретаријат за спољне послове (ДСИП) 1952. године све до оставке на месту председника ЦК СК Србије 1972. Одлука да се у рад уврсти период када Марко Никезић више није формално учествовао у раду југословенске спољне политике, била је донета из два разлога. Са једне стране, желели смо да ближе анализирамо спољнополитички контекст у годинама када је српско партијско руководство политички деловало, и укажемо на кључне проблеме по југословенску спољну политику у том периоду. Са друге стране, сматрали смо да је развој политике детанта у Европи, нарочито сагледан кроз југословенско-совјетске односе, имао важну резонанцу у коначном расплету југословенске унутрашње кризе, где је Марко Никезић имао важну улогу. Осим тога, са положаја председника ЦК СК Србије Марко Никезић је изражавао мишљење о спољнополитичким темама на партијским седницама савезног и републичког ранга, и сматрао га је важним сегментом реформског опредељења партијског руководства у Србији.

Структура дисертације подељена је на пет поглавља, која тематски распознају три целине. На почетку кратким уводом истиче се значај југословенско-совјетског сукоба за развој новог правца југословенске спољне политике и пружа се сумаран увид у основне биографске податке Марка Никезића до 1952. Прву целину чине прва три поглавља, која се баве улогом Марка Никезића у југословенској спољној политици са положаја амбасадора у Египту,

Чехословачкој и Сједињеним Државама (1953-1962). У главном фокусу је развој билатералних односа Југославије са поменутиим државама, али посматраних кроз различита истраживачка питања. Прво поглавље приказује наступ југословенске политике у револуционарном Египту, те начине на који је Југославија остваривала свој утицај у Каиру. Друго поглавље приказује улогу Југославије у постстаљинистичкој транзицији у Источној Европи кроз призму југословенско-чехословачких односа. Треће поглавље анализира југословенско-америчке односе у светлу Хладног рата и развоја југословенске спољнополитичке стратегије у периоду две различите америчке администрације.

Четврто поглавље чини другу целину, која анализира појаву „сиповске концепције“ југословенске спољне политике у периоду када је Никезић био на водећим позицијама југословенске спољне политике (1962-1968). У поглављу су југословенско-совјетски односи издвојени као посебан предмет проучавања. Битан разлог овакве одлуке била је суштина партијске оптужнице да је „сиповска концепција“ била уочена због наводног опирања руководства ДСИП-а блиској сарадњи са Совјетским Савезом. Посматрајући главне токове југословенско-совјетских односа током 1960-тих, улога ДСИП-а и Марка Никезића анализира се кроз процес нормализације односа са Москвом, одјеком југословенске реформе у Источној Европи, те проблемима развитка партнерских односа са Совјетским Савезом у Трећем свету. Посебна позорност била је посвећена утицају главних међународних догађаја, као што је Кубанска криза, совјетско-кинески сукоб, Шестодневни рат и Прашко пролеће на развој југословенске спољнополитичке стратегије. Због важности југословенских унутрашњих проблема на рад ДСИП-а, приказује се однос партијског врха према ДСИП-у и улога Брионског пленума у развоју „сиповске концепције“. Последња целина представља уједно и последње поглавље, које се бави улогом Марка Никезића као председника ЦК СК Србије и спољнополитичким опредељењима Југославије у том периоду (1968-1972). У поглављу су анализирани проблеми нормализације југословенско-совјетских односа после Прашког пролећа, те однос Југославије према појави детанта у Европи. Приказане су главне карактеристике Никезићевог реформског програма, и утицај Совјетског Савеза на расplet југословенске кризе.

Биографија као метод историчара дуго је сматрана традиционалним и превазиђеним концептом у савременој историографији. У огледању са императивима друштвене историје постављало се питање начелне објективности, упрошћености биографског приступа и генералне успешности историјске интерпретације кроз реконструкцију улоге појединца.¹ Ипак, биографски жанр је опстао као релевантан метод историјског сазнања. Један од разлога био је тај што су историчари упућивали на значајне могућности расветљавања историјског развоја и образаца кроз живот појединца.² Осим тога, на примеру улоге појединца могле су се показати диференцијални аспекти утицаја друштвених институција, те домети великих социо-економских промена на микронивоу. Британски историчар Јан Кершоу сматрао је биографски приступ есенцијалним у покушају да се осветли мотивација неког поступка, или

¹ Simone Lässig, „Introduction: Biography in Modern History – Modern Historiography in Biography“, in: Berghahn, Volker Rolf_Lässig, Simone (eds), *Biography between structure and agency: Central European lives in international historiography*-Berghahn Books, 2008, 1-26; Nigel Hamilton, *Biography A Brief History*, London, 2007, 242-250.

² Barbara Caine, *Biography and History*, London, 2010, 29-31

сам процес доношења одлука.³ У жељи да се избегну замке сувише велике персонализације комплексних историјских процеса, те да се не пренагласи превелика улога појединца, савремене политичке биографије теже мањем фокусу на централну личност предмета истраживања, а више на реконструкцију контекста времена у којем је појединац деловао. Како је историчар Стивен Коткин, аутор значајне студије о Јосифу Стаљину, нагласио, тротомна биографија совјетског лидера тежи, између осталог, да сагледа светску историју кроз перспективу „Стаљиновог кабинета“.⁴ Знатан број политичких биографија истакнутих личности из периода социјалистичке Југославије појавио се у постјугословенским историографијама у последње две деценије.⁵ Пошто се радило углавном о личностима које су заузимале највиши положај у државно-партијској хијерархији, свака од ових биографија је допринела расветљавању важних периода из историје Југославије, указујући на проблеме друштвено-политичких промена, идеолошких опредељења, начина функционисања институција, као и личног избора појединца у сложенем апарату власти.

У српској и постјугословенској историографији улога Марка Никезића није била до сад посебан предмет истраживања. Као југословенски амбасадор и државни секретар за спољне послове допринос Никезића југословенској спољној политици био је посредно анализиран у студијама које су се бавиле специфичним питањима југословенске спољне политике. Књиге Владимира Петровића (*Југославија ступа на Блиски исток*), Драгана Богетића (*Југословенско-амерички односи 1961-1971*) и Твртка Јаковине (*Socijalizam na američkoj pšenici*) помињали су улогу Марка Никезића у процесу развоја међдржавних односа Југославије са Египтом и Сједињеним Државама. Исто тако, за период 1960-тих година улога Марка Никезића била је анализирана у оквиру општих прегледа југословенске спољне политике (Ђоко Трипковић, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971*, Твртко Јаковина, *Трећа страна Хладног рата*, Љубодрог Димић, *Југославија и Хладни рат*) или у оквиру анализа важних историјских догађаја, као што је био Шестодневни рат на Блиском истоку 1967. (Драган Богетић, Александар Животић, *Југославија и Арапско-израелски рат 1967*). Значајна студија Миливоја Бешлина (*Идеја модерне Србије у социјалистичкој Југославији*, Београд/Нови Сад 2021) представља до сад најцеловитији приказ периода када је Марко Никезић био на челу ЦК СК Србије, што је раду омогућило да значајно реконструише програмска усмерења и рад српског партијског руководства. У раду су коришћене и друге значајне синтезе југословенске историје, које су послужиле да се што боље контекстуализују проблеми југословенског друштва, партијске поларизације и идеолошких спорова (Марин Јанин Чалић, Бранко Петрановић, Денисон Русинов и др). Што се тиче литературе која се стриктно бавила проблематиком функционисања југословенске дипломатије, значајна је била књига Владимира Петровића о Титовој „личној дипломатији“ (*Титова лична дипломатија*), и незаобилазан рад Ранка Петковића (*Субјективна историја југословенске дипломатије*), који пружа важан увид у институционалну структуру

³ Ian Kershaw, "Biography and the Historian: Opportunities and Constraints", in: Berghahn, Volker Rolf_Lässig, Simone (eds), *Biography between structure and agency: Central European lives in international historiography*-Berghahn Books, 2008, 1-26; Nigel Hamilton, *Biography A Brief History*, London, 2007, 27-39.

⁴ Stephen Kotkin, *Stalin: Paradox of Power*, New York, 2015, Preface.

⁵ Dino Mujadžević, *Vladimir Bakarić: politička biografija*, Zagreb, 2012; Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, Sarajevo, 2017; Božo Reše, *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije*, Sarajevo, 2019; Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Tito*, Novi Sad, 2018; Hrvoje Klasić, *Mika Špiljak: revolucionar i državnik*, Zagreb, 2019; Бојан Димитријевић, *Ранковић: Други човек*, Београд, 2020; Твртко Јаковина, *Budimir Lončar: Od Prijeka do vrha svojeta*, Zagreb, 2020.

југословенске спољне политике, и приказује биографске скице великог броја истакнутих југословенских дипломата. Коначно, књига историчара Твртка Јаковине о Будимиру Лончару (*Будимир Лончар: Од Пријека до врха свијета*) отворила је важне перспективе сагледавања важности биографског приступа у приказу развоја југословенске спољне политике, анализирајући кроз Лончаров дипломатски рад, између осталог, и начин функционисања југословенске дипломатије кроз визуру југословенског ДСИП-а. Што се тиче литературе на енглеском језику коришћени су радови који су се бавили различитим питањима Хладног рата, међудржавних односа, економске, културне и политичке историје Европе и света.

Рад је заснован на необјављеној архивској грађи која је прикупљена у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Архиву Југославије (АЈ) и Државном архиву Србије (ДАС). Истраживање у Дипломатском архиву било је од највеће важности, јер су у њему смештени фондови (Политичка архива, Строго поверљиво, Кабинет Државног секретара за спољне послове) који су директно повезани са темом, и где се налазе многобројни важни документи из рада ДСИП-а и југословенске дипломатије. Фондови Политичка архива и Строго поверљиво пружили су увид у изворе који су настали у непосредном раду југословенских амбасада у Каиру, Прагу и Вашингтону, те важне документе из делокруга рада ДСИП-а, као што су записници са седница Колегијума, инструкције амбасадама и опште анализе међународних питања. Посебно се издвајају записници са седница Колегијума ДСИП-а, који су били пронађени у несрећеном фонду Кабинета Државног секретара (1954, 1962, 1964, 1965), и до сада нису били доступни истраживачима. У Архиву Југославије коришћени су фондови Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и Кабинета председника Републике (КПР), где су пронађене важне седнице југословенског партијског врха, анализе о унутрашњим југословенским питањима и документа која су била повезана са југословенском спољном политиком. Истраживање у Државном архиву Србије концентрисало се на фонд Савеза комуниста Србије (СКС), који садржи архивску грађу свих партијских седница Централног комитета, Секретаријата СКС, у периоду када је Марко Никезић био на челу ЦК СКС. Осим партијског фонда, у архиву су коришћена и два лична фонда, Петра Стамболића и Вељка Мићуновића. Доступна архивска грађа поменутих архива је у великој мери помогла да се успешно реконструше југословенска спољнополитичка активност, начин функционисања ДСИП-а, те осветли улога Марка Никезића.

Од објављене архивске грађе у раду су заступљени многобројни зборници докумената (*Документи 1948, Југословенско-совјетски односи 1945-1956, Документи ЦИА о Југославији, Југославија- СССР 1965-1980* и др), као и објављена архивска грађа на енглеском језику (*Foreign Relations of The United States - FRUS, Wilson Center Digital Archive*). Важан допринос раду пружили су објављени мемоари и сећања многих бивших југословенских дипломата (Мирко Тепавац, Коча Поповић, Владимир Велебит, Живан Јазић, Иво Вејвода и др.), као и истакнутих личности европске и југословенске историје (Латинка Перовић, Петар Стамболић, Драгослав Марковић, Здењак Млинарж и др.). Рад је користио и наслове југословенске периодике (*Политика, Вјесник у сриједу, Међународна политика*). Осим изворне грађе, рад је био заснован и на обављеним разговорима са појединим главним протагонистима времена, који су омогућили да се одређена питања боље контекстуализују и преиспитају (Будимир Лончар, Зоран

Никезић, Латинка Перовић). Историографски метод истраживања био је основни метод, и подразумевао је процес прикупљања изворне грађе, одабир релевантне литературе, њихову критичку анализу и коначно извођење закључка. Иако је рад фокусиран на улогу Марка Никезића, трудили смо се да избегнемо сувише велику персонализацију у приступу, посматрајући што шире друштвено-политичке односе у Југославији и свету, важност доминантних политичких и идеолошких идеја, те функцију институција у којима је Никезић деловао.

У недостатку радова који се баве кључним личностима југословенске дипломатије, истраживање је желело да употпуни поједина знања о југословенској спољној политици, и укаже на сложен процес њене изградње, који је познавао различите актере, разгранат систем доношења одлука и њихове кореспонденције са југословенским унутрашњим развојем. Осим тога, рад представља први покушај целовитијег сагледавања политичке биографије Марка Никезића, и реконструкције његове улоге у важним догађајима из историје Југославије.

На самом крају, велику захвалност дугујем ментору проф. Љубодрагу Димићу за помоћ и подршку у изради дисертације, као и члановима своје породице.

Увод

По окончању Другог светског рата у Европи наговештени су нови темељи социјалистичке Југославије. Комунистичка партија Југославије (КПЈ) закорачила је у послератни свет са великим капиталом успешне Народноослободилачке борбе, ослобођења земље и доприносом победи антихитлеровске коалиције. Обриси старе монархистичке Југославије били су компромитовани друштвено-политичким неуспесима у међуратном периоду, те неуспехом војних снага које су је у току рата представљале. Ступајући на историјску позорницу у улози нових креатора друштвене стварности, југословенски комунисти су понудили другачију визују друштвено-економске трансформације југословенског друштва, ослоњену искључиво на историјско искуство развоја Совјетског Савеза. Идеју „народне демократије“ као специфичног транзиционог периода од капитализма ка социјализму, чланови КПЈ су примењивали испред свих осталих источноевропских партија. Први послератни југословенски устав, јануара 1946, био је копија совјетског устава, док је петогодишњи план економског развоја, априла 1947, представљао најранију примену просовјетског привредног модела развоја у Источној Европи. Остваривост свих замишљених револуционарних промена била је условљена тесном економском сарадњом са Совјетским Савезом, што је било остварено потписивањем великог броја билатералних споразума. „Југославија не жели да потпадне под економски утицај Енглеске и САД“, поручивао је у Москви југословенски амбасадор Владимир Поповић.⁶ Изражен ослонац на Совјетски Савез није био насилно изнуђен, већ је био ствар идеолошког уверења југословенских комуниста и резултат успешно вођеног ратног савезништва. Процес большевизације југословенске партије био је окончан доласком Јосипа Броза Тита на њено чело 1937. године, па су панегирици Стаљиновом лику као „великом тријумфу људског ума.“, заправо били искрени израз јасног идеолошког става.⁷ Тешко ратно искуство желело је бити превладано погледом у будућност, где су Југославија и Совјетски Савез стајали заједно у борби за коначну победу социјализма у свету.

Улога југословенске спољне политике у првим послератним годинама била је истоветна принципима који су се спроводили у унутрашњој револуционарној друштвеној изградњи. Подршка Совјетског Савеза била је кључни елемент наступа Југославије на међународној сцени. Један од разлога био је тај што југословенски комунисти нису имали много искуства у међународним односима, што је условило да важан део југословенског

⁶ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956*, Zbornik dokumenata (priredili Lj. Dimić, M. Milošević, Đ. Borozan.), Beograd, 2010, 80.

⁷ *Dokumenti 1948*, I, Vladimir Dedijer (ured), Beograd, 1980, 78.

дипломатског кора буде ослоњен на велики број некомуниста, чланова поражених грађанских опција. У својим сећањима Владимир Велебит описује неснађеност пред комплексним питањима међународне политике, али и Титов савет „Сви морамо учити радећи. Иди, ради и научићеш“.⁸ Уговор о пријатељству и сарадњи, 11. априла 1945, између Југославије и Совјетског Савеза учврстио је ратно савезништво, и речима Тита, учинио СССР најважнијим фактором југословенске независности.⁹ Сарадња са совјетским дипломата била је заступљена на свим међународним форумима, и никада се није постављало питање да ли ће југословенски делегати пружити подршку совјетским међународним иницијативама.¹⁰ То је допринело да се на Западу устали слика о Југославију као најважнијем совјетском „сателиту“, заступнику совјетских интереса и гласноговорнику Стаљинове политике.¹¹ Манихејска слика света посебно је била негована у југословенској штампи, која је недвосмислено правила разлику између „мирољубиве“ активности Совјетског Савеза и империјалистичких планова Запада. Када су започеле прве назнаке Хладног рата у Европи, 1947. године, југословенска спољна политика се јасно определила ка Истоку, где је у новим формама блоковске политике, видела остварење својих интереса. То је јако добро учавало совјетско Министарство спољних послова, које је у својим анализама тврдило да Југославија одлучно стоји против западних интереса, те да у потпуности подржава све спољнополитичке иницијативе Совјетског Савеза.¹² Југословенски комунисти су коначан вид лојалности исказали активним учешћем на саветовању европских комунистичких партија у Шкларској Поремби, 22-22 септембра 1947. Совјетски представник Андреј Жданов изложио је присутним партијским представницима слику света који је био подељен на два блока – империјалистички, на челу са Сједињеним Државама, и антиимперијалистички, на челу са Совјетском Савезом. Отпор агресивним плановима америчког империјализма био је условљен, по мишљењу Жданова, тесном сарадњом свих комунистичких партија, бољом организованошћу свих „прогресивних“ снага под окриљем Москве. Ка том циљу било је потребно одбацити идеје „националног пута у комунизам“, те било какве „парламентарне илузије“ западних комунистичких партија.¹³ Представници КПЈ на састанку, Едвард Кардељ и Милован Ђилас, сложили су се са свим изнетим совјетским тезама, пруживши подршку оснивању Информационог бироа са седиштем у Београду. У телеграму поводом 30. година од Октобарске револуције, Тито је поручивао Стаљину да ће народи Југославије неговати „искрено пријатељство“ са Совјетским Савезом, и упорно бранити све тековине револуције.¹⁴

Резолуција Информбироа, 28. јуна 1948. учинила је крај југословенско-совјетском „нераскидивом пријатељству“, и представља кључан историјски догађај послератне

⁸ Vladimir Velebit, *Moj život*, Zagreb, 2016, 448.

⁹ *Napukli monolit: Jugoslavija i svet : 1942-1948*, Ljubodrag Dimić, Aleksandar Životić (ured), Beograd, 2012, 354.

¹⁰ „Gledali smo šta rade sovjetski predstavnici i glasali smo u većini slučajeva kao što bi oni glasali.“ Vladimir Velebit, *Moj život...484*.

¹¹ *Napukli monolit...410*; Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014, 54.

¹² Leonid Ia. Gibianskii, „The Soviet-Yugoslav Conflict and the Soviet Bloc“, u: *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53*, edit. Francesca Gori, Silvio Pons, London, 1996, 227; Ђоко Трипковић, „Спољни фактори и политичка кретања у Југославији 1945-1955“, *Историја 20. века 2/1995*, 77-90.

¹³ ¹³ *Dokumenti 1948*, I,...161-164.

¹⁴ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956....225-226*; Драган, Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, у: Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 13-16.

Југославије. Иза кулиса неупитног јединства, почетком 1948. Москва је увиђала све веће тенденције опонирања совјетској политици у Београду. Први знаци сумње били су предочени извештајима совјетског амбасадора у Београду, Лаврентијева, који је рано упозорио Москву да се код југословенских комуниста уочавају карактеристике национализма, те да постоји стална жеља у Београду, да се на рачун прославе достигнућа НОБ-а, умањи улога Совјетског Савеза у ослобађању Југославије.¹⁵ Оптужбе за „национални комунизам“ биле су често употребљене од стране КПСС-а као средство сузбијања оних идеја у комунистичким партијама Источне Европе, које су тежиле да делимично прилагоде социјалистички модел развоја специфичним условима своје земље. Иако југословенски комунисти нису никада одступали од просовјетског модела, због чега су били сматрани најдоследнијим примером „совјетизације“, Москва је ипак поједине поступке југословенске спољне политике почела да третира као доказ размоилажења са совјетском линијом. Осетљивост Москве на најмање знаке несугласја међу савезницима биле су производ забринутости због нарастајуће атмосфере неповерења са Западом, ескалацијом грађанског рата у Грчкој, и неуспехом да се пронађе заједничко решење за Немачку.¹⁶ Одлука Југославије да без консултације са Москвом потпише Бледски споразум са Бугарском, и пошаље две војне дивизије у Албанију, били су протумачени у Кремљу проблематичним самосталним иступом југословенске спољне политике.¹⁷

Стаљинова критика изложена југословенским представницима у Москви 11. фебруара 1948. године, утицала је да се по први пут совјетска политика критички преиспита у југословенском партијском руководству, и да прерасте у потпуни отпор. Преписка два партијска врха, од марта до маја месеца 1948, није успела да разреши почетни спор, припремајући терен ка потпуном раскиду односа. Са позиције централног ауторитета у радничком покрету, Стаљин је износио низ идеолошких оптужби на рачун чланова југословенског партијског врха, сматрајући их „полумарксистима“, „мењшевицима“ и „енглеским шпијунима“.¹⁸ Руководство КПЈ је одбило да се упусти у идеолошку полемику, посматрајући постојећи сукоб искључиво као међудржавни. Југославија је желела да настави да изграђује социјализам у складу са учењем Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина, те да себе доживљава „највернијим пријатељем и савезником“ Совјетског Савеза.¹⁹ Међутим, тачка разлаза постала је више ствар патриотске свести југословенских комуниста, него чврстих идеолошких убеђења. „Ма како неко од нас волио земљу социјализма СССР, он не смије ни у ком случају мање волети своју земљу (...) за коју је пало стотину хиљада њених најнапреднијих људи“, гласио је одговор КПЈ.²⁰ Одлука да се „југословенски случај“ постави на конференцији Информационог бироа у Букурешту, прерасла је значај југословенско-совјетске полемике, и постала проблем целокупног радничког покрета. Резолуција Информбироа оптужила је КПЈ да спроводи антисовјетизам, одступа од марксизма-лењинизма, спроводи лошу партијску организацију, и не прихвата „другарску“ критику.²¹ Једногласном одлуком свих

¹⁵ Leonid Ia. Gibianskii, "The Soviet-Yugoslav Conflict and the Soviet Bloc...."231.

¹⁶ Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, London, 2010, 142-145.

¹⁷ Марин Жанин-Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 235.

¹⁸ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956....* 272-278

¹⁹ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956...* 302.

²⁰ Исто, 293.

²¹ Исто, 374.

комунистичких партија у Букурушту, без учешћа КПЈ, Југославија је била избачена из Информационог бироа, иако је остављена могућност „здравим снагама“ у југословенској партији да исправе неправилности и преведу Партију на прави пут.²²

Потпуна изолације Југославије у Источној Европи после Резолуције, праћена оштрим мерама економског и војног притиска, принудила је југословенске комунисте да започну осмишљавање другачије спољнополитичке стратегије.²³ Спор са југословенским комунистима убрзао је процес совјетизације социјалистичких држава у Источној Европи, нарочито уз помоћ насилних „стаљинистичких“ процеса, који су непожељне чланове комунистичких партија, заговорнике „националног комунизма“, уклањали под оптужбом за „титоизам“.²⁴ До 1955. године било је одржано 40. антијугословенских процеса у земљама народне демократије.²⁵ Сви економски уговори Југославије са социјалистичким државама, на основу којих је планиран највећи део југословенског економског развоја, били су раскинути, а стално присуство војних трупа на граници, и многобројни инциденти, учинили су све до Стаљинове смрти, присуство константне претње по југословенску безбедност.²⁶ Отпор совјетском притиску упутио је југословенску дипломатију на проналажење међународних партнера који су били заинтересовани да подрже њену независност. Услед нових ванредних околности по судбину државе, партијски врх је одлучио да промени кадровску политику у дипломатији и више подржи строгу партијску „номенклатуру“. Уместо Станоја Симића, нови министар спољних послова Југославије постаје Едвард Кардељ, који у јесен 1949. са говорнице Генералне скупштине УН проговара о праву сваког народа на самосталан и независан пут у међународним односима.²⁷ На седницама Генералне скупштине УН и Савета безбедности југословенски представници су постали гласни критичари агресивне совјетске политике, и покретачи многих значајних иницијатива. У јеку Корејског рата, 14. децембра 1951. југословенски делегати су успели да обезбеде већину гласова за резолуцију која је позвала државе Источног блока да своје односе са другим државама решавају у складу са Повељом УН.²⁸ Искуство сарадње у Уједињеним нацијама, нарочито са представницима афро-азијских држава, било је драгоцен увид југословенској политици на потенцијалне могућности сарадње са другачијим међународним партнерима. Са друге стране, отварање Југославије ка Западу обезбедило је дуготрајни прилив економске и војне помоћи, и надасве утицало на промену доктринарних стајалишта југословенске дипломатије.

²² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, 477-479; Vladimir Dedijer, *Izgnubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd, 1978, 161-164.

²³ Rajak, Svetozar, "In Search of a Life Outside The Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non-Alignment", u Ljubodrag Dimić (ured.), *Velike Sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955: slučaj Jugoslavije*, Beograd, 2005, 84-94.

²⁴ Norman Naimark "The Sovietization of Eastern Europe 1944-1953", u *The Cambridge History of Cold War*, vol.I, ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge University Press 2010, 175-176

²⁵ Svetozar Rajak "The Cold War in the Balkans, 1945-1956", u: *The Cambridge History of Cold War*, vol.I, ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad (Cambridge University Press:2010), 212-214.

²⁶ Укупно је било забележено 7.877 пограничних инцидената у којима је погинуло 17. југословенских граничара. *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*, Beograd 1951, 409-424.

²⁷ Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije*, Beograd, 1980, 142.

²⁸ Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Non-Aligned World*, Princeton University Press, 1970, 30-31.

Углед југословенских дипломата у међународним односима постао је сразмеран престижу Југославије после 1948. године. Алвин Рубенштајн је писао о високим одликама југословенских дипломата у Уједињеним нацијама, који су се издвајали „способношћу, марљивошћу и дискретношћу.“²⁹ Амерички дипломата Џон Кенан сматрао је југословенске званичнике у Београду „приступачним, компетентним и учтивим“ који су за разлику од његовог лошег искуства у Москви, одавали „запањујући утисак искрености и отворености“.³⁰ Професионална дипломатска служба била је прилагођавана потребама југословенске спољне политике, њеној заступљености на глобалном нивоу, и великом броју различитих међународних партнера. Самим тим што је негирала смисао блоковске поделе у периоду Хладног рата, југословенска политика је дипломатију оспособљавала да не буде једнострана, строго идеолошки профилисана и искључива. То је значило бити у стању остварити успешне дипломатске контакте са међународним актерима другачијег светоназора и политичког опредељења. Марко Никезић започиње дипломатску каријеру 1952. године, у тренуку када је Партија активно испуњавала дипломатску службу својим кадровима.³¹ Никезић је припадао млађој генерацији српских комуниста, која је пред сам рат започела своје важно политичко и идеолошко сазревање. Члан партије постао је 1940. године, а у току рада био је важна личност у илегалном покрету отпора у Београду, за ким је била расписана потерница Специјалне полиције.³² По ослобођењу Југославије, па све до 1952. године Никезић је обављао различите градске и партијске функције, од којих се издвајала позиција секретара Градског комитета КПЈ за Београд (1950-1951). Осим политичког рада, Никезић је био по вокацији уметник, вајар, предратни ученик чувеног Риста Стијовића. Мајка Сузан Депре била је Францускиња, која му је пренела сензибилан однос према француској култури и перфектно познавање француској језика. Отац Петар Никезић, Црногорац из Бара, био је светски путник, који је после рата постао члан Министарства спољних послова и југословенски трговински изасланик у Каиру и Вашингтону.³³ Отац је све до пензионисања 1955. био је члан ДСИП-а, а његово велико пословно искуство на различитим меридијанима, од Кине до Сједињених Држава, било је драгоцено за Марка Никезића, отварајући му многе светске видике и пре формалног почетка дипломатске каријере. Недостатак искуства у међународним односима био је очит пред одлазак у Каиро 1953. Ипак, за Никезићеву генерацију победа над фашизмом и раскид са Стаљином биле су чеоне тачке новог југословенског послератног идентитета, које су уливале велико самопоуздање у контактима са новим и непознатим светом.

²⁹ Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Non-Aligned World...*156.

³⁰ George F. Kennan: *Memoirs, 1950-1963*, Pantheon, 1983, 275-276

³¹ Slobodan Selinić, *Partija i diplomatija*, Beograd, 2013, 63-65.

³² Marko Nikezić, *Srpska krha vertikalna*, Beograd, 2003, 36-39.

³³ Исто.

1. Југословенско откривање Блиског истока: Марко Никезић као амбасадор у Египту (1953–1956)

Одлуком да више не буде инструмент совјетске спољне политике, Југославија је од 1948. године све више наступала као самостални чинилац у међународним односима. Преоријентација југословенске спољне политике, од верног совјетског „сателита“ до заступника отворене дипломатије, постала је саставни део процеса стварања новог југословенског послератног идентитета, који се градио на успешној сублимацији тековина југословенске револуције и отпора Стаљиновој хегемонистичкој политици. Опстанак „нове Југославије“ у времену отвореног Хладног рата зависио је, пре свега, од најшире могуће међународне подршке њеном отпору совјетском притиску, као и од способности југословенске дипломатије да се брзо прилагоди новонасталим околностима, које су изискивале много већу креативност и динамичност спољне политике него што је то био случај у првим послератним годинама. У годинама напетих односа са Источним блоком 1948–1953, које су на границама Југославије донеле својеврсну психозу могућег рата, спољна политика се ослобађала идеолошких ограничења и постајала све отворенија да упознаје послератни свет из другачије перспективе.

У говору пред Народном скупштином, 27. децембра 1949, Едвард Кардељ, тадашњи југословенски министар спољних послова, поручивао је присутним посланицима да југословенска спољна политика мора себи градити пут уз поштовање одређених принципа. Према његовим речима, она је морала бити „јасна и отворена“, спремна на сарадњу са осталим државама, уколико таква сарадња „доприноси јачању међународног положаја и напретка наше земље и учвршћењу мира у свету“.³⁴ Отвореност независне југословенске спољне политике огледала се у њеној прагматичности, спремној сарадњи са различитим партнерима и активној заступљености у свим релевантним међународним институцијама. Карактеристике прагматичности биле су исказане у заснивању бољих односа са западним капиталистичким државама, без одрицања од социјалистичког друштвеног развоја и једнопартијског система власти. Значајна економска и војна помоћ са Запада била је пресудна за опстанак социјалистичке Југославије у годинама снажног притиска Источног блока. Међутим, југословенска политика се супротстављала блоковском обавезивању, укључивању сопствене политике у различите форме западноевропске интеграције. На поменутој седници Савезне скупштине Е. Кардељ је упутио поруку да Југославија „не припада никаквим војним блоковима и нити је била, нити ће бити учесник у икаквим агресивним плановима против било које земље.“³⁵ Логика хладноратовске политике у Европи тражила је од сваке државе одабир стране, заснивање јединствених погледа на економски и друштвени развој, заједничке

³⁴ *Dokumenti 1948*, II, Vladimir Dedijer (ured), Beograd, 1980, 690-691.

³⁵ Исто, 683.

војне планове и пројектоване ратне сукобе. Југословенски „неутрализам“ није био јединствен европски феномен, али је чинио важну прекретницу за Стаљинов идеолошки свет. Пример европске комунистичке државе, која располаже оружјем и новцем са Запада, а не показује кооперативност у остварењу западних интереса на међународном плану, имао је многобројне критичаре, али и приврженике. Како је Хладни рат попримао оштре реперкусије у Европи, симпатије за независну југословенску политику биле су све више заступљене на ваневропском простору. Сарадња југословенских дипломата у Уједињеним нацијама (УН) почетком 1950-их са представницима Индије, Египта и Бурме отварао је нове перспективе за југословенску спољну политику и утицала на померање њеног фокуса са европске на глобалну политику.³⁶

Са окончањем Другог светског рата, Египат је у нови, послератни свет закорачио са великим очекивањима по сопствену будућност. Учешћем у рату на страни антифашистичке коалиције, код Египћана се створило уверење да њихов ратни допринос заслужује да буде препознат у новонасталом међународном поретку.³⁷ Победа над експанзионистичком политиком сила Осовине, за већину Египћана подразумевала је окончавање британског експанзионизма, који се од друге половине 19. века брижљиво одржавао на простору Блиског истока и директно утицао на друштвено-политички развој многих арапских народа. Осим тежњи да се оконча политичко и војно присуство Велике Британије у региону, рат је у још већој мери покренуо питање социјалних и политичких реформи, за којима је либерално-демократски систем у Египту неуспешно трагао још од међуратног периода. Неуспех египатске војске у Палестинском рату 1948. разоткрио је на тежи начин војне слабости Каира, али је у још већој мери покренуо озбиљну расправу о Египту као „неуспешној држави“.³⁸ Политика египатског краља Фарука доприносила је успону радикалних ванпарламентарних снага, које су уз помоћ различитих илегалних активности разоткривале мане египатског политичког система, те све више доприносиле стварању предреволуционарне атмосфере. Старе велепоседничке странке и краљевски двор били су представљени као главни кривци за египатски друштвени суноврат, а алтернатива је позивала на потпуни раскид са коруптивним естаблишментом. Група египатских официра под вођством Мухамеда Нагиба искористила је заоштрено атмосферу у египатско-британским односима и јула 1952. извршила војни преврат. Краљ Фарук је био принуђен да абдицира и напусти земљу, а официри су формирали Савет револуције, који је преузео целокупну власт у земљи. Иако без великог политичког искуства, официри су Египћанима понудили конкретан план: решити се британског утицаја у Египту и превелике моћи египатске велепоседничке елите.³⁹ Бурни догађаји у Египту имали су далекосежне последице на читав простор Блиског истока, не само због револуционарне суштине промена инспирисаних арапским национализмом, већ и због увлачења читавог региона у хладноратовску сферу интереса великих сила.

Односи између Југославије и Египта до 1952. године били су на маргини интересовања Београда. Југословенска спољна политика није исказивала претерано интересовање за простор Блиског истока, док је Југославија за египатску дипломатију била сувише

³⁶ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945-1953*, Beograd, 1985.

³⁷ Peter Mansfield, *A History of the Middle East*, London, 2004, 145-156.

³⁸ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution*, New York, 1992, 25.

³⁹ Robert McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East, 1952-1967: From the Egyptian Revolution to the Six Day War*, London, 2005, 23-28.

„невидљива“ и комунистичка. То је значајно утицало да први послератни југословенски дипломатски представници у Каиру немају превише успеха у развијању бољих међудржавних односа, превасходно због постојања јасних идеолошких предрасуда које су доминирале у расуђивању о египатским приликама, али делимично и због слабе организованости југословенског дипломатског представништва.⁴⁰ Ситуација се постепено мењала почетком 1950-их година, када су односи превазишли међусобно неповерење, највише захваљујући новој изнуђеној прагматичности југословенске спољне политике. Примери сарадње са египатским дипломатама у УН уверили су Београд да постоји реална могућност да једна некомунистичка и ваневропска земља може бити поуздан међународни партнер Југославији у заступању спољнополитичких интереса. Колико је раскид Југославије са Стаљиновом политиком утицао да се односи преокрену између Каира и Београда, толико је и војни пуч јула 1952. допринео да југословенска дипломатија промени визуру посматрања улоге и значаја Египта на простору Блиског истока.

Марко Никезић постаје нови југословенски дипломатски представник у Каиру, марта 1953, непуних годину дана од војног пуча и најављених револуционарних промена египатских официра. Политичке промене у Египту омогућиле су успон односа са Југославијом, што је почетком 1953. потврдио Јоже Брилеј у својим извештајима из Каира. Пад монархистичког режима убедио је Брилеја да су створени сви повољни услови да односи између Каира и Београда буду засновани на другачијој основи, понајвише због нестанка пропаганде Фаруковог режима о потенцијалној југословенској „комунистичкој зарази“.⁴¹ Војне власти су жуделе за међународним признањем и пријатељским односима са што више држава, па су нове иницијативе ка Београду биле важне. Међутим, први повољни утисци о новом египатском војном режиму нису уклонили постојеће непознанице за југословенску дипломатију, као што је био проблем дубинске процене карактера промена у Египту, те спознавања будуће египатске спољнополитичке оријентације. После војног пуча, Египат је био далеко од политичке стабилности, разапет константно између очекивања од револуционарних промена и притиска Велике Британије. Нови режим је био јасно антикомунистички настројен, што је одмах умањивало могућност да се задобије потпуно поверење Београда. Упоредо са таквим приметним тешкоћама, прве две године дипломатске мисије Марка Никезића у Каиру показале се као кључне у настојању југословенске спољне политике да разјасни две важне непознанице о новом Египту: суштину револуционарних промена и очекивања од новоизрасле прве политичке фигуре Гамала Абдела Насера. Употпуњавањем слике о Египту градила се југословенска спољнополитичка позиција на Блиском истоку, да би након тога постала интегрални део окупљања свих афричких и азијских држава.

⁴⁰ Владимир Петровић, *Југославија ступа на Блиски исток*, Београд, 2007, 33.; Александар Животић, „Југославија и Блиски Исток (1945-1956)“, у: Слободан Селинић (уред.), *Спољна политика Југославије 1950-1961*, Београд, 2008, 483-496

⁴¹ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Политичка архива (ПА), 1953, Египат, фасцикла (ф) 21, број. 410075.

1.1. Војни пуч или револуција? Марко Никезић и Гамал Абдел Насер: откривање првог човека Египта.

Чланови војне организације „Слободни официри“, организатори војног пуча у Египту јула 1952, били су непознати, не само за већину иностраних дипломатских представништва, већ и за целокупну египатску јавност. Без политичког искуства и озбиљног програма, официри су себе представили као патриотски глас савести насупрот компромитованим египатским политичким елитама одговорним за суноврат државе. По начину на који је дошло до пада монархистичког режима чинило се да Египат иде сличним путем као и већина суседних арапских држава на Блиском истоку: употребом војске као главног ауторитета у решавању унутрашњих криза.⁴² Ипак, египатски официри су се начелно одрицали од намере да успоставе војну диктатуру, првенствено очекујући од војске такву улогу која би убрзала британску евакуацију Суеца и „помогла“ египатском парламентаризму да изврши морално „прочистићење“.⁴³ Официри су намеравали да свој ауторитет искористе искључиво у циљу отварања повољније перспективе за нову генерацију египатских политичких лидера, који ће политички систем учинити мање корумпираним и мање зависним од утицаја западних сила. Све значајне политичке партије морале су да „прочисте“ своје редове и поделе са официрима сличан ентузијазам у најављеним променама. Од првих дана војног преврата било је обећано поштовање устава, обнова парламентарног живота, без помишљања о стварању алтернативе ранијем либералном поретку.⁴⁴

Према историчару Џоелу Гордону, египатски официри су у почетку избегавали да употребе појам „револуција“, јер се у египатском друштву већ крајем 1940-их година усталило мишљење да се све што подсећа на „револуционарно“ примиче остракизованом комунизму.⁴⁵ Реформске мере првих египатских влада под контролом официра нису имале епитет „револуционарних“, али је њихов садржај озбиљно доводио у питање стари политички и друштвени поредак. Аграрна реформа је обећавала нову прерасподелу земље и директно је погађала најбогатији друштвени слој велепоседника у Египту, који је деценијама профитирао од корумпираног политичког система. Са друге стране, све египатске политичке партије су биле противне дугорочном мешању војске у политички живот, захтевајући поштовање уставног поретка и слободну политичку активност. Прижељкивана смена политичке генерације није се догодила. У жељи да се заштите тековине „јулског пуча“ пред организованим отпором „стarih снага“, чланови завереничке официрске групе су радикализовали своју политику. Иако, без јасног идеолошког концепта, египатски официри су прихватили привлачност појма „револуције“, како би јасно указали на то да се њихова замисао „новог Египта“ радикално разликује од „старог система“ и свега што нуде пређашње политичке елите. Револуционарни преображај египатског система отпочео је забраном рада

⁴² Војска је чинила пресудан политички фактор у готово свим арапским државама. Само у Сирији су се 1949. године десила три државна удара, а војска је оставила трајан утицај и у Ираку и Јордану. Nigel John Ashton, *Eisenhower, Macmillan and the Problem of Nasser*, London 1996, 26-35.

⁴³ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement...* 60-61.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто. 192

свих политичких партија почетком 1953. године, и конституисањем Революционарног суда, који је отпочео судске процесе против бивших министара и чланова двора.⁴⁶

Марко Никезић постаје нови југословенски дипломатски представник у Каиру у моменту када је питање правца „египатске револуције“ постало кључно питање унутрашњег политичког живота Египта. Свега неколико месеци по предаји акредитација, Никезић је присуствовао свечаном проглашењу египатске републике, 18. јуна 1953, и најави војних власти да се транзитни период председничке власти продужава на три године. У том тренутку политичка ситуација у Египту је била нестабилна, а честе напетости биле су резултат низа нерешених друштвено-социјалних проблема са којима се нова власт суочавала. Нерешени спор са Енглезима око питања евакуације базе на Суецу, као и пад животног стандарда, озбиљно су доводили у питање способност Савета револуције да обећани „револуционарни прогрес“ преточи у одржив политички програм. Покрет ослобођења, замишљен као политичка организација блиска официрима, није имао превелику популарност, и Никезић га врло рано оцењује као политички промашај, као „секташку“ и слабу организацију, без великог ауторитета и подршке у египатском друштву.⁴⁷ Међутим, како је време све више протицало, водећи египатски официри у Савету револуције постали су свесни да њихова раније исказана аполитичност постаје сметња замишљеним променама у Египту, и да априори критика старог система не може да устали подршку јавности ка стварању „новог“ Египта. Иако је југословенско дипломатско представништво у Каиру уочавало ограничења и тешкоће по нову египатску власт, Београду је ипак била презентована слика да је започела „нова епоха“ у изградњи Египта, и да је проглашење Републике заправо њен први чин.⁴⁸ Заинтересованост југословенске дипломатије да односи са Египтом задобију дугорочну перспективу, и буду део нове југословенске спољнополитичке стратегије, била је скопчана и са заинтересованошћу југословенских комуниста да друштвено-политички развој египатског друштва буде „прогресиван“ и правилно усмерен.

Упознавање са „револуционарним“ Египтом био је велики изазов на почетку дипломатске каријере Марка Никезића. Нови режим у Каиру био је строго антикомунистички, другачијег сензибилитета и политичке културе. Први Никезићев утисак из Каира о истакнутим члановима Савета револуције био је обазрив: представио их је као „владу поштених буржуја“, која константно лавира између напредних и реакционарних црта.⁴⁹ Полазећи од револуционарног искуства југословенских комуниста, амбасада у Каиру очекивала је да демонтирање старог египатског монархистичког система буде потпуније, а раскид официра са прошлошћу одлучнији. Постојала је стрепња да нове власти немају готов план за излазак из кризе, те да се у многобројним потезима владе осећа превелико оклевање, а у унутрашњој политици тенденције помирљивости.⁵⁰ Аграрна реформа, која је представљала „главну тековину револуције“ и покретачку снагу популарности официра у Египту, била је приказана као половична и недовољна.⁵¹ Сложеност проблема са којима се

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 414543.

⁴⁸ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 411358.

⁴⁹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, 415481.

⁵⁰ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 411358.

⁵¹ Исто.

суочавало постреволуционарно египатско друштво била је типична за све новоослобођене афричке и азијске државе, које су у процесу деколонизације трагале за најбољим моделом развоја, и политиком која би гарантовала самостални унутрашњи развој и отклон од утицаја бивших колонијалних сила. Проблеми Египта о којима је извештавао Никезић били су проблеми заосталог постколонијалног друштва, зависног од економског и политичког утицаја пређашњих колонијалних елита, и ненавикнутог на стабилни политички систем.

Критички осврти на египатски унутрашњи развој нису били преовлађујући Никезићев утисак у Каиру. Војним властима он је одао признање да својом политиком уводе Египат у „модерну еру“ и намеравају да га „извуку из заосталости“.⁵² Идеја о „новом Египту“ морала је бити саздана на неколико битних основа, које су биле значајно утемељене револуцијом: некорумпирана државна управа, аграрна реформа, висок индустријски развој и независна спољна политика. Обрачун са старим политичким елитама, а понајвише са грађанском опцијом Вафда, био је толико убедљив да је посланство у Каиру могло само да констатује да је сваки повратак монархије и политичке моћи велепоседника практично немогућ. Нарочито је била запажена борба против верског фанатизма исламистичке организације Муслиманска браћа, промоцијом друштвеног секуларизма и ограничавањем политичког уплива верских кругова. Поређења са југословенском револуцијом била су честа, али ни она нису спречила Никезића да у свом извештају опрезно упозори како „владавина која се ослања на страх грађана није јака док траје и не може бити дугог века“.⁵³ Одлучност да нема повратка на старо и да је свака страна интервенција у унутрашњим приликама непожељна, била је битно начело египатске револуције, а југословенски комунисти препознали су га као „прогресивно“ и инспиративно за приказ југословенском јавном мњењу.⁵⁴

Доласком на власт египатских официра, политички миље старог египатског парламентарног система био је неповратно окончан. Политичке странке различитих идеолошких усмерења, од умерене деснице Вафда до радикалне левице Комунистичке партије, биле су забрањене, а њихови лидери били су проказани путем штампе или осуђени на вишегодишње затворске казне.⁵⁵ Сузбијање слободног политичког живота било је учињено у „име револуције“, са дубоким уверењем египатских официра да старе политичке елите не могу бити носиоци изградње модерног Египта. Политички ставови чланова официрске групе били су, међутим, до краја недефинисани, иако су били под различитим идеолошким утицајима.⁵⁶ Главно политичко тело након пуча, тзв. Савет револуције био је замишљен као „мали парламент“ тринаесторице, конституисан да спроводи циљеве револуције, а његови чланови били су махом млађа генерација египатских официра.⁵⁷ Формални лидер нове војне власти у Каиру није постојао, иако је генерал Мухамед Нагиб био истурен у први план због великог угледа у јавности, а одмах уз њега Гамал Абдел Насер, главни организатор и покретач

⁵² ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13. 415481.

⁵³ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 413341.

⁵⁴ У том смислу важно је истаћи југословенско издање Насерове књиге „Филозофија револуције“ у издању Цепне књиге 1956. године, као и књигу југословенског новинара Здравка Печара о Египту (Zdravko Pečar, *Egipat: zemlja-narod revolucija*, Beograd, 1958).

⁵⁵ Peter Mansfield, *A History of the Middle East...* 157-159.

⁵⁶ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement...*, 105-107.

⁵⁷ Исто, 120.

свих политичких иницијатива. Годину дана после војног преврата, њихова два лика симболизоваће започету египатску револуцију, а борба за власт која ће унутар Савета револуције отпочети одредиће египатску политику у наредне две деценије.

Борба за лидерство египатског револуционарног покрета отпочела је у време када је Никезић сумирао своје прве утиске о политичким приликама у Каиру. Чести међусобни сукоби чланова Савета постали су све више одраз немоћи војних власти да за кратко време политички формулишу свој програм и задобију масовну подршку.⁵⁸ Још од времена војног пуча, египатска војска није имала поверење у професионалне политичаре и њихову решеност да се „револуционарно преобразе“ у складу са циљевима из 1952, што је употребу репресивних метода чинило делом египатске свакодневнице. У првом детаљном извештају из Каира, лета 1953, Никезић је уочио две струје унутар владајућег египатског официрског круга – „умерену“ Нагибову, и „радикалну“ Насерову. Разговори које је Марко Никезић водио са првим председником републике генералом Нагибом, више су били протоколарне природе, и сводили су се углавном на опште утиске о тренутним догађајима у Египту и на питања југословенско-египатских односа. Међутим, контакти са Насером омогућавали су југословенском представништву брзо решавање већине проблема искључиво ослоњем на његов ауторитет. Обавештајни подаци југословенске службе безбедности у амбасади указивали су рано Никезићу да се први човек Египта тек разоткривао исходом ривалства Нагиба и Насера.⁵⁹

Почетне импресије о Насеру Никезић је формирао после првог сусрета, 20. јуна 1953. У извештају Београду Насер је био приказан као приступачан и скроман реалист, који није поседовао често му приписиван фанатизам. У хијерархији власти био је представљен као „први сарадник“ генерала Нагиба, који је у његовом одсуству руководио седницама владе и Савета револуције. Египатска спољна политика била је Насерова важна преокупација, а ставови о међународној политици били су блиски југословенским. Спор са Великом Британијом око базе на Суецу, и поред застоја због инцидента, био је планиран да се разреши мирним путем, а пад Фаруковог режима Насер је представио као део египатског доприноса у борби против империјализма. Насерове резерве према политици Совјетског Савеза биле су идентичне југословенским, па се египатски лидер сложио са Никезићевом констатацијом да је руски план пре скројен да се „прогута“ једна по једна држава, него да се покрене нови светски рат.⁶⁰ Крајем 1953. године Београд је из Каира добио јасна уверавања да ставови Г. А. Насера не представљају само мишљење једног од истакнутих чланова Савета револуције, већ да чине ставове личности која „држи све командне позиције у својим рукама“.⁶¹

⁵⁸ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 42420.

⁵⁹ Југословенско посланство се ослањало на податке Координационог одељења унутар ДСИП-а, које је обавештавало да је сукоб између Нагиба и Насера отпочео у току 1953. Као разлози наводи се различито гледање на увођење устава и парламентарног живота, те постојање несугласица око вођења спољне политике око чега је Нагиб био представљен као „еластичнији“, док је Насер био „радикалнији“, ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр 42360.

⁶⁰ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 4185.

⁶¹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 416746

Процена Марка Никезића и југословенског дипломатског представништва у Каиру да је Г. А. Насер постао кључна политичка личност у Египту била је потврђена догађајима 1954. године. Уз помоћ низа тајних резолуција, Насер је формализовао своју водећу улогу у Савету, док је положај генерала Нагиба постао крајње изолован. Резолуције су омогућиле да се састанци одржавају без Нагиба и да доношење одлука више није морало да захтева формално организовање седница Савета.⁶² Осим борбе за власт међу египатским официрима, југословенско представништво је било информисано да су разлике у политичким концепцијама Нагиба и Насера биле заправо преовлађујући разлог сукоба. Несклон радикалним потезима у спољној и унутрашњој политици, генерал Нагиб је фигурирао као заступник „умерене“ струје, поборник парламентаризма и еластичнијег односа са Западом. Са друге стране, већина чланова Савета подржавала је Насерову „радикалнију“ концепцију ауторитарног војног поретка и оштријег супротстављања англо-америчкој политици на Блиском истоку.⁶³ На крају политички демисиониран, Нагиб је поднео оставку 23. фебруара 1954, и тиме започео тзв. „мартовску кризу“, први значајан унутар-политички изазов за египатске војне власти. Незадовољство египатске јавности због изненадне Нагибове оставке искористила је политичка опозиција војном режиму, састављена од бивших чланова забрањених политичких странака, која је покренула масовне уличне протесте и захтевала обнову парламентарног живота. Нагиб је симболизовао египатску Републику, сматрао је Никезић, и све револуционарне тековине јулског пуча: протеривање Фарука, аграрну реформу и борбу против корупције.⁶⁴ Под утиском јавног мњења и мањка јединства у војсци, Савет револуције је поништио претходне одлуке, и уредио поновни Нагибов долазак на власт. Политички повратак генерала пратиле су одлуке војних власти о сазивању Уставотворне скупштине, обнови слободе штампе и политичког удруживања. У кратком разговору са Никезићем, 21. марта 1954, Нагиб је најавио оснивање Републиканско-социјалистичке партије, која ће, са њим на челу, радити на „остваривању циљева револуције у парламентарним условима.“⁶⁵ Одлуке Савета револуције којима се нормализовао египатски парламентаризам биле су „почетак краја војног режима“, чинило се југословенском дипломатском представништву крајем марта. Међутим, ослобођени политички плурализам више је створио осећање неизвесности него што је успео да стабилизује политичке прилике у земљи. Одступање Савета револуције било је тактичко: приказати политичку офанзиву старих партија као повратак египатске велепоседничке реакције, која прижељкује Парламент капиталиста и заступање пробританских интереса, а затим прибећи њиховом коначном слому.⁶⁶ „Савет револуције очекује да народ види шта му се спрема и одупре се“, објашњавао је Никезићу министар унутрашњих послова Мохиедин.⁶⁷

„Мартовска криза“ је убедила владајућу групу египатских официра да је свака обнова слободног парламентарног живота предворје политичке нестабилности и потенцијалне контрареволуције. Под изговором заштите „револуционарних тековина“, војни режим је од

⁶² Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement...* 123.

⁶³ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 42420.

⁶⁴ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 43556.

⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 43766.

⁶⁶ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 44184.

⁶⁷ Исто.

марта 1954. па све до краја године спроводио жестоку политичку репресију. Путем масовних хапшења, забрана и судских процеса, власт је успешно уклонила и последње трагове политичке опозиције. Неуспешан атентат на Насера у Александрији, 26. октобра, иза којег су стајали припадници исламистичке организације *Муслиманска браћа*, само је додатно послужио интензивирању прогона широм Египта. Судске процесе против завереника водио је специјални Народни суд под председништвом Гамала Салема, члана Слободних официра. Оптужнице су биле политички мотивисане, често фабриковане лажним доказима, али у заоштреној друштвеној клими после неуспешног атентата усаглашене са политичким циљевима власти.⁶⁸ На стотине чланова организације *Муслиманска браћа* било је притворено и осуђено на дуге затворске казне. Ништа боље нису прошли активисти осталих политичких партија и организација, који су поделили заједничку судбину „издајника египатске револуције“. Коначно, читава афера је била искоришћена да се са јавне сцене уклони генерал Мухамед Нагиб, који је био оптужен за саучесништво у планирању атентата на Насера, и због чега је био приморан да остатак свог живота проведе у кућном притвору.

Расплет унутрашње кризе 1954. године учврстио је војни ауторитарни поредак у Египту. „Нико сем војске сад не би могао да обезбеди ред у земљи“, тврдио је Марко Никезић у годишњем извештају за Београд.⁶⁹ Успешно окончање преговора са Великом Британијом око базе на Суецу и економска консолидација створили су утисак код Египћана да је војна диктатура много ефикаснији и стабилнији систем него што је био либерално-демократски. Евентуална одлука о новом уставу, сазивању парламента, или изборима била је одложена до тренутка када се војна власт буде осећала комфортно са својим револуционарним програмом. Међутим, најважнији исход египатских унутрашњих превирања био је незадрживи успон Насеровог ауторитета. Како је већ Никезић уочавао крајем 1954. године, Савет револуције престао је да се редовно сазива, а главне политичке одлуке сада су биле резултат рада најужег војног круга окупљеног око Насера.⁷⁰ Идеолошка стајалишта официра и даље су била нејасна, али је и поред тога, замах промена био толико видљив да је југословенска амбасада писала о „новој епохи“ која наступа за Египат. Све битне одлуке „египатске револуције“ биле су очуване и од 1954. године снажно персонификоване кроз једну личност. Југословенским дипломатама у Каиру је импонувала Насерова личност, његова приступачност и прагматизам, са којом су могли да повежу шире југословенске интересе у међународним односима. Такву слику су поделили и западни амбасадори, пркосећи расположењу својих влада. Британски амбасадор Ралф Стивенсон извештавао је да Насер осликава одређену „ширину визије хуманизма и идеализма“, док га је амерички амбасадор сматрао „најмодернијим у схватањима“ од свих чланова официрске организације.⁷¹

Политички пројекат „насеризма“ променио је египатски постколонијални идентитет. Још од времена фараона, том државом није управљала аутохтона власт, па је појава Насера као новог лидера, како Тарак Осман примећује, представљала прву модерну аутентичну

⁶⁸ Sadik K. Aburish, *The Last Arab: A Biography*, New York, 2004, 54.

⁶⁹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 43556.

⁷⁰ Осим Насера ужи круг су чинили министар рата Амер, потпредседник владе Гамал Салем, његов брат и министар Салах Салем и министар унутрашњих послова Мохиедин. Исто.

⁷¹ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement...*165.

египатску развојну причу.⁷² У свом чувеном политичком манифесту „Филозофија револуције“, објављеном исте године када је начинио политички заокрет, Насер је судбину Египта повезао са потрагом за египатским херојем. Нови лидер имао је визију Египта и света каква је могла бити блиска југословенским комунистима. Био је прагматик и реалист, недовољно политички опредељен, али са снажним осећајем дужности према вољи ослобођених арапских народа. Политички памфлет „Филозофија револуције“ није зрачио претераном оригиналношћу, нити идеолошком кохерентношћу, али је понудио једноставну историјску интерпретацију, која је читав арапски свет обједињавала идеалима египатске револуције. Делови његовог говора које је изрекао окупљеним грађанима у моменту када је атентатор Махмуд Латиф пуцао на њега („Нека издајници знају да не постоји само један Насер у Египту. Сваки од вас је један Гамал Абдел Насер“) одјекивали су симболично као идеја сједињења револуције кроз харизму једног лидера.⁷³

1.2. „Насеровски заокрет“ – идеолошки оквири новог међународног позиционирања Египта и утицај Југославије.

Питање египатске спољнополитичке оријентације представљало је најважнији проблем египатских војних власти. Као што је већ константовано раније, сви водећи египатски официри, организатори војног пуча 1952, нису имали довољно политичког искуства, нарочито не у домену међународне политике. Њихова перцепција савременог света полазила је од египатског историјског искуства, које је већим делом познавало подређеност египатског друштва интересима иностраних завојевача. Политичка платформа револуционарних власти била је разноликог и неуједначеног садржаја, али је ипак истрајавала на два кључна политичка обећања: раскид са политиком монархистичко-феудалног режима, и отклон од сваке врсте британског присуства и мешања у египатску политику. Визија „новог Египта“ египатских официра била је заснована на оштрој критици деценијске сервилности египатског двора према Великој Британији и њеним империјалним тежњама. Пробританска политика монархије, срачуната на опстанак привилегија једне те исте друштвене класе египатских велепоседника, била је оптужена за вишедеценијско осиромашење Египта. Антибританско осећање у египатском друштву постало је израз патриотских осећања, вешто политички експлатисано сећањима на понижавајућу епизоду британске окупације Египта у току рата и поражавајуће ратно искуство у Палестини. Присуство преко 80.000 британских војника на Суецком каналу ограничавало је официре у неометаном спровођењу политичких циљева револуције и подгревало је старе страхове о британској доминацији.⁷⁴ Евакуација британске базе постала је прворазредни спољнополитички циљ Египта у прве две године војне власти. У току тог процеса, где се египатска дипломатија суочавала са озбиљним тешкоћама у преговорима са Лондоном, сазрела је другачија египатска спољнополитичка платформа, која је била утемељена на

⁷² Tarek Osman, *Egypt on the Brink: From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*, Yale University Press, 2011, 38-39.

⁷³ Цитирано у : Zdravko Pečar, *Egipat: zemlja-narod revolucija*, Beograd, 1958, 144.

⁷⁴ Peter Mansfield, *A History of the Middle East....* 155-157.

локалним идеолошким традицијама и реакцији Египта на хладноратовску стратегију великих сила.

Интензивирање Хладног рата почетком 1950-их година допринело је да простор Блиског истока задобије централно место у војно-стратегичким плановима великих сила. Приступ енергетским ресурсима, коришћење војних база и повољни стратешки положај чинили су Блиски исток важним за западну одбрамбену стратегију „обуздавања“ Совјетског Савеза. Корејски рат био је за Сједињене Државе довољно поучно искуство о начинима на које Совјетски Савез може да представља претњу ван Европе, и како се опасност од „домино ефекта“ може одразити на америчку безбедност ако се не пружи довољно снажан отпор. У америчким стратешким анализама све послератне неразвијене државе, махом проистекле из процеса деколонизације, биле су приказане као потенцијални извор слабости, пошто су их политичка нестабилност, економска заосталост, екстремни национализам и колонијални проблеми, чинили погодним тлом за совјетску субверзију.⁷⁵ Осим тога, традиционални заштитник западних интереса на Блиском истоку, Велика Британија, осим губитка кредибилитета код арапских држава, није поседовала довољно пређашње моћи да се упусти самостално у решавање питања одбране Блиског истока од потенцијалне совјетске експанзије. Увећано америчко ангажовање на блискоисточном простору, на почетку 1950-их година, полазило је од прихватања политичке реалности проистекле под утицајем арапског национализма и постколонијалног развоја. Решење које је понудила Ајзенхауерова администрација подразумевало је да се идејама арапског национализма пружи другачија перспектива, која би са једне стране омогућила арапским државама економску помоћ у њиховом развоју, а са друге стране их приволела да постану део прозападног регионалног пакта.⁷⁶

Почетни ослонац египатских официра на америчку подршку био је спољнополитички прорачун који није обећавао тврдо антизападно стајалиште Каира. За разлику од сумњичавости британске спољне политике према намерама нових египатских револуционарних власти, Стејт Департмент је аутентичност промена у Египту протумачио управо директним неуспехом лоше британске колонијалне политике.⁷⁷ У првим контактима са западним дипломатама, египатски официри су обећавали прозападно усмерење, одупирање совјетском експанзионизму и одлучни прогон египатских комуниста.⁷⁸ Идеја „неутрализма“ имала је своје присталице у одређеним египатским војним и политичким круговима, али је била одбачена од највиших војних власти као нереална и штетна по египатске интересе.⁷⁹ Америчко посредништво у решавању кризе око британске базе на Суецу, такође је уливало одређени оптимизам. Благи притисак Вашингтона на британску владу да измени крут став у преговорима са Каиром успешно је резултирао потписивањем

⁷⁵ FRUS, 1952-1954, National security affairs, Volume II, part 1, document 139, Draft Statement of policy prepared by the National Security Council planning Board

⁷⁶ Douglas Little, *American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945*, The University of North Carolina Press 2004, 127-128.

⁷⁷ Nigel John Ashton, *Eisenhower, Macmillan, and the Problem of Nasser: Anglo-American Relations and Arab Nationalism, 1955-59*, Palgrave Macmillan, 1996, 37-38.

⁷⁸ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement...* 165.

⁷⁹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-21, бр. 416746.

Споразума о евакуацији, 27. јула 1954. Марко Никезић је Споразум оценио као почетак „нове епохе“ у историји Египта и велику победу Насерове владе.⁸⁰ У исто време југословенски амбасадор је напомињао да су Сједињене Државе споразум доживеле као важан искорак ка њиховом даљем продирању на Блиски исток, што није било далеко од тријумфалног расположења у Вашингтону.⁸¹ Међутим, упоредо са развојем египатско-америчких односа, у Египту је постепено настајала другачија политика, која је кореспондирала са унутрашњим преображајем египатског друштва, чинећи дисконтинуитет у разумевању египатских интереса у међународној политици.

Снажан процес деколонизације на афро-азијском простору после Другог светског рата није у довољној мери освестио све европске политичке елите. Процес сазнања да је мит о европској надмоћи био урушен текао је споро и неуједначено код кључних западних колонијалних сила.⁸² Државе попут Португалије, Холандије и Француске опирале су се неконтролисаној деколонизацији, покушавајући да извуку средишњи пут у очувању својих интереса, између аутономије и полуколонијалног статуса ваневропских поседа. Таква политика углавном се окончавала неуспешно, бивајући поражена након исцрпљујућих војних кампања. Национални антиколонијални покрети отпора у Индонезији и Алжиру изгледали су савременије од анахроне политике бивших метропола. Наизглед, политика Британске империје се одлучила за другачију тактику, и постепено ослобађање својих колонија без претње оружаном интервенцијом. Спремност владе у Лондону да прихвати реалност сопствене немоћи у финансијском опстанку империјалних поседа, ипак, није значила потпуно одрицање од политичког утицаја и контроле. Простор Блиског истока био је илустративан у том погледу. Арапским државама је била гарантована независност, али под условом заштите британских интереса у региону.⁸³ Уговори са Ираком, Јорданом и Либаном осигуравали су британско војно присуство, које је уједно штитило несметан проток важних сировина ка Европи, и доприносило западним одбрамбеним плановима против Совјетског Савеза. У међувремену, снага арапског национализма била је страховито потцењена, упркос његовој јасној манифестацији током војног преврата у Египту. Насер је уверавао Никезића да енглеска политика једноставно није разумела дубину промена у Египту, иако је Лондон, уз притисак Вашингтона, невољно прихватио нову политичку реалност у Каиру после 1952.⁸⁴ Посета америчког државног секретара Џона Фостера Далса Блиском истоку, маја 1953, убедила је Вашингтон у постојање снажног антибританског осећања у читавом региону. Упозорења америчких дипломата да постоји елементарна претња од совјетског експанзионизма нису могла да делују убедљиво у Каиру услед непосредног египатског историјског искуства са британским колонијалним експанзионизмом.

⁸⁰ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр.

⁸¹ Douglas Little, *American Orientalism...* 165-167.

⁸² Tony Judt, *Postwar, A History of Europe Since 1945*, London, 2005, 278-280; Ian Kershaw, *Do nade i natrag: Evropa 1950-2017*, Zagreb, 2018, 80-99.

⁸³ Piers Brendon, *Decline and Fall of the British Empire, 1781-1997*, Alfred A. Knopf, 2008, 463-465.

⁸⁴ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 48873.

Египатско-британски односи нису могли да се ослободе тешке историјске хипотеке. Снажна антиимперијалистичка (антизападна) реторика, популарисана путем штампе, радија и политичких митинга, постала је важан сегмент политичког дискурса у време Насерове власти. Политика Запада према арапским државама била је представљена искључиво као континуитет колонијалних тежњи поробљавања и експлоатације. Са друге стране, сви водећи британски политичари гајили су дубок анимозитет према новим египатским властима. Кроз разговоре са бројним европским дипломатама у Каиру, Марко Никезић се уверио у постојање великих предрасуда и презира према Арапима. Египћани су били представљени као народ „другог реда“, коме су Европљани са „капиталом и памећу“ створили све што вреди у држави, и који практикују „верски фанатизам“ сличан одликама средњовековног заосталог друштва.⁸⁵ Традиционална потчињеност старије генерације египатских велепоседника и политичара британској политици, уступала је место новопридошлој младој генерацији образоване египатске средње класе, која се поистоветила са тежњама револуције и идејама пробуђеног арапског национализма. Притисак на Египат да прихвати западне одбрамбене планове изнео је на површину старе страхове о енглеском војном присуству и убрзао решеност египатских војних власти да започне осмишљавање алтернативе међународног позиционирања. Према речима египатског социјалисте Ахмеда Хусеина, Енглези у Египту нису донели никакав напредак за седамдесет година, па се Египат могао поуздати само у сопствене снаге.⁸⁶

Идеје арапског национализма вршиле су велики утицај на политичка опредељења египатских официра. Према су идеје о панарапском јединству биле снажно присутне од краја Првог светског рата, оне дуго нису биле прихваћене у египатској политичкој и интелектуалној елити.⁸⁷ Тек са послератним убеђењем да је друштвени прогрес могућ једино изградњом сувереног Египта, ослобођеног од британске контроле, идеје о јединственој арапској нацији постале су политички употребљиве новим египатским војним властима. Идеал успешне египатске револуције, која се обрачунава са полуфеудалним режимом и британским империјалним интересима, пронашао је спремну публику у арапском свету. Египатске војне власти су почеле да се ослањају на мобилизаторску моћ арапског национализма у оснаживању револуционарних циљева унутрашње политике. Насеров политички памфлет „Филозофија револуције“ (1954) био је први покушај да јавно конструишу политичке идеје египатске револуције, издвајајући у први план идеју арапског јединства и судбинске повезаности Египта са арапским народима у региону. Призивајући сећање на трагично искуство рата у Палестини 1949. у којем је лично учествовао, Насер је упозоравао да оно може задесити било коју другу арапску државу на Блиском истоку, све до тренутка док се „народи буду покоравали условима и снагама који сада њима управљају“.⁸⁸ Британско-египатски споразум о евакуацији базе на Суецу ослободио је Египат ограничења у спровођењу панарапске политике на простору Блиског истока. Циљеви египатске спољне

⁸⁵ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 4185.

⁸⁶ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 418494.

⁸⁷ Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, Princeton University Press 2002, 81-85.

⁸⁸ G.A.Naser, *Filozofija revolucije*, Beograd, 1956, 54.

политике више се нису кретали у оквирима ускоегипатских интереса, већ су били замишљени као општеарапски у ослобођењу од западног империјализма.⁸⁹

Домети југословенског утицаја на политичка опредељења револуционарног Египта имали су одређене реалне могућности, али и ограничења. У прве две године на положају југословенског амбасадора, Марко Никезић је извештавао Београд да нису постојале значајне препреке за развитак пријатељских односа две државе, али да су били приметни повремени знаци неповерења и резерви према Југославији. Европско поднебље и природа комунистичког режима били су разлози спорог прихватања Југославије као потенцијалног спољнополитичког партнера у Каиру. Честе иницијативе амбасаде за међусобну размену различитих делегација нису биле остварене, пре свега, због неспремности египатске владе да подржи одлазак људи у Југославију „из могућег страха од комунизма“.⁹⁰ Од доласка Никезића у Каиро, успон трговинских односа бележио је постепен раст, али је југословенска страна у преговорима била константно незадовољна неспремношћу египатске делегације за проширивање привредне сарадње.⁹¹ Чак и на спољнополитичком плану Каиро није увек гледао позитивно на све југословенске потезе, што је било посебно изражено у току завршног процеса југословенско-турског преговарања око Балканског пакта. Међутим, интензивна југословенска спољнополитичка активност током 1954. и 1955. почела је да се другачије изражава, нарочито од тренутка када је уследио почетак нормализације односа са Совјетским Савезом. Промена атмосфере у Москви после смрти Стаљина и нова спољнополитичка концепција совјетског руководства пресудно су утицали да се југословенска политика еквидистанце према блоковима устали и да кроз идеолошку разраду принципа мирољубиве коезистенције, приступи промовисању политике која се противила ограничењима хладноратовске логике. У раду Никезићеве дипломатске мисије у Каиру осликавало се приближавање ставова две владе, стварањем другачије слике о Југославији и њеном политичком систему. Видљивост југословенске политике на глобалном нивоу, и њена способност да успешно одржи стабилне односе са оба војно-политичка блока, успешно је транспоновала идеју особеног друштвено-политичког развоја и независне међународне позиције.

⁸⁹ Ray Takeyh, *The Origins of the Eisenhower Doctrine: The US, Britain and Nasser's Egypt, 1953-57*, Palgrave Macmillan, 2000, 51.

⁹⁰ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 415481.

⁹¹ Трговински односи са Египтом нису пратили успон политичких. У неколико наврата Никезић је информисао Београд да привредни преговори са египатском страном показују да су Египћани били слабо заинтересовани да значајно прошире привредну сарадњу са Југославијом. Чланови египатских привредних делегација су често износили аргумент да је квалитет југословенских производа лош и слабоконкурентан на „слободном“ египатском тржишту. Крајем 1955. године. Никезић је поменуо слабе резултате економске делегације СИВ-а, коју је у Каиру предводио Осман Карабеговић. Египатски предлози су сматрали „југословенску индустрију почетничком и недораслом индустрији других европских снабдевача.“ Једини изузетак била је војна сарадња, бродоградња и рибарство. ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 416910.

1.2.1. Ванблоковска политика Југославије и Египат

У експозеу о југословенској спољној политици, октобра 1954, Јосип Броз Тито је повезао успешне резултате југословенске спољне политике (статус Трста и Балкански пакт) са применом идеје активне мирољубиве коезистенције у међународним односима. Југословенски председник био је уверен да је успешно југословенско решавање поменутих спољнополитичких проблема био „важан допринос савлађивању задаћа које стоје пред свима народима“ у настојањима да се пронађе пут за међусобну сарадњу на свим странама.⁹² Југословенска политика била је представљена као израз савремених стремљења, које настоје да преобликују међународне односе после Другог светског рата, поштујући принципе независности, равноправности и коезистенције. Правилно разумевање промена ослобођено хладноратовске логике, било је важан елемент наступа југословенске дипломатије у њеном настојању да „југословенски пут“ представи као једну од могућих алтернатива на међународној позорници, било да се радило о идеји ванблоковске политике или прогресивним идејама југословенског самоуправног социјализма. Стална присутност Југославије на међународној сцени утицала је да један европски проблем, као што је решавање питања балканске безбедности, буде интересантан највећој арапској држави, и да Гамал Абдел Насер, одговарајући на питање новинара београдског часописа *Међународна политика*, поистовети тежње балканских и блискоисточних народа: „Чињеница је да код балканских народа и блискоисточних народа постоји јака тежња за пуном независношћу од господства западних и источних сила. За њих је очигледно боље да живе у миру, далеко од борбе и да стекну свачије пријатељство. Они су несумњиво схватили да ни од једне ни од друге стране не би добили ништа, већ би само давали жртве, и да неће никад постићи свој циљ, потпуни развитак, докле год се налазе под страним господством.“⁹³

Из Каира М. Никезић је врло рано указивао Београду да југословенска спољна политика представља, не само најбољи начин заступања југословенских интереса у Египту, већ важан репрезентативни пример египатској дипломатији у њеним спољнополитичким изазовима. „Наша независна политика, решавање наших одбрамбених проблема у оквиру Балканског споразума, обезбеђивање помоћи без ступања у НАТО, отпор тенденцијама да се НАТО искористи од стране неке од његових чланица као средство спровођења сопствених агресивних циљева. Сигурно да виде свој интерес у јачању Балканског споразума и своме повезивању са Југославијом као чланом који уноси онај нови елеменат независности тако потребан Арапима“, наводио је Никезић у извештају 1953. године.⁹⁴ Да се није радило само о тренутном субјективном утиску тек пристиглог југословенског дипломате, сведочио је преглед извештавања арапске штампе о посети Јосипа Броза Тита Великој Британији, марта 1953 године. Посета је била приказана као велики дипломатски успех „независног комунистичког режима“, привлачног за совјетске сателите и корисног за Запад. Значајна пажња која је била посвећена Титовој посети Лондону створила је утисак код југословенских

⁹² Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), II-5-b-1/4, Експозе председника Републике Ј.Б.Тита у Савезној народној скупштини о спољној политици Југославије.

⁹³ *Међународна политика*, 16. фебруар 1954, 7.

⁹⁴ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 411358.

дипломата да се у писању арапске штампе могла открити одређена „завидност југословенског независног положаја према великим силама.“⁹⁵ Никезић је сматрао да ће југословенске позиције бити увек чврсте у Каиру, ако југословенска политика буде и даље довољно широка, те ако се са Египтом успоставе односи који поштују његову независност и самостални унутрашњи развој.⁹⁶ Како је Никезић изложио египатском министру спољних послова, Мухамеду Фавзију, 11. априла 1953, полазна тачка за развој пријатељских односа две земље била је, између осталог, политичка сарадња у УН. „Да са овим крајевима света појачамо наше везе, јер сматрамо да смо упућени једни на друге“, поручивао је Никезић.⁹⁷

Значајан допринос развоју југословенско-египатских односа, а самим тим и могућности за непосреднији југословенски утицај у Каиру, пружио је високо професионалан однос целокупног дипломатског представништва под непосредним руковођењем М. Никезића. При крају 1953. године ДСИП је упутио похвалу на рад Посланства, издвајајући велики број корисних информација, које су упућивале на закључак да „Посланство озбиљно проучава проблеме египатске унутрашње и спољне политике.“⁹⁸ Сличан утисак убрзо су стекле и египатске војне власти. Након што је ДСИП октобра 1954. упутио информацију Никезићу да је спреман његов премештај на положај новог југословенског амбасадора у Чехословачкој, египатска влада је преко свог дипломатског представника у Југославији, Хусеина Руждија, упутила молбу да се због одличног приказаног рада на развоју југословенско-египатских односа Никезићу продужи мандат у Каиру. Молба је са југословенске стране била услишена, па је Никезић остао у Египту све до лета 1956. У посебној поруци тим поводом Алеш Беблер је саопштио Никезићу да потез египатске владе представља велику част за Југославију и за њега лично.⁹⁹ Приликом првог сусрета са Титом, 5. фебруара 1955, Насер је јавно похвалио Никезићев рад, оцењујући га као пресудан у југословенско-египатском приближавању.¹⁰⁰ Исте године, југословенско дипломатско предстаништво у Каиру било подигнуто у ранг амбасаде, а Никезић је добио високо египатско одликовање.¹⁰¹ Стечено поверење власти у Египту омогућило је Никезићу приступ правовременим и тачним информацијама, а постигнути углед међу кључним личностима у Каиру шансу за успешно заступање југословенских интереса.

Упркос појединим билатералним проблемима М. Никезић је крајем 1954. био уверен да је Југославија својом политиком остварила велики утисак у Каиру. Као доказ послужила је чињеница да је Насеров режим у Египту био изразито „антикомунистички“ настројен, али спреман да отворено сарађује са југословенским комунистима. Никезићеви блиски контакти са највишим представницима египатске власти омогућили су увид у значај Југославије за египатску спољнополитичку оријентацију. Амбасада у Каиру је тврдила да је југословенски

⁹⁵ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 45230.

⁹⁶ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 415481.

⁹⁷ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-18, бр.4185.

⁹⁸ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 415491

⁹⁹ ДАМСПРС, Строго поверљиво (строго пов.), Египат, 1954, 732; ДАМСПРС, Строго поверљиво (строго пов.), Египат, 1954, 742.

¹⁰⁰ АЈ, 837, КПР, I-2/4-3, Стенографске белешке о разговору председника ФНРЈ Јосипа Броза Тита, председника владе Египта Абдел Насера и њихових сарадника, „Галеб“, 5.2.1955.

¹⁰¹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр 411644.

пример који је Египту био потребан у комплексној међународној игри са великим силама био онај који је уверио официре „да је могуће остати независан и сарађивати са великим силама без укључења у пактове.“¹⁰² У исто време када је Јосип Броз Тито промовисао ванблоковске принципе југословенске политике у току важне посете Индији и Бурми 1954–1955, М. Никезић је у извештају ДСИП-у скицирао четири важне константе египатске спољне политике: учвршћивање и повећање степена независности, одбијање војних пактова, добри односи са Западом, те нормални дипломатски и трговински односи са Совјетским Савезом и земљама Источне Европе. Политика баланса између два блока била је очита – без ослоњања на Москву у случају лоших односа са западним силама, нити активни партнер Запада против СССР.¹⁰³

Непосредно пред први сусрет Насера са Титом, 5. фебруара 1955, М. Никезић је информисао египатског лидера да у Југославији постоје велике симпатије према независној спољној политици Египта и да се у предстојећу годину улази са великим надањима да ће „много рећи једни другима оне земље које су на линији независности и мира, против пактова.“¹⁰⁴ Југословенска амбасада је известила Београд да Египћани од сусрета са југословенским председником очекују оцену међународне ситуације и савете који би помогли Насеру да прецизније одреди међународну позицију Египта.¹⁰⁵ Моменат за Титову посету дошао је у правом тренутку, јер је формирање Багдадског пакта, јануара 1955, било дочекано у Каиру као потенцијална изолација Египта у арапском свету и шанса за агресивније заступање западних интереса на Блиском истоку. Заједничко саопштење Тита и Нехура, децембра 1954, у којем се прецизније уобличавала дефиниција ванблоковске политике Индије и Југославије, те спољнополитички принципи засновани на мирољубивој коегзистенцији, привукли су пажњу Насеровом политичком пројекту да разуме како је одређена алтернатива у међународним односима могућа. На почетку 1955. године Насер је најавио званичне посете земљама Југоисточне Азије, због чега се од Титове посете такође очекивало да пружи информације о корисности политике азијских држава по египатске интересе.¹⁰⁶ Никезић је упозоравао да Египат још није био спреман за формално савезничко обавезивање са Југославијом, нарочито због односа са Вашингтоном и египатске (антикомунистичке) јавности, али да би се у заједничком саопштењу о разговорима могли поменути најважнији принципи на којима две земље заснивају своје међусобне односе. Египатски отпор ирачко-турском пакту представљао је довољну позитивну чињеницу за југословенску спољну политику, која је тиме препознала стварање повољних услова, речима Коче Поповића, не само за антиблоковску оријентацију Египта већ и за потпуно приближавање југословенско-египатских односа.¹⁰⁷

Разговори Тита и Насера на југословенском броду „Галеб“ протекли су у духу Никезићевих препорука. Југословенска делегација била је спремна да уложи напоре како би се код египатског лидера уклониле све могуће недоумице о перспективи међусобних односа.

¹⁰² ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 415481.

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 4305.

¹⁰⁵ АЈ, 837, КПП, I-2/4-3, Пут Јосипа Броза Тита у Египат, 5.2.1955.

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ АЈ, 837, КПП, I-2/4-3, Белешка о разговору државног секретара Коче Поповића са југословенским новинарима, „Галеб“, 4.2.1955.

Пре свега, Тито је у току разговора пружио јасну подршку Насеровој визији Блиског истока без војно-политичких блокова, уверавајући египатског лидера да на сличну подршку може рачунати у Индији и Бурми. Египатска политика била је правилна, јер је била опрезна и не екстремно антизападна, сматрао је Тито. Разговори су показали да је постојала општа међусобна сагласност у оцени међународне ситуације, од критике Турске до колонијализма, те да су обе државе имале слична искуства у опредељивању за вођење ванблоковске политике. Југословенско искуство после 1948. било је довољно илустративно у разговорима како би се показало колико се успешном може сматрати политика једне државе без једностраног ослоњања у међународним односима. Почетак нормализације односа са Совјетским Савезом југословенска делегација је представила као „победу“ југословенске ванблоковске концепције, која је започела побољшавање односа са једном великом силом, без последица заоштравања односа са другом. Са друге стране, Насер је изложио главна обележја египатске спољне политике, са којима се Југославија слагала. Пактови су били оцењени као „нова форма доминације“ и по мишљењу египатског лидера били су „против директног расположења арапских народа и њихових негативних искустава са британском политиком“.¹⁰⁸ Кратка посета Египту и ставови египатског лидера оставили су јак утисак на Тита, који је осим констатације да ће Каиро водити „политику сличну нашој“, југословенским новинарима поручио да се „код египатског народа ствара једна нова ера, ренесансна, препород ка бољој будућности“.¹⁰⁹

Успостављени контакти са лидерима Индије, Бурме и Египта били су за Тита драгоцено сазнање о постојању једног недељивог света, који је од простора југоисточне Азије до северне Африке био повезан сличним бригама и проблемима. Све три земље, по Титовом мишљењу, имале су заједничку спољнополитичку црту: отпор страном доминацији, очување националне независности и залагање за мир у свету.¹¹⁰ После сусрета са Насером, Тито је египатску спољну политику оценио као реалистичну и блиску југословенским виђењима међународне ситуације. Критика блокова и колонијализма била је важна повезница.¹¹¹ Са друге стране, Југославија је била препозната у Египту као „важан фактор мира“ и стабилности у зони Медитерана, а сама Титова посета као „светла страница“ за Египат.¹¹² Виђена из Каира, југословенска ванблоковска политика почивала је на сличним тежњама као и египатска: отпор блоковским интеграцијама, заштита унутрашњег развоја и отвореност ка широј међународној сарадњи. Идеја „несврстане“ политике није била југословенски изум, али се кроз пример Југославије успешно промовисала. Сусрети египатског лидера са Титом и Нехруом 1955. и присуство на афро-азијској конференцији у Бандунгу били су прекретница за египатску спољнополитичку оријентацију. Идеолошки, Насер је промовисао статус Египта као средишта арапског национализма, док је Тито са најављеним променама у Москви, пледирао да буде заговорник „антистаљинистичке“ верзије источноевропског социјализма.

¹⁰⁸ АЈ, 837, КПР, I-2/4-3, Стенографске белешке о разговору председника ФНРЈ Јосипра Броза Тита, председника владе Египта Абдел Насера и њихових сарадника, „Галеб“, 5.2.1955.

¹⁰⁹ АЈ, 837, КПР, I-2/4-3, Разговор председника Републике Јосипа Броза Тита са југословенским новинарима, „Галеб“, 8.2.1955.

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто.

¹¹² ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 42632.

Египатска политика одржавања баланса између два блока била је препозната од стране британског амбасадора у Каиру као Насерово неуспешно „играње Тита“.¹¹³

1.2.2. Југословенски социјализам и Египат

У процесу деколонизације, новоослобођене државе тражиле су најподеснији модел друштвено-економског развоја који би гарантовао довољно реалну перспективу независног и стабилног унутрашњег преображаја. Заједничка карактеристика већине држава на афро-азијском простору била је превелика економска неразвијеност, условљена недостатком искуства у вођењу самосталних државних послова, мањком потребног капитала и превеликом зависношћу од бивших европских метропола. Ако изузмемо ауторитарне фашистичке идеје радикалне деснице, међуратни период је познавао међусобну супротстављеност америчког либерализма и совјетског комунизма, и њихове универзалистичке склоности да се поставе као две доминантне концепције о друштву, примењиве на све државе и народе.¹¹⁴ У новом, послератном контексту борба за превагу једног од два доминантна модела развоја постала је изразити део хладноратовског конфликта.

Искорак југословенских комуниста ка самосталном осмишљавању социјалистичког развоја оспорио је водећу улогу Совјетског Савеза као бастиона „револуционарне мисли“, уједно доводећи у питање совјетски модел развоја под Стаљином. У покушају да се објасне узроци совјетског империјализма, и његове „несоцијалистичке“ политике према Југославији, југословенски комунисти су критиковали репресивну природу „стаљинско-бирокуратског комунизма“, која је по њиховом суду била одговорна за експанзионистичке тежње совјетске спољне политике.¹¹⁵ Југословенска деконструкција мита о Совјетском Савезу као „заштитнику малих народа“, праћена развојем југословенске верзије социјалистичке демократије, постала је привлачна за некомунистичку левицу у свету. Постајући главно средство отпора различитим врстама притиска на Југославију од стране свих чланица Источног блока, промоција југословенског пута у социјализам утицала је да се створи другачији југословенски послератни идентитет са потенцијалом да постане главно спољнополитичко оружје СКЈ. На Шестом конгресу КПЈ у Загребу, од 2. до 7. новембра 1952, где се Партија одлучила да званично направи идеолошку демаркацију у односу на „стаљинизам“, Јосип Броз Тито је јасно предочио окупљеним партијским делегатима да значај сукоба из 1948. „прелази границе обе земље“, те да југословенска партија критиком „совјетских ревизиониста“ заправо пружа допринос развоју револуционарне мисли у свету.¹¹⁶ Резолуција Шестог конгреса КПЈ о

¹¹³ ДАМСПРС, ПА, 1955, Египат, ф-13, 414024.

¹¹⁴ Engerman, David, "Ideology and the origins of the Cold War, 1917-1962", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War, I*, Cambridge University Press, 2010, 20-44; Mark T. Berger-*The Battle for Asia. From Decolonization to Globalization*, Routledge, 2003, 91-95; Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: Istorija kratkog 20. veka*, Beograd 2002, 266-276; Latham, Michael E., *Modernization as Ideology. American Social Science and 'Nation Building' in the Kennedy Era*, The University of North Carolina Press, 2000, 1-20.

¹¹⁵ VI kongres Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 1952, 40-41.

¹¹⁶ Исто, 44.

задацима и улози Савеза комуниста Југославије наложила је проширивање сарадње са свим „напредним“ демократским, социјалистичким и радничким покретима, који поштују принципе равноправности и ненаметања својих форми унутрашњег развоја.¹¹⁷ Контакти са представницима некомунистичке левице помагали су југословенске спољнополитичке напоре за излазак из наметнуте изолације у радничком покрету, притом чинећи покушаје да се идеја о самоуправном социјализму устали као пример независног модела развоја и за ваневропски свет, са којим је Југославија интензивирала контакте почетком 1950-их.

Привлачност идеја југословенског социјализма међу афро-азијским државама постала је иманентна успешним примерима сарадње Југославије са представницима ових држава на међународном нивоу, пре свега кроз заједничку активност у Уједињеним нацијама. Успон политичких односа са земљама Трећег света пробудио је интересовање за успех југословенске ванблоковске политике у Европи и њеног независног концепта развоја. Како су југословенски комунисти примећивали пажљивим праћењем политичких дебата пред одржавање прве Азијске социјалистичке конференције у Рангуну, јануара 1953, огромна већина делегата инсистирала је на проналажењу алтернативе између совјетског комунизма и америчког капитализма. Азијски социјалисти су Југославију оцењивали као посебан феномен у светској политици, чији модел социјалистичког развоја може послужити као основа изградње прижељкиваног демократског социјализма.¹¹⁸ На конференцији у Рангуну југословенски представници (Алеш Беблер, Милован Ђилас) били су једини позвани Европљани, а пружили су велики допринос самом раду конференције и коначним текстовима резолуција.¹¹⁹ Њихов наступ је садржао подршку засебним путевима социјалистичког развоја, постављајући у први план успешно југословенско искуство отпора хегемонистичким аспирацијама Москве. На састанку југословенских дипломатских службеника Индије, Бурме и Пакистана, августа 1953, где се разговарало, између осталог, о начину на који би били примењиви у раду поменутих амбасада општи принципи југословенске спољне политике на простору Југоисточне Азије, тадашњи југословенски амбасадор у Индији, Гојко Николиш, сматрао је да међу најважнијим задацима дипломатске активности јесу напори да се подржи борба „за развој сваког покрета који је на линији прогреса“, чиме би се, по његовом уверењу, стекли повољни резултати за јачање утицаја Југославије, али и социјализма генерално.¹²⁰ Југословенска дипломатија била је отворена за сарадњу са свим државама, без обзира на друштвено-политичко уређење, али је сматрала важним да, у складу са својим идеолошким циљевима, издвоји значај „прогресивних“ држава (партија, покрета), које су предузеле некапиталистички пут друштвеног развитка и спроводиле ванблоковску политику у међународним односима. Југословенска амбасада у Делхију је препоручивала Социјалистичком Савезу да предузме активније присуство међу индијским политичким странкама, те да не потцењује „могућност деловања на прогресивне елементе унутар Конгреса и тим путем утицати на демократски

¹¹⁷ *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију / VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, Београд, 1952, 251.

¹¹⁸ Јован Чавошки, „Идеолошки пријатељ из далека: Југославија и Азијска социјалистичка конференција“, *Историја 20 века*, 1/2019, 143-147.

¹¹⁹ Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, 252-258.

¹²⁰ ДАМСПРС, ПА, Југославија, 1953, 412247, Записник саветовања дипломатских службеника Индије, Бурме и Пакистана, одржаног у Њу Делхију, 6-8 август 1953.

развој њега и земље“.¹²¹ У оквиру Комисије ЦК КПЈ за међународна питања 1951. је била формирана посебна Поткомисија за Блиски и Средњи исток, која је, између осталог, била задужена да развија везе са представницима левице у том региону.¹²²

Први продор социјалистичких идеја у Египат догодио се почетком 20. века када се део египатске интелигенције по повратку са европских универзитета упустио у покушај теоретске примене ових начела на египатско друштво. Оснивач прве Египатске социјалистичке партије (1920-21) Салам Муса сматра се најважнијом фигуром египатског социјализма у првој половини века.¹²³ Мусини радови покушавали су да повежу друштвене слабости, демократски дефицит египатског друштва са наслеђем колонијалних проблема. Друго важно име Хасан ал Масури био је заговорник „националног пута“ у социјализам, и за разлику од Салама Мусе, наглашавао је примену социјалистичких принципа само под условима који су одговарајући Египту. Осим националне визије египатског социјализма, Масури није сматрао да су ислам и социјализам међусобно искључиви, те да постоји непобитна неминовност остваривости социјалистичких идеја у Египту.¹²⁴ Међутим, популарност социјализма остала је ограничена само на египатску интелектуалну елиту. Политичке странке левог усмерења поделиле су судбину грађанских партија, трпећи државну репресију, лажни парламентаризам и ауторитарни поредак. Углавном су биле разједињене унутрашњим расколима, slabим вођством, недостатком масовне политичке организације, која је могла да остави видљивији траг у египатском друштву. Једино је Демократски покрет народног ослобођења (ДПНО) имао је колико-толико видљиву политичку улогу. До револуције, подржавао је владу Вафда и учествовао у различитим друштвеним организацијама. Број чланова никада није прелазео 5.000, а покрет се тешко опорављао од честих унутрашњих сукоба и „лаког инфлтрирања полиције.“¹²⁵ Египатска комунистичка партија (ЕКП) била је још политички бенигнија од ДПНО, осуђена на политичку илегалу, неспремна на политичку сарадњу са осталим странкама левице.¹²⁶ Доктринарна левица била је оштар критичар монархистичког режима, али је била далеко од идејног зачетника револуције из 1952. Марксизам и либерализам биле су идеје пријемчиве урбаним, градским срединама, не толико повезани са претежно сиромашним делом египатског руралног друштва.

Египатски официри су проналазили многе заједничке теме са радикалном левицом, као што је била критика империјализма и либералног система, али никада нису планирали да је укључе у постреволуционарни систем власти. Судбина организоване египатске левице била је запечаћена репресивном антикомунистичком политиком војних власти, која је кроз

¹²¹ Исто.

¹²² Александар Животић у својим истраживањима описује читав низ активности југословенског посланства у Каиру под руковођењем Нијазе Диздаревића, почетом 1950-тих, на плану успостављања контаката са египатским левичарским покретима и организацијама. Александар Животић, „КПЈ/СКЈ и Египатски комунисти и социјалисти 1946-1956“, *Токови историје* 3/2006, 161-163.

¹²³ Rami Ginat, *Egypt's Incomplete Revolution: Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960s*, 1997, 9-12; Rami Ginat, *A History of Egyptian Communism: Jews and Their Compatriots in Quest of Revolution*, Lynne Rienner Publishers, 2011, 9-14.

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement...* 93-98.

¹²⁶ Више о Египатској комунистичкој партији У: Rami Ginat, *A History of Egyptian Communism: Jews and Their Compatriots in Quest of Revolution*, Lynne Rienner Publishers, 2011.

неколико година успела да похапси све лидере египатских левих партија и знатно умањи њихов утицај у свим сферама друштва. Египатски комунисти били су сматрани „агентима“ стране силе, потенцијалним подстрекачима немира на Универзитету и међу синдикатима. Сви часописи и новине који су нагињали ЕКП били су забрањени. Помоћ у борби против комунистичке субверзије била је чак затражена у америчкој и британској амбасади.¹²⁷ Амерички амбасадор је сматрао личним успехом притварање најважнијих челника ЕКП и утицај на одстрањивање прокомунистичких личности у египатској влади.¹²⁸ Суочени са потпуним сузбијањем политичког деловања, египатски комунисти нису критички штедели војни режим, одговарајући на репресију власти ширењем пропагандних памфлета у којима су официре приказивали као „агенте империјализма“ и „фашисте“.¹²⁹ Положај египатских комуниста није био поправљен ни после проширивања билатералне сарадње са комунистичким режимима у Источној Европи. Занимљиво је поменути да се Југославија није противила насилном сузбијању комунистичких организација, јер је у њима, слично ставу војног режима, гледала на заступнике совјетских интереса. „Ако комунисти не разумеју шта је интерес те нације која се тек извлачи из колонијалног положаја, онда су то голи агенти нечијег политичког шефа“, тврдио је Јосип Броз Тито након прве посете Египту.¹³⁰

Први Никезићеви утисци из Каира негирани су присуство левих идејних опредељења у политичкој платформи официра. Читава политика војног режима у прве две године била је приказана као „компромисна“, на линији националног либерализма, која је испољавала „час напредне, час реакционарне црте“.¹³¹ Основне Никезићеве замерке биле су концентрисане на два питања постреволуционарног развика Египта: начин друштвено-економског преображаја и развика организоване провладине политичке опције. Чланове Савета револуције Никезић је оценио као „владу поштених буржуја“, која тежи да Египат извуче из сиромаштва, али на начин који не би доводио у питање капиталистичке форме економског развоја. Олакшице домаћем и страном капиталу биле су стално у оптицају, због чега је Никезић сматрао да војни режим не отвара перспективу „доследне одбране“ права радничке класе од буржоазије, те да је основни политички курс зацртан ка стварању „срећене грађанске државе“ са минималним класним променама.¹³² Чак ни резултати аграрне реформе, најважнијег сегмента револуционарних промена, нису толико импресионирали југословенског амбасадора, који је читав процес прерасподеле земље оценио као сувише спор, те да је аграрно питање у суштини и даље спорно социјално питање, због чињенице да је 25% земље остало у рукама 12.000 богатих египатских породица.¹³³ Класни сукоб какав је био идеолошки прижељкиван од стране југословенских комуниста није се спроводио у Египту, нити је било знакова да би се египатски официри одлучили за стварање класичне партије европског типа. Према Никезићу, војна власт није имала довољно јасне идеолошке оријентације, била је без практичног политичког искуства, и што је најважније, тешко је

¹²⁷ Исто.

¹²⁸ Исто, 167.

¹²⁹ Исто. 95.

¹³⁰ АЈ, 837, КПР, I-2/4-3, Разговор председника Републике Јосипра Броза Тита са југословенским новинарима, „Галеб“, 8.2.1955.

¹³¹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, 47063.

¹³² Исто.

¹³³ Исто.

успевала да мобилише низак „стандард политичке ангажованости“ становништва. И поред тога, револуционарни императив потпуног раскида са „старим“ Египтом другачије је позиционирао египатске официре наспрам било какве друге релевантне политичке опције. Никезићеви критички осврти на политику правац војног режима нису могли а да не уоче неоспорне резултате трансформације египатског друштва. Одбацивање монархије и одузимање материјалних и политичких привилегија египатским велепоседницима за југословенску амбасаду значили су искорак Египта ка модерној ери.¹³⁴

Успешан развој југословенско-египатских односа учинио је да се постепено негативна слика о Југославији у египатском друштву промени, а самим тим и интересовање за југословенски модел унутрашњег развоја. Египатски дипломатски представници у Београду у више наврата су представљали Југославију не само као нову пријатељску земљу, већ као један од модела развоја на који се Египат угледа (“Египат да постане нова Југославија”).¹³⁵ Југословенски званичници били су у чуду када су добијали сталне молбе од египатског посланства да се уступе југословенски трговински уговори, привредни планови и протоколи међународних пријема за изучавање.¹³⁶ Приликом разговора са највишим представницима војних власти у Каиру (Фавзи, Насер, Мохиедин) Никезић је пажљиво износио замерке на политичке поступке режима, указујући на вредности социјалистичког друштвеног развоја, али и на разноликост путева којима се то постиже.¹³⁷ Југословенске сугестије добиле су на значају како се њен међународни ангажман све више профилисао без ослонца на доминантне војно-политичке блокове. Ближи додири југословенског социјализма и „насеризма“ постали су оствариви Насеровим политичким преокретом, крајем 1954. године, и намером да се идеолошки изоштри политички и социјални програм војног режима. Прва Титова посета Египту, фебруара 1955, није посветила велику пажњу пожељним моделима унутрашњег развоја, али је презентовање југословенског позитивног искуства у економским односима са различитим међународним партнерима, доприносило заокруживању перспектива Насерове проарапске политичке филозофије. Недуго после Титове посете, Насер је обавестио Никезића да је власт у Каиру спремна да се одазове ранијој иницијативи југословенске амбасаде и упути неке од чланова Савета револуције у Југославију, како би изучавали тамошњи привредни систем. Упоредо са одласком египатских руководилаца у Југославију прижељкивао се долазак југословенских стручњака у Египат, који би помогли у организацији економског планирања. Како је Насер посебно нагласио, југословенски стручњаци би били представници „пријатељске Југославије“, и самим тим се не би руководили интересима великих сила. Примена југословенских социјалистичких решења на плану економије омогућила би ублажавање класних разлика и контролу капитализма у

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ АЈ, 837, КПР, I-5-b/117-1, Извод из забелешке о разговору замјеника начелника Конзуларног одељења друга Миодрага Н. Марковића са Махмуд Ибрахимом, отправником послова египатског Посланства, дана 25. јуна 1953.

¹³⁶ Ибрахим Махмуад је током 1954. упутио молбу за увид у југословенске трговине односе са западним државама, програм пријема Хајле Селасија у Београду, како би египатске власти могле да изучавају и угледају се на потезе југословенске политике. Махмуд је изражио жељу да би лично био сретан ако би „генерал Нагиб могао да буде египатски Тито“. АЈ, 837, КПР, I-5-b/117-1, Белешка о разговору Смодлаке са египатским отправником послова г. Махмудом, 26. фебруара 1954; Забелешка о разговору између отправника послова Египта г. Ибрахима Махмуада и Државног саветника за иностране послове др Милана Бартоша, одржаном 10. марта 1954.

¹³⁷ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, 416288.

Египту. „Ми морамо ићи ка социјализму, али идемо споро, није као код ваше револуције“, уверевао је Никезића египатски лидер.¹³⁸

Прокламација социјалистичког курса у Египту била је повезана са политичким развојем насеристичког програма у тренуцима када је египатско међународно позиционирање изискивало отпор притисцима са Запада. Од средине 1955. године, југословенска амбасада у Каиру је сваки свој извештај допуњавала примерима који су говорили о померању војног режима ка левом спектру, због чега је ДСИП инсистирао да они постану неизоставни део извештавања.¹³⁹ Решеност Насера да се упусти у изградњу египатске верзије социјалистичког друштва била је, по мишљењу амбасаде, колико резултат контаката са појединим међународним партнерима (Тито, Нехру), толико и резултат унутрашње еволуције војног режима.¹⁴⁰ Како се усложњавала унутрашња политичка ситуација, нарочито након пролећне кризе 1954, Насеров револуционарни пројекат постао је изричит у одбацивању либерално-демократских форми политичке борбе, и било каквој изградњи исламистичког друштва. Секуларна визија модерног Египта морала је, по Насеровом виђењу, бити егалитаристичка, подређена интересима обичног становништва, због чега је сматрала недопустивим стварање „парламента велепоседника и капиталиста“.¹⁴¹ Насерова критика савременог капитализма није била строго доктринарно марксистичка, али је у многим аспектима постала блиска југословенским комунистима. Једнопартијска власт и етатистички систем економског развоја чинили су битно обележје Насерове ауторитарне модернизације. У контексту заоштрених односа са англо-америчком политиком на Блиском истоку, „прогресивно оријентисана диктатура“, како ју је Никезић означио, тежила је осмишљавању концепта развоја који би трансформисао друштво у складу са египатским историјским искуством. Иако је југословенска амбасада замерала недостатак целовитог политичког програма војног режима, као и непостојање организоване провладине политичке партије, она је увиђала еволутивни значај друштвених промена у Египту политиком војних власти, без обзира на проблем „упрошћености“ Насеровог социјализма.¹⁴²

Према Рамију Гинату, повезаност опредељења египатске спољне политике и унутрашњег развоја била је пресудна у уобличавању социјалистичких карактеристика „насеризма“.¹⁴³ На почетку 1956. године Г. А. Насер је објавио нацрт египатског устава, који је имплементирао идеје „социјалне правде“ и ограниченог капитализма као важних одредница друштвене трансформације.¹⁴⁴ Економски развој Египта гарантовао је постојање „приватне својине“, али под строгим надзором снажне председничке власти. Достигнућа аграрне реформе била су очувана и проширена. Најопсежнији програм египатске модернизације

¹³⁸ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 42639.

¹³⁹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 49368.

¹⁴⁰ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 47063.

¹⁴¹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 49685.

¹⁴² ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 47063.

¹⁴³ Rami Ginat, *Egypt's Incomplete Revolution: Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960s...*13-15.

¹⁴⁴ У питању су биле идеје које је Насер изнео током 1955. године на јавним скуповима: искоренити империјализам и његове домаће слуге; искоренити феудализам; искоренити монополизам у економији и капиталистичку доминацију над владом; изградити јаку армију; увести социјалну правду и здрав економски систем. ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 47063.

тицао се огромних планова индустријализације уз помоћ државних инвестиција и потпуно новоформираног друштвеног сектора. Угледање на југословенски модел економског планирања било је стално предмет проучавања египатских власти, да би почетком 1960-их година било интензивирано у периоду дефинитивног конституисања египатског социјализма.¹⁴⁵ Оно што је издвајало југословенски модел у односу на совјетски био је принцип ванблоковског социјалистичког развоја, који инсистира на поштовању локалних традиција и специфичних услова сваког друштва у примени социјалистичких начела. Насеровски заокрет пружао је неортодоксан увид југословенским комунистима како су државе Трећег света, без формалних политичких упута левице, крчиле свој пут ка независности присвајањем некапиталистичког модела развоја. Нови програм СКЈ 1958. године верификовале југословенско ваневропско спољнополитичко искуство, тврдњом да „народни покрети са прогресивном оријентацијом“, који настају у борби против империјализма и капиталистичког монопола, могу да допринесу кретању друштва ка социјализму.¹⁴⁶

1.3. Хладни рат на Блиском истоку. Ванблоковско позиционирање Египта и нова југословенска спољнополитичка стратегија 1955–1956.

Америчка хладноратовска стратегија, скројена у духу свеопштег супротстављања „комунистичком империјализму“ у свету, сматрала је Југославију и Египат важним државама за консолидацију западних интереса у Европи, односно на Блиском истоку. У свим америчким оперативним проценама од 1948. године опстанак независне социјалистичке Југославије био је двоструко вреднован по америчке интересе – као погодан начин оспоравања совјетских стратешких позиција у Југоисточној Европи и најефектније средство урушавања монолитности комунистичког блока.¹⁴⁷ Америчка војна и економска помоћ Београду била је мотивисана опстанком такве ексклузивне југословенске позиције. Споредни политички циљеви, као што је либерализација југословенског система по западном моделу, били су прижељкивани у дугорочној перспективи. Однос према Југославији није био доведен у питање ни са популарисањем југословенске ванблоковске политике средином 1950-их, опредељењем за нормализацију односа са Совјетским Савезом и окупљањем подршке међу афричким и азијским земљама. Са друге стране, Египат је због стратешког положаја и огромног угледа код већине арапских држава, заузимао кључно место у одбрамбеним плановима Запада на Блиском истоку. Вашингтон је био свестан да су последице британске колонијалне управе оставиле трага у читавом региону, те да је антизападни сентимент арапског национализма био њен директан производ. Исто тако, америчка дипломатија је била свесна да би без египатског пристанка (или макар помириљивости) свака идеја о регионалном прозападном савезу у арапском свету била осуђена на неуспех. Придобити Каиро, а притом не оштетити битно интересе својих савезника (Велике Британије, Француске

¹⁴⁵ Rami Ginat, *Egypt's Incomplete Revolution: Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960s...* 16-19.

¹⁴⁶ Програм СКЈ, Београд, 1980, 64-65.

¹⁴⁷ Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb, 2002, 30-44.

и Израела) били су у старту противречни изазови америчке блискоисточне политике. За разлику од подношљивог положаја „несврстане“ Југославије, позиција „несврстаног“ Египта није сматрана задовољавајућим исходом англо-америчких дипломатских напора, нарочито од тренутка када је Совјетски Савез постао нови међународни фактор на Блиском истоку.

Политика Ајзенхауерове администрације на Блиском истоку била је неодвојива од општих америчких војно-стратешких циљева у Хладном рату. Регион Блиског истока био је представљен као простор од велике „стратешке, политичке и економске важности“ за „слободан свет“.¹⁴⁸ На њему су се налазила највећа светска налазишта нафте, са којих се Западна Европа снабдевала преко 80%, и важне стратешке локације војних база, пресудне у евентуалном војном сукобу са Совјетским Савезом. Америчке анализе су тврдиле да је по повлачењу Велике Британије са Блиског истока створено знатно антизападно осећање међу арапским народима, колико због отпора бившим колонијалним силама, толико и због западне подршке Израелу. На дужи рок, антизападна атмосфера одговарала би искључиво совјетским интересима, због чега је документ америчког Савета за националну безбедност препоручивао увећану „одговорност, иницијативу и лидерство Сједињених Држава у региону“.¹⁴⁹ Амерички план за изолацију блискоисточног региона од совјетске експанзије подразумевао је формирање регионалног безбедносног савеза, који би умрежио простор од Пакистана до Турске, и створио „северни зид“ заштите.¹⁵⁰ Постизање тог циља морало се спровести уз пуно узајамно поштовање партнерских држава, без присиле, и што је најважније без предузимања акција које би се супротставиле „снагама антиколонијализма и легитимног национализма“.¹⁵¹ Међутим, три проблема су битно ограничавала америчку блискоисточну стратегију: Насеров панарабизам, енглеска неоколонијална политика и арапско-израелски спор. Покушај њиховог разрешења, или умањивања, завршиће се потпуним неуспехом Вашингтона, што ће представљати важно сазнање за југословенску политику и њен „антихладноратовски“ концепт међународних односа.

Све до Стаљинове смрти, Блиски исток није представљао регион од посебног значаја за совјетске интересе. Идеолошка искључивост Стаљинове политике у међународним односима спречавала је совјетску дипломатију да се упусти у проширивање сарадње са земљама Трећег света. Арапске државе биле су у Москви препознате као претерано реакционарне, са војним диктаторским режимима у служби англо-америчке политике на Блиском истоку.¹⁵² Преокрет је уследио конституисањем нове спољнополитичке стратегије постстаљинистичког руководства у Москви, које је у ослобађању од хипотеке Стаљинове политике, преиспитивало начела совјетског наступа у међународним односима. Другачији совјетски приступ државама Трећег света био је заснован на уверењу да су националистичке аспирације многобројних

¹⁴⁸ FRUS, 1952-1954, The Near and Middle East, Volume IX, part 1, doc. 219. Statement of Policy by the National Security Council.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Nigel John Ashton, *Eisenhower, Macmillan, and the Problem of Nasser: Anglo-American Relations and Arab Nationalism, 1955-59...*39-40.

¹⁵¹ FRUS, 1952-1954, National Security Affairs, Volume II, part 1, doc. 124. Statement of Policy by the National Security Council.

¹⁵² Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, The University of North Carolina Press, 2007, 109-110.

афричких и азијских народа и њихов антизападни сентимент, потенцијална јавна позорница на којој надметање Истока и Запада може ићи у корист глобалним интересима Совјетског Савеза. Совјетски партијски теоретичари почели су да тврде да исказани неутрализам земаља у развоју представља само тренутни транзициони процес, који ће временом послужити да се читав низ новоослобођених држава приближи политичкој и војној сарадњи са Источним блоком.¹⁵³ Међутим, у случају Египта, нове револуционарне власти биле су од самог почетка изразито антикомунистички настројене, посматрајући активност египатских комуниста, и њима сличних коминформовских организација, као потенцијалне организаторе друштвених немира и у крајњем смислу заступнике „туђих интереса“. Крајем 1953. године М. Никезић је од Г. А.Насера добио јасан одговор да Египат не жели да се тактички ослања на Русе у својим споровима са Западом, те да совјетска подршка ослободилачким тежњама Египта заправо представља добро скројену пропаганду.¹⁵⁴ Такву египатску политику Никезић је у Каиру охрабривао, користећи сваку прилику да Египћане информише о правој природи режима и догађајима у Источној Европи.¹⁵⁵ Насеру је било предочено да Југославија нема илузија о великим силама, али да са Русима постоји „посебно тешко искуство“.¹⁵⁶

Југословенска амбасада у Каиру поседовала је приступ различитим информацијама код кључних личности Насеровог режима, али нити у једној није констатовала постојање чврстог антиамеричког расположења. Тешки преговори са Великом Британијом око евакуације Канала одржавали су стари антибритански анимозитет у египатском друштву, али потпуни раскид веза са Западом није представљао преовлађујући политички правац египатске владе. Штавише, војне власти су биле убеђене да је неутралност у случају рата између Запада и Совјетског Савеза немогућа, те да је у египатском интересу да сарађује са кључним западним државама ако би уследила совјетска агресија на Блиском истоку.¹⁵⁷ Споразум о евакуацији зоне Канала, 27. јула 1954, предвиђао је евакуацију британских трупа у року од двадесет месеци, уз могућност њиховог повратка ако би уследио напад на Египат, Турску или неку од чланица Арапског пакта безбедности.¹⁵⁸ Повезаност Турске, чланице НАТО-а, са блискоисточним регионом кроз британско-египатски споразум само је делимично задовољавала англо-америчке интересе. Идеја о прозападном (антисовјетском) савезу била је ургирана од стране Вашингтона, чиме би се испунила празнина између НАТО и СЕАТО пакта, и спречиле теже последице од новог тактичког приступа политике Хрушчовљевог партијског руководства према Трећем свету.¹⁵⁹ Амерички план „северног зида“ ограничавао је чланство арапских држава на Ирак, где се од септембра 1954. формирала прозападна влада Нури Саида, вољна да допринесе антисовјетској политици у региону. Међутим, издвајање Ирака као експонента западних интереса на Блиском истоку, путем најаве прозападног војног савеза, било је протумачено у Каиру као атак на властиту

¹⁵³ Roy Allison, *The Soviet Union and the Strategy of nonalignment*, Cambridge University Press, 1989, 3.

¹⁵⁴ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 415749

¹⁵⁵ “Ми користимо сваку могућност да их обавестимо о природи режима и догађаја у Источној Европи. Прилична изолованост и скученост у објашњењима представника Источне Европе у Египту може само да потврди оно што ми кажемо Египћанима.” ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 411358.

¹⁵⁶ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, 416714.

¹⁵⁷ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 48873.

¹⁵⁸ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр 414299.

¹⁵⁹ Ray Takeyh, *The Origins of the Eisenhower Doctrine...*58-59.

хегемонију у региону. Марко Никезић је ситуацију описао као почетак „хладног рата“ између Каира и Багдада, надметањем две различите концепције одбране: „прозападне“ са Ираком на челу и „проарапске“ са Египтом на челу. Предлози о стварању Арапског пакта безбедности били су у име египатских представника промовисани на седницама Арапске лиге као израз нове арапске солидарности у постколонијалној стварности Блиског истока. Ирачка опозиција била је схваћена као продужетак британског колонијалног присуства у региону, који се огледао кроз савезништва и војно присуство у низу арапских држава (Либан, Ирак и Јордан). Осим тога, негативне реперкусије британске политике Насеров режим је детектовао кроз активност политичке опозиције у Египту, старих парламентарних странака, које су се ослањале на подршку Лондона.¹⁶⁰ Са превладавањем Насеровог политичког курса, крајем 1954. и почетком 1955. године, идеја о независној спољној политици Египта била је популарисана кроз призму арапског национализма, те кроз залагање за успостављање Арапског одрамбеног савеза, који би био отворен за прибављање оружја са Запада, али ништа више од тога. Такав концепт био је неприхватљив Сједињеним Државама, првенствено због гласног противљења Израела, због чега је идеја о „северном зиду“ морала остати изван арапске политике и сукоба са Тел Авивом.¹⁶¹

Конституисањем Багдадског пакта, споразумом Ирака и Турске фебруара 1955, покренут је низ догађаја на Блиском истоку, који ће значајно преобликовати регионалне односе и отворити простор за хладноратовска сучељавања два политичко-војна блока. Турско-ирачки пакт био је први корак у западном осигуравању војно-стратешког плана „северног зида“, којем ће се до краја године прикључити Пакистан, Иран и Велика Британија. Америчка администрација није са великим одобравањем гледала на британско чланство, доживљавајући одлуку о приступању као британско подривање америчких концепција на Блиском истоку и намеру да се одрже старе империјалне тежње.¹⁶² Различит став од своје владе имао је и британски амбасадор у Каиру, Ралф Стивенсон, који је упозоравао да су бенефити по западне интересе придобијањем Ирака изузетно мали, ако се Египат одлучи на фронтално супротстављање западним регионалним плановима.¹⁶³ С обзиром на већ формулисане спољнополитичке тежње египатских војних власти, реакције на ирачко-турски споразум биле су крајње негативне. Египатска штампа је дан после формирања Багдадског пакта напала читав споразум као империјалистички, оптужујући Ирак за издајство арапских интереса.¹⁶⁴ Прва анализа југословенске амбасаде у Каиру откривала је двоструки разлог египатског отпора: жеља да се спроводи независна политика и да се одржи претензија на водећу улогу међу арапским државама.¹⁶⁵ У исто време, израелска војна операција у Гази (28. фебруара 1955) допринела је радикализацији египатске политике, која је ратоборну политику Бен Гурионове владе у Тел Авиву повезивала са новонасталим западним притиском. Југословенска подршка Египту посредством југословенске амбасаде и резултата прве посете

¹⁶⁰ О томе Никезић извештава током мартовских немира 1954. године, како је енглеска политика пружила подршку Нагибу и старим партијама, јер је очекивала „да Парламент олакша њихово мешање у унутрашњи живот Египта.“ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 43874.

¹⁶¹ Ray Takeyh, *The Origins of the Eisenhower Doctrine*...59.

¹⁶² Nigel John Ashton, *Eisenhower, Macmillan, and the Problem of Nasser*...47.

¹⁶³ Исто, 49.

¹⁶⁴ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 4979.

¹⁶⁵ Исто.

Јосипа Броза Тита, утицала је на Насерово размишљање о другачијим приоритетима египатске спољнополитичке стратегије. Током 1955. године она је била заступљена кроз три правца деловања: организовање отпора Багдадском пакту међу арапским државама, повезивање Египта са афро-азијским простором и продубљивање односа са Совјетским Савезом.¹⁶⁶

Прихватљивост Совјетског Савеза као новог египатског међународног партнера у опонирању западној политици на Блиском истоку било је остварено кроз контакте и сарадњу са Југославијом. На самом почетку дипломатске мисије у Каиру, М. Никезић је предочавао Београду да египатски званичници полажу велику наду у југословенска тумачења политике Совјетског Савеза и његових сателита.¹⁶⁷ Нормализација југословенско-совјетских односа после Стаљинове смрти заинтересовала је војне власти у Египту за правце нове совјетске међународне стратегије. Званични југословенски став о разлозима за почетак успостављања бољих односа са Москвом био је утемељен на разумевању позитивних промена у Совјетском Савезу, које су пружале бољу перспективу, не само југословенско-совјетским односима, већ развоју међународне ситуације ка попуштању затегнутости. Подршка политичкој линији Никите Хрушчова у КПСС значила је, према југословенском тумачењу, охрабривање мирољубивих снага унутар Совјетског Савеза.¹⁶⁸ Југословенско руководство је саветовало Насера да је најцелисходнија политика она која успоставља правилни баланс између Истока и Запада. Поврх тога, блискостично питање се појавило као део југословенско-совјетских разговора у Београду, крајем маја 1955. Представљајући Насера као државника великих способности и личног поштења, Тито је саветовао совјетско руководство да спроводи опрезну политику према Египту, лишену свих поступака који би могли да испровоцирају западне земље ка предузимању оштрог курса против Каира.¹⁶⁹ Београдска декларација пружила је подршку идејама афро-азијске конференције у Бандунгу и „напорима народа Азије и Африке за учвршћење њихове политичке и економске независности“.¹⁷⁰ Са друге стране, Насер је декларацију оценио као значајан „допринос миру“.¹⁷¹ Њена главна начела регулисала су југословенско-совјетске односе на принципима равноправности и једнакости, што је охрабривало египатску политику да настави продубљивање сарадње са Совјетским Савезом.

Нове совјетске дипломатске иницијативе ка арапским државама Марко Никезић је представио као стратегију Москве да се „утисне у пукотину између Египта, Арапа и

¹⁶⁶ Nigel John Ashton, *Eisenhower, Macmillan, and the Problem of Nasser*,...37-60.

¹⁶⁷ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1953, ф-21, бр. 411358.

¹⁶⁸ Југословенска теза о мирољубивости Хрушчовљеве политике била је популарисана у време Титове посете Египту, децембра 1955. Тито је уверавао Насера да се совјетска политика према Трећем свету променила, и да је позитивно ако „азијске државе добију јаче позиције и на другој страни.“ Генерално, Хрушчовљева политика је била оцењена „у служби мира“, која се суочава са значајним спољним и унутрашњим притисцима, због чега је било потребно да се подржи. АЈ, 837, КПП, I-2/5-2, Забелешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са председником владе Републике Египат, Гамал Абдел Насером, 19.12. 1953.

¹⁶⁹ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе, IX, 119/I-56, Ток конференције југословенске и совјетске делегације.

¹⁷⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, зборник докумената, Београд, 2010, 773.

¹⁷¹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 48693.

Запада“.¹⁷² Уколико Запад буде прилазио проблемима Блиског истока са политиком која не решава отворене проблеме, активност совјетске политике биће интензивиранија „ради стицања политичких поена“.¹⁷³ Одлука Египта да војна потраживања затражи у Совјетском Савезу, 27. септембра 1955, није представљала изненађење за југословенску амбасаду, колико је била неочекивана за америчку администрацију. Споразум о испоруци совјетског оружја био је оцењен у Вашингтону као озбиљна опасност за америчке интересе, којом се блискоисточни регион отвара за хладноратовско надметање Истока и Запада. Совјетска политика постигла је за кратко време на Блиском истоку значајне резултате, које америчка стратегија није успела да надомести путем регионалног војног савеза и различитим врстама помоћи арапским државама. Додатни проблем Вашингтону представљали су главни спољнополитички партнери у региону, Велика Британија и Израел, који су са совјетским оружјем у рукама Египта били спремни на радикализацију своје политике. Захтевано је веће америчко ангажовање, проширивање Багдадског пакта на Јордан и наоружавање постојећих чланица.¹⁷⁴ Спречити Насера да постане „оруђе у рукама совјетске политике“ постао је примерни задатак англо-америчке стратегије. Међутим, сви покушаји дипломатског придобијања Насеровог режима, од којих се највише издвајала опсежна економска помоћ финансирању Асуанске бране, били су неуспешни и у нескладу са доминантним расположењем у египатском друштву. Дипломатска мисија Роберта Андерсона, бившег америчког подсекретара за одбрану, током 1956. године у Каиру и Тел Авиву указала је америчкој администрацији на дубоку приврженост Насера циљевима арапског национализма, те неспремност на компромис о било ком питању од интереса за Запад. Андерсон је предложио оштрији притисак на Каиро, а сличну тврђу политику отпочела је Велика Британија после посете Селвина Лојда. Британци су Насера доживљавали као „новог Хитлера“, иза кога су стајали Руси, и који је морао бити што пре уклоњен.¹⁷⁵ Од пролећа 1956. америчка администрација је постала уверена да Египат не служи потребама Хладног рата, те да је потребно сузбијати негативни утицај Насеровог режима ка осталим арапским државама.¹⁷⁶

Споразум Египта са Совјетским Савезом око испоруке оружја, септембра 1955, имао је другачију резонанцу у југословенској амбасади. Никезић је споразум представио као „најкрупнији догађај“ у спољној политици Египта после Бандуншке конференције и доказ

¹⁷² ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 48890.

¹⁷³ Још крајем 1953. године југословенско посланство у Каиру је извештавало да египатски националисти виде Совјетски Савез као „добар адут“ ослонца Египта у спољној политици. Како је Египат западао у озбиљне проблеме током пролећа 1954. године, изазване унутрашњим немирима и тешким преговорима око базе на Суецу, Никезић је уочавао активнију делатност Коминформа, праћену продубљивањем политичких и економских односа са арапским државама, те видљивом дистанцом Москве према Израелу. Улагање вета совјетског представника у Савету безбедности, крајем марта 1954, на новозеландску резолуцију, која је позивала Египат да учини крај сметњама пловидби бродова који тргују са Израелом, био је један од примера совјетске подршке арапским државама на Блиском истоку. ДАМСПРС, ПА, Египат, 1954, ф-18, бр. 410594.

¹⁷⁴ Ray Takeyh, *The Origins of the Eisenhower Doctrine: The US, Britain and Nasser's Egypt...* 67-72.

¹⁷⁵ Ентони Идн је у писму Ајзенхауеру тврдио да су Руси решени да разбију Багдадски пакт, и да их у томе Насер подржава. Ти односи су много ближи, него што Насер признаје, сматрао је британски премијер. Ray Takeyh, *The Origins of the Eisenhower Doctrine: The US, Britain and Nasser's Egypt...* 103; Владимир Петровић, *Југославија ступа на Блиски исток...* 120-125.

¹⁷⁶ Исто.

независне египатске спољне политике.¹⁷⁷ Традиционална доминантна позиција западних сила на Блиском истоку била је нарушена египатским ослоном на совјетску политику, због чега су биле уочене дугорочне консенквенце по читав регион. Пре свега, Никезић је уочио снагу арапског национализма, која није могла да кореспондира са америчким стратешким плановима. Још крајем јуна амбасада је била убеђена да су амерички покушаји да се арапски национализам „успава“ неоствариви.¹⁷⁸ Египат је постао пример како је независна проарапска политика постала могућа на Блиском истоку, те да се „коначни циљеви египатског национализма, за које се води борба већ пола века, остварују под овим режимом у Каиру.“¹⁷⁹ Политика западних сила била је кратковида и ограничена. Проширивање Багдадског пакта на Иран, недуго после обзнане војног споразума и египатско-сиријског војног пакта, значило је наставак идентичне политике која је доживела пораз међу арапским државама. Са друге стране, совјетска политика започела је озбиљан продор у регион са предубеђењем да је од великог интереса по Совјетски Савез ако се докаже могућност да се „једна независна, некомунистичка влада ослања на њих против западних империјалиста“. Москва је била спремна да подржи концепт савезништва са независним националистичким режимом, који није желела да идеолошки условљава, и који би представљао, као такав, заразни пример за остале државе у развоју.¹⁸⁰ Коначно, у закључку свог опсежног извештаја, Никезић је пружио важна сазнања од интереса за југословенску ванблоковску спољнополитичку стратегију. Престанак англо-америчког монопола на Блиском истоку био је приказан као позитивна чињеница, која доприноси „развоју унутрашњих снага“ спремних на даљу еманципацију арапских држава. Евантуална бојазан због могуће реализације совјетских блоковских интереса у региону била је, по Никезићу, претерана, јер Руси „не могу постати доминантна сила у овој области“, нити могу ограничити тежње малих земаља „да се више чују“.¹⁸¹ Читав развој хладноратовског надметања на Блиском истоку ишао је наруку југословенским интересима. Египатској политици био је потребан „чврст ослонац“ на државе које воде идентичну ванблоковску политику, чиме би се спречила свака могућност да се у одрицању од западног блока, Египат препусти интересима источног. „Египат неће никог помоћи у доминацији и жели да удаљи и једне и друге из ове области“, поручивао је Никезићу египатски министар спољних послова Фавзи.¹⁸² Препорука југословенске амбасаде налагала је пружање свесрдне подршке египатским спољнополитичким циљевима, а Титова прва званична посета Египту, децембра 1955, била је важна демонстрација такве врсте.

Титова посета Индији, Бурми и Египту, крајем 1954. и током 1955. године, оставила је снажан утисак на југословенског председника и његово разумевање значаја новог деколонизавног света за југословенске интересе.¹⁸³ Велика географска удаљеност и културно-

¹⁷⁷ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 413479.

¹⁷⁸ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 48375.

¹⁷⁹ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 414024.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 415481.

¹⁸³ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 186-187; Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jygoslavije 1956-1961*, Beograd, 2006, 43-48.

историјске разлике показале су се као небитне у општем сагласју око међународних односа. „Веома је важно данас, кад је свијет постао једна цјелина, кад пространства не значе ништа, кад се у свијету не може ништа догодити што се не би одразило на други његов крај, веома је важно да у таквом данашњем свијету буде што више држава и народа концентрисано у једном правцу, с човјечанском идејом да се сачува мир и успостави међусобна сарадња са основама које су данас могућне“, говорио је Тито окупљеним грађанима Загреба по повратку са првог афро-азијског пропутовања.¹⁸⁴ Потписане декларације, заједничка саопштења и општи утисци након Титових посета били су имплементирани у темеље нове југословенске спољнополитичке стратегије. Сазнање да је остварива заједничка међународна платформа са земљама Трећег света охрабривало је југословенску дипломатију да у спровођењу ванблоковске политике превазилази усамљени положај у Европи, и да њена гледишта о актуелним међународним проблемима имају значајни одјек на глобалном нивоу. Приликом посете Индији, поруке Тита и Нехруа откривале су тежње ка универзалној прихватљивости ванблоковске позиције, чији принципи могу да превазиђу стриктно југословенско-индијске интересе.¹⁸⁵ Упркос резервама према неким аспектима индијске унутрашње и спољне политике, почетком 1956. године, Југославија је сматрала Индију важним међународним партнером у опонирању хладноратовском поретку, највише израженом кроз доминацију војних пактова. Док се југословенска политика ослобађала војних обавеза према Балканском пакту, Индија је чинила дипломатске напоре како би се супроставила прозападним војним пактовима у Азији (СЕАТО и Багдадски). Чланство Пакистана у СЕАТО пакту, и његове претензије на Кашмир, учинили су да се у Делхију заузме становиште да је у индијском „животном интересу“ борба против свих азијских војних пактова. Заступати ванблоковску политику значило је обезбедити државне интересе уз помоћ различитих међународних партнера, не водећи се безбедносним проценама и политиком западних сила. Тито је био први европски државник после рата који је посетио Индију. Убрзани развој југословенско-индијских односа учинио је политику комунистичке Југославије блиску индијским интересима, што је допринело да се још више подстакне блиска сарадња и координација дипломата обе земље¹⁸⁶. „Када је реч о Европи, а посебно СССР-у, ми сматрамо последњом речи оно што каже председник Тито“, тврдили су званичници индијског МИП-а.¹⁸⁷

Утицај Индије на египатско „неутралистичко“ опредељење Никезић је увидео још средином 1954. године, када је издвојио активност индијског амбасадора Панкара и посету Кришне Менона Каиру. Приликом посете пакистанског министра спољних послова, Мухамеда Зафрулаха Кана, маја 1954, индијска амбасада је упутила ноту египатској влади у којој је изнела своје противљење пакту Анкара- Карачи. Како је нота нагласила, Индија је била уверена да пактови нису били у интересу азијско-афричког јединства и да је њихов циљ био разбијање тог јединства у борби против империјализма. Посета Кана је била доживљена као „акт уперен против Индије“, јер се путем промоције прозападног пакта индијска политика

¹⁸⁴ Tito, *Govori i članci*, X, Zagreb 1959, 97.

¹⁸⁵ Драган Богетић, „Политичка позадина и стварни домаћај сарадње Тито - Нехру 1954-1964“, Архив, 1/2006, 138-145.

¹⁸⁶ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat...* 131-136

¹⁸⁷ АЈ, 837, КПР, I-3-с/2, Тројни састанак Тито, Насер, Нехру.

одвајала од Египта и осталих арапских држава.¹⁸⁸ Југословенска амбасада је констатовала да је Индија имала за циљ да привуче на своју страну („трећег пута“) највећу арапску државу, чиме би се Пакистан изоловао, а америчка политика удаљила из региона.¹⁸⁹ Насеровским заокретом, почетком 1955. године, и уз посредништво Југославије, египатско-индијски односи су постали синоним новог афро-азијског јединства. Како је Тито био нагласио Насеру, мале и неразвијене земље су могле да заједно створе „антиратно расположење“ у међународним односима и да на тај начин делују као својеврсна „савјест човечанства“.¹⁹⁰ У том смислу Бандушка конференција афро-азијских држава, априла 1955, је била прекретница. Иницијатива за њено сазивања припала је азијским државама (Индонезија, Индија, Бурма, Пакистан и Шри Ланка), али је коначних 29. држава учесница показало широку заступљеност држава Трећег света. Иако различити у културном, друштвеном и економском смислу, окупуљени представници афро-азијских држава су могли да стекну увид у постојање заједничких брига и интереса.¹⁹¹ Охрабривање египатске ванблоковске политике и њеног самосталног наступа у међународним односима, било је повезано директно са учешћем Насера у Бандугу. Присуство му је омогућило да буде препознат од афро-азијских представника као истински лидер Арапа, и да проблеме Блиског истока са Западом поистовети са сличним проблемима новог деколонизованог света. Бандушка декларација у 10 тачака била је прихваћена једногласно, и у својим принципима директно се дотицала проблема Египта са западним силама.¹⁹² Успостављени контакти са лидерима Трећег света, који ће се наставити током године посетама Нехруа и Сукарна, охрабрили су египатску дипломатију да у прихватању активне мирољубиве коегзистенције исказе своју нову прагматичност. Решеност Египта да превлада сопствени антикомунизам и започне нормализацију односа са комунистичким државама, где је Југославија била међу првим пробним балонима, Никезић је објашњавао египатским разумевањем насталих промена у међународним односима, који су наговестили „долазак нове ере“.¹⁹³ Заједничка изјава Тита и Насера, 5. јануара 1956, била је састављена са убеђењем да између једне европске и арапске државе постоје заједнички интереси и истоветни проблеми развоја.¹⁹⁴ „Египат следи

¹⁸⁸ ДАМСПРС, ПА, 1954, Египат, ф-18, бр.46791.

¹⁸⁹ ДАМСПРС, ПА, 1954, Египат, ф-18, бр.413534.

¹⁹⁰ АЈ, 837, КПР, I-2/4-3, Стенографске белешке о разговору председника ФНРЈ Јосипа Броза Тита, председника владе Египта Абдел Насера и њихових сарадника, „Галеб“, 5.2.1955.

¹⁹¹ Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat*, Beograd, 2008, 134-137.

¹⁹² У питању су били принципи поштовања суверенитета и територијалног интегритета свих нација; удржавање од интервенције или мешања у унутрашња питања друге државе; поштовање права сваке нације да брани себе, сама или удружена, у складу с Повељом Уједињених нација; удржавање од коришћења споразума о удруженој одбрани због личних интереса било које велике силе; удржавање било које државе од вршења притисака на друге државе; удржавање од чинова агресије или претњи агресијом. Исто, 139.

¹⁹³ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 415481.

¹⁹⁴ Пред сусрет са Титом на Суецу, фебруара 1955, Насер је новинару Здравку Печару дао изјаву која на најбољи начин сублимира потребне повезнице сарадње: „Необично се радујем што ми се пружила прилика да могу да се састанем с претдесником Титом, шефом југословенске државе, те велике земље са којом нас спајају њврсте пријатељске и економске везе. Ослобођење наше две земље од монархистичког режима, који су били препрека даљем развоју, и јачало је наше везе. Оно нам је такође омогућило да поправимо животни стандард и да стварамо боље услове живота за све слојеве народа. На тај начин смо повезани и са светским делом борбе за мир и стабилност у свету.“, цитирано у З.Печар, *Egipat: zemlja-narod revolucija*...319.

политику коју су инаугурисале Индија и Југославија.“, поручивао је Насер југословенским новинарима, јула 1955.¹⁹⁵

У периоду блиских контаката са државама Трећег света, идеја активне мирољубиве коегзистенције постала је главна идеолошка формула југословенске спољне политике. Замисао мирољубиве коегзистенције почивала је на уверењу да државе са различитим системима могу заједничким снагама превладати неправедну поларизацију Хладног рата, и тиме успешно уклонити „негативне последице прошлости“, које онемогућавају да се неразвијене земље оспособе за самостални унутрашњи развој.¹⁹⁶ Поштовање принципа равноправности, независности и суверености држава било је основно начело коегзистенције. Југословенска спољна политика је држала да њено искуство довољно показује успешност таквог начела, а нарочито исказана намера совјетске политике да отпочне процес нормализације са Југославијом. Садржај Београдске декаларације 1955, представљао је у суштини изборено начело југословенских принципа мирољубиве коегзистенције. Од тог момента, југословенска спољна политика заснивала је своје амбиције на три важна модела утицаја: као гласноговорник прогресивног правца у међународном радничком покрету, који ће давати тиху подршку начелима југословенско-совјетских декларација, насупрот совјетским блоковским интересима, те оснаживати реформске тенденције европских комунистичких партија; као главни заступник идеје европске безбедности, било кроз форме међубалканске сарадње, било кроз подршку политикама европских земаља које су доводиле у питање темеље Хладног рата у Европи; и коначно, као промотер ванблоковске лево-прогресивне политике међу државама тзв. Трећег света. Брионски сусрет Тита, Насера и Нехруа, јула 1956, успешно је сублимирао циљеве југословенске спољнополитичке стратегије, надовезујући се на резултате Бандушке конференције, и намеру заступника ванблоковске политике да успоставе трајне моделе блиског партнерства. Символичан сусрет тројице државника био је окончан заједничким саопштењем, у којем су се потврдиле поруке са Бандушке конференције, изразила блиска гледишта о доминантним међународним питањима и подвукла жеља да се размена мишљења и контакти наставе у будућности.¹⁹⁷ Брионски састанак биће препознат као догађај који је значао важан искорак ка изградњи Покрета несврстаних, и важан доказ уједначених тежњи Југославије и деколонизованих држава Трећег света. Драгоценост искуство из заједничког наступа у УН, и успостављање блиских контаката Тита и Насера, створили су утисак да су раније непознанице између Југославије и Египта постале превазиђене. У очима Египћана, Југославија је представљала редак пример европске државе која се није водила предрасудама према ваневропским народима у спровођењу своје политике, нити се либила да калкулише у пружању подршке земљама Трећег света у њиховој борби са остацима колонијализма. Са друге стране, Египат је био држава са великим угледом у арапском свету, чији се утицај захваљујући Насеровој националној политици рапидно ширио међу афричким и азијским земљама, и самим тим омогућавао Југославији да кроз стабилну сарадњу са Каиром

¹⁹⁵ ДАМСПРС, ПА, Египат, 1955, ф-13, бр. 415481.

¹⁹⁶ АЈ, 837, КПП, I-5-а/1, О неким начелима политике активне коегзистенције.

¹⁹⁷ АЈ, 837, КПП, I-3-с/2, Тројни састанак Тито, Насер, Нехру; Aleksandar Životić, Jovan Čavoški, “On the Road to Belgrade. Yugoslavia, Third World neutrals, and the Evolution of Global Non-Alignment, 1954-1961”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 18, No. 4, Fall 2016, 85-87.

буде присутнија на широј глобалној скали међународне политике. Основе југословенско-египатске сарадње из средине 1950-тих година, започете у време Никезићеве дипломатске мисије, биће настављене све до Насерове смрти 1970. године, и представљаће једну од важних упоришта југословенске несврстане стратегије.

2. Југославија и Источни блок у новој фази спорења: М. Никезић као амбасадор у Чехословачкој (1956–1958).

У пролеће 1953. Стаљинова смрт је симболично означила крај једне епохе у историји Совјетског Савеза. Више од три деценије Стаљин је био кључна политичка фигура која је дефинисала главне правце совјетске спољне и унутрашње политике, али и политичка гледишта и стратегију скоро свих комунистичких партија на свету. За апологете његовог лика и дела, којих сходно потребама „стаљинизма“ није било мало, Стаљин је био оличење незамењивог државног лидера, значајног теоретичара у рангу Лењина и Маркса, тријумфалног војног команданта и вештог партијског организатора. Његовим одласком у историју, у совјетском партијском апарату није се могла пронаћи личност која би могла да надомести потребни ауторитет, већ искључиво узак круг његових најлојалнијих сарадника. Празнина у партијском врху није проузроковала озбиљне потресе по совјетску државу, али јесте изнела на површину заборављене унутарпартијске фракцијске борбе и различите политичке амбиције поузданих Стаљинових кадрова. Стабилност уходане логике рада совјетског партијског апарата показала се довољно организованом и ефикасном да је већ кроз неколико месеци од Стаљинове смрти отпочела опрезну реформску политику. У потрази за новом политичком легитимношћу нова совјетска партијска олигархија се ослобађала терета Стаљинове политике, остајући истовремено неприпремљена за политичке последице такве одлуке.¹⁹⁸

Наслеђе Стаљинове политике у Источној Европи тешко се ослобађало наметнуте догматичности и униформности. Послератна совјетизација источноевропског простора била је спроведена као одговор на западни хладноратовски изазов, представљајући у својој основи гаранцију безбедности Совјетског Савеза. Здењек Млинарж, један од истакнутих чехословачких комуниста у време Прашког пролећа, тврдио је да је постојало дубоко уверење његове генерације да искључиво Совјетски Савез представља „земљу наде“ за све оне који су се после рата надали радикалном раскиду са прошлошћу.¹⁹⁹ По угледу на совјетски модел, источноевропске државе су радикално мењале политички и друштвени систем, прогањале унутрашње непријатеље, идеолошки усмеравале економију и културу, и креирале потпуни

¹⁹⁸ Vladislav Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*; Vladislav Zubok, Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Harvard University Press 1996, 180-182; Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*, Oxford University Press 1996, 171-177; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, 2, Opatija 1985, 321-324; Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, London 2010, 309-310.

¹⁹⁹ Zdenek Mlinarž, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb, 1985, 6.

отклон од превеликог додира са западним капиталистичким светом. Коначно, сукоб са Југославијом 1948. одагнао је не само последње илузије о могућности постојања специфичног „националног пута у социјализам“, већ и могућности за постојање другачије перспективе демократских форми источноевропског социјализма.²⁰⁰ Комунистичке партије Источне Европе прихватиле су совјетске идеолошке демаркације у Европи, повезујући „стаљинистичку модернизацију“ са политичким традицијама сопственог простора. Организација Коминформа из септембра 1947. постала је обавезујућа форма сарадње источноевропских партија (и држава) са Совјетским Савезом, пружајући гарант одржања монопола власти комунистичких партија под окриљем Москве. У духу Ждановљевих теза из Шкалске Порембе, источноевропски комунисти су морали да негују идеализовану слику о Совјетском Савезу, држави у чијем „самом бићу“ постојања се проналазила негација империјалистичких и експлоататорских мотива. На тај начин, идеолошка униформност и блоковска подређеност мање је деловала као наметнут инструмент совјетске империјалне политике, а више као израз заједничке тежње комуниста ка жељеној друштвеној трансформацији.²⁰¹

Идеја „дестаљинизације“ била је политичка формула са којом су у току постстаљинистичке транзиције наступале реформске снаге у европским комунистичким партијама, решене да критички преиспитају дуготрајно наслеђе Стаљиновог идеолошког и политичког система. Основни импулс ка променама долазио је директно из совјетских унутарпартијских престројавања након 1953. године, која су устоличила политику „новог курса“ Никите Хрушчова као изнуђене форме легитимисања нових политичких чинилаца у Кремљу. Од самог почетка, реформски процес је био испуњен противречним мерама. Са једне стране, постојала је жеља да се трансформише репресивни карактер стаљинистичког система, а са друге стране подвуку јасна ограничења ка његовом дубљем критичком сагледавању. Званични совјетски партијски документи никада нису прихватили појмове као што су „стаљинизам“ или „дестаљинизација“, преусмеравајући тежиште критике са питања „система“ на застрањивање демократске суштине марксизма-лењинизма кроз неговање „култа личности“.²⁰² Упркос почетним ограничењима, „отопљавање“ у Совјетском Савезу иницирало је увећану друштвену динамику, која је у суочавању са наличјима Стаљинове политике, непобитно урушавала тоталитарну структуру совјетског социјалистичког модела. Покренута питања демократизације политичког живота, државног суверенитета, економских реформи, измењене улоге партије у друштву, односа са Западом, постала су од средине 1950-их доминантне теме велике политичке мобилизације широм Источне Европе. То је био незапамћен замајац критичког преиспитивања устаљених идеолошких норми, које су биле практично неупитне у комунистичким партијама више од три деценије. За источноевропске

²⁰⁰ Norman Naimark “The Sovietization of Eastern Europe 1944-1953”, u *The Cambridge History of Cold War*, vol.I, ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge University Press 2010,175-176; Svetozar Rajak, “The Cold War in The Balkans 1945-1956”, u *The Cambridge History of Cold War*, vol.I, ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge University Press 2010,

²⁰¹ Nataliia Egorova, “Stalin’s Foreign Policy and the Cominform 1947-1953”, u *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-1953*, ed Francesca Gori and Silvio Pons, London 1996, 197-201.

²⁰² Silvio Pons, *The Global Revolution: A History of International Communism 1917-1991*, Oxford University Press 2014, 210-211; Archie Brown-*The Rise and Fall of Communism*, New York, 2009, 236-240; Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, III, Beograd, 1985, 509-515.

комунисте то је значило отварање слободнијег простора за реafirмацију послератних идеја „националног пута у социјализам“, пред којима се југословенски пример наметао као најрепрезентативнији.²⁰³

Нормализација односа између Совјетског Савеза и Југославије представљала је важан сегмент Хрушчовљеве политике „новог курса“. Императив новог совјетског партијског врха да се односи са Југославијом поставе на другачије темеље имао је вишеструку важност по совјетске интересе. Најпре, кроз обнављање свог утицаја у Југославији, совјетска политика је намеравала да директно ослаби „америчко-енглески утицај у Југославији“ и онемогући стварање „антисовјетског стратешког плацдарма на Балкану“.²⁰⁴ То је у пракси значило умањивање осећања несигурности Југословена од потенцијалне ратне претње на граници према Истоку, која би онемогућила смисао постојања антисовјетски усмереног Балканског пакта, а преко њега југословенску војну сарадњу са НАТО.²⁰⁵ У ширем стратегијском оквиру, намера совјетске политике била је да Југославију приближи широком појасу неутралних земаља (Аустрија, Финска, Шведска), које би чиниле по совјетске стратешке интересе безбедносни штит између два војно-политичка блока. Потајно, совјетско руководство је очекивало да временом, сходно блиским идеолошким циљевима, Југославија постане део заједничке лагерске политике.²⁰⁶ Успостављање нормалних међудржавних односа са идеолошки денунцираним југословенским комунистима, Москва је тактички користила у сврху исказивања искрености својих намера на Западу, промовисањем нове спољнополитичке стратегије „мирољубиве коегзистенције“.²⁰⁷ Осим тога, „југословенски случај“ послужио је као подесно политичко средство у совјетским унутарпартијским споровима. На партијским седницама, Н. Хрушчов је употребио догађаје из 1948. као илустративни пример који показује на који начин совјетски интереси могу бити угрожени ако се спољнополитичке одлуке предузимају ослањањем на „култ личности“.²⁰⁸ Сузбијање утицаја конзервативне („стаљинистичке“) струје у КПСС спроводило се промовисањем другачије либералније политике према Југославији. Смена Вјачеслава Молотова са места совјетског министра спољних послова, априла 1956, била је тумачена подједнако и као један

²⁰³ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, III, Beograd, 1985, 516-535.

²⁰⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945-1956....* 614.

²⁰⁵ Vladislav Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev...*101-105; Rinna Kullaa, *Non-Alignment and its Origins in Cold War Europe*, London, 2012, 113-121; Mastny, Vojtech, "Soviet foreign policy, 1953-1962", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 312-333.

²⁰⁶ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953-1957*, London, 2010, 93-95.

²⁰⁷ У том смислу занимљива је била реакција совјетског амбасадора у Чехословачкој Гришина, који је тадашњем југословенском амбасадору у Прагу, И. Вејводи, пренео задовољство Москве реакцијом Југославије на Двадесети конгрес КПСС, нарочито због позитивне реакције Запада „јер се мишљење Југославије цени“. ДАМСПРС, ПА, 1956, Чехословачка, ф13, бр. 46026.

²⁰⁸ "Central Committee Plenum of the CPSU Ninth Session, Evening 9 July 1955," July 09, 1955, History and Public Policy Program Digital Archive, TsKhSD, f.2, op.1, d.173, ll.1-11. Translated by Benjamin Aldrich-Moodie, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117088>

од резултата 20. Конгреса КПСС, и као чин уступка југословенским комунистима у процесу нормализације.²⁰⁹

Две декларације у југословенско-совјетским односима, Београдска (2. јуна 1955) и Московска (20. јуна 1956), осим што су представљале израз највећег степена разумевања две стране у дефинисању основних принципа нових међусобних односа, имале су великог одјека унутар радничког покрета. После дугогодишње оштре антијугословенске кампање, представници совјетског државно-партијског руководства пристали су да односе са Југославијом, као истакнутом ванблоковском социјалистичком државом, убудуће заснивају на начелима равноправности, не доводећи у питање (бар не још увек јавно) самостални југословенски пут у социјализам. Београдска декларација је обавезивала совјетску политику да ће поштовати југословенску сувереност и независност, обуставити путем пропаганде свако мешање у унутрашње ствари Југославије, те заснивати сарадњу искључиво на принципима Повеље ОУН.²¹⁰ Са друге стране, Московска декларација је уредила међупартијске односе, гарантујући у будућој сарадњи СКЈ и КПСС једнакост, демократичност и потпуну слободу деловања.²¹¹ Обе декларације су онемогућиле било какав повратак на односе пре 1948. године, упркос великим напорима совјетске политике да Југославији отвори другачију перспективу унутар нових „равноправнијих“ односа у лагеру након Стаљинове смрти. Међутим, одлука совјетског врха да нормализује односе са Југославијом, и самим тим „легалује“ постојање „југословенског пута“, подстакла је унутар радничког покрета размишљања о новим формама сарадње који би такође уважавали постојање различитих модела развоја. Београдска декларација 1955. учинила је да се југословенски социјализам за тренутак ослободи Стаљинове идеолошке стигме и самим тим постане прихватљива алтернатива оним реформским струјама у источноевропским партијама, које су тежиле поновној афирмацији „националног пута“ и умањењу зависности од стране Совјетског Савеза.²¹² Идеја италијанског партијског лидера Палмира Тољатија о „полицентризму“ у радничком покрету негирала је постојање искључиво једног централног модела социјалистичког развоја.²¹³ Упоредо са заснивањем другачијег односа према Београду, политичке промене у Москви, које су своју политичку линију изразиле на 20. конгресу КПСС, охрабривале су поједине партијске врхушке у Источној Европи да размишљају о сопственом доприносу политици „новог курса“. Процес „дестаљинизације“ и нормализација односа са Југославијом постали су два истоветна процеса постстаљинистичке транзиције.²¹⁴

Посебна улога Југославије у процесу „дестаљинизације“ у Источној Европи била је за југословенске комунисте логичан исход југословенског социјалистичког развоја од 1948. Друштвено-политичке промене у Совјетском Савезу после Стаљинове смрти, заједно са процесом нормализације југословенско-совјетских односа, биле су протумачене у Београду као потврда југословенских идеолошких стремљења, исправност сопственог пута у којим се

²⁰⁹ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War...* 152.; Đoko Tripković, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971*, Beograd, 2013, 27-29; Geoffrey Roberts, *Molotov: Stalin's Cold Warrior*, Potomac Books, 2011, 175-178.

²¹⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945-1956...* 771-775.

²¹¹ Исто, 916-919.

²¹² A. Kemp-Welch, *Poland under Communism*, Cambridge University Press, 2008, 63-68.

²¹³ Aldo Agosti, *Palmiro Togliatti - A Biography*, London, 2008, 237-238.

²¹⁴ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War...* 126-137.

питање демократизације бирократизованог „стаљинистичког система“ постављало као основни предуслов развоја самоуправне социјалистичке демократије. Обликовање новог југословенског идеолошког идентитета протицало је у константном настојању партијских идеолога да се нова демократска суштина југословенског социјализма огледа кроз негацију репресивног „стаљинистичког“ система.²¹⁵ Основне идеје „дестаљинизације“ (нова улога Партије, тржишна привреда, отвореност ка свету, радничка партиципација) биле су уграђене у темеље „новог“ Савеза комуниста Југославије. У јеку најинтензивнијег сукоба са Источним блоком, југословенски комунисти су тврдили да постоји непремостивост разлика југословенског и совјетског социјализма.²¹⁶ Са таквим предубеђењем, императив одржања самосталног модела социјалистичког развика, ослобођеног од непосредног совјетског надзора, постао је не само битан елемент југословенског међународног престижа, већ важан чинилац самоодређења СКЈ као Партије предводника „дестаљинизације“ у радничком покрету. Резултати 20. конгреса КПСС, фебруара 1956, који су промовисали кључне идеје реформског процеса у Совјетском Савезу, и истовремено извршили рехабилитацију Југославије пред члановима радничког покрета, уверили су југословенско партијско руководство да је наступила „светска историјска прекретница“, која је захтевала увећану југословенску ангажованост.²¹⁷ За разлику од источноевропских престоница, где је у првим реакцијама на Конгрес владала „паника“ и „конфузија“, како су махом извештавали југословенски дипломатски представници, у Београду је преовладала прикривена еуфорија. На априлској седници ИК ЦК СКЈ 1956. године, Едвард Кардељ се одлучно залагао да југословенски комунисти морају помоћи „крах стаљинизма у Источној Европи“.²¹⁸ Подршка антистаљинистичким снагама подразумевала је вођење офанзивне југословенске спољне политике, решене да очува своју ванблоковску и социјалистичку суштину, и буде уједно промотер либерализације постстаљинистичког друштва у Источној Европи.²¹⁹

Следећи нову совјетску спољну политику, источноевропске државе су до краја 1954. године обновили међудржавне односе са Југославијом, али не без потешкоћа и међусобног неповерења. Вишегодишња антијугословенска кампања у социјалистичким земљама оставила је иза себе чврсто укоренено сазнање да југословенски комунисти у складу са својим „ревизионистичким“ склоностима служе као перјаница западног империјализма. Совјетизација Источне Европе крајем 1940-их година била је спроведена путем монтираних „стаљинистичких“ судских процеса, у којима је страдао велики број истакнутих

²¹⁵ Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina*, Zagreb 1985, 204-242.

²¹⁶ Milovan Đilas, *Savremene teme*, Beograd, 1950, 26.

²¹⁷ АЈ, 507, СКЈ, III/66, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 23. април 1956.

²¹⁸ У личним белешкама из 1956. Петар Стамболић је сумирао главне правце југословенског ангажмана. По његовом мишљењу, Београдска декларација је припремила 20. конгрес КПСС, и самим тим потребно је било даље оснаживати процес подршке прогресивним антистаљинистичким снагама. Утисак је да постоји огроман интерес за искуства Југославије и захтеви за размену искуства, те да се не може уопште сумњати да ће се комунистичке партије поставити на „новим“ основама. Офанзивна политика Југославије подразумевала је слање делегације, размену мишљења, писање штампе и дискусије о одређеним питањима. „Они су принуђени ... да нашим путем траже елементе за њихово даље кретање. Зато је на нама велика одговорност“. Државни Архив Србије (ДАС), Лични фонд Петра Стамболића, кутија бр. 61; АЈ, 507, СКЈ, III/66, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 23.4.1956.

²¹⁹ Исто.

источноевропских комуниста под оптужницама за „титоизам“ и „десна скретања“.²²⁰ У периоду између 1949. и 1953. антијугословенска пропаганда постала је незаобилазни део исправног идеолошког обликовања партијског чланства, са циљем потпуне дискредитације југословенског социјализма, који је у време непосредно након Стаљинове смрти и даље био посматран као поредак који води ка рестаурацији капитализма и фашизацији државе.²²¹ Осим совјетских тежњи да негативна слика о независном југословенском путу постане устаљена идеолошка форма свих комунистичких партија, постојао је и довољно наглашен интерес источноевропских партијских лидера да процес нормализације са Југославијом садржи извесна ограничења. Велики број истакнутих источноевропских комуниста изградио је своје позиције у партији активним учешћем на поменутиим „антијугословенским процесима“, па би свака ревизија таквих процеса доводила у питање њихову одговорност. Са друге стране, југословенска влада је очекивала да ће у складу са осудом Стаљинових грешака према Југославији, процес нормализације односа са социјалистичким државама омогућити рехабилитацију неправедно осуђених југословенских грађана у монтираним процесима. Колико су источноевропске владе биле спремне да се упусте у један такав подухват, југословенски ДСИП је почетком 1956. године посматрао као важан предуслов у одстрањивању препрека ка бољим међусобним односима и оснаживању оних снага које су желеле отворенији контакт са Југославијом.²²² У првим анализама одјека 20. конгреса, југословенске дипломате су самоуверено виделе Југославију као „озбиљан фактор утицаја на оформљивање и даљу оријентацију новог курса у СССР и ИЕ земљама“.²²³

У социјалистичким земљама које су се опирале реформској политици „новог курса“ резерве према Југославији биле су израженије. За разлику од претерано оптимистичких процена југословенског партијског врха да је „крах стаљинизма“ изванстан након 20. конгреса, и да га је потребно подржати, поједине анализе ДСИП-а тај процес су виделе као дугорочнији и неуједначенији. Компромис између нових идеја и старе политике у Источној Европи очекивао се као најреалнији.²²⁴ Албанија, Мађарска и Бугарска биле су издвојене као најтврђа „стаљинистичка“ упоришта у којима се „рехабилитација“ Југославије тешко спроводила. У Албанији Енвер Хоџа је уз помоћ свог ауторитета подједнако сузбијао демократизацију Партије и нормализацију односа са Југославијом. Покушај једног дела партијског чланства да на Тиранској партијској конференцији, априла 1956, иницира унутарпартијску дебату поводом Хрушчовљевог тајног реферата, завршио се прогоном „антипартијске“ групе, оптужене за завереничку делатност против ЦК и сарадњу са југословенским комунистима.²²⁵

²²⁰ Norman Naimark “The Sovietization of Eastern Europe 1944-1953”, u *The Cambridge History of Cold War*, vol.I, ed. Melvin P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge University Press 2010,175-176.

²²¹ *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, 613-619; О различитим методама антијугословенске пропаганде у Совјетском Савезу више у: Ivana Peruško Vindakijević, *Od Oktobra do otpora*, Zagreb, 2018, 215-228, 237-245, 248-254.

²²² АЈ, 837, КПР, Забелешка са састанка одржаног у Првом одељењу ДСИП-а 18.јануара 1956. године у вези рехабилитације Југославије и лица осуђених на антијугословенским процесима у периоду од 1948-1953 године у источноевропским земљама.

²²³ ДАМСПРС, ПА, 1956, СССР, ф-88, бр. 423069, Једно мишљење о 20. конгресу.

²²⁴ АЈ, 837, КПР, I-5-с/3, Забелешка са састанка одржаног у Првом одељењу ДСИП-а 18.јануара 1956. године у вези рехабилитације Југославије и лица осуђених на антијугословенским процесима у периоду од 1948-1953 године у источноевропским земљама.

²²⁵ E. Meehilli, *From Stalin to Mao: Albania and the socialist world*, Cornell University press, 2017, 88; A. Životić, *Jugoslavija, Albanija i Velike sile*, Beograd, 2011, 491-492.

Неспремност Будимпеште да се упусти у решавање отворених проблема са Београдом била је објашњена постојањем „стаљинистичких концепција“ мађарске партије на челу са Ракошијем, који је по југословенској процени, страховао „да би то могло довести у питање његов ауторитет и угрозити му позиције.“²²⁶ Ако би уследило објективно представљање југословенског система у Мађарској, то би имало велике последице на њен унутрашњи развој, јер би ојачало друштвене снаге које популаришу самосталан и либералнији друштвени развитак, сматрале су југословенске дипломате.

2.1. Двадесети конгрес КПСС и совјетска стратегија „обуздавања“ Југославије.

Политички експеримент дозиране „дестаљинизације“ совјетског руководства после Двадесетог конгреса КПСС-а изазвао је озбиљну унутрашњу кризу у појединим државама Источне Европе, која је својом масовношћу превазилазила могућности владајућих комунистичких партија да је разреше мирним путем. Одлука Никите Хрушчова да по први пут отворено проговори о размерама „стаљинистичког“ терора у Совјетском Савезу, била је покренута као средство оснаживања личног (и моралног) ауторитета у партији, уз несумњиве знаке личног покајања.²²⁷ Совјетски Конгрес је детерминисао другачије правце постстаљинистичке идеолошке линије у складу са лењинистичким нормама и насупротив репресивним карактеристикама Стаљиновог „култа личности“. Мирољубива коегзистенција постала је нови идеолошки пандан милитантној „стаљинистичкој“ хладноратовској политици. Учинак тајног реферата, међутим, више је усложио проблеме постстаљинистичке стварности него што је допринео развоју нове унутарпартијске динамике. Осуда стаљинистичких судских процеса у Совјетском Савезу поставила је као главно питање личну одговорност, која се по први пут тицала највиших партијских ауторитета. Суочавање са размерама стаљинистичког терора у Источној Европи омогућило је ослобађање критичке мисли према негативним карактеристикама репресивног система и главним протагонистима монтираних судских процеса, који су се налазили на водећим положајима у партији и држави. „У овим земљама на власти су још стаљинистичке гарнитуре које су организовале те злочине. Очеvidно је да бивши робијаши не могу бити у влади заједно са својим дојучершањим тамничарима. Или једни – или други!“, записао је Вељко Мићуновић у својим дневничким белешкама.²²⁸ У исто време, рехабилитација жртава партијских чистки обезбедила је поновну политичку употребу проскрибованих идеја самосталног социјалистичког развитака, због којих је огроман број комуниста у Источној Европи изгубио живот или био осуђен на дуге затворске казне. Инкриминација начина на који су се спроводили монтирани процеси неизбежно је упућивала на осуду метода, надзора и логистике, које су долазиле непосредно из Москве. Урушавање Стаљиновог ауторитета омогућило је уклањање препрека ка новим правцима размишљања, која су својом отвореношћу и радикалношћу надмашила почетну идеју Хрушчовљевог наступа на Конгресу. Реформски захтеви пољских и мађарских комуниста

²²⁶ АЈ, 837, КПП, I-5-b/70-1, Забелешка са састанка одржаног у Првом одељењу ДСИП-а, 4. и 26. октобра 1955, о односима између Југославије и Мађарске.

²²⁷ William Taubman, *Khrushchev: The Man and his Era*, 279.

²²⁸ Veljko Mićunović, *Moskovske godine...* 95.

током 1956. године створили су другачији политички амбијент, у којем је било могуће да се по први пут дискутује изван наметнутих совјетских блоковских оквира, и самим тим оспори друштвено-политичка стварност послератне совјетизације.²²⁹

Новонастали процеси у Источној Европи били су неочекивана последица по Хрушчовљевој реформској стратегији, доводећи у питање усаглашеност циљева „дестаљинизације“ са очувањем совјетских интересних сфера. Употреба војске у гушењу грађанских немира, сцене масовног насиља на улицама источноевропских градова, уз појаву идеолошке дезоријентације, наводиле су совјетског лидера на узмицање од реформске политике са 20. конгреса, а самим тим и на преиспитивање односа према Југославији.²³⁰ Од средине лета 1956. године, различито гледање на исходе политичке кризе у Источној Европи удаљавало је ставове Београда и Москве, иако су постојале тежње обе стране да устале нормалне међупартијске контакте и превазиђу идеолошка неслагања. Разговори у Москви између југословенско-совјетске партијске делегације, и тешкоће у састављању финалног документа Московске декларације, потврдили су непостојање консензуса о важним идеолошким питањима. На крају посете, југословенски амбасадор Вељко Мићуновић је прибележио да у односу на југословенски став постоји потпуно другачије совјетско тумачење политичке линије 20. конгреса КПСС.²³¹ Југословенска анализа постконгресног процеса „дестаљинизације“ у Совјетском Савезу спознавала је постојање контрадикторности између зацртане реформске политике и наметнутих ограничења. Хрушчовљева линија у совјетском руководству била је схваћена као „реформска компромисна платформа“, решена да направи дисконтинуитет са Стаљиновом политиком, али сувише површна у намери дубинског разумевања наслеђеног система друштвених односа. Политички правац совјетског руководства против „култа личности“ одвијао се у границама које нису доводиле у питање континуитет и престиж совјетске политике, због чега је Двадесети конгрес, по југословенској оцени, био схваћен у Совјетском Савезу, не као почетак процеса „дестаљинизације“, већ као његов крај“.²³²

Објава документа ЦК КПСС под називом „Савлађивање култа личности и његових последица“, 30. јуна 1956, која се подударила са драматичним догађајима у Пољској, била је јасан показатељ да совјетска политика намерава да онемогући слободну дискусију унутар радничког покрета на питању „стаљинизма“, те да не допусти ерозију сувереног статуса централног идејног ауторитета. Из југословенске перспективе, документ је недвосмислено намеравао да обузда „дестаљинизацију“ у Источној Европи, која је својом масовношћу у појединим социјалистичким земљама угрозила „идејни монопол“ и престиж совјетске политике у међународним односима. На тај начин „Савлађивање култа личности“ из 30. јуна било је протумачено као „допуна“ Хрушчовљевог фебруарског тајног реферата, чија садржина осликава у потпуности схватања „старе политике“, у циљу заштите постојећег

²²⁹ Andrew C. Janos, *East Central Europe in the Modern World: The Small States of the Borderlands from Pre- To Postcommunism*, Stanford University Press, 2000, 257-268; Anita J. Prazmowska, *Poland- A Modern History*, London, 2010, 183-184; Geoffrey Swain, Nigel Swain - *Eastern Europe Since 1945*-Palgrave Macmillan, 1998, 73-91.

²³⁰ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953-1957...*161-163.

²³¹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine...*90.

²³² ДАМСПРС,ПА, 1956, СССР, ф-88, бр.424005.

система и његових главних протагониста у совјетском руководству.²³³ Иако су начела Московске декларације гарантовала заштиту југословенских интереса кроз успостављање равноправне међупартијске сарадње између КПСС и СКЈ, и самим тим била израз прогресивности 20. конгреса, поступци совјетске политике унутар радничког покрета ограничавали су домет начела потписане декларације искључиво на југословенско-совјетске односе. Поменута југословенска анализа противречности процеса „дестаљинизације“ у Совјетском Савезу након 20. конгреса, сачињена у ДСИП, посебно је нагласила хегемонистичке аспирације КПСС у Источној Европи, уочавањем намере Москве да дисциплинује све комунистичке партије и легализује праксу отвореног мешања у политички развој социјалистичких земаља. Београду је било познато тајно саветовање КПСС са лидерима источноевропских партија непосредно након одласка југословенске делегације из Москве, а детаљи до којих се дошло сведочили су да совјетска политика над комунистичким партијама проналази нове форме неоконформовске контроле.²³⁴

Криза у Источној Европи, која је кулминирала совјетском војном интервенцијом у Мађарској, почетком новембра 1956, била је у совјетском партијском врху интерпретирана као искључиво резултат субверзивне активности „антиреволуционарних“ прозападних снага, које су добиле могућност да политички делују услед „неправилне“ оријентације појединих комунистичких партија након 20. конгреса. Централно место совјетске критике заузимала је далеко највише заступљена идеја самосталног социјалистичког развоја, означена као главни инструмент западне империјалистичке политике, са којом се жели „створити нејединство и уништити социјалистичке државе једна по једна.“²³⁵ Међутим, информације које су пристизале из Пољске и Мађарске често су описивале тежњу реформски оријентисаних комуниста да у својим програмским решењима истичу пример „југословенског модела“ социјализма. Оштра критика „стаљинизма“, оснивање радничких савета, захтеви за друштвено-економским реформама и позивање на националну сувереност биле су идеје блиске југословенском социјализму. Осим тога, атмосфера у југословенском друштву ишла је у корист рехабилитованих комуниста у Источној Европи, изражавајући кроз југословенску штампу подршку према главним актерима промена и најављеним процесима демократизације.²³⁶ Југословенско руководство није крило у разговорима са совјетским представницима да је незадовољно сарадњом са оним источноевропским лидерима који су били виђени као производ осуђеног „стаљинистичког“ система.²³⁷ Колико се југословенски утицај наглашавао у јавности Источне Европе могло се уочити након смене Ракошија са врха мађарске партије, јула 1956, када су мађарски новинари били уверени да је југословенски

²³³ Исто.

²³⁴ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War...* 161-164.

²³⁵ Исто.

²³⁶ Државни подсекретар за спољне послове Добривоје Видић упутио је извињење мађарском дипломатском посланику С. Куримском поводом чланка у листу *Борба*, због сувише велике наклоњености новинара одлуци о рехабилитацији Имре Нађа. АЈ, 837, КПР, I-5-b/70-1, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове друга Добривоја Видића са мађарским послаником г. С. Куримским дана 28. августа 1956. године.

²³⁷ То је било нарочито видљиво кроз југословенско незадовољство Ракошијевим режимом у Мађарској или режимом Енвера Хоџе у Албанији. Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat...* 188-239.

притисак на Москву у томе био одлучујући.²³⁸ Опасност од „заразног“ примера југословенског самоуправног социјализма није била потцењена у совјетском партијском руководству, па је са првим немирима на будимпештанским улицама крајем октобра, на седници Президијума била изречена тврдња да у Мађарској „настаје некаква нова Југославија“ и да је то потребно спречити свим средствима.²³⁹

Један од најистакнутијих поборника чвршће политике према Југославији унутар совјетског руководства, Вјачеслав Молотов, упозоравао је још 1955. чланове Президијума ЦК КПСС да се не сме заобићи чињеница да југословенска влада, оптужујући Совјетски Савез за империјалистичке тенденције, користи могућности да иступа против совјетске политике у било ком погодном моменту на свим питањима међународних односа.²⁴⁰ Иако почетком јесени 1956. нису постојале несугласице око међународних питања у југословенско-совјетским односима, независна позиција југословенских комуниста у радничком покрету, ојачана потписаним декларацијама, постала је са кризом у Источној Европи изазов за опстанак главних смерница Хрушчовљеве политике „новог курса“ у Совјетском Савезу. Корекција либералнијег односа према Југославији спроводила се идеолошким средствима, апстрахујући разлике између СКЈ и КПСС, те обнављајући старе примесе из Стаљиновог времена о југословенском ревизионизму. Тајна резолуција КПСС упућена 13. јула 1956. совјетском партијском чланству и „братским“ партијама објашњавала је супротстављену позицију југословенских комуниста њиховим отуђењем од правилног тумачења марксизма-лењинизма, нарочито на питању јединственог деловања свих комунистичких партија.²⁴¹ Изузимање „југословенског модела“ као прихватљиве „алтернативе“ у Источној Европи значило је успостављање јасних демаркационих линија у радничком покрету, које су одржавале водећу улогу Совјетског Савеза, одбацивале полемику на питању „стаљинизам“ и „антистаљинизам“, и наглашавале борбу против империјализма као примарни задатак. Приликом незваничне посете Југославији, септембра 1956, Никита Хрушчов је југословенском партијском руководству послао јасну поруку да „непријатељске снаге“ промовишу „југословенски модел“ изградње социјализма, сугеришући да позитивно југословенско гледање на процесе у Мађарској и Пољској директно служи међународном империјализму. Совјетски партијски лидер био је незадовољан што југословенска штампа промовише појам „дестаљинизације“ и што у својим натписима инсистира на демократизацији социјалистичких земаља Источне Европе.²⁴² Неутрализација југословенског утицаја морала се спроводити не само интерном „антијугословенском“ кампањом, већ активном совјетском

²³⁸ Долазак Микојана у Југославију непосредно након интервенције у мађарској партији још више је побудио такве сумње. Не постоје докази да је совјетска политика координисала са југословенском акције у Мађарској, али је у више наврата југословенски врх јасно предочавао своје незадовољство Ракошијевим режимом. Микојанова посета није позитивно примљена у одређеним круговима, јер је била тумачена као совјетски покушај укључивања Југославије у разрешење мађарске кризе кроз форме лагерског саветовања. S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953-1957...*166-167

²³⁹Ivan Ivanji, *Mađarska revolucija*, Beograd, 2007, 45.

²⁴⁰ “Central Committee Plenum of the CPSU Ninth Session, Evening 9 July 1955,” July 09, 1955, History and Public Policy Program Digital Archive, TsKhSD, f.2, op.1, d.173, ll.1-11. Translated by Benjamin Aldrich-Moodie <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117088>

²⁴¹ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе IX, 119/1-73, Забелешка о разговорима на вечери код друга Тита у част Хрушчова.

²⁴² Исто.

политиком која би постигла два кључна резултата: удаљавање Југославије од Запада и приближавање СКЈ заједничкој лагерској политици. У оба случаја Хрушчов је сматрао да постоје повољни знаци за успех непосредно пред ескалацију Мађарске револуције.

У извештају Президијуму ЦК КПСС, почетком октобра 1956, Никита Хрушчов је био уверен из разговора на Брионима (и потом на Криму) да већина чланова југословенског партијског врха жели искрено побољшавање међупартијских односа и отворене разговоре о идеолошким питањима. За разлику од јунског сусрета у Москви, Хрушчов је изражавао много веће задовољство, о чему сведочи и утисак југословенског амбасадора у Москви В. Мићуновића.²⁴³ Кроз серију многобројних разговора, што приватних са Титом, што у друштву одабраних чланова југословенског врха, идеолошке несугласице биле су сведене на минимум, а Титови ставови, иако често описивани као сувише емоционални, били су запажени као изузетно помирљиви и благонаклони према Совјетском Савезу. Осим похвала на рачун совјетског успеха у социјалистичкој изградњи, Тито је покушао да умањи значај југословенско-совјетских идеолошких спорова, инсистирајући да не постоје суштинске разлике између две партије у гледању на крајњи циљ њихове политичке борбе, већ само одређене „нијансе“. Оно што је уједињавало Југославију и Совјетски Савез, сматрао је Тито, била је заједничка борба за победу социјализма у свету, наспрам снага империјализма и колонијализма. Југословенски председник је од Хрушчова затражио разумевање за тешкоће у санирању последица сукоба из 1948, признавање независног југословенског међународног положаја, који сам по себи није у супротности са интересима социјалистичких држава. Како би се оставио што повољнији утисак о југословенским намерама у Источној Европи, Хрушчов је добио чврста уверавања да ће многобројна спорна питања бити решена у најкраћем року.²⁴⁴ Прилазак Југославије лагеру остала је неиспуњена Хрушчовљева жеља, међутим, Титово уверавање да је југословенска граница исто што и совјетска, и да заједно чине „границе социјализма“ била је довољна као помирљива солуција.²⁴⁵ У коначном закључку извештаја Президијуму, Хрушчов је констатовао да су југословенско-совјетски међусобни сусрети најефикаснија форма политичког утицаја на југословенске комунисте и да пружају прилику за кориговање њихових неправилних гледишта. Сумње које су постојале у Југославији према блиској сарадњи са Совјетским Савезом биле су, по Хрушчовљевом мишљењу, колико резултат идеолошке „конфузије“ чланова СКЈ, толико и последица дезинформација које су наводно шириле југословенске дипломате.²⁴⁶

Совјетско незадовољство радом југословенских дипломата имало је своју предисторију од резолуције Информбироа, када је њихов велики број био оптужен и судски гоњен за

²⁴³ Veljko Mićunović, *Moskovske godine...*138.

²⁴⁴ “Note from N. Khrushchev to the CPSU CC Presidium regarding conversations with Yugoslav leaders in Yugoslavia,” October 08, 1956, History and Public Policy Program Digital Archive, APRF, Fond 52, Opis 1, Delo 349, List 64-113. Published in “Istochnik” (Moscow) No. 6, 2003, pp. 38-57. Translated by Gary Goldberg. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113692>

²⁴⁵ Исто.

²⁴⁶ “Note from N. Khrushchev to the CPSU CC Presidium regarding conversations with Yugoslav leaders in Belgrade,” October 06, 1956, History and Public Policy Program Digital Archive, APRF, Fond 52, Opis 1, Delo 349, List 64-113. Published in “Istochnik” no earlier than 24 September 1956. Translated by Gary Goldberg. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112228>

непријатељско деловање у Источној Европи. Обнова дипломатских односа између Југославије и социјалистичких земаља омогућила је нормализацију рада југословенским амбасадама, иако у условима који су били далеко од уобичајене дипломатске праксе. Са почетком политичке кризе након 20. конгреса КПСС, југословенске дипломате су поново биле на мети критике, оптужене да у свом раду доприносе дестабилизацији политичких прилика, тиме што се мешају у унутрашња питања земаља домаћина. Током разговора са мађарским партијским лидером М. Ракошијем, маја 1956, југословенски амбасадор Далибор Солдатић се пожалио на несхватљиву изолацију југословенске амбасаде у Будимпешти, која се спроводила спречавањем контаката између чланова амбасаде и представника различитих друштвено-политичких организација. Своје незадовољство третманом Солдатић је још више нагласио тврдњом да се поступцима мађарских власти ствара утисак „као да смо ми ту да вршимо неку субверзивну дјелатност против њиховог руководства“.²⁴⁷ Иако је Ракоши уверавао Солдатића да не постоји никаква препрека за нормални рад југословенске амбасаде, те да је таква ситуација супротна „њиховима директивама и њиховој линији“, у образложењу се примећивала извесна забринутост мађарског партијског врха око врсте контаката између југословенске амбасаде и представника мађарских власти.²⁴⁸

Радничке демонстрације у Познању изазвале су горућу забринутост совјетског партијског руководства. Совјетска стратегија „обуздавања“ Југославије, и њен критички став према идеји „националног пута у социјализам“, посматрала су поједине југословенске дипломате као промотере нежељених реформских идеја међу источноевропским комунистима. У више наврата Никита Хрушчов је од јула до септембра 1956. оптуживао југословенске амбасадоре у Албанији, Бугарској и Мађарској да се мешају у унутрашња питања тих земаља, остварујући контакте са личностима за које се знало да припадају опозиционим групама.²⁴⁹ Хрушчов је замерио југословенским дипломатама што за социјалистичке земље користе израз „совјетски сателити“ у свом раду, и што заједно са југословенском штампом промовишу линију која је била у супротности са концепцијом монолитног радничког покрета. Совјетска критика рада југословенских дипломата није сматрала њихов случај изолованим, већ га је повезивала са „нездравим тенденцијама“ Константина Коче Поповића, водеће личности југословенског ДСИП-а.²⁵⁰ Служба државне безбедности у Чехословачкој изражавала је резерве према одлуци Политбироа КПЧ почетком 1955. да се обуставе шпијунске активности у Југославији и акције против југословенске

²⁴⁷ АЈ, 837, КПр, I-5-b/70-1. Забелешка о разговору посланика Д. Солдатића са М.Ракошијем, првим секретаром П.М:Т. , дана 10. маја 1956.

²⁴⁸ Ракоши је признао да се нерадо гледа на контакте амбасаде са „нижим руководиоцима“, нарочито из партијског апарата, јер због њиховог искуства „праве“ информације се могу добити само од чланова Политбироа и Владе. Осим тога, постојале су и „ситнице“ које утичу на „заузимање неправилних ставова“. Наведен је пример како је амбасада послала појединим мађарским руководиоцима Дедијерову књигу „Тито говори“, у којој су се, између осталог, налазили оштри ставови против Совјетског Савеза. По мишљењу Ракошија, таква „ситница“ би могла да утиче на појаву нерасположења код многих људи. Исто.

²⁴⁹ Средином јула, Хрушчов је Вељку Мићуновићу напоменуо незадовољство радом југословенског амбасадора Арсе Милатовића у Тирани. Veljko Mićunović, *Moskovske godine...* 107-108

²⁵⁰ "Note from N. Khrushchev to the CPSU CC Presidium regarding conversations with Yugoslav leaders in the Crimea," October 08, 1956, History and Public Policy Program Digital Archive, APRF, Fond 52, Opis 1, Delo 349, List 64-113. Published in "Istochnik" no earlier than 24 September 1956. Translated by Gary Goldberg.<http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112230>

амбасаде у Прагу. Одлука је била део процеса нормализације две државе, али ју је чехословачка обавештајна служба сматрала сувише преурањеном. Њихови обавештајни подаци упозоравали су партијски врх да чланови југословенске амбасаде често критикују „вазални положај“ Чехословачке наспрам Совјетског Савеза, истичу вредности југословенског социјализма и траже подршку међу чехословачким грађанима.²⁵¹

2.2. Југословенско-чехословачки односи у светлу кризе у Источној Европи 1956. године.

Односи Југославије и Чехословачке након Другог светског рата били су неодвојиви од нових међународних околности у којима су обе државе, под снажним утицајем Совјетског Савеза, проживљавале дубоке социјалне и политичке трансформације. У радничком покрету југословенски комунисти су се издвајали примером најорганизованијег покрета отпора у току рата, аутентичним револуционарним искуством, које је са својим политичким капиталом у првим поратним годинама остварило најранији пример доследне „самосовјетизације“ у Источној Европи.²⁵² Изузев југословенског примера, Чехословачка се издвајала јединим послератним изборним успехом комуниста у Источној Европи, успешно одржавајући сопствене предратне демократске традиције са новим императивом социјалистичких револуционарних идеја. Обе партије су биле повезане идејом „пролетерског интернационализма“, чврсто заоденуте совјетским ауторитетом, са којом су учествовале активно у креирању предуслова за обједињавање свих социјалистичких држава у јединствен интеграциони систем. Почетак Хладног рата ангажовао их је подједнако у стварању Коминформа, те прихватању просовјетског манихејског виђења међународних односа, разапетих између идеолошких непромирљивости капитализма и социјализма. Међутим, обе државе (и партије) су биле склоне да подупиру сопствени пут у социјализам и да наглашавају специфичности унутрашњег развоја изван совјетског апсолутизованог модела.²⁵³ Државни удар у Чехословачкој, фебруара 1948, и Резолуција Информбироа, јуна исте године, разрешили су дилему опстанка такве идеје унутар радничког покрета, отварајући за Чехословачку и Југославију различите правце унутрашњег развоја.

Антијугословенска кампања у Чехословачкој после 1948. године била је инспирисана из Москве и спроводила се у намери да се југословенски концепт засебног социјалистичког развоја дискредитује. Осмишљавањем заједничке политике свих социјалистичких држава према Југославији, Стаљинова политичко-идеолошка интеграција Источне Европе добијала је потребни замајац у жељи да се сузбију слични „национални“ отпори моделирања социјалистичког друштвеног развоја. У року од годину дана од Резолуције Информбироа, сви југословенско-чехословачки економски споразуми били су раскинути, потпомажући на тај начин потпуну економску блокаду Југославије са Истока. Дипломатски односи били су

²⁵¹ Ondřej Vojtěchovský, *Iz Praga protiv Tita: jugoslovenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj*, Zagreb 2016, 647.

²⁵² Више у: Marija Obradović, *„Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995.

²⁵³ Bradley Adams, *„Hope Died Last: The Czechoslovak Road to Stalinism“*, in: Vladimir Tismaneanu (editor) - *Stalinism revisited: the establishment of communist regimes in East-Central Europe*, Central European University Press, 2009, 345-366.

сведени на најнижу могућу меру, протеривањем југословенског амбасадора Стилиновића и насилним онемогућавањем нормалног рада амбасаде у Прагу.²⁵⁴ Осуда југословенског социјализма спроводила се путем свих могућих канала комуникације и постала је обавезна за све чланове Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ).²⁵⁵ Антијугословенска пропаганда подстицала је активности организације југословенских информбироовца у Прагу, која је задобила подршку чехословачких власти и преко листа „Нова борба“ доприносила кампањи против Београда.²⁵⁶ Докази против Југославије били су фабриковани путем многобројних судских процеса, хапшењем југословенских грађана и јавним обзнањивањем оптужница у којима се оправдавала негативна слика о Југославији као заступнику западних империјалистичких интереса. Најпознатији „стаљинистички“ судски процес Рудолфу Сланском, и још тринаестиорици чланова КПЧ, 1952. године, био је, између осталог, искоришћен у сврху допуне антијугословенског дискурса у Чехословачкој. Један део оптужнице теретио је окривљене да су у свом „антидржавном“ науку успоставили сарадњу са „титовским агентима“ и започели „рестаурацију капитализма титовским начином.“²⁵⁷

У време доласка Марка Никезића у Праг, крајем септембра 1956, односи Југославије и Чехословачке достигли су тачку прихватљиве нормализације, искључиво под импулсом обновљених југословенско-совјетских односа после Стаљинове смрти. Политички и економски односи започели су процес отопљавања од средине 1954. године, да би у време потписивања Београдске декларације били дефинитивно на узлазној путањи.²⁵⁸ Рад југословенске амбасаде у Прагу био је поново нормализован доласком новог амбасадора Иве Вејводе, почетком 1955. године, иако су многобројне мере полицијског надзора и даље биле присутне.²⁵⁹ Успон међудржавних односа није успео да за кратко време измени негативну слику о Југославији, али то није спречило југословенску амбасаду да буде отворена за сусрете са различитим представницима јавног и културног живота у Прагу.²⁶⁰ На почетку процеса нормализације односа Београда и Прага постојао је изванредан страх код чехословачког партијског руководства да би „рехабилитација Југославије“ могла бити циљано употребљена против одређених личности у партији, које су персонификовале „стари“ систем, и опирале се блиским односима са СКЈ. Таква забринутост ипак је била за тренутак превладана почетком 1956. године, решавањем отворених билатералних питања са Београдом, и што је најважније, позитивним гледањем Совјетског Савеза на југословенско руководство после потписивања Београдске декларације. Уочи почетка 20. конгреса КПСС било је заступљено мишљење да је социјалистички карактер Југославије неупитан, те да обнова партијских односа са СКЈ представља важан задатак по КПЧ.²⁶¹

²⁵⁴ Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-česlovački odnosi 1945-1955*, Beograd, 2010, 440-441.

²⁵⁵ Исто, 382.

²⁵⁶ Исто.

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ Исто, 644-645.

²⁵⁹ Gojko Berić, *Zbogom XX Stoljeće: Sećanja Ive Vejvode*, Zagreb 2013, 139.

²⁶⁰ Исто.

²⁶¹ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, Ф-13, бр. 4975.

Резултати 20. Конгреса КПСС представљали су велико изненађење за комунисте у Чехословачкој. Извештај Иве Вејводе из Прага говорио је о снажном одјеку који је потресао „читаву партију од њених најнижих организација до највиших врхова.“²⁶² Почетна „збуњеност“ чехословачких комуниста чињеницом да су представници највишег совјетског врха без задршке оспоравали Стаљинову политику била је убрзо преточена у конкретне захтеве за променама у Чехословачкој. Са нескривеним задовољством Вејвода је информисао Београд да су се материјали са конгреса отворено и смело разрађивали на партијским састанцима у циљу „стваралачке примене нове линије“.²⁶³ Захтеви за променама у чехословачкој спољној политици, економији и партији постали су доминантна тема на партијским састанцима. По први пут партијско руководство је иницирало слободнији развитак унутарпартијске демократије, већу политичку активизацију становништва, уз инсистирање на самосталности нижих органа власти. Сазнања о размерама Стаљинових злочина отворила су питање начина на који је функционисао читав репресивни систем, и колико су владајуће идеолошке норме за то биле заслужне. Крајем марта 1956. ЦК КПЧ декларативно је прихватио самокритику свог рада у односу према наслеђу „стаљинистичке“ политике, иако избегавајући да директно покрене одговорност бившег партијског лидера Клемента Готвалда, а самим тим и великог броја људи у тадашњем најужем партијском руководству. Смена Алексеја Чепичке са свих државних и партијских функција била је компромисно решење, које је могло да задовољи један део демократски настројених чехословачких комуниста. У првим анализама одјека 20. конгреса у чехословачкој партији, Иво Вејвода је у први план истицао спољне факторе као пресудне у одлуци партијског врха да започне неке од основних смерница политике „новог курса“. Политичка оријентација новог совјетског руководства на Конгресу, и њихов утицај на представнике чехословачке партијске делегације, играли су прворазредну улогу.²⁶⁴ Поред свега, пробуђена атмосфера демократизације оставила је велики утисак на југословенску амбасаду, која је оптимистично извештавала да ће, сходно демократској традицији Чехословачке („где демократија представља једно конкретно искуство народа у његовом политичком и партијском животу“), реформски процес протицати „прилично брзо“.²⁶⁵

Осим зачетка „дестаљинизације“, најважнији резултат Двадесетог конгреса КПСС по југословенске интересе у Чехословачкој био је наставак позитивних промена у гледањима на Југославију, чији ауторитет је био значајно увећан након конгреса.²⁶⁶ Априлска посета Прагу Светозара Вукмановића Темпа и Влајка Беговића наговестила је другачији третман Југославије у Чехословачкој. Дебата о „различитим путевима у социјализам“, коју је покренуо у свом реферату Н. Хрушчов, била је од раније блиска чехословачким комунистима, да би се још више наслонила на југословенско искуство у процесу нормализације односа. Приликом разговора са југословенском делегацијом, чланови Политбироа КПЧ показали су интересовање за југословенски модел децентрализације, што је у југословенској амбасади одмах било протумачено као „најпозитивнији политички искорак“ у односу према

²⁶² ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-12, бр. 43594.

²⁶³ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-12, бр.44240.

²⁶⁴ Исто.

²⁶⁵ Исто.

²⁶⁶ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-12, бр.45151.

Југославији у скорије време.²⁶⁷ Разговор И. Вејводе са А. Новотним, генералним секретаром КПЧС, на лично тражење чехословачког партијског лидера наговестио је другачији приступ. Осим куртоазних осврта на резултате Темпове и Беговићеве посете, Новотни је покренуо спорни случај Рудолфа Сланског и лажних оптужби на рачун Југославије. Са највишег места чехословачке партије, југословенском амбасадору је пренета порука да Југославија није имала никакве везе са тим процесом, и да се питање социјалистичког карактера југословенског система више није постављало.²⁶⁸ Иако је осетљивост „случаја Слански“ по унутрашњу стабилност партије утицала на А. Новотног да одговорност за читав монтирани процес пребаци искључиво на Стаљина, партијски врх је, према његовом признању, био спреман да увиди своје грешке, те да започне процес у којем ништа неће остати нерасветљено, нити сакривено.²⁶⁹ Средином маја 1956. на седници ЦК КП Словачке К. Широки је по први пут јавно пред партијским чланством изнео тврдњу да су оптужбе против југословенског руководства у случају Слански биле резултат фалсификата, и да су утицале на многа „идеолошка политичка схватања“ према Југославији. Међутим, и овог пута, одговорност за „антијугословенску“ садржину судске оптужнице била је пребачена на Москву и „провокааторску делатност Берије“.²⁷⁰ Процес Рудолфу Сланском никада није доживео потпуну ревизију, чиме је чехословачко партијско руководство ограничавало ескалацију унутрашње „дестаљинизације“, која је претила да се претвори у неконтролисане политичке последице по читаво друштво.

Осуда репресивног „стаљинистичког“ система на Двадесетом конгресу КПСС, разоткривеног монтираним судским процесима и промашеним политичким одлукама, иницирала је друштвени дијалог изван потпуне партијске контроле. Пробуђена демократска атмосфера у друштву личила је касније појединим чехословачким комунистима на атмосферу са почетка „Прашког пролећа“.²⁷¹ Колико год била прогресивна, она ипак није успела да преобрати већинско конзервативно стајалиште КПЧС, нити да у том тренутку понуди реформистичку алтернативу унутар постојећег система. Чехословачко партијско руководство, са А. Новотним на челу, било је јединствено у сузбијању нежељених последица „дестаљинизације“, водећи рачуна да се направи разлика између осуђених политичких „девијација“ и правилне партијске линије. У складу са преовлађујућом совјетском интерпретацијом „неправилних“ тумачења Стаљинове улоге, чехословачка партија је ограничавала замах започете критике у интелектуалним круговима, оптужујући реакцију и стране обавештајне службе за садејство у реформским дебатама.²⁷² На великој партијској конференцији, 11-15. јуна 1956, А. Новотни је одао признање резултатима совјетског Двадесетог конгреса, али је његов утицај ограничио одлукама Десетог конгреса КПЧ из 1954. године. Из угла тадашњег чехословачког партијског врха, идеја о „чехословачком путу у социјализам“ није подразумевала Чехословачку изван структура Варшавског пакта,

²⁶⁷ Исто.

²⁶⁸ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-13, бр.45743.

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-13, бр. 47697.

²⁷¹ Jiri Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb, 1982, 134.

²⁷² Средином маја 1956. у разговору са Ивом Вејводом, чехословачки министар унутрашњих послова Барак истицао је све веће активирање Запада у подршци реакционарним елементима, и да америчке дипломате често иду на „агентурне састанке“, ДАМСПРС, ПА, ЧССР, 1956, ф-13, бр. 47551

либералнију улогу Партије у друштву или легализацију политичког плурализма, већ континуитет са Готвалдовом политиком из фебруара 1948, која се минимално прилагођавала реформским смерницама „новог курса“. Успех социјализма у Чехословачкој зависио је од централизоване и монолитне комунистичке партије на власти, чврсто повезане са „братским“ социјалистичким земљама под окриљем совјетског ауторитета. Однос према Југославији препознавао је реперкусије такве политике. Јунска партијска конференција КПЧ озваничила је рехабилитацију Југославије у случају Слански, и тиме дефинитивно ослободила одговорности југословенске комунисте за многобројне лажне оптужбе на којима се заснивала антијугословенска кампања.²⁷³ Међутим, резерве према југословенском самоуправном социјализму су опстале, како због унутрашњих тешкоћа КПЧ у процесу „дестаљинизације“, тако и због прихватања совјетске линије о „изолацији“ Југославије у Источној Европи услед непомирљивих идеолошких разлика.

Крајем лета 1956. године, Марко Никезић је напустио амбасадорско место у Каиру у моменту када се одвијала кулминација Суецке кризе. После продуженог дипломатског мандата у Каиру, на изричит захтев египатских власти, коначни долазак у Праг подударио се са сублимацијом кризе у Источној Европи. За разлику од дипломатске мисије у Египту, Никезићу није било потребно нарочито прилагођавање друштвеним, културним и политичким приликама у Чехословачкој. Као млади члан београдске партијске делегације, 1947. године М. Никезић је први пут посетио Праг на позив прашког обласног партијског комитета ради учешћа у свечаној првوماјској прослави. Том приликом Никезић се сусрео са свим водећим чехословачким партијским лидерима (Слански, Готвалд и Копецки) са којима је у разговору сазнавао специфичности развоја социјализма у Чехословачкој. Посета је уверила М. Никезића да чехословачки комунисти инсистирају на „сопственом путу“ у социјализам, чију су специфичност објашњавали социјалном сутруктуром друштва, развијеном индустријом и демократским традицијама земље. „Другови у Чешкој мисле да је овај њихов развитак од великог значаја, јер показује западним земљама да има разних путева ка социјализму и да не мора све ићи као у руској револуцији“, истицао је Никезић у завршном извештају о посети.²⁷⁴ Скоро деценију касније, долазак у Праг у својству новог југословенског амбасадора подударио се са поновном актуелизацијом питања различитих путева социјалистичког развоја, али у потпуно другачијем друштвено-политичком контексту. Пријатељска атмосфера из 1947. у којој је доминирало југословенско-чехословачко савезништво, украшено сликама Стаљина, Тита и Готвалда, била је 1956. замењена заостреном атмосфером у којој су дебате о различитим моделима социјализма биле забрањене, а помињање југословенског искуства постало непожељно.²⁷⁵

Београд је посредством инструкција тражио од југословенских дипломатских представника у Источној Европи опрезност у наступу после 20. конгреса КПСС. Југословенским дипломатама била је препоручена уздржаност од наглашавања улоге Југославије у процесу „дестаљинизације“, али да искористе сваки разговор са

²⁷³Miklós Mitrovits, "The First Phase of De-Stalinization in East-Central Europe (1953-1958): A comparative approach", u: *Influences, Pressures Pro and Con, and Opportunities Studies on Political Interactions in and Involving Hungary in the Twentieth Century*. Ed. by Zoltán Ripp. Budapest, Napvilág, 14.

²⁷⁴ AJ, 507, СКЈ, Комисија за међунродне односе и везе, ČSSR, IX, 22/I-1-115.

²⁷⁵ ДАМСПРС, ПА, ЧССР, 1956, ф- 13, бр. 416803.

представницима партијских руководстава како би пружили јасну подршку покушајима одрицања од „стаљинизма“ и обнови лењинизма.²⁷⁶ Ескалација политичке кризе у Источној Европи учинила је такво југословенско посредовање опасним зачетком унутрашњег нејединства, друштвеног плурализма изван Партијске контроле. Незванична посета Никите Хрушчова Југославији, септембра 1956, уверила је ДСИП да су идеолошке разлике између КПСС и СКЈ такве природе да „не може доћи до потпуне сагласности“, те да југословенски амбасадори могу на пажљив начин у разговорима покренути суштину таквих разлика.²⁷⁷ Југословенском руководству био је познат садржај тајног јулског писма ЦК КПСС упућеног свим „братским партијама“ са којим је започела поновни идеолошки остракизам југословенског социјализма и његових реформских опсега у Источној Европи. Писмо је изражавало совјетску непомирљивост према југословенском опонирајућем ставу на питању остваривања јединства радничког покрета, исказаном приликом састављања Московске декларације, а од стране совјетског руководства оцењеном као супротно марксизму-лењинизму. Крајем септембра 1956. у телеграму свим југословенским дипломатским представништвима, државни подсекретар за спољне послове Срђа Прица умањивао је значај писма КПСС („свака партија може да износи своје неслагање са ставовима друге партије“) замерајући му једино његову тајност.²⁷⁸ Ипак, обнова идеолошке полемике о моделима самосталног социјалистичког развоја, која се најизразитије очитовала у Пољској и Мађарској, појачавала је антијугословенски дискурс Писма, притом вршећи на том питању идеолошку хомогеност свих чланица Варшавског пакта.

Успех дипломатске мисије Марка Никезића у Чехословачкој одредила је криза 1956. године. Не само да су његови први извештаји из Прага потврдили политику заоштравања чехословачког руководства у процесу демократизације, него су јасно илустровали намеру потпуне изолације идеја југословенског социјализма из обновљеног друштвеног дијалога. Негативан став према Југославији М. Никезић је тумачио правилном разрадом Хрушчовљевог јулског Писма у КПЧ и жељом да се суштина Московске декларације ограничи искључиво на Југославију. Дискредитација југословенског социјализма у Чехословачкој спроводила се другачијим методама него у време Информбироа, али је подразумевала сличну масовну друштвену мобилизацију. Под императивом обуздавања „стихије“ међу идеолошким кадровима, сви чланови партије који су показивали интересовање за Југославију, нарочито на положајима у теоретским часописима, на вечерњим универзитетима и марксистичким институтима, добили су озбиљна упозорења.²⁷⁹ Уверавања А. Новотног да су односи са Југославијом добри, и да би случај Слански могао добити коначан епилог на ЦК КПЧС, није убедио Никезића у искреност чехословачких намера. Први разговор са новим југословенским амбасадором, 16. октобра, А. Новотни је искористио као прилику да се обелодани чехословачка позиција у новонасталим идеолошким споровима око правилног разумевања процеса „дестаљинизације“. Чехословачки партијски лидер је изричито поручио Никезићу да промене након Двдесетог конгреса КПСС не смеју угрожавати руководећу улогу партије, те да пробуђена демократизација мора имати искључиво социјалистички карактер, без

²⁷⁶ ДАМСПРС, ПА, СССР, 1956, ф-88, бр. 43287.

²⁷⁷ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-4, Свим представништвима ФНРЈ у иностранству, 28.9.1956.

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 416723

повезивања са снагама буржоазије. Иако разговор није имао полемички тон, он је убедио Никезића да се у разумевању социјалистичке демократије између њега и Новотног „радило о две различите ствари“.²⁸⁰ Приметне идеолошке разлике нису директно угрозиле међудржавне односе, али су сужавале могућност успостављања нормалних међупартијских односа, каквим се СКЈ надао после Московске декларације. Крути ставови А. Новотног подупирали су генерално стајалиште југословенске амбасаде да се чехословачко партијско руководство држало „стаљинистичких концепција“, и да је на многим примерима показивало принципијелно неслагање са основним идејама 20. конгреса. Према Никезићевом суду, радило се једноставно о тежњи чехословачких комуниста да се изолују од „савремених процеса“.²⁸¹

Крајем октобра 1956. догађаји у Мађарској и Пољској на драматичан начин су изражавали захтеве реформски оријентисаних комуниста, претећи да под паролом „националног комунизма“ изврше потпуну дезинтеграцију Источног блока.²⁸² У оба примера, подстрек демократизације који је уследио након Двадесетог конгреса КПСС отворио је шири простор за друштвени дијалог у којем је Партија ненадано постала само један од учесника, а не главни усмеривач.²⁸³ Уплашена консеквенци неконтролисане критике, Москва је покушала да каналише процес либерализације у своју корист, ограничавајући „дестаљинизацију“ под строжим надзором Партије и њеног идеолошког апарата. Истрајност југословенског државно-партијског руководства да остане изван совјетских напора ка „идеолошкој консолидацији и братској солидарности“ свих комунистичких партија осигурала је дугорочно неповерење према намерама југословенске политике у Источној Европи. Промене у Пољској доласком Владислава Гомулке на чело партије, и политика нове мађарске владе Имреа Нађа, имале су недвосмислену подршку југословенских комуниста за разлику од гледишта Кремља. Одлуке Осмог пленума пољске партије једино су биле популарисане у Југославији од свих социјалистичких држава.²⁸⁴ Непосредно након прве совјетске војне интервенције у Будимпешти, писмо ЦК СКЈ од 29. октобра упућено мађарским комунистима изражавало је подршку реформској линији владе Имреа Нађа, и у први план истакло оне елементе политичке платформе који су били блиски југословенским (демократизација јавног живота, радничко самоуправљање, равноправни односи између социјалистичких земаља, поштовање суверенитета).²⁸⁵ Друга совјетска војна интервенција у Мађарској, 4. новембра, била је спроведена уз условну југословенску сагласност. Опасност од преваге контрареволуције на улицама Будимпеште била је одлучујућа да се у Београду размишља о интервенцији као „нужном злу“, али тек са совјетским гаранцијама да ће новоуспостављена влада Јаноша Кадара наставити „антистаљинистичку“ политику у Мађарској. Такав југословенски став званично је предочио југословенски државни подсекретар за спољне послове Добривоје Видић, 5. новембра 1956, отправнику послова

²⁸⁰ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 417277.

²⁸¹ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 417690.

²⁸² Bekes, Csaba, "East Central Europe, 1953-1956", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 334-352.

²⁸³ <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v28/n22/eric-hobsbawm/could-it-have-been-different>

²⁸⁴ Miklós Mitrovits, "The First Phase of De-Stalinization in East-Central Europe (1953-1958): A comparative approach... 17.

²⁸⁵ *Dokumenti 1948...* 647.

пољске амбасаде Пиструсинском, који је затражио разговор како би пренео интересовање пољске владе за југословенску оцену политичке ситуације у Мађарској после интервенције. Видић је пољског дипломату информисао да је југословенска подршка новој Кадаровој влади значила подршку политичком програму који би осигурао политички правац развитка социјалистичке демократије у Мађарској и поставио односе са Совјетским Савезом на равноправним основама.²⁸⁶

У складу са прокламованом партијском линијом опрезне „дестаљинизације“, Политбиро КПЧ посматрао је догађаје у суседству другачије од СКЈ. По доласку у Праг, Никезић је констатовао да чехословачка штампа у потпуности прећуткује дешавања у Мађарској и Пољској. Новински текстови били су испуњени позивом грађанима да задрже будност, јединство и пруже подршку Партији. Ескалација кризе умножавала је критичке осврте. Реформски програм В. Гомулке у Пољској био је оцењен као ревизионистички, док су стварни узроци спора, карактер промена и политика новог пољског руководства, остали изван било каквог покушаја објективног тумачења.²⁸⁷ У сличном маниру била је праћена ситуација у Мађарској, која је одмах била протумачена као зачетак контрареволуције. На врхунцу мађарских догађаја, Никезић је извештавао о готово паничној реакцији чехословачких власти, које су из страха од сличних немира на сопственим улицама превентивно одлучиле да појачају рад органа безбедности на осигуравању јавних места, установа и фабрика. Како би се спречили нежељени инциденти, партијски врх поставио је јасну дилему – или подршка руководству или грађански рат.²⁸⁸ Међутим, Никезић је одрицао било какву могућност развоја сличне кризе у Чехословачкој услед, пре свега, недостатка унутрашњих тензија. Стање узнемирености које је узроковала Мађарска револуција, послужило је југословенској амбасади да препозна реалне могућности постстаљинистичког преображаја чехословачког друштва, а самим тим перспективе развоја југословенско-чехословачких односа. Две чињенице биле су неоториве. Реформски програми мађарских и пољских комуниста били су унутар КПЧ одбачени под изговором „погрешног тумачења демократизације политичког и друштвеног живота“, чија исклизнућа са појавом „контрареволуције“ сведоче у корист промоције „мирног“ чехословачког пута у социјализам. Са друге стране, пуна подршка политици Совјетског Савеза, која је за Никезића била превише „упадна“, била је пренаглашена, и то не само као гарант суверености Чехословачке, већ и као залог за остваривање социјалистичких друштвених односа уопште.²⁸⁹

Догађаји пре и после Мађарске револуције 1956. године озбиљно су уздрмали престиж левице у Европи. Комунистичке партије на Западу биле су суочене са масовним незадовољством у сопственим редовима, губитком чланства и подршком интелигенције. За непуних годину дана, Комунистичка партија Италије остала је без скоро 200.000 чланова и прижељкиваних шанси за политички савез са социјалистима.²⁹⁰ Слика о Совјетском Савезу као чувару револуционарног идеала Октобра губила је своју митску привлачност пред

²⁸⁶ АЈ, 837, КПр, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Добривоја Видића са отправником послова пољске амбасаде у Београду Пиструсинским, дана 5. новембра 1956.

²⁸⁷ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 417914.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 417966.

²⁹⁰ Aldo Agosti, *Palmiro Togliatti: A Biography*...244.

крвавим обрачунима на будимпештанским улицама. У Источној Европи наде у демократску трансформацију комунистичких партија, и одлучан раскид са Стаљиновим наслеђем, значајно су биле пригушене пред милитантним расположењем које је превладало у свим источноевропским партијским врхушкама. Мађарска је била опомена, која се није смела поновити. Идеја демократизације постстаљинистичког друштва била је проглашена за слоган „класног непријатеља“ и империјалистичких тајних служби.²⁹¹ У већини социјалистичких држава биле су обновљене партијске чистке, извршавали се прогони критичке интелигенције и сузбијале се све друштвене активности које су угрожавале политички монопол Партије. Међутим, обнова репресије није значила повратак на „стаљинистички“ период пре 1953. Критика Стаљина на 20. конгресу оставила је за млађу партијску генерацију трајно неповерење према сваком социјалистичком развоју који се ослањао на бирократску самовољу, партијску диктатуру и догматизам. Поврх тога, југословенски комунисти су остали једини изван доминантне интерпретације Мађарске револуције унутар радничког покрета, оцењујући је као крајњу компромитацију социјализма.²⁹²

Титов говор у Пули, 11. новембра 1956, урушавао је тешко остварено јединство комунистичких партија према епилогу Мађарске револуције. Наступ пред истарским партијским комитетом био је за југословенског председника уходани начин јавног оглашавања усвојене партијске линије о различитим питањима југословенске спољне и унутрашње политике, али је у овом случају имао полемички карактер, и превазилазио искључиво потребе југословенских интереса. Мотиви су били вишеструки, али су углавном били резултат сазнања да у већини комунистичких партија не постоји политичка воља да се одржи прогресивни „антистаљинистички“ курс 20. конгреса и да се југословенска политика приморава да напусти своју независну позицију услед оптужбе да је идеолошки спорна. Титовом говору је претходила оштра југословенско-совјетска преписка око спорног азила Имреа Нађа у југословенској амбасади у Будимпешти, као и појава јавних критичких осуда Југославије од стране појединих комунистичких партија.²⁹³ Неспремност југословенске владе да покаже кооперативност у стабилизовању политичких прилика у Мађарској после војне интервенције била је објашњена у складу са старим тезама о субверзивним намерама југословенских комуниста у Источној Европи. На седници Политбироа 5. новембра 1956. Енвер Хоџа је оптужио Југославију да стоји иза догађаја у Мађарској и Пољској, истовремено критикујући одлуку Хрушчова да са Титом врши консултације на Брионима пре интервенције.²⁹⁴ Критика Југославије у Тирани није представљала изненађење за југословенско руководство, али је објава Хоџиног чланка у совјетској *Правди*, 8. новембра, у којем је била заступљена критика југословенске политике, постала крунски доказ да иза постмађарских догађаја није посредни споразум, већ суштинска разлика на гледање развоја савременог социјализма са Москвом. Совјетској амбасади у Београду било је саопштено да

²⁹¹ Agnes Heller, "Legitimation Deficit and Legitimation Crisis in East European Societies", u: *Stalinism revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, Vladimir Tismaneanu (editor), Central European University Press, 2009, 154

²⁹² Ковачевић, Катарина, „Југославија и Мађарска криза 1956. године“, у: Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 127-148.

²⁹³ S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation...*178-191

²⁹⁴ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-4, Забелешка о разговору држ. подсекретара за иностране послове Добривоја Видића са совјетским саветником Гријазновим на пријему код шведског амбасадора, дана 11.11.1956.

Хоцин чланак „не доприноси развијању поверења у СССР у нашој земљи“, и да је његов основни смисао „противан духу Двадесетог конгреса.“²⁹⁵

Титов пулски говор 1956. године није био искључиво израз прагматичности југословенске ванблоковске политике, која је стремилa после слома Мађарске револуције да очува међународни углед и успостави дистанцу према Источном блоку. Он је више био директан производ стратегије југословенских комуниста у радничком покрету, дефинисане непосредно по окончању 20. Конгреса КПСС у највишем кругу југословенске партије – само активна југословенска политика осигурава „слом стаљинизма“ у Источној Европи. У име победе „новог духа“, говор је оспоравао доминантни совјетски наратив о наводном успону контрареволуције, која се под плаштом идеја либерализације и самосталног пута у социјализам, афирмисала као алтернатива совјетском моделу. По Титовом мишљењу, главни кривац за ескалацију кризе у Источној Европи била је неспремност већине партија да се реформишу у складу са захтевима „дестаљинизације“ („сејали су ветар, а жању буру“).²⁹⁶ Иако су изравно помињани спорни примери албанске (Енвер Хоџа, „вајни марксиста“), француске и мађарске партије, оштрица критике била је упућена совјетском партијском руководству. Југословенски лидер је замерио КПСС-у што није препознао истинске проблеме стаљинистичког система, већ се задовољио формулацијом „култа личности“. Корени проблема били су бирократски апарат, начин руковођења, игнорисање „улоге и тежњи радних маса“, заједно са партијским лидерима који су пружали отпор новом таласу демократизације са 20. конгреса. Тито је сматрао да је совјетско руководство поларизовано на реформске и антиреформске („стаљинистичке“) снаге, те да су потоњи били одговорни за погрешно тумачење догађаја у Пољској и Мађарској. Само превладавањем реформистичких чланова Президијума КПСС, за шта је Тито мислио да и даље постоји реална могућност, остварила би се прогресивна демократска оријентација, без стаљинистичких метода и за равноправне односе међу социјалистичким државама.²⁹⁷ Промене су биле неминовне, упозоравао је Тито, а Југославија је била на пиједесталу таквог процеса.

Ако изузмемо период југословенско-совјетске кризе у време Стаљина, говор Тита у Пули изазвао је највише пажње и незадовољства у Москви. Никита Хрушчов га је доживео као неочекиван напад на совјетску политику и то од стране личности за коју се најмање веровало у совјетском руководству да жели конфликт са Совјетским Савезом.²⁹⁸ Званични совјетски одговор уследио је у *Правди*, 23. новембра, само дан након што је Имре Нађ насилно одведен у Румунију из југословенске амбасаде. Осим негирања свих критичких осврта упућених совјетској политици, *Правда* је оптужила Тита да је покушао да креира раздор у радничком покрету у тренуцима када је социјализам захтевао јединство свих својих снага.²⁹⁹ Потпору

²⁹⁵ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-4, Забелешка о разговору Државног подсекретара Добривоја Видића са совјетским амбасадором Н.Фирјубином на ручку који је, у част совјетске војне делегације, приредио Начелник Генералштаба Генерал Љубо Вучковић, 13. новембра 1956.

²⁹⁶ Tito, *Govori i članci*, XI, Beograd, 1959, 240.

²⁹⁷ Исто.

²⁹⁸ У разговору са В.Мићуновићем у Москви, Никита Хрушчов је протумачио Титов говор као удар на Совјетски Савез и његов систем. Совјетски лидер је оптужио Југославију да тежи монополском положају, „јер смо јавно осудили све и сваког ко није са нама.“ Veljko Mićunović, *Moskovske godine...* 186-187.

²⁹⁹ S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation...*189.

таквим тумачењима пружила је штампа свих лагерских социјалистичких држава, која је заједно са Москвом започела нови талас антијугословенске кампање. У Чехословачкој задатак је припао партијском листу *Руде Право*, чији чланци су се ослањали углавном на општа места совјетске критике, али са значајним напором да искажу потребе чехословачких интереса у полемици.³⁰⁰ У извештајима о првим реакцијама на Титов говор у Чехословачкој, Никезић је примећивао да се совјетска политика у Прагу није бранила на „стари начин“, већ да је садржавала другачију стратегију у складу са претходно усвојеном партијском линијом. На питању различитих метода развоја социјализма, Титов наступ је био оцењен као покушај наметања сопствених „шаблона“ другима. Чехословачки комунисти су увек примењивали „сопствене форме на основу самосталне лењинистичке анализе чехословачких услова“, због чега је био осуђен југословенски покушај отвореног мешања у самостални одабир КПЧ.³⁰¹ Југословенско искуство било је везано само за Југославију, не и за Чехословачку, тврдио је крајем новембра председник владе Широки. Оштрина антијугословенских натписа утицала је на југословенски партијски врх да у свом писму ЦК КПСС, 3. децембра, спомене изричито КПЧ да је кроз покренуту кампању, заједно са другим партијама, одиграла „деструктивну“ улогу, да превазилази намере совјетске критике и директно напада одлуке Двдесетог Конгреса КПСС.³⁰²

Званична чехословачка оцена Титовог говора у Пули била је дата на састанку ЦК КПЧ почетком децембра 1956. Партијски лидер Јан Новотни оценио је делове говора као јасан раскорак са марксистичким учењем, побијајући све његове главне тезе. Оно што је постало проблематично за чехословачке комунисте био је патронирајући смисао Титових порука, жеља за победом „новог духа“, чији је родоначелник била Југославија 1948, а подстрек пружио Двадесети конгрес КПСС. Такво стремљење југословенских комуниста Новотни је сматрао латентним покушајем стварања „нове међународне платформе у комунистичком покрету“, различите од лењинистичке свих „братских“ партија. Новотни је оптужио Тита да је у осврту на „недоговорне елементе“ у комунистичким партијама „који су се одржавали на власти стаљинистичким методама“, заправо индиректно алудирао на чехословачко партијско руководство. На тај начин Југославија се мешала у унутрашње послове других партија, и што је најважније, урушавала јединство „револуционарног комунистичког фронта“, који води борбу против капиталистичке реакције. Нарочито незадовољство било је исказано писањем југословенског листа *Борба*, који је критиковао *Руде Право* као необјективни лист који велича односе са Совјетским Савезом („то је отворена клевета и увреда за наш народ“).³⁰³ На крају седнице усвојена је резолуција ЦК КПЧ, која се у једном свом делу односила и на Југославију. Резолуција је осудила југословенску намеру да дели комунистичке партије на „стаљинистичке“ и „прогресивне“, као и настојања да се пронађу замерке у теоретском образложењу „култа личности“.³⁰⁴ Критика чехословачког партијског руководства била је оштра, али је оставила отворену могућност за развијање добрих односа са СКЈ. Међутим,

³⁰⁰ Милан Сивиљ, „Писање листа *Rudé právo* о Јосипу Брозџу Титу у важним моментима југословенско-чехословачких односа 1945–1969“, *Токови историје* 1/2018, 127–157.

³⁰¹ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 419779.

³⁰² АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1-83.

³⁰³ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр. 421302.

³⁰⁴ Исто.

радикализација југословенско-совјетске полемике, која је добила на жестини после Кардељовог говора у Савезној скупштини 7. децембра, захтевала је унисони правац лагерске политике у Источној Европи, у којој је централно место заузимала осуда Југославије.

Децембарски пленум КПЧ одредио је смисао антијугословенске кампање у Чехословачкој, која ће бити на снази све до средине 1957. године. Југословенска амбасада у Прагу сматрала је Чехословачку најактивнијом у кампањи од свих социјалистичких држава, како је била, пре свега, сматрана најчвршћим чланом лагера и главним поборником његовог јединства.³⁰⁵ Кампања је садржавала потребе унутрашње политике КПЧ, јер је уз помоћ идеолошке кампање креирала атмосферу нетрпељивости у друштву према сваком виду опозиционог деловања. Чехословачки партијски апарат упустио се у идеолошку дисквалификацију југословенског социјализма са јасном намером оспоравања његове привлачности реформски опредељеним члановима КПЧ. Обимни партијски материјали су негирани социјалистички карактер Југославије, а њену спољну политику приказивали као реликт америчких интереса. Мобилизација чехословачких комуниста била је спроведена у циљу одржавања „будности“ према могућој инфилтрацији „југословенског ревизионизма“ у Чехословачкој, а за главне носиоце спорних идејних струјања били су означени Едвард Кардељ, Мијалко Тодоровић и Коча Поповић.³⁰⁶ Коначно, пленум ЦК КПЧ, јуна 1957, покренуо је питање „идеолошке консолидације партије“ у сусрет претњи од стране непожељних идеолошких концепција (југословенске и пољске). У току рада пленума, Југославија је била представљена као „носилац ревизионизма“, објективно средство у рукама империјализма, чији пример служи „разбијању јединства социјалистичких земаља и подривања угледа СССР-а“.³⁰⁷ Критика југословенске политике била је заступљена и кроз активност чехословачке амбасаде у Београду, којој су југословенске власти упућивале упозорења због растурања антијугословенских књига и публикација. У неколико наврата, ДСИП је изразио незадовољство радом чехословачког амбасадора, који је одбијао протоколарне сусрете са представницима југословенске владе ради уобичајне размене међусобних информација.³⁰⁸

Крајем 1956. године, Антоњин Новотни је у разговору са Марком Никезићем пружио гаранције да међупартијски спорови неће утицати на главне токове југословенско-чехословачких билатералних односа.³⁰⁹ Ипак, идеолошка полемика је створила атмосферу неповерења, која се одмах одразила на спорост у решавању отворених међудржавних проблема. Такву праксу иницирала је Москва, где је почетком 1957. године било јасно стављено до знања југословенским привредним делегацијама да је укидање економских аранжмана у директној вези са последицама политичког конфликта. Претходно уговорени инвестициони кредити у Чехословачкој били су слабо реализовани, предлози са југословенске стране нису добијали подршку, а читава трговинска размена због многобројних

³⁰⁵ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф - 17, бр 427627, Извештај о пропагандној активности амбасаде.

³⁰⁶ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф - 17, бр. 47938.

³⁰⁷ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф - 17, бр. 414040.

³⁰⁸ ДАМСПРС, ПА, 1958, ЧССР, ф - 18, бр.4896.

³⁰⁹ ДАМСПРС, Строго пов, 1956, ЧССР, бр.333.

нерешених проблема, постала је временом сувише дестимулативна. Планирана посета председника чехословачке владе К. Широког Југославији, била је 1957. одложена на неодређено време, што је у Београду било одмах протумачено као наставак „резервисаности“ према југословенској политици. Стагнација у односима успоравала је рехабилитацију оних југословенских грађана који су били осуђени на стаљинистичким процесима у Чехословачкој, иако су захтеви југословенске владе редовно били упућени током 1955. и 1956. године.³¹⁰

Захлађење југословенско-чехословачких односа после Мађарске револуције трпело је последице јавне идеолошке полемике између Југославије и чланица Варшавског пакта. У расправи око суштине развоја постстаљинистичког социјализма, негативан однос према Југославији постао је поново тест идеолошке правоверности за већину источноевропских комуниста. Изолован положај југословенске амбасаде у Прагу није спутавао М. Никезића да у свом раду извуче далекосежније закључке о перспективи југословенско-чехословачких односа. Кампања против Југославије била је, по Никезићевом суду, инспирисана из Совјетског Савеза, али је имала и „властите побуде КПЧ“.³¹¹ Чехословачко руководство се минимално променило захтевима Двадесетог конгреса КПСС, па је изражена бојазан према југословенским концепцијама била у том погледу разумљива. Међутим, Никезић је из многобројних остварених контаката у Чехословачкој сазнавао да сва оштрина антијугословенске кампање није имала потпуно дејство на партијско чланство. Противници заостравања односа са Југославијом у КПЧ тражили су веће разумевање за прилике у Чехословачкој и „мањак ентузијазма југословенских комуниста према очекиваним променама након Двадесетог конгреса“.³¹² Путем различитих партијских канала из Прага, југословенској политици је било сугерисано да предузме другачију стратегију, дугорочнију и шире постављену сарадњу, којом би се постепено обезбедио југословенски утицај међу чехословачким комунистима. Иако се није јавно дало приметити, Никезић је констатовао да постоји реално незадовољство међу чехословачким комунистима начином на који се „некритички копира совјетско искуство“, те да постоји стална заинтересованост за идеје југословенског социјализма. Подела на „стаљинисте“ и „антистаљинисте“ није била сврсисходна, сматрао је Никезић, јер ће се временом многе ствари „искристалисати пред тешкоћама.“³¹³

³¹⁰ АЈ, 837, КПР, I-5-b-/19-1, Односи ЧССР и Југославија.

³¹¹ ДАМСПРС, Строго пов, 1956, ЧССР, бр.332.

³¹² Исто.

³¹³ Исто.

2.3. Југословенска ванблоковска политика и раднички покрет. КПЧ против „југословенског ревизионизма“

Потрага за другачијом формом односа између социјалистичких држава, и партија у радничком покрету, била је важан део Хрушчовљеве политике „новог курса“. Тајни реферат на Двдесетом конгресу КПСС критиковао је Стаљинову „грандоманију“, губитак осећања за реалност, сумњичавост и охолост у вођењу совјетске спољне политике засноване на „култу личности“.³¹⁴ На примеру „југословенског случаја“ успешно се разобличавала погубност Стаљинове политике према „непослушним“ партијама. Успех нове совјетске политике према Југославији зависио је од тога да јавно гарантује принципе равноправности, суверености и независности подједнако у међупартијским и међудржавним документима о сарадњи. Примери отпора совјетској хегемонији у Источној Европи, који су се увећали са крахом Стаљиновог култа, такође су упозоравали да су „националне специфичности“ дубоко укорене, и у појединим социјалистичким државама спојиве са традиционалним „антируским“ осећањима. На самом почетку мађарске кризе Н. Хрушчов је представницима „братских“ партија поручио да је време Коминтерне прошло и да једна партија више не може командовати, а да се не створи потпуни хаос.³¹⁵ Совјетска декларација од 30. октобра 1956. („О основама развоја и даљег јачања пријатељства и сарадње између Совјетског Савеза и других социјалистичких држава“) била је написана у духу југословенско-совјетских декларација, ослањајући се на принципе равноправности као предуслова јединства.³¹⁶ Међутим, ангажованост совјетске армије у савладавању „националног“ отпора у Мађарској значила је пораз Хрушчовљеве политике либерализованих односа међу социјалистичким државама, подражавајући идеолошка решења која су „националне интересе“ подређивала идеји „пролетерског интернационализма“. Југословенски комунисти су мађарску кризу, такође, видели кроз призму идеолошких тумачења, али као последицу узмицања пред реформским курсом Двдесетог конгреса, који је гарантовао узајамност процеса „дестаљинизације“ и равноправности у односима између социјалистичких држава. За разлику од спора из 1948, југословенска критика овог пута није јавно указивала на елементе совјетске хегемонистичке политике у Европи, али је довела у питање две важне особености блоковске политике са Истока: совјетски централни ауторитет и обавезујуће идеолошко јединство.

У интервјуу за италијански часопис, јуна 1956, лидер италијанске комунистичке партије Палмиро Тољати заложиио се за стварање „полицентричног“ система унутар радничког покрета, који би уважио разлике и успоставио већу равноправност међу

³¹⁴ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међунродне односе и везе, СССР, IX, 119/1-65, О култу личности и његовим последицама.

³¹⁵ William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, New York, 2005, 295-299.

³¹⁶ „Политика мирне коезистенције, пријатељства и сарадње између свих држава била је и остаје чврст темељ у односима СССР са иностранством. Ова политика има свој напотпунији и најдоследнији израз у узајамним односима између социјалистичких земаља. Уједињене заједничким идеалима изградње социјалистичког друштва и принципима пролетерског интернационализма, земље велике заједнице социјалистичких нација могу да граде своје узајамне односе само на принципима потпуне равноправности, поштовања територијалног интегритета, националне независности и суверенитета и немешања у унутрашње послове“, *Dokumenti 1948*, 648.

партијама.³¹⁷ Ауторитет Совјетског Савеза остао је за Тољатија неупитан, али са Двадесетим конгресом КПСС ауторитет Стаљина био је неповратно урушен. Нове, модерније форме међупартијских односа настајале су на негацији круте Стаљинове политике, па је распуштање Коминформа, априла 1956, било дочекано са великим одобравањем. Тољатијева идеја „полицентризма“ била је блиска југословенским концепцијама односа у радничком покрету, успешно пласираним кроз принципе Московске декларације. Тито је сматрао да су обе југословенско-совјетске декларације (Београдска и Московска) имале значаја за читав раднички покрет, и да су уз резултате 20. конгреса пружале шансу за постепену еволуцију Источног блока. Совјетска политика ишла је, међутим, другачијим током од југословенских очекивања, како су политичке последице „дестаљинизације“ доводиле у питање „јединство“ социјалистичких земаља у моменту када нити једно важније питање у међународним односима са Западом није било окончано. У току разговора на Брионима, септембра 1956, Никита Хрушчов је југословенском руководству поручио да Совјетски Савез не жели „специјалну улогу“, али да „историјски услови“ диктирају његову лидерску одговорност према земљама народне демократије.³¹⁸

Тољатијева идеја „полицентризма“ и југословенска идеја „ванблоковског социјализма“ постале су политички неупотребљиве са догађајима у Пољској и Мађарској 1956. године. Обрачун са пораженим снагама „контрареволуције“ у Источној Европи навео је лидера италијанских комуниста да стабилизацију политичких прилика претпостави поштовању јединственог става свих комунистичких партија, правдајући је тврдњом „да се мораш држати своје стране, чак и кад није у праву.“³¹⁹ Под тежином кризе, Московска декларација је подједнако губила на свом значају, остављајући Југославију изолованом од већине социјалистичких држава. Титов говор у Пули јавно је обзнанио југословенска неслагања са доминантним наративом о Мађарској, пребацујући кривицу за догађаје искључиво на преживеле форме „стаљинизма“ у комунистичким партијским руководствомима. Осим тога, епилог у Мађарској послужио је југословенској спољној политици да у другачијем светлу процењује тежње совјетске политике. Титов наступ није садржавао осврт на спољнополитички карактер поступака Москве, али је он био присутан у анализама ДСИП-а током новембра 1956. Блоковска концепција спољне политике Совјетског Савеза била је у тим анализама подвучена као највећа препрека процесу „дестаљинизације.“ Начин на који је совјетско руководство реаговало на пољску и мађарску унутрашњу кризу био је тумачен резултатима политике која се води „искључиво са позиција велике силе“.³²⁰ У поруци југословенским дипломатским представницима, Коча Поповић је совјетску војну интервенцију окарактерисао као саставни део процеса очувања контроле у Источној Европи, те да је присуство совјетских трупа на југословенској граници стварало такорећи директан притисак на Југославију.³²¹

³¹⁷ Silvio Pons, *The Global Revolution: A History of International Communism 1917-1991*, Oxford University Press, 2014, 211-212

³¹⁸ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/I-73, Забелешка о разговорима на вечери код друга Тита у част Хрушчова.

³¹⁹ Aldo Agosti, *Palmiro Togliatti: A Biography...* 241.

³²⁰ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-4.

³²¹ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation...* 186

Од зачетка кризе 1956. године, Чехословачка се у потпуности солидарисала са политиком Совјетског Савеза, пажљиво негујући традиције блоковске лојалности из Стаљиновог времена. Совјетски амбасадор у Прагу Гришин напомињао је М. Никезићу да чехословачки комунисти увек очекују „да им се каже шта је правилно“.³²² Идеје „националног пута у социјализам“ у Чехословачкој нису биле постављене са антисовјетских позиција, нити су пледирале да се развијају у раскораку са генералним правцем осталих партија. Крајем октобра 1956. југословенска амбасада у Прагу је издвојила резолуцију ЦК КПЧ о партијској пропаганди и васпитању као илустративан пример повезаности конзервативних схватања КПЧ и политике чврстог јединства са Совјетским Савезом. Пропагандно промовисање вредности социјалистичких друштвених односа међу чехословачким грађанима било је незамисливо без наглашене улоге СССР. Чланови партијског пропагандног апарата морали су да у својим излагањима популаришу тезу „неразрушивог пријатељства“ Чехословачке и Совјетског Савеза, који остварује, са једне стране, безбедност земље, а са друге изградњу социјалистичког друштвеног поретка. Партија је позивала на борбу против „ситнобуржоаских и анархистичких тенденција“, напомињући да се у свом раду ослања на богато искуство КПСС, „ударне бригаде светског револуционарног покрета.“³²³ Изрази солидарности према мађарским побуњеницима били су онемогућени, а совјетској војној интервенцији била је пружена свесрдна подршка. Критике Титовог пулског говора одмах су биле оспорене, нарочито они делови који су се односили на КПСС. Прегледом штампе, Никезић је посебно истакао писање листа *Руде Право*, који је серијом натписа „бранио интересе Совјетског Савеза“ на начин који је указивао да се социјализам не може остварити уколико се има независан став према Мађарској и Совјетском Савезу. Пријатељство са Москвом је гарантовало „постојање народно-демократског система и чехословачке републике уопште.“³²⁴ Главни уредник листа *Руде Право* и члан Секретаријата ЦК КПЧ, Коуцки, јасно је представницима југословенске амбасаде у Прагу ставио до знања да чехословачки комунисти не смеју дозволити „да ствари крену у смеру да нас СССР препусти саме себи“.³²⁵

Ослонац на политику Совјетског Савеза после Мађарске револуције био је пресудан фактор политичке стабилизације у Чехословачкој.³²⁶ На почетку југословенско-совјетске полемике о узроцима кризе у Источној Европи, чехословачко партијско руководство се сложило са совјетско-кинеским тезама, које су, између осталог, тврдиле да је положај Совјетског Савеза као централног ауторитета неодвојив од успешног напретка социјализма у свету.³²⁷ Критика независне позиције југословенских комуниста значила је опирање тенденцијама у радничком покрету које су заговарале идеје ванблоковског развоја социјализма и „реформску“ политику у служби западног империјализма. Промовисање лагерског јединства био је неизоставан део наступа чехословачког руководства приликом

³²² ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр 417518, Забелешка о разговору амбасадора М.Никезића са Гришином, амбасадором СССР, 28.септембра 1956.

³²³ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф- 13, бр 417539.

³²⁴ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-13, бр 420107.

³²⁵ ДАМСПРС, Строго пов, 1956, Чехословачка, бр. 331

³²⁶ Остваривање чехословачко-совјетског заједништва 1950-тих било је популарисано кроз различите друштвене сфере. Rachel Applebaum, *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*, Cornell University Press, 2019, 50-80.

³²⁷ Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation....*192.

сусрета са представницима других комунистичких партија. Разговори партијских делегација Француске и Чехословачке, јануара 1957, посветили су велику пажњу теми односа у радничком покрету, индиректно критикујући битне елементе југословенских теза. Обе партије су се сложиле да је ревизионизам корисно средство империјалистичке реакције, те да је сваки покушај поделе комунистичког покрета на „стаљинисте“ и „нестаљинисте“ значио негирање принципа марксизма-лењинизма и пролетерског интернационализма. Совјетски Савез представља главни центар МКП и „народна искуства“ комунистичких партија нису имала тежину пред искуством КПСС-а.³²⁸ Идентични ставови били су поновљени у току посете чехословачке делегације Москви, фебруара 1957. Усвојена декларација две владе испуњавала је редове који су тврдили да се интереси Чехословачке и Совјетског Савеза не разликују нити у једној принципијелној ствари. Совјетски Савез је за чехословачке комунисте био једини центар комунистичког покрета, а јединство битан елемент изградње социјализма.³²⁹ Уводник листа *Руде право* писао је отворено о борби комуниста „против покушаја изолације Совјетског Савеза од социјалистичких земаља“, док је председник чехословачке републике Запотацки тврдио да Чехословачка не представља „сателит“ Совјетског Савеза, већ су односи засновани на суверености и равноправности. По његовом мишљењу, интереси Чеха и Словака нису били у супротности са совјетским интересима. Заједничка совјетско-чехословачка декларација је својим оштрим ставом према Западу одржавала, према мишљењу Никезића, одређену „ратну психозу“, употребљиву чехословачкој влади ради регулисања унутрашњег политичког живота. Осим тога, одбацивање тезе о могућности постојања више центара радничког покрета није се сматрало само критиком Југославије и Тољатијевих концепција, већ је имало призивке свођења на праву меру улоге НР Кине.³³⁰

За кратко време дипломатског рада у Чехословачкој, М. Никезић је стекао довољно јасну слику о политичким стремљењима истакнутих чланова руководства КПЧ, која су му помогла да објасни основне правце чехословачке државне политике. По начину на који су се политички изјашњавали, Никезић их је препознао као партијске конзервативце, који су били политички форматирани у периоду највећег успона „стаљинизма“ у Чехословачкој. То је било време када се одабир чланова у руководству вршио „по критеријуму одане службе Совјетском Савезу“, а међусобне везе у руководству постале чврсте заједничким учешћем у ликвидацији Сланског.³³¹ Кроз многобројне контакте са „просвећенијим члановима“ КПЧ, Никезић је стекао утисак да партијско руководство не ужива превелики углед, те да га велики број чехословачких комуниста оцењује као „неспособно, уско, провинцијално“.³³² Политика у партији се изграђивала између двојице личности: Јана Новотног, генералног секретара партије, и Широког, председника владе. Председник републике Запотацки, по мишљењу Никезића, није имао стварну власт, и наговештавао је скоро повлачење из политике. Први разговор са Широком оставио је на Никезића лош утисак, јер га је доживео као сувише

³²⁸ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф-17, бр. 41736.

³²⁹ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф-17, бр. 42458.

³³⁰ Исто.

³³¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/19-1, Извештај Марка Никезића 8.3.1957.

³³² Исто.

„крутог“ и „ограниченог“, прави пример „послушне партијске врхушке према Москви“.³³³ Широки је располагао великим угледом у партији, ослањајући се на улогу у револуционарном покрету, на подршку Словака, и уздајући се у своје административне способности, због чега су га многи сматрали политички јачим од Новотног. Ипак, подршка Москве била је пресудна, и она је почетком 1957. све више била усмерена на промоцију Новотног, што је дошло до изражаја приликом посете чехословачке партијске делегације Совјетском Савезу, фебруара 1957. Стална партијска агилност Широког била је много већи адут наспрам скромног и умереног Новотног, али „специјална веза“ потоњег са совјетским амбасадором у Прагу односила је превагу. Осим совјетске подршке, Никезић је сматрао да се Новотни ослања у великој мери на секретаријат партије, на значајни број својих људи у партијском апарату и ЦК, што му омогућава да учврсти своју власт. Разговори Никезића са Новотним протицали су у другачијој атмосфери, без заостравања разлика и у помирљивом тону према Југославији.

Тријумф Никите Хрушчова над „антипартијском групом“ унутар КПСС, крајем јуна 1957, на тренутак је стабилизовао југословенско-совјетске односе и умирио интензитет антијугословенске кампање. Сукоб између Н. Хрушчова и опозиције у Президијуму КПСС, коју су предводили Молотов, Маљенков и Каганович, изнова је актуелизовао југословенске тезе о борби совјетске „реформске“ партијске струје над „стаљинистичком“. Вељко Мићуновић је из непосредне близине совјетске политике у Москви тврдио да се, осим наставка реформских експеримената Н. Хрушчова, ради уједно и о победи „југословенске оријентације“, која је од самог почетка исправно тврдила да се у совјетском руководству налазе људи „који се не могу ослободити стаљинистичких концепција и метода“.³³⁴ Иако је Хрушчов почетком 1957. био децидан у оправдавању неких одлика Стаљинове политике, југословенска политика према Совјетском Савезу је и даље проналазила разумевања за такве потезе, као пример тактичког узмицања пред конзервативном струјом. То је допринело да се југословенско-совјетски односи претерано не заостравају, те да се на антијугословенску кампању одговара мирним путем, без угрожавања међудржавних односа, искључиво кроз штампу, теоретске часописе, и повремене јавне наступе.³³⁵ Под бременим носиоца нових међународних тенденција међу земљама Трећег света, и не тако малим унутрашњим проблемима, Југославија је очекивала да у односима са Совјетским Савезом и земљама Источног блока очува минималну присутност, са којом је желела да задржи позиције идеолошке аутентичности и гласноговорника ванблоковске политике. Договор у Букурешту између Тита и Хрушчова, почетком августа 1957, уследио је као резултат промењене климе у односима, која је владала у Москви након обрачуна у врху КПСС, али и као исходиште југословенске стратегије „бити део социјалистичког света, а не лагера“.³³⁶ Међутим, победа над осведоченим партијским конзервативцима у КПСС није била искоришћена као најаву новог реформског садржаја „новог курса“, већ се показала као даљи корак у учвршћивању

³³³ ДАМСПРС, ПА, 1956, ЧССР, ф-12, бр 420799.

³³⁴ Veljko Mićunović, *Moskovske godine*....327.

³³⁵ Đoko Tripković, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971*... 70-71.

³³⁶ АЈ,507, СКЈ, III/66, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 23.4.1956.

ауторитета Н. Хрушчова у колективном руководству, коначно досегнут сменом Жукова са места министра одбране, октобра 1957.

Приликом званичне посете Чехословачкој, јула 1957, Н. Хрушчов је изоставио помињање сукоба у КПСС, и највећи део посете користио за образлагање совјетских идеолошких концепција. Одајући признање КПЧ због показаног интернационализма у току Мађарске револуције, и одлучног става против идеолошког ревизионизма, Хрушчов је осигуравао подршку најлојалнијих источноевропских комуниста. Посета је била искоришћена у КПЧ као прилика да се кроз различити манифестациони карактер пружи подршка совјетском партијском лидеру након унутарпартијских сукоба. Међутим, крајем августа 1957. М. Никезић је у редовном извештају из Прага другачије разматрао последице партијског разрачунавања у КПСС на чехословачко партијско руководство. Извештај је тврдио да је Политбиро КПЧ месецима пре јунског пленума КПСС „био на линији Молотова“ и да је очекивао успешан обрачун са Хрушчовом. Приликом посете Москви, маја 1957, Дмитриј Шепилов је обавестио Хендриха, члана Политбироа КПЧ, да предстоји „одлучна акција за ликвидацију ревизионизма“, те да КПЧ у њој мора да одигра „улогу првог реда“.³³⁷ По мишљењу Никезића, у Прагу је то било схваћено „као ликвидација Хрушчова“, што је ишло наруку многим члановима Политбироа, који су га од раније сматрали „авантуристом“ и неодговарајућим лидером радничког покрета. На тој линији КПЧ је успостављао сарадњу са партијом у Француској и Источној Немачкој, истовремено предлажући рехабилитацију Чепичке.³³⁸ Превага Хрушчова у КПСС није утишала незадовољство међу „тврдом“ линијом унутар КПЧ, која је и даље држала да је ситуација у Совјетском Савезу несрећена и да је позиција совјетског лидера упитна. Значај политичке климе у Москви за формулисање правца развоја у Чехословачкој имао је своју тежину, али није био одлучујући. Никезић је наговештавао да се поларизација у КПЧ вршила и на односу према Југославији. Широки је био „присталица чврсте руке“ и противан Хрушчовљевој политици приближавања Југославији, док је Новотни био више везан за Совјетски Савез, и самим тим флексибилнији за нова гледишта из Москве.

Југословенско-совјетски договор у Букурешту пресудно је утицао на попуштање антијугословенске кампање у Чехословачкој. Марко Никезић је у Прагу на највишим местима пренео званични став да је Југославија била задовољна превладавањем Хрушчова у Президијуму КПСС, и да се у тим променама види другачија перспектива односа са Совјетским Савезом. У основи, то је било презентовање генералне линије југословенске политике од почетка процеса нормализације са Москвом, утемељене на уверењу реформске (антистаљинистичке) опредељености Никите Хрушчова наспрам конзервативних (стаљинистичких) чланова совјетског руководства.³³⁹ Уклањањем „антипартијске групе“ у КПСС била су на изванредан начин остварена предвиђања Титовог говора у Пули, у којем је југословенски председник изразио наду да ће „унутрашњом еволуцијом“ победити они елементи у совјетској партији који су били „за снажнији и бржи развој у правцу демократизације, за напуштање стаљинистичких метода и за стварање нових односа између

³³⁷ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф-17, бр 418388.

³³⁸ Исто.

³³⁹ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф-17, бр. 418630.

социјалистичких држава.³⁴⁰ Смисао подршке Никити Хрушчову у Политбироу КПЧ имао је другачије мотиве, пресвасходно садржане у намери Новотног да осигура политичко лидерство у партији. После смрти Запотацког, Новотни је успео да обједини функције председника републике и генералног секретара партије. Нагла промена става према Југославији, међутим, изазивала је пометњу у чехословачким партијским круговима, иако је ишла уз линију совјетске политике. Јунски пленум КПЧС био је посвећен идеолошким питањима са јасним критичким ставом према Југославији, док се почетком октобра 1957. захтевала потпуно другачија слика. Никезић је обавестио Београд о спремности Новотног да у посебном писму партијским организацијама формулише нови став Централног комитета према Југославији, у којем би се оптужбе из времена Информбироа приказале нетачним, а Чехословачка преузела свој део одговорности за тежак положај у којем се нашла Југославија од 1948.³⁴¹ Промена политике према Југославији морала је имати убедљиво идеолошко оправдање, као и приликом прекида односа. За разлику од Совјетског Савеза, у Југославији од пада М. Ђиласа није било видљивих унутарпартијских ломова, који би говорили у прилог промене политичке оријентације. Због тога је саветовање комунистичких партија у Москви, новембра 1957, представљало спољашњи тест којим се у радничком покрету проверавала југословенска идеолошка „правоверност“.

Декларација 12 партија, која је усвојена на саветовању комунистичких партија у Москви, новембра 1957, дефинисала је све битне идеолошке претпоставке постојања Источног блока, наслањајући се на нови политички контекст који је изникло након Мађарске револуције. Био је то покушај осмишљавања јединствене политичке платформе која је сумирала искуства постстаљинистичке транзиције и одредила најпожељнији правац социјалистичког развоја за све комунистичке партије. На почетку године, Москва је у милионским тиражима промовисала чланак кинеског листа *Жен Мин-Жи Бао* („Више о историјском искуству диктатуре пролетаријата“), који је у свом критичком ставу према путевима „националног комунизма“ популарисао тезу о неопходности узајамне солидарности пролетаријата под централним ауторитетом Совјетског Савеза.³⁴² Пред прославу 40 година од Октобарске револуције, КПСС је објавио тезе које су, такође, у први план истицале вредности чврсте блоковске повезаности социјалистичких држава. Глорификација историјске улоге Совјетског Савеза као „прве земље победничког социјализма са најбогатијим искуством“ била је у служби источне интеграције, пажљиво упозоравајући да пренаглашени изрази „националних специфичности“ сваке земље могу бити спорни ако предају заборавау заједничке основе социјалистичке револуције.³⁴³ Тезе су апострофирале неодрживост положаја социјалистичке државе изван лагера, чији интереси су били чврсто повезани са идејом блоковске монолитности. Декларација 12 партија била је општег карактера, покушавајући да у заговарању блоковског јединства пронађе баланс између „националних посебности“ и „пролетерског интернационализма“. Заједница социјалистичких држава била је формулисана појмом „социјалистичког комонвелта“,

³⁴⁰ Tito, *Govori i članci*, XI, Beograd, 1959, 227-244.

³⁴¹ ДАМСПРС, ПА, 1957, ЧССР, ф-17, бр. 420411.

³⁴² <https://www.marxists.org/history/international/comintern/sino-soviet-split/cpc/mhedp.htm>

³⁴³ <https://www.marxists.org/history/international/comintern/sino-soviet-split/other/1957declaration.htm>

обједињеног заједничким интересима и тежњама свих његових чланова.³⁴⁴ Осим жеље да социјализам превлада као напредан друштвени систем у односу на неизбежни пад капиталистичких друштвених односа, заједничко деловање социјалистичких држава било је оправдано сврхом супротстављања агресивним плановима западног империјализма. Односи између социјалистичких држава у Декларацији признавали су поштовање једнакости, територијалног интегритета, државне независности и суверенитета, принципа немешања у унутрашње послове, али уз оgradu да истакнути принципи „не исцрпљују суштину односа између социјалистичких држава“, већ да пролетерски интернационализам сваки пут обавезује пружање „братске помоћи“.³⁴⁵ Упадљиво истицање „пролетерског интернационализма“ послужило је легализовању мешања чланова „комонвелта“ у унутрашња питања сваке чланице под изговором „братске“ заинтересованости за судбину заједничких циљева. Интернационалистичка политика заснована на марксизму-лењинизму морала је бити предуслов јединства свих чланова „комонвелта“, док су исказано „јединство и солидарност“ конституисали суверенитет и независност. Националне специфичности сваке социјалистичке државе у лагеру нису смеле да буду запостављене, али ни преувеличаване у односу на општи заједнички интерес развоја социјализма.

Југославија је била једина социјалистичка држава која је у Москви одбила да потпише Декларацију 12 партија, чиме је још једном исказала своје непристајање на лагерску политику обавезујућег јединства и руководеће улоге Совјетског Савеза. Декларација је била оцењена у СКЈ као „документ идеолошког монопола и искључивости“ која у својој суштини представља негацију југословенског социјалистичког развоја од 1948. године.³⁴⁶ Замерке са југословенске стране биле су многобројне и углавном су се фокусирале на сам „блоковски“ карактер документа, препознат као намера да се све комунистичке партије подведу под јединствен образац деловања, који би водио њиховој „зачаурености, секташтву и догматизму“.³⁴⁷ Да је Југославија одлучила да потпише Декларацију, према речима Тита, оптужила би саму себе, приклонила се лагеру и изгубила престиж у свету као независна земља.³⁴⁸ Партијском чланству СКЈ била је пренета порука да је за југословенске комунисте неприхватљива „арбитрарна улога Совјетског Савеза“, те да би потписивање Декларације штетило општој ствари социјализма генерално.³⁴⁹ Упркос принципијелним неслагањима са текстом Декларације, југословенски партијски врх није желео продубљивање спора са Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама, иако је започела нова фаза обрачуна са „југословенским ревизионизмом“ у Источној Европи. Преовлађујући догматизам у Декларацији био је овог пута објашњен спољним околностима, и не толико више резултатом „стаљинистичких“ поборника у совјетском врху. Са једне стране, конзервативни ставови у Декларацији били су приписани утицају кинеских комуниста, чија улога у радничком покрету није више била виђена као обична трансмисија совјетске воље, већ израстање

³⁴⁴ Заједница почива на заједничком социјалистичком путу, заједничкој класној суштини друштвено-политичког система и државне власти, потребама узајамне помоћи и подршке, идентичношћу интереса и циљева у борби против империјализма, за победу социјализма и комунизма и идеологијом марксизма-лењинизма. Исто.

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-6

³⁴⁷ АЈ, 507, СКЈ, II/17, Стенографске белешке о раду 9. пленума ЦК СКЈ, 7 децембра 1957.

³⁴⁸ Исто.

³⁴⁹ Исто.

самосталног хегемонистичког гласноговорника револуционарног радикализма.³⁵⁰ Са друге стране, совјетска великодржавна политика, индиректно препозната у редовима Декларације, била је објашњена негативним резултатима америчке политике, њеном константном трком у наоружавању и војном опкољавању Совјетског Савеза. У односу према Декларацији, југословенско руководство није било спремно да прихвати подређивање интересима Источног блока, али је желело да остане део „социјалистичког света“, ослобођено хипотеке „америчког пиуна“ и вољно да одржи слику југословенске ванблоковске посебности у интересу развоја социјализма у свету.

Својим потписом на текст Декларације 12 партија, чехословачко партијско руководство остало је верно главним смерницама своје политике, изграђене на „очувању идеолошких позиција блока“ и унутрашњем конзервативизму.³⁵¹ На пленуму ЦК КПЧ 20. децембра 1957. Јан Новотни је у извештају са саветовања у Москви највише пажње посветио популарисању „руководеће улоге Совјетског Савеза“.³⁵² Од тог момента главне тезе декларације биле су уграђене у политички кредо свих чехословачких партијских структура. Конзервативна схватања социјалистичких система, како их је Никезић разумевао, гушила су слободну критику, појачавали надзор у друштву и стварали од партијског врха јединог арбитра свих друштвених процеса. На политичком плану усвајање заједничке Декларације 12 партија уоквирало је блоковски модел социјалистичког развоја, који је успостављао јединство на следећим питањима: ослонац на Совјетски Савез; сузбијање сваке опозиције, подршка диктатури Политбироа, схватање улоге државе и партије; решеност да се не признају раније грешке; и на крају, „неповерење и резервисаност према унутрашњој и спољној политици Југославије“³⁵³ Из страха од немачког реваншизма идеја о нераскидивом савезу са Совјетским Савезом била је код чехословачкох комуниста развијана као „једини пут за очување независности“, да би на идеолошком плану такође била популарисана теза, како совјетска војна интервенција је једина гаранција за заштиту социјализма у читавој Источној Европи. Југославија је својим независним примером била негација свих наведених одлика источноеропске блоковске интеграције, што је допринело да се унутар КПЧ устале различити механизми супростављања југословенском суберзивном деловању. У периоду непосредно после Декларације, Никезић је уочио постојање двоструке политике према Југославији. Офанзивна политика, која је планирала да изврши утицај унутар СКЈ и омогући снагама које су за сарадњу са Совјетским Савезом да преузму водећу улогу, и дефанзивна, која употребљава пропагодна средстава за сузбијање југословенског утицаја и изолацију чехословачких грађана од Југославије.³⁵⁴ Предлог КПСС да се оформи међународни теоретски часопис у Прагу, и да југословенски учесници пошаљу своје представнике на оснивачки конгрес, био је одбијен од стране југословенског партијског руководства почетком 1958. године, што је представљао само увод у нову конфротацију око новог програма СКЈ.³⁵⁵

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ ДАМСПРС, ПА, 1958, ЧССР, ф-18, бр.431159.

³⁵² Исто.

³⁵³ Исто.

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ Ђоко Трипковић, *Југословенско-совјетски односи 1956-1971*, 77.

Спор око програма СКЈ 1958. године наставио је идеолошку полемику југословенских комуниста и већине партија на Истоку око суштинског питања после Мађарске револуције – да ли постоји самосталан модел социјалистичке изградње или не? Тезе за нацрт новог југословенског партијског програма, одговарале су позитивно, критикујући сваки покушај наметања једног обавезујућег модела развоја.³⁵⁶ Савремени развитак социјализма био је историјски пут сазнања да постоје различити путеви социјалистичког развоја, који првенствено зависе од „општег односа друштвених снага у свету и од конкретних материјалних и општих друштвених услова, историјских наслага и политичке традиције у свакој појединој земљи“, сматрали су југословенски комунисти.³⁵⁷ Међу задацима радничког покрета, истицала се посебно борба за равноправне односе „у теорији и пракси“. У интересу социјализма слободни и демократски односи међу партијама били су важан предуслов. Имајући у виду тешко искуство борбе са Стаљиновом хегемонистичком политиком, југословенски комунисти су тврдили да свако партијско руководство сноси одговорност за свој рад пред целим народом, а не само пред својим чланством. Део програма који је тврдио да “проглашавање пута и облика развитка социјализма било које за једине исправне – није ништа друго до догма која кочи процес социјалистичког преображаја у свету“, чинио је јасну алузију на патерналистичку позицију КПСС-а у радничком покрету.³⁵⁸ Основни принципи односа међу социјалистичким државама морали су да поштују слободу унутрашњег социјалистичког развитка, против наметања туђих форми и мешања у унутрашња питања, те слободну и равноправну размену искустава и теоретске мисли.³⁵⁹ Иако није имао такву намеру, Програм СКЈ се супростављао главним тезама Декларације 12 комунистичких партија, чиме су се биле установиле, по мишљењу В. Мићуновића, „две различите концепције о стању и развитку савременог свијета, односно о проблемима и о даљој перспективи развитка борбе за социјализам.“³⁶⁰ Сличан утисак су имали највиши чланови совјетског партијског руководства, који су после одлуке да се партијски програм штампа и јавно промовише, оптуживали југословенске руководиоце да желе да се директно супроставе Совјетском Савезу и другим комунистичким партијама.³⁶¹ Због незадовољства нацртом Програма, Москва је одбила да пошаље партијску делегацију на Седми конгрес СКЈ, а званични напади на програм уследили су у совјетским гласилима, *Комунисту* 18. априла, и *Правди* 9. маја.³⁶²

Занимљиво је истаћи да су прве реакције чехословачких комуниста на нови југословенски партијски програм биле позитивне. Кратак приказ сваког поглавља био је презентован у листу *Руде Право*, без коментара. Главни уредник Кауцки га је сматрао задовољавајућим и позитивним.³⁶³ Истог мишљења је био партијски врх КПЧ, који је одредио

³⁵⁶ Milivoj Bešlin, „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji“, u: *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi*, ur. Igor Duda, Zagreb – Pula, 2019, str. 11–33.

³⁵⁷ *Program SKJ*, Beograd, 1980, 46.

³⁵⁸ Исто, 69.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958....* 438.

³⁶¹ АЈ, 507, СКЈ, III/78, Записник са седнице Извршног комитета Центраног комитета СКЈ, одржане 17.4.1958.

³⁶² Veljko Mićunović, *Moskovske godine...433;442.*

³⁶³ ДАМСПРС, ПА, 1958, Југославија, ф-55, 46805.

састав чланова партијске делегације за 7. конгрес СКЈ. Међутим, одјек априлског чланка у совјетском *Комунисту*, у којем се југословенски партијски програм приказао супротан „идејним основама комунизма“, учинио је крај почетном помирљивом ставу чехословачких комуниста.³⁶⁴ Штампa и радио узели су активног учешћа у антијугословенској кампањи под видом борбе против „ревизионизма“. По тону и начину наступања, амбасада у Прагу је проценила да се Чехословачка сврстава у оне државе Источне Европе које се издвајају „посебном оштрином“ у критици југословенских комуниста. Критика програма СКЈ укључила је све основне тезе совјетске критике: југословенско руководство је извршило напад на принципе марксизма-лењинизма, СКЈ представља главног носиоца ревизионизма, те да се читав Љубљански програм изједначава са реформистичким учењем социјалдемократа.³⁶⁵ Идеолошка кампања КПЧ се надовезала на већ спремне критичке тезе против СКЈ, које су егзистирале независно од периода добрих односа. Осим намере да се испуни дужност „пролетерског интернационализма“, оспоравајући идеолошко скретање „југословенског ревизионизма“, основни смисао покренуте кампање у Чехословачкој имао је јасан унутарполитички смисао, што је Никезић у својим анализама посебно наглашавао. Економски или културни односи са Чехословачком нису били угрожени као резултат кампање, али су писмене инструкције ЦК КПЧ захтевале од партијских организација да се критички изјасне о југословенском конгресу и програму.³⁶⁶ Никезић је сматрао да су опозициона расположења у Чехословачкој значајна у круговима интелигенције, те да кампања против југословенског ревизионизма заправо служи Политбироу КПЧ како би угушио критичко мишљење у друштву и осигурао дисциплину свих партијских организација. Постојао је страх једног дела партијског чланства да би кампања против Југославије послужила васкрсавању „стаљинистичких елемената“ у Чехословачкој и раније одбачених гледишта.³⁶⁷

Доминантна идеолошка стајалишта чехословачких комуниста, и став према Југославији, била су заузета на 11. Конгресу КПЧ, крајем јуна 1958. Никезићев извештај са конгреса био је најоштрији од доласка у Праг. Предмет критике био је целокупни садржај рада конгреса, са посебним освртом на став водећих чехословачких комуниста према идеји лагера, унутрашњим питањима и односом према Југославији. Извештај је био написан тако да Никезић није наступао само из позиције југословенског дипломате, већ и поборника идеја југословенског самоуправног социјализма. То се нарочито примећивало у критици оних излагања која су подвлачила нераскидиву повезаност Чехословачке и Совјетског Савеза, што је Никезића мотивисало да читав Конгрес прогласи „провинцијском конференцијом“.³⁶⁸ Уводни реферат Новотног стварао је утисак да је преовлађујућа тенденција да се државе Источне Европе сведу на положај провинције. Позиви да се спроведе „борба за јединство лагера“, кроз војни савез, економску интеграцију и идеолошко јединство, били су, по Никезићу, таквог карактера да су тежили да претворе блок „у скоро државну творевину, у

³⁶⁴ Veljko Mićunović, *Moskovske godine*. 442

³⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-19, 431555, Карактеристике односа са Чехословачком после VII конгреса

³⁶⁶ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-18, 413108.

³⁶⁷ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-19, 412770.

³⁶⁸ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-18, 415715.

јединствену федерацију са културном и локалном аутономијом“.³⁶⁹ У тако замишљеној будућности, Чехословачка би играла улогу „радионице лагера“, и прихватила би позицију „провинције“. Припадност „лагеру“ било је мерило свих ствари, сматрао је Никезић, због чега је било тешко променити било шта у Чехословачкој, а да се не доведе у питање развој у другим „братским“ социјалистичким земљама, у првом реду у Совјетском Савезу и Кини. Конзервативни правац КПЧ, Никезић је уочавао кроз различите примере партијског централизма, наредбодавну улогу партије, ригидног идеолошког става према уметности, и партијске инструментализације теоретске мисли. На крају, Конгрес је имао „изразито антијугословенски карактер“.³⁷⁰ Све водеће личности Партије су иступиле против Југославије (Новотни, Широки, Хендрих), а завршна резолуција је садржавала критички осврт према југословенском ревизионизму.³⁷¹ Осим већ сталне тврдње да СКЈ „стоји на ревизионистичким гледиштима“, придодате су оштре квалификације из периода Информбироа: Југославија ужива подршку империјалиста, резолуција 1948. је била исправна, а поштени југословенски комунисти не прихватају политику свог руководства. Резултати Конгреса и исказана кампања против Југославије још једном су убедили Никезића да је по среди била унапред смишљена стратегија разрачунавања партијског врха са „демократским тендецијама“ у КПЧ после 20. конгреса КПСС. Конзервативни партијски правац КПЧ био је одмах промовисан у Москви, и по мишљењу Никезића, Хрушчов га је користио како би још једном подвукао јединство лагера. „Повезаност са Совјетским Савезом је претња и онима који траже промене“, закључио је Никезић.³⁷²

Антијугословенска кампања у Чехословачкој 1958. није допринела превеликом сужавању међудржавних односа. Влада у Прагу била је спремна да тргује са Југославијом као и са било којом капиталистичком државом, била је порука чехословачких руководиоца.³⁷³ У опроштајној посети 19. јула. Никезићу је било саопштено да постоји жеља чехословачких власти да се одрже добри економски и културни односи, али да се исто тако морају избећи сви облици сарадње који промовишу „ревизионистичка“ гледишта.³⁷⁴ Југословенска амбасада је почела да извештава о полицијским мерама против грађана који желе да остваре приватне или политичке контакте са представницима амбасаде, и да се у томе примењују „најгрубље мере“.³⁷⁵ Пропаганда против Југославије захтевала је потпуну изолацију југословенског искуства, окупљање око Совјетског Савеза и „ликвидацију сваког либерализма“.³⁷⁶ Међутим, југословенска амбасада је увиђала сложеност чехословачке ситуације после кризе 1956. године у Источној Европи, те постојање различитих тенденција у друштву. Значајан број реформски опредељених чехословачких комуниста видео је у југословенском примеру решења за излазак из друштвене стагнације и „стаљинистичког“ обрасца. Неповољан политички контекст у Источној Европи крајем 1950-тих година

³⁶⁹ Исто.

³⁷⁰ Исто

³⁷¹ Никезић помиње да су од 54 говорника, њих 24 напала Југославију. Исто.

³⁷² ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-18, бр. 417498.

³⁷³ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-19, бр.417129.

³⁷⁴ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-19, бр. 419765.

³⁷⁵ ДАМСПРС, ПА, 1958, Чехословачка, ф-19, бр. 417219.

³⁷⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1958, Чехословачка, бр. 643, Забелешка о разговору Првог секретара И. Миљковића са Д. Бартом, професором историје КПЧ на Институту друштвених наука.

ономогућавао је њихову активизацију у Партији, али су последице 20. конгреса КПСС, и самосталног југословенског модела развоја, утиснуле печат за другачије време.

3. Америчка спољнополитичка стратегија и југословенска несврстана политика: Марко Никезић као амбасадор у САД (1958-1962).

Однос америчке послератне спољне политике према Југославији знатно је одступао од премиса „крсташког антикомунизма,“ који је вредносно обликовао америчко друштво и политику. Политика Совјетског Савеза и његових сателита била је представљена не само као претња по америчку безбедност на глобалном нивоу, већ као угрожавање америчког начина живота и његових вредности. Главни архитекта америчке спољне политике у Ајзенхауеровој администрацији, државни секретар Џон Фостер Далс, разумео је Хладни рат као трајни сукоб „добра и зла“ у коме није постојао средишњи пут, нити било каква коегзистенција са „безбожничким тоталитарним системом“ у Москви.³⁷⁷ Супротстављање „комунистичком империјализму“ морало је бити тотално и ефикасно, укључујући сва расположива средства и методе борбе. Основни елементи такве стратегије, преточени у назив „Нови поглед“ (“The New Look”), били су препоручени документима Савета за националну безбедност, који су у време Ајзенхауеровог мандата знатно проширивали опсег америчке глобалне политике и начина борбе против Совјетског Савеза из времена Труманове администрације.³⁷⁸ Знатно увећање америчке нуклеарне моћи било је праћено развијањем стратегије политичких диверзија, шпијунских активности и подупирања психолошког рата.³⁷⁹ Манихејски поглед америчких политичара на совјетску политику био је толико изражен да није претрпео битне измене ни после Стаљинове смрти 1953. године, а одраз спољнополитичког антикомунизма пронашао је своју примену у надметањима америчког политичког система. Бити „мекан према комунизму“ значило је издати америчке вредности и унапред себе дисквалификовати од озбиљне политичке каријере. Појава мекартизма у америчком друштву створила је специфичан милитаристички амбијент, који је, по мишљењу историчарке Ларе Мекнеј, учинио америчке војне приоритете и начин мишљења диминантним друштвеним дискурсом.³⁸⁰ Појам „националне безбедности“ постао је изразито популаран, због чега су

³⁷⁷ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, Oxford University Press, 2005, 125-130.

³⁷⁸ Robert J, McMahon, “US national security policy from Eisenhower to Kennedy”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 288-312.

³⁷⁹ Campbell Craig, Fredrik Logevall, *Americas Cold War The Politics of Insecurity*, 2009, 139-147; Leffler, Melvyn p., “The emergence of an American grand strategy, 1945-1952”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, Cambridge University Press, 2010, 67-90

³⁸⁰ Laura McEnaney, “Cold War mobilization and domestic politics: the United States”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 420-441; Dubravka Stojanović, *Рађање глобалног света 1880-2015*, Београд, 2015, 235-239.

спољнополитичка питања постала доминантна током свих америчких изборних циклуса и стална тема најутицајнијих америчких медија.

Стратешки значај независне Југославије у Југоисточној Европи од 1948. године неочекивано је америчкој спољнополитичкој концепцији предочио другачију примену политике „обуздавања“ Совјетског Савеза, употребом идеолошки блиских ауторитарних комунистичких режима. Из угла гледања америчке безбедности, независна Југославија је осигуравала важну стратешку позицију изван совјетске контроле. Америчке војно-безбедносне процене узимале су у обзир ову чињеницу када су разматрале одговарајуће војне планове у потенцијалном ратном сукобу са Совјетским Савезом у Европи, при том чинећи напоре да се југословенска војска чвршће обавезе на координацију са западним одбрамбеним системом. У политичком смислу, одржати Титов режим „на површини,“ огромним средствима економске и војне помоћи, значило је подупирати успех југословенског социјализма као успешног примера несовјетског модела развоја, који делује слободно у међународним односима, одржава социјалистичке друштвене односе и успешно сарађује са Западом без политичких концесија.³⁸¹ Обе америчке послератне администрације (Труманова и Ајзенхауерова), иако на супротним половима америчке политике, биле су сагласне да би промоција југословенског примера у дугорочној перспективи охрабрила сличне тенденције у другим социјалистичким државама, чиме би се створиле значајне „пукотине“ у совјетској контроли Источне Европе. Видљиви знаци самосталне потраге за унутрашњим развојем у постстаљинистичкој транзицији појединих источноевропских држава, потврдили су оправданост такве америчке процене током 1956. године. Осим тога, америчка стратегија је очекивала да ће сви бенефити сарадње Југославије и Запада утицати на позитиван развој процеса политичке и економске либерализације југословенског система, који би на крају учинио Југославију много ближом Западној Европи, него што је то био случај непосредно после рата.³⁸² Заступање „југословенског примера,“ као интегралног дела америчке хладноратовске стратегије, имало је највеће поборнике у кључним личностима републиканске америчке администрације – председнику, Двајту Ајзенхауеру, и државном секретару, Далсу. Њихова одлучност да Југославију непрекидно бране пред Конгресом и јавношћу сведочила је о њеној далековажности за америчке интересе, упркос јасној антикомунистичкој оријентацији америчке политике.

³⁸¹ Више у : Lis Lorejn, *Održavanje Tita na površini*, Beograd 2003; Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, 2012, 50-54.

³⁸² Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na americkoj pšenici....* 30-45; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Zagreb 1988, 59-77.

3.1. Ајзенхауерова администрација и Југославија (1958-1960).

У време доласка Марка Никезића у Вашингтон, октобра 1958, стабилни југословенско-амерички односи били су, за југословенску власт, успешан пример заступања политике мирољубиве коегзистенције у међународној политици. Незванични модус вивенди у међусобним односима био је постигнут постојањем узајамних интереса за опстанком што стабилнијих међудржавних односа, иако су се крајем мандата Ајзенхауерове администрације наслућивали многобројни проблеми. На почетку 1958. године, извештај америчког Савета за националну безбедност потврдио је одрживост основних краткорочних циљева америчке стратегије према Југославији – Београд и даље спроводи самосталну политику и својим примером утиче на слабљење монолитног Источног блока.³⁸³ Међутим, званични Београд није желео да се приклони западном одбрамбеном систему, нити да прихвати оштрији курс супротстављања Совјетском Савезу на међународном нивоу, какав је Вашингтон прижељкивао од почетка успостављања специјалних механизма помоћи Титовом режиму. Повлачење границе у крајњим дometима блиске америчко-југословенске сарадње, било је спроведено на југословенску иницијативу. Нормализација односа са Совјетским Савезом после 1953. године повратила је углед југословенском социјализму на Истоку, а све бољи односи са новоослобођеним афро-азијским државама креирали су глобалне амбиције југословенске спољне политике, засноване на промоцији стратегије ванблоковске политике. Отвореност према различитим међународним партнерима, југословенску политику је одвратила од искључиво западне перспективе, чинећи је спремном да се критички огласи на сваки потез америчке политике, независно од обима економске или војне помоћи упућене Београду.³⁸⁴ Са друге стране, одбранити политику Југославије, као корисног америчког „комунистичког савезника,“ постало је осетљиво политичко питање за Ајзенхауерову администрацију. У кључним међународним проблемима Београд је стајао насупрот Вашингтону, често користећи међународне форуме, као УН, како би нагласио своје неслагање са поступцима америчке владе.³⁸⁵ Титово излагање на Седмом конгресу СКЈ у Љубљани, априла 1958, садржало је оштар осврт на погубне карактеристике западне хладноратовске политике, њену антикомунистичку идеолошку концепцију и агресивну суштину.³⁸⁶ Упркос томе, очекивани заокрет у политици администрације у Вашингтону, значајан како за опстанак независне Југославије тако и за америчке интересе, није се десио. „Југославија је прва и досад једина земља која је успела да се ослободи диктата совјетске комунистичке партије. Она је то учинила у условима када је то било ванредно храбро

³⁸³ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland;Greece;Turkey, Volume X, part 2, doc. 120

³⁸⁴ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*.147-153; Robert J, McMahon, “US national security policy from Eisenhower to Kennedy”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 288-312.

³⁸⁵ Америчка амбасада у Београду је 1955. издвојила питања у којима су постојали различити ставови: југословенска критика Багдадског пакта и Ајзенхауерове доктрине на Блиском Истоку; признање Источне Немачке, подршка совјетским међународним иницијативама (разоружање, Немачко питање, безатомска зона), подршка Кини, Северној Кореји и Индонезији; критика америчких западних савезника (Италија због Трста, Француска због Алжира, Велика Британија због БИ), критика Балканског пакта. FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland;Greece;turkey, Volume X, part 2, doc. 121, Despatch From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State

³⁸⁶ Tito, *Govori i članci*, XIII, Zagreb, 1960, 172-194.

учинити. Она је још независна од Москве,“ тврдио је амерички државни секретар Џон Фостер Далс пред Спољнополитичким одбором Сената, марта 1958.³⁸⁷ Извештаји америчких стратега били су неумољиви - пример Југославије био је константан подсетник сателитским режимима у Источној Европи и, као такав, неопходан остварењу америчких интереса.³⁸⁸

Од 1950. године Београд је у Вашингтон упућивао личности од посебног поверења. Учесник Шпанског грађанског рата и утицајни предратни комуниста, Владимир Поповић, био је први амбасадор у САД по изричитој жељи партијског врха. Поповића је 1954. године заменио Лео Матес, један од личности из плејаде каријерних југословенских дипломата. Иако различити по начину рада у дипломатији, обојица Никезићевих претходника допринела су успешној изградњи југословенско-америчких односа.³⁸⁹ На партијском конгресу 1958, Тито је у свом реферату нагласио да су односи са Сједињеним Државама били засновани на „узајамном поштовању, равноправној сарадњи и немјешању у унутрашња питања,“ правећи разлику између званичног става америчке владе и проблематичних иступања „појединаца и група.“³⁹⁰ Односи са највишим званичницима Ајзенхауерове администрације били су увек испуњени међусобним разумевањем и спремношћу на сарадњу. Сусрет Далса и Тита 1955. на Брионима, најбоље је перципирао такав однос. Међутим, политика америчке владе имала је другачију резонанцу у Конгресу и америчкој јавности, што није увек одговарало слици коју је Ајзенхауерова администрација намеравала да изгради односом према Југославији. Критички осврти америчке штампе доводили су у питање оправданост америчке политике према „диктаторском режиму“ у Југославији, нарочито од момента југословенско-совјетске нормализације. Негативна слика у медијима погодовала је наступу политичке опозиције у Конгресу, која је у више наврата оспоравала пакете војне и економске помоћи Београду. Крајем 1956. године, антијугословенска атмосфера пресудно је утицала на одлагање Титове посете Сједињеним Државама.³⁹¹ Непосредни задаци југословенске амбасаде у Вашингтону били су везани, између осталог, за покушај превладавања такве атмосфере, уз жељу да се политички, економски и културни односи са Сједињеним Државама одрже и по могућству прошире. Очекивања власти у Београду од југословенског амбасадора могла су се упоредити са инструкцијама Москве дугогодишњем совјетском амбасадору у Вашингтону, Александру Добрињину - неслагања не драматизовати, а разумне и поуздане информације достављати.³⁹²

Успешно заступање југословенских интереса у Вашингтону захтевало је широко поље пропагандне активности амбасаде. Политика Ајзенхауерове администрације није била непознаница за југословенску спољну политику. Приликом предаје званичних акредитива, 27. октобра 1958, Марко Никезић је од америчког председника добио уверавања да ће политика Сједињених Држава уложити сваки напор како би се сарадња са Југославијом побољшала, нарочито на економском пољу, где би се југословенска привреда подржала ка

³⁸⁷ ДАМСПРС, ПА, 1958, САД, ф-114, 413742.

³⁸⁸ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; turkey, Volume X, part 2, doc. 120

³⁸⁹ Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, Zagreb, 310-311; *Budimir Lončar, Od Prijeka do vrha svojeta*, Zagreb, 2020, 101-117.

³⁹⁰ Tito, *Govori i članci*, XIII, Zagreb, 1960, 195-199.

³⁹¹ Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici...*111-116; Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije...*111-114.

³⁹² Anatoly Dobrynin, *In Confidence, Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*, Times Books, 1997, 53.

бољем просперитету.³⁹³ Порука Ајзенхауера била је за Никезића доказ „већег степена реализма“ до којег је америчка политика временом дошла у сарадњи са Југославијом. Међутим, званичне јавне оцене представника администрације одступале су од „америчког идеолошког ексклузивизма“ који је, по мишљењу амбасаде, одређивао целокупну слику о Југославији у америчкој јавности. Општи развој међународне ситуације, са посебним освртом на америчко-совјетске односе, одређивао је доминантан политички дискурс у Сједињеним Државама. Југословенска амбасада је констатовала да су битни елементи таквог дискурса били антикомунистички, и да се спроводе ригорозно, од Конгреса до „политичке рубрике најмањег провинцијског листа.“³⁹⁴ Посредством пропаганде, Југославија је била приказана као независна држава, нешто либералнија од држава у Источној Европи, али дефицитарна у достигнућима демократије либералног типа. Један од аспеката билатералне сарадње који је трпео последице таквог приступа, били су културни односи. Промоција југословенске литературе наилазила је на бројне препреке и неразумевање америчких издавача, невољних да преузму „политички ризик“ сарадње са комунистичком државом. Југословенска амбасада је предлагала различите врсте директне и индиректне пропаганде, које су имале за циљ да уједначе „идеолошку слику“ о Југославији у САД и омогуће повољан развој међусобних односа.³⁹⁵

Важност одржавања добрих односа са Сједињеним Државама била је један од императива југословенске несврстане спољне политике. Премда је била очита разлика у гледањима на већину међународних питања, огроман утицај америчке политике на укупна светска кретања, као и располагање значајним војним и материјалним средствима, подстакли су заинтересованост Београда да југословенску дипломатску активност у Вашингтону усмери што садржајније. Поврх тога, југословенска влада је прижељкивала наставак америчке економске помоћи, есенцијалне за модернизацију и напредак југословенске привреде. Свака повољна клима у југословенско-америчким односима гарантовала је бољу проходност југословенским ставовима у разним међународним институцијама, продуктивнији развој билатералних односа са Западном Европом и уједначеност приступа југословенској ванблоковској политици. Инструкције из Београда ка амбасади у Вашингтону захтевале су организацију интензивне дипломатске активности, која би онемогућила „хлађење“ у међусобним односима и спречила било какво умањивање значаја Југославије у америчкој администрацији.³⁹⁶ У складу са препорукама ДСИП-а, крајем фебруара 1960, Марко Никезић је заједно са генералним конзулом обишао америчку Западну обалу и том приликом одржао низ предавања, конференција за штампу, телевизијских и радио интервјуа.³⁹⁷ У извештају са

³⁹³ О југословенско-америчким економским односима више у: Adamović, Ljubiša S.; Lempí, Džon; Priket, Rasel, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Београд, 1990; Драган Богетић, „Економска сарадња Југославије и САД у време другог југословенско-совјетског сукоба 1958-1959“, *Историја 20. Века*, 1/2005, 131-152.; Драган Богетић, „Југославија и светско тржиште капитала - америчка финансијска подршка југословенским развојним програмима крајем 50-тих година“, *Токови историје*, 3/2010, 89-102.

³⁹⁴ ДАМСПРС, ПА, 1958, САД, ф-114, 413742

³⁹⁵ Исто.

³⁹⁶ ДАМСПРС, ПА, 1960, САД, ф-117, 41347.

³⁹⁷ Извештај говори о предавањима на састанцима World Affairs Council у Портланду, Сијетлу, Сан Франциску и Лос Анђелесу, као и на универзитету Стенфорд. Никезић је одржао 4 конференције за штампу, 7 телевизијских интервјуа и 5 радио интервјуа. ДАМСПРС, ПА, 1960, САД, ф-117, бр 46883.

пропутовања, Никезић је био импресиониран информисаношћу и показаним разумевањем према Југославији. Многобројни разговори са људима изван политике показали су да је Југославија била поистовећивана са политиком неутралности, те да је преовлађујући утисак указивао на велико интересовање за тему односа САД и социјалистичких држава.³⁹⁸ Промене у гледањима на социјалистички свет, из перспективе америчке јавности, био је подударан променама у америчкој политици, о чему је Никезић извештавао Београд у прве две године дипломатске мисије.

Најважнија промена која је задесила Ајзенхауерову администрацију пред крај другог мандата тицала се одласка са политичке сцене дугогодишњег креатора америчке хладноратовске политике, државног секретара Џона Фостера Далса. Услед болести, Далса је на месту државног секретара, априла 1959, заменио Кристијан Хертер. Према оцени Никезића, Хертер није поседовао довољан ауторитет да може надоместити Далсов централни значај у спровођењу америчке спољне политике.³⁹⁹ Лична дипломатија Далса била је замењена „тимским радом“ у Стејт департменту, нарочито кроз активност Одељења за планирање, које је било дотад блокирано Далсовим монополом. Иако је политички утицај К. Хертера био миноран, нарочито у односу на Ајзенхауера, Никезић није у потпуности одрицао могућност да до извесних спољнополитичких помака дође. Хертер је припадао „прогресивном“ крилу Републиканске странке, умереног карактера и отворенијег приступа у дипломатском раду. Амерички конзервативни кругови страховали су да би Далсов одлазак заправо значао „попустљивост према Русима“, а демократска већина у Конгресу увелико је критиковала све тачке спољнополитичког програма владе.⁴⁰⁰ То су били разлози који су на иницијативу амбасаде, и у сарадњи са ДСИП-ом, довели до сусрета Коче Поповића и Кристијана Хертера, 5. октобра 1959. у Вашингтону.⁴⁰¹ Југословенски државни секретар за спољне послове пренео је Хертеру задовољство што се југословенско-амерички односи континуирано поправљају, притом посебно нагласивши југословенску подршку „попуштању“ тензија између Москве и Вашингтона, започету посетом Н. Хрушчова Сједињеним државама, септембра 1959. Према је Хертер сматрао сувише прераним да оцени далекосежност значаја посете совјетског лидера, Никезићу и Поповићу је саопштио да верује у искреност совјетске стране око проблема разоружања. Видљиви помаци у америчко-совјетским односима и наговештеном детанту били су подржани из Београда, рачунајући на наставак еволуције америчке политике.

Друга значајна промена коју је Никезић уочио и која је постала видљива у многим анализама ДСИП-а, односила се на јачање „прогресивне“ линије у америчкој политици. Промена се наслућивала од јесени 1958, када су Демократе већински почеле да контролишу амерички Конгрес после избора у оба дома, што је била њихова највећа изборна победа још од 1938. Спољнополитички неуспеси Ајзенхауерове администрације, највише испољени кроз потпуни крах америчке стратегије на Блиском истоку и статичну пат позицију са Совјетским Савезом у Европи, учинили су да се покрену широке јавне дебате о резултатима америчке

³⁹⁸ Исто

³⁹⁹ ДАМСПРС, ПА, 1959, САД, ф-108, 412652.

⁴⁰⁰ Исто.

⁴⁰¹ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc.149. Memorandum of Conversation

спољне политике, преиспитујући по први пут њене главне концепције у међународним односима.⁴⁰² Под утиском јавног сучељавања различитих ставова, Никезић је наводио низ личности из америчке политике, које су почеле да се афирмишу као заступници нових погледа, и са којима је југословенска политика могла да пронађе заједнички језик. Амерички сенатор, Хјуберт Хамфри, представник нове већине Демократске странке у америчком Сенату, био је један од гласноговорника нових тенденција. У разговору са Никезићем, 24. фебруара 1959, Хамфри је тврдио да су промене у америчкој политици неминовне.⁴⁰³ Међународне позиције које су Сједињене Државе браниле биле су, по његовом мишљењу, застареле, а тактика погрешна. Хамфри је посебно критиковао америчку политику у Европи и на Блиском истоку. Насупрот ранијим страховањима америчке владе, амерички сенатор је подржао опстанак чврстих веза Египта и Југославије, сматрајући их важним у Насеровој позитивној спољнополитичкој оријентацији.⁴⁰⁴ Поред контаката са Х. Хамфријем, Никезић је иницирао посету двојице либералних америчких дипломата Југославији, Џорџа Кенана и Честера Боулса, који су, такође, фигурирали као заговорници новог правца америчке спољне политике. Међу њима више се истицао Џ. Кенан, некадашњи главни архитекта „политике обуздавања“ Совјетског Савеза у Трумановој администрацији. Противљење начину на који се стратешки водила спољна политика Ајзенхауерове администрације, Кенана је удаљило од Стејт департмента током 1950-их, али је југословенска амбасада у његовим јавним наступима и чланцима препознавала најутицајнијег представника опозиције америчкој влади у међународним питањима. Премда је Никезић сматрао да су многе Кенанове тезе биле непримењиве у целости за тренутни распоред снага на америчкој политичкој сцени, њихов одјек био је снажан и успевао је да пронађе свој пут ка реалнијем сагледавању америчке спољне политике.⁴⁰⁵ На инсистирање југословенске амбасаде у Вашингтону, Кенана и Боулса је у Југославији лично примио председник Тито. Учени значај њихових ставова имаће далекосежну важност за југословенске интересе, па ће обојица америчких дипломата постати важан део будуће Кенедијеве администрације: Честер Боулс као државни подсекретар и амбасадор у Индији, а Џорџ Кенан као амерички амбасадор у Југославији.

Наговештај корекција у америчкој политици охрабрио је југословенску спољну политику да започне дипломатске иницијативе, које би подржале нову конференцију између САД и СССР и допринеле умањивању тензија. После Седмог конгреса СКЈ, односи са Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама, били су погоршани услед антијугословенске кампање, због чега су изостале консултације са Москвом око важних међународних питања. Упркос томе, југословенска дипломатија је стала иза совјетске иницијативе о сазивању Конференције о немачком питању као полазне тачке за преговоре две хладноратовске стране. Предлог Никите Хрушчова био је оцењен као „политичко, стратешко и пропагандно ојачање позиције Истока“, али је и поред тога покретао важно питање са мртве тачке, сматрао је југословенски секретар за спољне послове Коча Поповић.⁴⁰⁶ Посебна југословенска нота о немачком питању била је представљена амбасадорима САД,

⁴⁰² Campbell Craig, Fredrik Logevall, *Americas Cold War The Politics of Insecurity...*189-192.

⁴⁰³ ДАМСПРС, ПА, 1959, САД, ф-108, 45875.

⁴⁰⁴ Исто.

⁴⁰⁵ ДАМСПРС, ПА, 1959, САД, ф-108, 42466.

⁴⁰⁶ ДАМСПРС, ПА, 1958, Југославија, ф-56, 429717.

Велике Британије и Француске, почетком фебруара 1959. године. Прихватајући две немачке државе као европску реалност и схватајући да је почетак њиховог споразумевања услов стабилизације међународне ситуације, Југославија је кроз свој предлог популарисала „неблоковски приступ“ (уједињена Немачка изван блокова уз изградњу система европске безбедности).⁴⁰⁷ Југословенска политика је морала да „наступа са обе стране“, без намере да се подупиру сви потези Москве око Берлина.⁴⁰⁸ Осим званичне ноте, југословенска политика је покушала да препоручи учешће Југославије на мајској Конференцији великих сила, о чему је ДСИП путем посебних инструкција обавестио све амбасадоре. Међутим, Никезић је убрзо информисао Београд да је југословенски предлог наишао на отпор, пошто Вашингтон није био спреман да проширује листу учесника Конференције ван четири договорене (Совјетски Савез, САД, Велика Британија и Француска).⁴⁰⁹ На крају, мајски самит великих сила није успео да пронађе компромисно решење, остављајући отвореним проблем Западног Берлина и будућности подељене Немачке.

Неуспех конференције у Женеви није водио продубљивању америчко-совјетског сукоба, већ су прве помирљиве поруке на обе стране допринеле стварању бољег међусобног разумевања. Никезић је из Вашингтона уочавао промену климе у гледањима на Москву, иако су остаци дубоког неповерења према совјетској политици и даље били доминантни део америчке спољне политике. Упркос демонстриранима разликама, Микојанова посета Сједињеним Државама јануара 1959, била је у југословенској амбасади оцењена као почетак процеса преговарања и уверења обе стране да је потребно пронаћи другачије спољнополитичке позиције зарад општег добра.⁴¹⁰ Микојан је отворио врата читавом низу посета на највишем нивоу, од којих се издвајала прва посета Никите Хрушчова Сједињеним државама, 15. септембра 1959. Његови разговори са Ајзнехауером у Камп Дејвиду покренули су важна питања међусобних односа, од којих је немачко било најургентније. Разлике су опстале, али је Хрушчов знатно умирио ултимативни приступ. Уз Хрушчовљев пристанак да се ранији захтев око Западног Берлина оконча, договори за нову конференцију четири силе, маја 1960. године, представљали су позитивну чињеницу по југословенске интересе. Никезић је одмах известио да су преузете обавезе након Хрушчовљеве посете отежале „враћање на ранији степен заострености и примену екстремних метода Хладног рата.“⁴¹¹ Америчка амбасада у Београду је известила о постојању позитивног расположења југословенске политике са најавом „детанта“ у америчко-совјетским односима, приметног већ у Титовом новембарском говору у Нишу.⁴¹² У разговору са Честером Боулсом, 10. новембра 1959, Тито је пружио подршку новом самиту великих сила, уверавајући америчког дипломату у значај промена у Совјетском Савезу после Стаљина.⁴¹³ Промена у интензитету антијугословенске кампање у Москви, такође је била сматрана последицом совјетске мирољубиве иницијативе и

⁴⁰⁷ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije...272.*

⁴⁰⁸ ДАМСПРС, ПА, 1958, Југославија, ф-56, 429717.

⁴⁰⁹ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije...273-274*

⁴¹⁰ ДАМСПРС, 1959, САД, ф108, 42466

⁴¹¹ ДАМСПРС, 1959, САД, ф108, 427519.

⁴¹² FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc 151. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State

⁴¹³ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc. 150. Letter From Representative Chester Bowles to the Counselor of the Embassy in Yugoslavia (O'Shaughnessy)

результатом борбе за опстанак Хрушчовљеве реформске концепције. Како се приближавао самит у Паризу, оштра југословенска критика „реакционарних кругова“ на Западу, претежно спровођена Титовим јавним наступом, захтевала је опстанак југословенског „антихладноратовског“ курса у међународним односима и изолацију заговорника ратне политике.⁴¹⁴

Повезаност југословенских очекивања са повољним развојем међународне ситуације на трагу Хрушчовљеве стратегије, није резултирала уверењем Вашингтона да Југославија спроводи „просовјетску политику“. Радна група при Стејт департменту, крајем 1959. године, констатовала је оправданост америчке политике према Југославији у складу са препорукама документа Савета за националну безбедност под бројем 5805.⁴¹⁵ Темељном анализом наступа југословенске политике упућена је препорука да је непотребно покренути преиспитивање основних полазишта документа на вишем нивоу администрације. То је значило да при крају свог мандата Ајзенхауерова администрација није доводила у питање значај Југославије по америчку спољнополитичку стратегију, иако је у Конгресу највише критике трпела управо на теми спољне политике. Како је анализа Стејт департмента показала, Југославија је успешно пружила допринос отпору „совјетском империјализму“, тако што је промовисала засебни социјалистички пут развита, и што је заузимала став о међународним питањима „на основу процене својих, а не туђих интереса.“⁴¹⁶ Осим тога, Титов режим, иако ауторитаран у својој природи и стран америчком поимању демократије, показивао је вољу да остане на реформском правцу, подржан мерама америчке економске помоћи. Уочена је жеља југословенских власти да се не враћају на ранију репресивну политику, те да прошире односе са што више западних држава. На крају, оно што је посебно постало занимљиво за америчку администрацију била је спремност југословенске политике да се ангажује у проширивању економских и политичких односа са несврстаним државама Трећег света. Титова посета афро-азијским државама током 1959. године (Индонезија, Бурма, Индија, Цејлон, Етиопија, Судан и УАР) била је оцењена као оснаживање југословенске позиције према Москви. Импресије југословенског председника о путу, предочене америчком амбасадору, Ренкину, 19. марта, указивале су на огромно незадовољство поменутих држава западном политиком, али је и поред тога, администрација у Вашингтону увиђала значај југословенског присуства по америчке интересе.⁴¹⁷ Пример Југославије могао је код држава у развоју да демонстрира колико је било опасно постати завистан само од совјетске економске помоћи. Америчка економска помоћ није подразумевала мешање у унутрашње послове држава, нити било какве изнуђене компромисе око неутралности. Међутим, постојала је дистанца од активне

⁴¹⁴ Титов наступ на конгресу Социјалистичког Савеза, 18. априла 1960, изазвао је највише негодовања у Вашингтону. Том приликом, Тито је отпор Хрушчовљевим иницијативама на Западу повезао са активношћу „ратоборних кругова“ и њиховом неспремношћу да прихвате процес разоружавања и мира. Тито, *Говори и чланци*, књига XV, Београд 1962, 216.

⁴¹⁵ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc. 152. Operations Coordinating Board Report

⁴¹⁶ Исто.

⁴¹⁷ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc.141. Memorandum of Conversation

југословенске политике у Трећем свету, уколико би уследила подршка за „комунистичку оријентацију“ Кубе и осталих латиноамеричких држава.⁴¹⁸

Међународни самит четири силе у Паризу, 15–17. мај 1960, није допринео успостављању детанта и превладавању хладноратовског конфликта. Совјетско обарање америчког авиона, 1. маја, пореметило је атмосферу дијалога и принудило совјетско руководство на обнову оштрије реторике према Западу. Одлуку да се пошаље шпијунски авион на совјетску територију, крајем марта, Ајзнехаурева администрација је спровела под притиском безбедносних структура, и све већих критика у јавности на рачун политике америчке владе. Наводно постојање „јаза у ракетама,“ окупирало је америчко јавно мњење у изборној години. Чланци у престижним америчким новинама, нарочито Џозефа Алсопа, тврдили су да Совјетски Савез поседује много већу ракетну моћ од Сједињених Држава, те да је америчка безбедност угрожена немаром постојеће администрације.⁴¹⁹ Неповерење у искреност совјетских дипломатских иницијатива није се променила ни после назнака промена у Совјетском Савезу, предлогом Хрушчова за унилатералним смањењем копнених трупа и позивом на обострано умањивање нуклеарног арсенала. Ајзенхуарово јавно признање да је лет америчког авиона У2 лично одобрио, у сврху заштите америчке безбедности, Хрушчов је доживео као политички пораз стратегије која је била тешким напорима брањена у Президијуму КПСС.⁴²⁰ Прекид париског самита у први план је више истакао лични престиж великих сила у међународним односима, од спремности да се превазиђу проблеми значајни за европску безбедност и светски мир.

Неуспех великих сила да успоставе минимум кооперативности у Паризу утицао је на југословенску политику да своје дипломатске напоре преусмери ка већој активизацији несврстаних држава Трећег света. Већ са првим неповољним вестима из Париза, Тито је позвао несврстане државе да предузму потребну иницијативу за побољшавање међународних односа кроз механизме Уједињених нација. Посету египатског лидера Г.А. Насера Југославији, 13. јуна 1960, Тито је искористио како би објаснио нову југословенску иницијативу, исказујући уверење да највеће светске силе нису показале способност да „рјешавају проблеме општег карактера, значајне за читав свијет, за читаво човечанство“, те да несврстане државе више не могу због тога „пасивно посматрати ствари.⁴²¹ Идентичну аргументацију Тито је поновио приликом посете суданског председника, Абида, 10. јула, и америчког државног подсекретара, Дагласа Дилона, 19. јула. Уједињене нације биле су, по југословенском председнику, најподеснији форум за решавање кључних светских питања, где би се на равноправној основи заступали интереси свих држава, без обзира на њихову реалну

⁴¹⁸ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc. 152. Operations Coordinating Board Report

⁴¹⁹ Наводно је било процењено да Совјетски Савез поседује 150 интерконтиненталних балистичких ракета, а заправо су их имали само 4. Aleksandr Fursenko, Timothy Naftali, *Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary*, W. W. Norton & Company, 2006, 370-371.

⁴²⁰ У Совјетском Савезу је био приметан раст незадовољства Хрушчовљевом политиком после одлуке о смањивању копнених трупа. Осим тога, априла 1960, уследила је и кинеска критика са публикавањем чланка Мао Цедунга „Живео вечно лењинизам,“ у коме је посета Хрушчова била приказана као издаја комунизма. William Taubman, *Khrushchev: The Man and his Era...* 453-454.

⁴²¹ Tito, *Govori i članci*, XV, Beograd, 1962, 303-304.

моћ у међународним односима.⁴²² Дилону је било саопштено да Југославија сматра најподеснијим да се ситуација у Конгу и Алжиру разреши управо кроз расправу у Уједињеним нацијама.⁴²³ Поврх тога, југословенска одлука да се подрже Хрушчовљеви предлози о разорујању, и генерално његова реформска политика у Президијуму КПСС, била је заснована и на процени од опасности надвладавања кинеских радикалних теорија. Амерички амбасадор, К.Ренкин, известио је Вашингтон како постоји убеђење југословенских званичника из ДСИП-а да је кинески став о детанту различит од совјетског, без обзира на показатеље идеолошког јединства Пекинга и Москве. Кинези нису имали обзира у својој милитантној радикалности и не плаше се рата, па је подршка спољнополитичким напорима Хрушчова била од пресудне важности за пораз стаљинистичких снага у Совјетском Савезу, а самим тим у читавом радничком покрету, сматрале су југословенске дипломате.⁴²⁴

Активност југословенске амбасаде у Вашингтону била је концентрисана на оснаживање подршке у америчким политичким круговима за југословенску иницијативу пред заседање Генералне скупштине УН. Још у току 1959. године, Никезић је указао да је постојала „ревизија“ америчке политике према афро-азијским државама, чију неутралност су Сједињене Државе биле спремне да прихвате „као чињеницу која се може ускладити са америчким интересима.“⁴²⁵ Посебно је био издвојен апел америчког потпредседника, Ричарда Никсона, који је сматрао да је амерички програм помоћи потребно другачије представити у свету, више као израз аспирације и циљева неразвијених држава. Ајзенхауерова администрација у току оба мандата није успела да успешно процени и да се прилагоди новим друштвеним токовима новоослобођених држава, због чега су све америчке стратешке процене на простору Азије и Африке доживеле неуспех. Како је већ било поменуто, југословенска ванблоковска активност у Трећем свету није више сматрана проблематичном у Вашингтону, па су се контакти са америчким дипломатама често окончавали подршком независном развоју нових деколонизованих држава. Пред долазак југословенског председника у Њујорк на 15. заседање ГС УН, амерички и британски дипломатски извори су сматрали његово присуство важнијом чињеницом од присуства осталих лидера „неутралних“ земаља. Тито је био представљен као неко ко добро познаје совјетску политику, кинеско-совјетске односе, и ко својим присуством презентује „велики ауторитет за те проблеме код Афроазијата.“⁴²⁶ Пошто ће совјетска политика посезати за подршком наведених држава, крајња америчка процена била је да је Титов утицај од великог значаја за њихову уздржаност наспрам СССР-а. Сједињене Државе нису желеле улогу „неутралаца“ и посредника у решавању актуелних проблема, али су подржавале сваки допринос олакшавању атмосфере пред наставак преговора великих сила.⁴²⁷ После консултација у Београду, Никезић је америчком државном секретару, К.Хертеру, пренео поруку да је Југославија спремна да јавно обзнани своје противљење било каквој промени статуса кво у Европи, те да њена политика

⁴²² Исто, 313.

⁴²³ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc.164. Memorandum of Conversation

⁴²⁴ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc.155. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State

⁴²⁵ ДАМСПРС, ПА, 1959, САД, ф-108, 146.

⁴²⁶ АЈ, 837, КПП, I-2/12 SAD, zasedanje OUN (20.09-4.10 1960), Преглед Информација у вези са заседањем ГС (из обавештајних извора и дипломатских контаката).

⁴²⁷ Исто.

подржава америчко присуство у Источној Европи. Сваком покушају умањивања те улоге, Југославија би се супротставила. Ипак, разлике по питању УН су биле евидентне. Никезић је истакао УН као добар форум за сучељавање ставова, док је Хертер одрицао његов значај за вођење озбиљних разговора.⁴²⁸

Петнаесто заседање ГС УН, од 16. септембра до 4. октобра 1960. године, протекло је у жустрој расправи око драматичне ситуације у Конгу, наставку америчко-совјетске полемике после Париског самита, али и првом организованом деловању несврстаних држава на међународној сцени. Предлогом Никите Хрушчова, заседању скупштине у Њујорку су присуствовали водећи светски државни лидери, што је дало посебан печат читавом раду пленарних седница, и омогућило непосредне контакте и консултације држава на највишем нивоу. Југословенску делегацију представљао је Јосип Броз Тито, који се 22. септембра обратио Генералној скупштини. Његов наступ одржавао је темељна начела југословенске ванблоковске спољнополитичке оријентације, заузимајући се за отварање новог конструктивног пута „мирољубивог рјешавања спорних проблема, путем консолидације и равноправне међународне сарадње и мирољубиве активне коегзистенције.“⁴²⁹ Проблеми на афричком континенту су доминирали у говору југословенског председника, указујући на законита права Алжираца на самоопредељење, очување интегритета Конга и на борбу против расне дискриминације Јужноафричке републике. Ни на једном наведеном примеру Тито није директно оптуживао сукобљене хладноратовске стране, нарочито западне државе, које су носиле највише одговорности за ток поменутих криза. Осим увећане улоге УН-а, (чија средства су, по Титу, морала да постану пријемчива за неразвијене државе) идеја мирољубиве коегзистенције била је најважнија југословенска спољнополитичка формула за преокрет у међународним односима. Различити друштвени системи нису смели бити препрека за сукобе међу државама, сматрао је Тито, због чега је активна мирољубива коегзистенција „једина жива и стваралачка интерпретација духа и начела Повеље наше организације“.⁴³⁰ Основни смисао југословенске иницијативе, инициране током лета 1960. године, о преузимању одговорности несврстаних држава за стабилизацију заоштрених односа два блока, а самим тим и светског мира, био је преточен у заједнички Нацрт резолуције пет ванблоковских држава (Југославија, Гана, Индија, УАР и Индонезија), 29. септембра у Мисији ФНРЈ при УН.⁴³¹ Иако резолуција није била усвојена, опструкцијом великог броја поднетих амандмана, продубљивање сарадње између несврстаних држава на заседању Генералне скупштине утрло је пут оснаживању њихове координације у међународним односима, и коначно водио припремама ка првој конференцији несврстаних држава у Београду 1961.⁴³²

Наступ југословенске делегације на генералној скупштини УН разилазио се са ставовима америчке, што је долазило до изражаја на свим кључним питањима током заседања. Приликом процеса гласања за предложене резолуције, југословенски делегати су увек били на супротној страни од америчких, а читав тон дискусије са стране Запада је

⁴²⁸ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc.159. Memorandum of Conversation

⁴²⁹ AJ, 837, КПП, I-2/12 SAD, zasedanje OUN (20.09-4.10 1960), Говор председника Републике Ј.Б. Тита на 15. заседању Генералне скупштине УН, 22.септембра 1960.

⁴³⁰ Исто.

⁴³¹ Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju*, Beograd, 2019, 70-72.

⁴³² Исто.

показао „одсуство сваког разумевања за став азијско-афричких земаља у питању Конга“.⁴³³ Након што је састављен нацрт резолуције пет несврстаних држава, који је позивао на обнову америчко-совјетског дијалога, амерички председник, Двајт Ајзенхауер, негативно се осврнуо на саму иницијативу у посебном писму, 2. октобра, сматрајући сусрет са Хрушчовим неостварљивим услед испољене нетолеранције друге стране.⁴³⁴ У приватним разговорима амерички делегати су изражавали неслагање са резолуцијом петорице, док су југословенски контакти у Вашингтону сазнавали да је постојало изражено незадовољство иступом несврстаних држава, иза којих се, по мишљењу америчких политичких кругова и штампе, крила тактика Москве.⁴³⁵ У Њујорку Тито није одржао прес конференције, одбио је све захтеве за интервјуе, и није се појављивао на специјалним емисијама Телевизије. Прихватио је само предавање у „Council of Foreign Relations,“ без права објављивања.⁴³⁶ Инцидент испред хотела где је Тито одседао, када је велика група југословенских емиграната протестовала и узвикивала погрдне повике, оставила је тежак утисак на југословенског председника.⁴³⁷ Међутим, сви набројани проблеми, и разлике у гледањима на међународна питања, нису битније пореметили америчко-југословенске односе у том тренутку. Први сусрет Тита и Ајзенхауера, 22. септембра у УН, протекао је у срдачној атмосфери. Одлазећи амерички председник је одао признање ванблоковским државама и њиховом позитивном доприносу међународним односима, изражавајући притом жаљење што се није остварила организација званичне посете југословенског председника Сједињеним Државама у време његовог мандата.⁴³⁸ Део либералне америчке штампе (Њујорк тајмс, Вашингтон пост) посветио је велику пажњу иницијативи „петорице“, критикујући наступ америчке политике као једностран и ограничен.⁴³⁹ Коначно, Тито је по повратку у Југославију истакао помирљив тон америчке стране у току заседања, позитиван разговор са Ајзенхауером и подршку коју су од америчке стране добили за део наступа у УН.⁴⁴⁰ Најважније уверење које је југословенска политика стекла на Петнаестом заседању Генералне скупштине УН, било је другачије америчко гледање на значај несврстаних држава, и мањак противљења за улогу Југославије у њиховом окупљању.

Чињеница да је у најинтензивнијем периоду Хладног рата Југославији полазило за руком да одржи стабилне односе са перјаницом глобалног антикомунизма, Сједињеним Државама, говорило је доста о далековажности њене улоге у међународним односима. То се

⁴³³ AJ, 837, КПП, I-2/12 SAD, Заседање ОУН (20.09-4.10 1960), Прегледи депеша и информација у вези са радом Генералне скупштине ОУН, 16.9-4.10 1960.

⁴³⁴ Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju*....70

⁴³⁵ AJ, 837, КПП, I-2/12 SAD, zasedanje OUN (20.09-4.10 1960).

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar*....136.

⁴³⁸ AJ, 837, КПП, I-2/12 SAD, Заседање ОУН (20.09-4.10 1960), Забелешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са председником САД Двајтом Ајзенхауером, Њујорк, 22.09.1960.

⁴³⁹ „Дубока жеља много мање развијених нација, нарочито у Азији и Африци, да остану по страни борбе између САД и СССР није потпуно прихваћена у овој земљи. Да је била процењена, тако осетљив и увиђаван државник као што је секретар Хертер, не би себи дозволио да падне у замку тврдећи да се Председник Нкрумах „врло одређено наслања на совјетски блок“ због тога што је његова позиција слична совјетској“, AJ, 837, КПП, I-2/12 SAD, Заседање ОУН (20.09-4.10 1960), Писање америчке штампе.

⁴⁴⁰ AJ, 837, КПП, I-2/12 SAD, Заседање ОУН (20.09-4.10 1960, Извештај на седници Савезног извршног већа, 13. октобар 1960

посебно односило на ванблоковски карактер југословенске политике, који је постао реалност крајем 1950--их година, поистоветивши се са тежњама великог броја новоформираних држава Трећег света. Последња анализа одлазеће америчке администрације о југословенској политици констатовала је непромењени независни курс Југославије, који је кроз сарадњу са афро-азијским државама постао додатно оснажен наспрам интереса Совјетског Савеза.⁴⁴¹ Упркос томе што је подржавала поједине совјетске иницијативе, југословенска политика није била окарактерисана као „просовјетска“. Постојало је извесно разумевање за такву одлуку југословенске дипломатије, правдану на много ширем пољу развоја међународних односа генерално. Осим тога, постојао је стални идеолошки конфликт између Москве и Београда, који се током 1960. чинио још погубнијим за јединство свих комунистичких партија, радикалнијим иступом Кине. Са друге стране, био је присутан несмањени југословенски интерес да политика Београда буде што позитивније презентована у Вашингтону, те да уз америчку подршку одржи углед успешне независне државе са посебним либерализованим социјалистичким развојем. Иако је републиканска политика била поражена на председничким изборима у јесен 1960. године, победом Џона Ф. Кенедија над Ричардом Никсоном, одлазећа администрација је улагала велике напоре да помогне успех југословенске девизне реформе, планиране за 1961. годину.⁴⁴² После интервенције Марка Никезића у Стејт департменту, почетком новембра 1960, амерички државни подсекретар, Даглас Дилон, започео је посету западноевропским престоницама (Лондон, Париз и Бон) у којима је лобирао за обезбеђивање неопходних кредитних средстава. Америчка подршка била је кључна на коначном састанку представника западних држава у Паризу, 12. децембра, на коме је било осигурано 275. милиона долара за Југославију. Реформа југословенског привредног система приближавала је Југославију „слободном свету“, сматрале су америчке анализе.⁴⁴³

3.2. Кенедијева „нова политика“ и југословенска „несврстаност“ (1961-1962).

Судећи по свим доступним изворима, југословенска дипломатија у почетку није могла правилно да процени колико је Југославија била важан сегмент спољнополитичке стратегије Кенедијеве администрације. Свакако, извесне нијансиране разлике су биле уочене у политичкој платформи Демократа у односу на концепте републиканске администрације, о чему је југословенска амбасада у Вашингтону редовно извештавала у току изборне 1960. године. У једном од таквих извештаја, средином августа 1960, тврдило се да је предизборна демократска платформа сачињена под утицајем либералног крила странке, те да је читав политички програм „суштински трезвен прилаз проблемима, и одражава реализам у сагледавању позиција, интереса и потреба САД.“⁴⁴⁴ На спољнополитичком плану, платформа је била приказана динамичном, иако је сматрана и даље „блоковском“ у свом генералном односу према међународним проблемима и пренаглашеној улози САД у свету. Непосредно након Кенедијеве тесне победе над републиканским председничким кандидатом, Ричардом

⁴⁴¹ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc 177.

⁴⁴² FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc 172.

⁴⁴³ FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, part 2, doc.177.

⁴⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1960, САД, ф116, br.420043.

Никсоном, 8. новембра 1960, М. Никезић је послао прве процене амбасаде у ком правцу би се политика нове администрације могла кретати. Пре свега, било је јасно подвучено да на важним међународним проблемима, као што су била питања Кине, Алжира, Берлина, Кубе, Источне Европе, Блиског Истока и НАТО-а- демократе неће радикалније одступати од претходне администрације, те да није могућ „либералан заокрет“ у спољној политици.⁴⁴⁵ Више се говорило о другачијем приступу, динамици, увећаној политици компромиса, него што се очекивала промена америчких стратешких циљева, каква је била прижељкивана у Београду. На основу још непотпуних информација, Кенедијева политика према Југославији била је посматрана у оквирима опште америчке политике ка несврстанима и Источној Европи. На почетку политичке каријере, Џ. Кенеди је 1951. године посетио Југославију, где је имао прилику да лично упозна Тита, и са њим разговара о актуелним међународним питањима. Будући амерички председник био је тада импресиониран Титовом енергијом и знањем.⁴⁴⁶ Деценију касније, Југославија је била у очима највећег дела америчког политичког естаблишмента, па и самог Кенедија, независна „комунистичка диктатура.“ Ипак, по мишљењу Никезића, била би још увек важна по америчке интересе, уколико би се испунила два важна предуслова- афирмација успешног југословенског модела у Источној Европи и јачина политичког и економског положаја Југославије међу несврстаним (неразвијеним) државама Трећег света.⁴⁴⁷

Први разговор амбасадора М. Никезића са истакнутим члановима Кенедијевог администрације био је уприличен почетком фебруара 1961. сусретом са новим америчким државним секретаром, Дином Раском. Са своје стране, Никезић је пренео жељу власти у Београду да се настави континуитет добрих југословенско-америчких односа, успостављених за време Труманове и Ајзенхауерове администрације, док је Раск у свом излагању наговестио прве знаке нове политике према Југославији. Амерички државни секретар је на почетку нагласио да су америчко-југословенски односи пример како разлике у унутрашњем уређењу не представљају препреку у развијању добрих односа, нарочито пошто је југословенска власт практиковала политику која није толико, по његовом суду, ограничавала слободу појединца и научног рада, као што се чини у осталим државама Источне Европе. У осврту на међународне односе, Раск је био изричит у тврдњи да не постоји непосредни спор између Сједињених Држава и Совјетског Савеза, већ да се конфликт води „око трећих земаља.“⁴⁴⁸ Слично обраћању пред Спољнополитичким одбором Сената почетком године, Раск је и у разговору са Никезићем истакао важност несврстаних (неутралних) држава по америчке интересе и жељу Америке да подупире њихову независност. Као доказ да је постојао посебан амерички интерес за несврстану Југославију, Раск је поменуо именовање угледног дипломате, Џона Кенана, на положај новог америчког амбасадора у Југославији. Како је извештавала југословенска амбасада у Риму, италијански званичници су именовање Кенана у Београду, и Гилбарта у Њу Делхију, оцењивали знаком „растуће важности коју САД придају неангажованим земљама, посебно овим двома.“⁴⁴⁹ Истог дана када је обавио разговор са Д.

⁴⁴⁵ ДАМСПРС, ПА, 1960, САД, ф-116, 431183.

⁴⁴⁶ Fredrik Logevall, *JFK: Coming of Age in the American Century*, New York, 2020, 345.

⁴⁴⁷ ДАМСПРС, ПА, 1960, САД, ф116, 431202.

⁴⁴⁸ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф125,44290.

⁴⁴⁹ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф125,43224.

Раском, Никезић се сусрео са Кенаном у Вашингтону, који му је пренео лично задовољство због одласка на дипломатску дужност у Београд. Нови амерички амбасадор је уверавао Никезића да је у Вашингтону настала „другачија атмосфера,“ коју су креирали људи ширих схватања и отворени према различитим друштвеним системима.⁴⁵⁰ То су били знаци добре процене југословенске дипломатије у Вашингтону, која је крајем мандата Ајзехнауерове администрације, указивала на значај појаве нових тенденција у америчкој политици, изражених и кроз јавне наступе Џ. Кенана. Главни експоненти либералнијег гледања на америчку политику, нарочито у међународним односима, Кенан и Болус, посетили су Југославију 1959. године, где су од југословенског председника могли да сазнају колико је Југославија прижељкивала промену америчке спољне политике, бар у оноликој мери колико би она допринела попуштању међународне затегнутости.

Именовање Џона Кенана за новог америчког амбасадора у Југославији било је схваћено у Београду као важан знак пажње коју је нова администрација придавала југословенској политици, утолико више што су поједине Кенанове тезе о међународним односима и америчкој политици, изречене у периоду док је био ван Стејт департмента, биле блиске југословенским комунистима. Ту се посебно мисли на његова Рит предавања на ББС-у (The Reith Lectures) 1957. године, која су изазвала велику пажњу јавности. Кенан је у њима наступио као оштар критичар хладноратовске политике, доминантне у стратешким плановима западних држава, а нарочито америчке администрације. Насупрот чврстој политици према Москви, која је нудила мање уступака и више идеолошке офанзивности, Кенан је предлагао узајамно повлачење америчких и совјетских трупа из Европе, обустављање претераног буџетског издатка на нуклеарне арсенале, и што је још важније, стварање неутралне, демилитаризоване Немачке. Тек би се са постизањем атмосфере међусобног поверења, у којој би свака страна иза гвоздене завесе била сигурна у сопствену безбедност, створили, по Кенану, предуслови за трајнији мир.⁴⁵¹ Кенанове тезе изазвале су оштре критике истакнутих чланова америчке администрације, интелектуалних кругова и новинара. Симпатије су биле претежно на Истоку, у Москви, али и у Југославији.⁴⁵² Пред одлазак у Београд 1961, Кенан је био свестан да се његови ставови о спољној политици разликују од водећег политичког естаблишмента у Вашингтону, али је одабир Југославије представљао професионални изазов, јер је југословенска престоница словила за важан „пункт, не само за вагање политике источних земаља, него и за мерење кретања у неангажованим земљама.“⁴⁵³ Џон Кенан, Честер Болус и Л. Томпсон су чинили трио истакнутих „кремљанолога“ нове администрације. Важно обележје америчке спољне политике у време Кенедија било је окупљање широког круга експерата, универзитетских професора, специјалних саветника који су учествовали у процесу доношења одлука, што се разликовало од начина рада бившег државног секретара Џона Фостера Далса и његове „личне дипломатије.“⁴⁵⁴ Осим тога, Кенедијева спољнополитичка платформа је тежила да направи раскорак са политиком претходне администрације и употпуни оно што је Кенеди сматрао неинспиративним америчким лидерством у

⁴⁵⁰ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-124, 44275.

⁴⁵¹ David Mayers, *George Kennan and the Dilemmas of US Foreign Policy*, New York, 1990, 232-236.

⁴⁵² Више у: John Lewis Gaddis, *George F. Kennan: An American Life*, New York, 2011.

⁴⁵³ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-124, 47944.

⁴⁵⁴ Robert D. Schulzinger, *U.S. Diplomacy Since 1900*, New York, 2002, 258-259.

хладноратовском конфликту.⁴⁵⁵ Критика Ајзенхауерове спољне политике била је више концентрисана на одабир метода, превелику пасивност у надметању са Совјетским Савезом, не доводећи у питање идеолошко уверење о надмоћности америчких институција и вредности.⁴⁵⁶ Кенан се није противио таквој концепцији, због чега је Кенедију указао на проблематичне идеолошке ставове водећих југословенских комуниста, који су били сматрани главном препреком реалистичнијег тумачења америчке спољне политике у међународним односима. Тек са другом генерацијом југословенских лидера, могло би да се очекује веће разумевање за америчке интересе, сматрао је Кенан пред долазак у Београд.⁴⁵⁷

Кенедијева политика према несврстаним („неутралним“) државама Трећег света, укључујући и Југославију, била је окренута постизању већег америчког ангажмана, спремношћу да се значајно повећају средства политичког, војног и економског утицаја на растући број држава деколонизованог света. Као амерички сенатор, Кенеди је био оштар критичар западног империјализма, залажући се за што опсежнију економску помоћ неразвијеним државама.⁴⁵⁸ По доласку у Белу кућу, симпатије за „неутралце“ биле су преточене у конкретну државну политику, разумевајући борбу за „душе и срца“ људи као главни императив хладноратовског конфликта. За разлику од обазривости Ајзенхауерове администрације, истински „неутрализам“, како га је разумео Кенеди, није више представљао спољнополитички проблем по америчке интересе, уколико би државе које га практикују биле спремне да воде „прогресивну“ политику (углавном некомунистичку) и буду отпорне према спољашњој субверзији. Амерички програми помоћи државама у развоју, који су били иницирани у периоду Кенедијевог администрације, као на пример „Савез за прогрес“ у Латинској Америци (*Aliance for Progress*), подупирали су идеју о успостављању бољег баланса у Трећем свету, који не би више ишао у корист искључиво совјетских интереса.⁴⁵⁹ Стејт департмент је крајем маја 1961. сачинио анализу под насловом „Неутрализам: препорука за америчку политику према несврстаним државама“, која је тврдила да „неутрализам“ може представљати политички употребљиво средство у Хладном рату како би се ограничила совјетска експанзија.⁴⁶⁰ Југословенска амбасада у Вашингтону је пример конструктивне америчке иницијативе према „несврстанима“ уочавала кроз појачани интерес администрације за Индију. Економска помоћ Делхију и отворена претња Кине омогућавали су довољно присуство Запада у индијској политици, која би гарантовала, по мишљењу Никезића, дистанцирање од радикализма једног дела несврстаних држава.⁴⁶¹ Постизање „стварне неутралности“ држава уклонило би претњу од нежељених револуционарних субверзија, нарочито на простору Латинске Америке. Америчка политика није желела да

⁴⁵⁵ James N. Giglio, Stephen G. Rabe, *Debating the Kennedy Presidency*, New York, 2003, 3-20.

⁴⁵⁶ Costigliola, Frank, "US foreign policy from Kennedy to Johnson", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, II, 2010, 112-133.

⁴⁵⁷ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe; Document 89. Memorandum of Conversation.

⁴⁵⁸ James N. Giglio, Stephen G. Rabe, *Debating the Kennedy Presidency*....10-11.

⁴⁵⁹ Кенеди је пред Конгресом бранио Указ о помоћи страним земљама жељом да се спречи совјетски политички утицај у слабо развијеним државама, који подстиче развој комунизма, и који код многих држава свесно подрива „модерне институције“, Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat*, Beograd 2014, 210-211.

⁴⁶⁰ Robert V. Rakove, „Two roads to Belgrade: The United States, Great Britain, and the first nonaligned conference“, *Cold War History*, volume 14, 2003, 340.

⁴⁶¹ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 46199.

буде препозната искључиво по подршци екстремним, антикомунистичким режимима, па је припремила програм помоћи за велики број „несврстаних“ држава, како би ојачала њихово спољнополитичко опредељење. Такве планове предочио је Никезићу амерички државни подсекретар, Честер Боулс.⁴⁶² Слична сазнања имао је југословенски амбасадор у Индији, Душан Кведер, који је на основу разговора са америчким колегом, Џоном Кенетом Галбрајтом, тврдио да америчка стратегија у подршци „неутрализму“ види повољно решење за дугорочну и стрпљиву изградњу бољих међународних позиција у Трећем свету.⁴⁶³

Наговештај промене америчке политике у Трећем свету на почетку Кенедијевог мандата, подударао се са активном југословенском спољном политиком међу несврстаним државама, која је у периоду од годину дана (септембар 1960-септембар 1961.) постала главни иницијатор њиховог окупљања. Позитивно искуство са XV заседања генералне скупштине УН, и многобројни директни контакти са лидерима афро-азијских држава, навели су Тита да у извештају из Њујорка посебно нагласи како несврстане државе „осјећају да имају за шта да се боре и да једна нова снага расте.“⁴⁶⁴ Титова посета државама западне и северне Африке (Гана, Того, Либерија, Гвинеја, Мали, Мароко, Тунис и УАР) од 14. фебруара до послужила је југословенској политици да се упозна са ставовима многих афричких лидера, али и да представи основну идејну платформу будуће Конференције. На трагу аргумената из 1960. године да су ванблоковске државе једине позване да као „савест човечанства“ активно допринесу решавању акутних међународних криза, југословенски председник је популарисао идеју одржавања самита несврстаних држава пред XVI заседање Генералне скупштине УН, где би се ускладио њихов заједнички наступ и избегло могуће нејединство.⁴⁶⁵ Министарски састанак несврстаних држава у Каиру (5-12. јун) утврдио је критеријуме за учешће на Конференцији и договорио Београд као место одржавања.⁴⁶⁶ Читава активност југословенске дипломатије у овом периоду успешно је демонстрирала вешто сналажење кроз хетерогене интересе афро-азијских држава, усклађивањем њихових различитих гледишта и каналисањем постојећих анимозитета ка јединственом наступу. Према Јовану Чавошком, највећи успех југословенске дипломатије огледао се у осигуравању учешћа Индије на Београдској конференцији, и умањивању њених резерви према коначној агенди окупљених несврстаних држава.⁴⁶⁷ Присуство Индије одговарало је интересима западних држава, које су желеле да осигурају баланс између „умерених“ и „радикалних“ представника на Конференцији, чиме би се умањио потенцијални антизападни дискурс.

Политички став Кенедијеве администрације према Београдској конференцији пролазио је кроз неколико промена, да би тек од средине јула 1961, са почетком Берлинске

⁴⁶² Болус је поменуо 10 до 12 држава које су биле одабране за америчку економску помоћ, уз Никезићеву белешку да је било јасно, из претходних ставова, да се Југославија налазила на тој листи. ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф125, 414188.

⁴⁶³ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-124, бр.415412.

⁴⁶⁴ АЈ, 837, КПП, I-2/12 SAD, Заседање ОУН (20.09-4.10 1960),

⁴⁶⁵ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije...* 355-356.

⁴⁶⁶ Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb, 40-46; Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju...* 73-75.

⁴⁶⁷ Jovan Čavoški, "Between great Powers and The Third World neutralist: Yugoslavia and The Belgrade Conference of The Non-Aligned Movement 1961", in: Nataša Mišković, Harald Fisher-Tine, Nada Boškowska (eds.), *The Non-Aligned Movement and the Cold War: Delhi-Bandung-Belgrade*, London, 2014, 184-206.

кризе, постао коначно уобличен. До одлуке да се конференција одржи, представници америчке владе исказивали су симпатије према југословенској „несврстаној политици“ и њеним интензивним контактима са афро-азијским државама. Титова посета Африци изазвала је велико интересовање у Стејт департменту. Посебан сектор америчке владе који се бавио Африком видео је у пропутовању југословенског председника шансу да се независно југословенско међународно искуство популарише међу новоформираним афричким државама, што је било у складу са стратешким опредељењем администрације према Трећем свету.⁴⁶⁸ Приликом разговора са највишим представницима нове владе у Вашингтону, Дином Раском и Честером Боулсом, југословенском државном секретару Кочи Поповићу је било саопштено да Сједињене Државе прихватају „несврстаност“ као концепцију, те да не желе да се мешају у унутрашња питања других држава.⁴⁶⁹ Међутим, неуспех тајне операције против Кастровог режима у Заливу свиња, 17. априла, пољуљао је међународну позицију Кенедијеве политике, угрозивши прогресивне одлике најављене спољнополитичке концепције. Према сећању специјалног саветника америчког председника, харвардског професора Артура Шлезингера Млађег, политика САД је због Кубе личила на политику „неефикасног империјалисте.“⁴⁷⁰ Осуда тајне америчке операције одмах је била упућена од стране Тита и Насера, за време њиховог сусрета у Каиру, док је у Вашингтону Никезић отворено поставио питање да ли нова администрација мисли да се „ствари решавају силом и јесу ли закључили да је њихов изнети либерални програм неостварив?“⁴⁷¹ Иако су уверавања америчких дипломата одрицала директну употребу силе против Кубе, штета по амерички престиж је била учињена. Првих сто дана нове Кенедијеве владе више није изгледало толико обећавајуће, нарочито на спољнополитичком плану, где је дошло до компликација у готово свим кључним међународним питањима (Куба, Лаос, разоружање, нуклеарни тестови, Западни Берлин, односи са Совјетским Савезом). Став према Београдској конференцији градио се у условима када је администрација покушавала да санира штету од почетних неуспеха, притом изражавајући осетљивост на сваки покушај даљег подривања сопственог престижа у међународној јавности. Проблем је настао када су пристигле информације из Каира и Београда које су се тичале будућег самита несврстаних, све више говориле да превладава радикално антизападно (антиамеричко) стајалиште једне групе планираних учесника. Позив Куби и другим латиноамеричким државама да присуствују Београдској конференцији учинио је још комплекснијим америчко изјашњавање. Званична подршка била је пружена у неколико наврата, али су се интерно сазнавале резерве Вашингтона о корисности конференције по америчке интересе. Негативан пример наступа америчког амбасадора у Бразилу, Џона Кабота, који се јавно изјаснио против учешћа Бразила, изазвао је сумње у Београду да постоји организована америчка опструкција конференције међу државама у Латинској Америци. Јулска посета Југославији америчког државног секретара, Честера Боулса, покушала је да разувери такво југословенско стајалиште, али без успеха.⁴⁷² У стварности, постојало је више несугласица унутар Кенедијеве администрације о начину на који би се коначно формулисао амерички приступ Конференцији, него што се заиста

⁴⁶⁸ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 41827.

⁴⁶⁹ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 49303; 49304.

⁴⁷⁰ Richard Aldous, *Schlesinger: The Imperial Historian*, New York, 2017, 242-263.

⁴⁷¹ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 414188.

⁴⁷² Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Beograd 2012, 28.

спроводила политика опонирања. Једна струја мишљења у Стејт департменту, блиска британској оцени, захтевала је ангажовану америчку политику, подупирање прозападних, несврстаних држава да учествују, чиме би се ублажила радикална реторика самита. Друга струја је подржавала политику „немешања,“ кроз изражавање начелне подршке „истинској неутралности.“⁴⁷³ Са ескалацијом Берлинске кризе, и потребом осигуравања што веће међународне подршке у спору са Москвом, превладала је струја активне америчке ангажованости, која је на крају резултирала Кенедијевим писмом свим учесницима Конференције. Читав процес усаглашавања ставова у Стејт департменту сведочио је о тешком бремену одговорности Кенедијеве политике после догађаја на Куби, осећању немоћи да се предизборна обећања преточе у ефикасну политику, која би се по резултатима разликовала од оспораване инертности Ајзенхауерове администрације. Највише разочарења у том смислу било је изражено од америчких либерала, чланова владе и Беле куће, који су стекли утисак да припадају мањинској политичкој опцији у све израженијем конзервативном карактеру нове администрације.⁴⁷⁴

Заоштрени америчко-совјетски односи уочи Београдске конференције играли су пресудну улогу у креирању атмосфере неповерења у Вашингтону, према свакој критици америчке политике споља. Иако су постојали знаци добре воље обе владе да се, после формалног устоличења нове америчке администрације, успостави стабилна линија комуникације, и отпочну преговори о најважнијим отвореним питањима, они су већ од пролећа 1961. постали упитни. Америчка подршка тајној операцији против Кастровог режима, а нарочито непопустљив став око Немачке (Западног Берлина), умањио је очекивања Хрушчова од прижељкиваног преокрета у политици Вашингтона. Кенеди је био заробљеник обавештајних служби и Пентагона, упозоравао је совјетски лидер на мајској седници Президијума КПСС, залажући се за чврст совјетски наступ у вези са немачким питањем.⁴⁷⁵ Први сусрет Кенедија и Хрушчова у Бечу, 2-4. јуна 1961, јавно је обзнанио непомирљивост ставова две државе и неспремност на компромис око статуса Западног Берлина.⁴⁷⁶ Разлике по том питању нису биле нове, али је обновљен совјетски ултиматум допринео стварању поновне атмосфере страха од потенцијалног ратног сукоба. Кенеди није био спреман да узмакне, нити да осмисли другачију стратегију према Москви у односу на своје претходнике. Неки од важних саветника у администрацији (Дин Ачисон, Пол Ници) припадали су делу најистакнутијих креатора америчке хладноратовске политике, који су годинама градили слику о Совјетском Савезу као главној претњи по америчку безбедност.⁴⁷⁷ Идеја да совјетски комунизам чини напоре да преокрене друштвене системе већине држава и учини их непријатељским према америчкој политици, преокупирала је Кенедијеву политику и утицала на све њене потезе. Совјетска подршка национално-ослободилачким револуцијама, изнета јавно у току говора Никите Хрушчова 6. јануара, била је виђена у Вашингтону као доказ континуитета агресивне совјетске експанзије. Стога немачко питање није могло да се

⁴⁷³ Robert B. Rakove, „Two roads to Belgrade: The United States, Great Britain, and the first nonaligned conference”, *Cold War History*, volume 14,2003, 343-344.

⁴⁷⁴ Richard Aldous, *Schlesinger: The Imperial Historian...*266.

⁴⁷⁵ Aleksandr Fursenko, Timothy Naftali, *Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary*, W. W. Norton Company, 2006, 355-359.

⁴⁷⁶ Robert Dallek, *An Unfinished Life: John F. Kennedy, 1917-1963*, New York,2003, 400-414.

⁴⁷⁷ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment...*197-210.

третира другачије у Кенедијевој администрацији него ставом да Москва око Западног Берлина спроводи исту политику као у остатку света. Међутим, колико год се линија заопштравања померала у америчко-совјетским односима у време Кенедијевог мандата, она никада није прерасла у отворен међусобни конфликт. Кубанска ракетна криза 1962. била је врхунац Хладног рата, тренутак када су се никад ближим сусреле америчке и совјетске ратне опције. У исто време чињени су сви дипломатски напори да се ратна политика ограничи. То је значило одржати све канале комуникације отвореним, негирати постојећу логику хладноратовског конфликта, и разумети боље мотиве супротне стране, изван постојећих идеолошких. У моменту када је Берлинска криза постала еклатантан пример америчко-совјетских спорења, почетком изградње Берлинског зида и претњама нуклеарном одмаздом, крајем августа 1961, на иницијативу совјетског амбасадора Јеписева отворен је директан канал комуникације две стране у Београду. Америчком амбасадору било је саопштено да би свака порука коју би Кенан желео да пошаље ишла директно ка Хрушчову без посредника.⁴⁷⁸

Прва конференција несврстаних држава у Београду, 1-6. септембар 1961, била је одржана у атмосфери неизвесности око епилога Берлинске кризе, што је још више подупирало првобитне разлоге за њено одржавање. Одлука совјетског руководства да обнови нуклеарне тестове на дан почетка Конференције (1. септембра) учинио је скуп додатно важним у очима светске јавности, нарочито америчке, која је ишчекивала принципијелну осуду несврстаних држава према совјетском поступку. У поређењу са акцијом „петорице“ у УН 1960, самит у Београду је окупио 26 несврстаних држава. Присуство великог броја држава са различитим друштвеним и политичким системима, углавном са афро-азијског простора, учинио је активност Југославије као домаћина посебно важном у обезбеђивању високог степена сагласности око најважнијих међународних питања. Тако су напорима југословенских представника, уз подршку Индије, Индонезије, УАР и других важних актера, била заобиђена питања од регионалног или локалног значаја, и разматрана само она која су садржавала релевантност у светским оквирима.⁴⁷⁹ Главни документи Конференције (Декларација, Изјава о опасности рата и апел за мир, писма Хрушчову и Кенедију) још једном су уобличио однос ванблоковских држава према актуелној међународној ситуацији, критикујући све доминантне изразе хладноратовског надметања (опстанак колонијализма, употреба силе, трка у наоружавању, питања неразвијености), и пружајући подршку свим покретима за национално ослобођење.⁴⁸⁰ Упркос приметним разликама међу појединим државама, од којих се највише издвајала Индија, југословенска дипломатија је сматрала како је најважнији резултат Конференције заправо „унапређивање процеса неангажованости“ и чињеница да су сви учесници ојачали своју припадност ванблоковској политици. Прва анализа ДСИП-а је констатовала постојање другачије перспективе по ширење концепције неангажованости, где је она сагледана „као неопходни елеменат стабилизације светског мира.“⁴⁸¹ Чак и у значају борбе за социјализам, југословенски домаћини су сматрали да одлуке

⁴⁷⁸ „Београдски канал“ није успео да заживи, услед страха Кенедијевој администрацији да се америчко-совјетски преговори спроведу, ипак, без знања Западне Немачке. John Lewis Gaddis, *George F. Kennan: An American Life*, New York, 2011.

⁴⁷⁹ Драган Богетић, *Несврстаност кроз историју...76-90*.

⁴⁸⁰ Драган Богетић, Љубодраг Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1-6 септембра 1961: прилог историји Трећег света*, Београд, 2013, 498-500.

⁴⁸¹ Исто.

Конференције и њен прогресивни дух „објективно гурају на позитивнију унутрашњу политику оне учеснике Конференције који су до сада у суштини конзервирани заостале друштвене односе.“⁴⁸² Недовољно исказана спремност блокова да увиде значај окупљања несврстаних држава била је схваћена као „последница истог интереса,“ тако да обе стране иза хладноратовске завесе, у основи нису могле да се помире са концепцијом неангажованости. Совјетски предлог о реформи УН био је одбачен, док је критика америчке политике провејавала у многим иступима учесника. Као и током 1960. године, главни актери несврстане концепције су сматрали УН важним местом за иницирање расправе о кључним проблемима у међународним односима, због чега је Конференција упутила позив органима УН, да под њеним окриљем организује посебне Међународне конференције о разоружању и економским проблемима. Као последица добро организоване Конференције, југословенска позиција у свету је била “боља него икад пре”, сматрао је Тито.⁴⁸³

Титов говор током генералне дебате Београдске конференције, 3. септембра, изазвао је највише пажње у међународној јавности. Ако бисмо поредили са наступом пред Генералном скупштином УН 1960. године, говор југословенског председника у Београду је био знатно радикалнији, иако се дотицао идентичних тема. Критика западне политике је доминирала на свим најважнијим питањима у Титовом говору, користећи се најоштријом могућом реториком. Став југословенске политике о колонијализму, Немачкој или разоружању био је познат свим чиниоцима међународне политике, али је превлађујући утисак после говора био такав, да је Југославија њиме, заправо, зашла у просовјетске воде, као никад пре од раскида са Стаљином. Посебно су били под лупом Титови ставови према Немачкој и нуклеарним тестовима, који су непосредно пре и у току саме конференције, представљали најосетљивије међународно питање. Иако је Совјетски Савез одлучио да обнови нуклеарне тестове на дан почетка Београдске конференције, Тито је изразио разумевање за поступак совјетске владе, пребацујући одговорност на Француску и Запад.⁴⁸⁴ Судајући по доступним изворима, Тито је извршио промену у свом говору пред сам почетак, без консултација са ДСИП-ом, а претходно на молбу совјетског амбасадора, Јепишева.⁴⁸⁵ По питању Немачке, Тито је још једном поновио југословенски став да је постојање две немачке државе „реална чињеница,“ али је и резултате њиховог послератног развоја представио другачијим карактеристикама – Источна Немачка је спроводила социјалистички правац, док је Западна Немачка била капиталистичка, са изразитим остацима фашизма и милитантног реваншизма.⁴⁸⁶ По први пут Тито је Берлинску кризу, и читаву међународну ситуацију („на ивици опасне ратне ситуације“), сматрао искључиво последицом неодговорне политике западних држава, које су сматрале, по његовом мишљењу, да наоружана Немачка представља фактор безбедности.⁴⁸⁷ Совјетска изградња Берлинског зида, најавна обуставе ваздушног саобраћаја и ултиматум нису били поменути,

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ АЈ, 507, СКЈ, III/86, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 13.октобра 1961.

⁴⁸⁴ АЈ, 837, КПР, I-4-а, Конференција несврстаних у Београду, Говор председника Републике Ј. Б. Тита у генералној дебати Конференције неангажованих земаља у Београду, 3. септембар 1961.

⁴⁸⁵ АЈ, 837, КПР, I-3-а/СССР, Забелешка о разговору друга Председника са совјетским амбасадором Јепишевом на аеродорму у Батајници, 30. августа 1961.

⁴⁸⁶ АЈ, 837, КПР, I-4-а, Конференција несврстаних у Београду, Говор председника Републике Ј. Б. Тита у генералној дебати Конференције неангажованих земаља у Београду, 3. септембар 1961.

⁴⁸⁷ Исто.

што је Титов говор у суштини учинило „просовјетским,“ са „једностраним“ прилазом. Такве квалификације биле су изражене у извештајима западних амбасадора из Београда, од којих се највише издвајао извештај америчког амбасадора, Џона Кенана. Истог дана када је Тито одржао говор, Кенан је информисао Вашингтон да постоји „дубоко разочарење“ због изречених ставова, те да необјективан Титов наступ више није гарантовао конструктивну улогу Југославије на Конференцији, каква је била прижељкивана у Вашингтону, већ да је она припала Нехруу, Насеру, У Нуу и другим лидерима.⁴⁸⁸ С обзиром на велики Титов ауторитет у држави, Кенан је сматрао да се посредством наступа југословенског председника спољна политика Југославије преокренула у корист Совјетског Савеза, што је тражило, по његовом мишљењу, одлучну реакцију америчке владе. Општина Кенанових извештаја у вези са перспективом развоја југословенске политике, одударала је од процене осталих западних амбасадора, креирајући предуслове за могућност потпуног заокрета у југословенско-америчким односима.⁴⁸⁹

Негативне реакције Кенедијеве администрације на улогу Југославије током Београдске конференције несврстаних, полазиле су углавном од спорних елемената Титовог говора 3. септембра. Како је Кенан објаснио Кочи Поповићу, преко 700 присутних иностраних новинара је у Београду забележило југословенски наступ, који је у појединим питањима, по америчкој оцени, био гори од ставова Хрушчова.⁴⁹⁰ У званичном ед мемоару америчке владе, 15. септембра, поменути „неумерен тон и пристрасни садржај говора председника Тита“, затим просовјетски ставови о Немачкој, разорујању и тестовима, били су сматрани противним прокламованој југословенској политици несврстаности.⁴⁹¹ Као домаћин, Југославија је изневерила претходно дата обећања америчким званичницима да ће Конференција следити умерен и избалансиран став. Оно што је понајвише изазвало бес Вашингтона била је чињеница да се Југославија у тренуцима велике међународне затегнутости одлучила не само на прихватање совјетских аргумената, већ на подстрекивање других држава да следе сличан курс.⁴⁹² Завршно разматрање ед мемоара је изразило спремност америчке владе да „озбиљно размотри“ улогу Југославије на Београдској конференцији, и процени њене импликације на целокупне америчко-југословенске односе. Одговор југословенске владе на амерички ед мемоар био је уручен Џ. Кенану, 18. септембра, али без видљивог ефекта по југословенске интересе. Колико је атмосфера била лоша, Никезић је илустровао тврдњом да званичан одговор Београда није много помогао, јер је читава ситуација показивала да „нисмо више на истој таласној дужини.“⁴⁹³ Амерички државни подсекретар, Џорџ Бол, пренео је Никезићу негативан став администрације, изражавајући изненађеност и разочараност поступцима Југославије у току Конференције, који су били, по његовом мишљењу, уперени „против Запада и интереса мира.“⁴⁹⁴ Лично разочарење било је

⁴⁸⁸ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe; Document 96. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State

⁴⁸⁹ Robert V. Rakove, „Two roads to Belgrade: The United States, Great Britain, and the first nonaligned conference“, *Cold War History*, volume 14, 352-353.

⁴⁹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 427491.

⁴⁹¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/104-9, Међудржавни односи (САД).

⁴⁹² Исто.

⁴⁹³ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 428481.

⁴⁹⁴ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 427288.

присутно и код самог Кенедија, чија је изјава о условљавању америчке економске помоћи оним државама са којима САД дели заједничке погледе на светске проблеме, садржавала призвук на југословенски случај. Сусрети са бројним личностима задуженим за Југославију у Стејт департменту откривали су велике размере америчког незадовољства, због чега је ДСИП упутио негативан одговор на Никезићев захтев да посети Београд ради реферисања, са жељом да се у Вашингтону не створи погрешан утисак како се односи преиспитују.⁴⁹⁵ Међутим, критички тон америчке штампе најављивао је преиспитивање америчке политике према учесницима Београдске конференције, нарочито према оним који су били изразито антизападни. Југославија је била сврстана у ранг екстремних држава, а њен утицај међу несврстанима сматран ослабљеним услед непринципијелног сврставања на страну Москве.⁴⁹⁶ Никезић је упозорио Београд да се сваки будући корак југословенске владе прати у Вашингтону, те да се око перспективе бољих односа одговорност пребацује искључиво на Југославију.⁴⁹⁷ Лоша атмосфера у југословенско-америчким односима задесила се у тренутку када се у Конгресу водила расправа о програмима економске помоћи иностранству, што је снажило аргументе америчких конгресмена, који су били најгласнији у оспоравању америчких аранжмана са комунистичким режимима. Постизање важног споразума о продаји пољопривредних вишкова Југославији, као и реализација других програма економске помоћи, били су стављени на чекање, све док највише инстанце администрације нису процениле њихову сврсисходност по америчке интересе. Тај процес је трајао више од два месеца, демонстрирајући комплексну процедуру доношења одлука у Кенедијевој администрацији, и важност питања Југославије у склопу америчке спољнополитичке стратегије. Са друге стране, криза у односима са Сједињеним Државама подстакла је промишљања југословенске дипломатије о значају Запада за остварење пуне „несврстаности“ и опстанка независне југословенске политике у Европи.

Редовни извештаји југословенске амбасаде у Вашингтону после Београдске конференције, осим што су били пуни критика на рачун југословенске политике у САД, покушавали су да пруже увид Београду у сву сложеност америчке политичке ситуације и незавидан положај Кенедијеве администрације. Као и у случају политичког положаја Никите Хрушчова, који је у југословенском руководству био главни архитекта „реформске“ линије КПСС-а наспрам конзервативних партијских „стаљиниста,“ слично је и Кенедијева политика оквалификована као „прогресивна“ у поређењу са ставовима америчке крајње деснице. Неуспеси у спољној политици, и сувише благо опонирање агресивним поступцима Совјетског Савеза, учинили су администрацију лаком метом за критичке нападе конзервативних кругова. Амерички сенатор, Хјуберт Хамфри, који је важио за представника умереног либералног крила Демократске странке, уверавао је Никезића да у америчком друштву не постоје организоване леве снаге, за разлику од крајње деснице која је „хиперорганизована.“⁴⁹⁸ Кенедијева администрација је била доведена у критичну ситуацију, сматрао је Никезић, и стављена пред дилему да ли одржати умерен курс, или прихватити

⁴⁹⁵ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 427038.

⁴⁹⁶ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-124, 427777.

⁴⁹⁷ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 428481.

⁴⁹⁸ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 428567.

концепције „милитариста.“⁴⁹⁹ Негативан ефекат Београдске конференције, и нешто оштријег југословенског става према Западу, отежавао је опстанак либералних својстава Кенедијеве политике, што је Никезићу у одговарајућој форми било предочено током многобројних разговора са члановима америчке владе. Жеља да се у Београду пронађе већи степен разумевања за унутарполитичке проблеме Беле куће, а самим тим и за опстанак политике према Југославији, била је изражена као битан предуслов нормализације. Упоредо са таквим обзирима, Никезић је саветовао увећану ангажованост несврстаних држава у корист свих оних „умерених“ политичких снага, које су биле склоне преговарању. „Уколико догађаји не скрену у том правцу, постоји реална могућност да политика Сједињених Држава поприми крајње негативан смер, који може Хладни рат довести до такве оштрине да би се тешко сагледао излаз,“ упозоравао је Никезић. Под утиском таквих прогноза, а и због жеље да се утисак о „једностраности“ југословенске политике не устали на Западу, ДСИП је предузео потезе, који су имали за циљ, према речима Коче Поповића, да угасе „политички пожар“ после Титовог говора.⁵⁰⁰ Иако је узвраћени ед-мемоар југословенске владе одбацио све изнете америчке замерке у погледу веродостојности југословенске несврстане политике, оцењујући их видом политичког притиска, на крају је, ипак, била изражена спремност да се односи више усмере ка „равноправној сарадњи и бољем међусобном разумевању.“⁵⁰¹ Наступ Коче Поповића на 16. заседању Генералне скупштине УН, и подршка југословенске делегације резолуцији против најављене совјетске пробе нове мегатонске бомбе, учинили су југословенско противљење нуклеарним тестовима одређенијим, што је у америчком Стејт департменту одмах било схваћено „покушајем исправке неочекиваног става Југославије на Београдској конференцији.“⁵⁰² Никезићу је била пренета порука да је садржај Поповићевог говора у УН био део југословенског наступа у време Београдске конференције „многе неугодне ствари би биле спречене за нас и за вас.“⁵⁰³ Активност Коче Поповића у УН и сусрет са америчким државним секретаром, Дином Раском, покренули су позитиван развој догађаја по југословенске интересе у Вашингтону. Кенедијева јавна подршка несврстаним државама, која је била настављена позитивним гледањем на југословенску независност током конференције за штампу Дина Раска, 18. октобра, уверили су Никезића да се политика према Југославији неће мењати.⁵⁰⁴ Никезић је сугерисао Београду стрпљење са југословенске стране и прихватање начелног обећања администрације да ће економски аранжмани бити спроведени када попусти политички притисак опозиције у Конгресу.⁵⁰⁵ Крајем новембра, Дин Раск је поднео Кенедију детаљан извештај Стејт департамента о анализи југословенске политике, уз коначну препоруку да се сви планирани аранжмани са Југославијом спроведу.⁵⁰⁶

⁴⁹⁹ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-124, 429934.

⁵⁰⁰ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989, 29.

⁵⁰¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/104-9, Међудржавни односи (САД).

⁵⁰² ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 429075.

⁵⁰³ Исто.

⁵⁰⁴ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, бр. 431431.

⁵⁰⁵ Jakovina, Tvrtko, "It's Either Tito or the Soviet Aparatchik: Tito's Yugoslavia and the United States of America (1945-1991)", in: *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, Volume One, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić (eds.), Palgrave Macmillan UK, 2016, 109-110

⁵⁰⁶ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc.112. Memorandum From Secretary of State Rusk to President Kennedy.

У исто време док је југословенска дипломатија покушавала да допринесе стабилизацији југословенско-америчких односа, унутар Кенедијеве администрације трајала је полемика о даљим правцима америчке политике према Југославији после Београдске конференције. Заступник заокрета у односима са Београдом био је амерички амбасадор, Џон Кенан, који је кроз своје извештаје Вашингтону, током септембра и октобра 1961, ургирао преиспитивање политичких односа са Југославијом и успостављање јасних ограничења у програмима економске помоћи. Под утиском Титовог говора на Конференцији, али и суочавања са дивергентношћу југословенских идеолошких ставова и америчких вредности, Кенан је тврдио да Југославија користи америчку помоћ „здрово за готово,“ да не уважава довољно америчке интересе, те да је за америчку дугорочну стратегију „тактички погрешно“ да такву политику толерише без корекција.⁵⁰⁷ Социјалистичка Југославија више није смела да буде посматрана као „пријатељска или неутрална држава.“⁵⁰⁸ Југословенски дипломатски званичници у Београду забележили су Кенаново осећање личне увређености и незадовољства, објашњавајући такво понашање као резултат амбициозних очекивања од дипломатске мисије, која је понудила сасвим другачију стварност.⁵⁰⁹ Видљива дискрепанција између мишљења Кенана и администрације у Вашингтону око питања Југославије била је констатована од стране Никезића, примером да је Стејт департмент почео више да се служи контактима са југословенском амбасадом, него што је преко свог дипломатског представника у Београду информисао југословенске власти о жељама и ставовима америчке владе. Иако Кенанови ставови нису одговарали југословенским интересима, Никезић је сматрао да не би било пожељно да се у Вашингтону стекне утисак како је југословенска влада незадовољна, и како жели да онемогући Кенанов дипломатски рад. Уочавајући далеко већу дозу реалности Стејт департамента у односу према Југославији, Никезић је предлагао да Кенан добије више времена како би боље проценио ситуацију.⁵¹⁰ После неколико упућених телеграма америчкој амбасади у Београду из Вашингтона, у којима је детаљно образложен амерички интерес одржавања стабилних односа према Југославији, Кенан је променио свој непомирљив приступ, показујући члановима ДСИП-а спремност да се лично ангажује у промоцији позитивне политике САД према Југославији пред америчким институцијама.⁵¹¹ Преокрет у Кенановом ставу јесте био резултат интервенције Стејт департамента и јаснијег позиционирања Кенедијеве политике наспрам југословенске несврстаности. Међутим, исто тако, био је резултат бољег разумевања комплексне природе југословенског система, који се, упркос својој комунистичкој оријентацији, разликовао од Совјетског Савеза, са којим је Кенан имао негативно непосредно искуство.⁵¹² Неформални разговор са Кочом Поповићем у хотелу Метропол, 5. јануара 1962, открио је многа „неортодоксна“ стајалишта прве личности

⁵⁰⁷ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc 97.

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ Драган Богетић, „Узроци неславног епилога дипломатске мисије амбасадора Џорџа Кенана у Југославији 1961-1963, у: Слободан Селинић (уред.), *Југословенска дипломатија 1945-1961*, Београд, 2012, 315-351.

⁵¹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, бр. 431431.

⁵¹¹ Током разговора са Вељком Мићуновићем, 22. новембра, Кенан је признао да његове претходне оцене „нису биле реалне“, ДАМСПРС, ПА, 1961, САД, ф-125, 434990, Забелешка о разговору Државног подсекретара В. Мићуновића са амбасадором САД Џ. Кенаном, 22. новембра 1961.

⁵¹² David Mayers, *George Kennan and the Dilemmas of US Foreign Policy....190-195.*

југословенске дипломатије, и спремност супростављања југословенске политике свакој форми потчињавања од стране Совјетског Савеза.⁵¹³

Писмо помоћника државног секретара за европске послове, Фој Д. Колера, упућено амбасадору Џорџу Кенану, 4. децембра 1961, окончало је неспоразуме на релацији америчке амбасаде и администрације око питања односа према Југославији.⁵¹⁴ Будући амерички амбасадор у Совјетском Савезу у време Кубанске ракетне кризе, упознао је Кенана путем писма са главним разлозима због којих је америчка влада сматрала важним одржавање постојећих односа са Југославијом, и због чега није могла да прихвати предложену корекцију политике од стране амбасаде у Београду. Писмо није било само формалног информативног карактера, већ је пружио увид у општи стратешки прилаз Кенедијеве администрације проблему односа са несврстаном Југославијом, изражавајући своје дугорочне интересе. На самом почетку, Колер је децидирано констатовао да Сједињене Државе нису никада довеле у питање жељу Југославије да остане изван блокова, те да не сматрају могућим било какву промену у том смислу. Консолидација југословенске независности и економског развоја, толико важна за америчке интересе, захтевала је несмањену помоћ Запада. Колер се сложио да Кенановом примедбом да дугорочна форма помоћи штети, јер југословенска привреда мора проналазити сопствене механизме у покривању многих губитака, али је истовремено упозорио да сваки драстичан прекид помоћи води сличним поступцима других западних држава, што би значајно оштетило перспективе развоја југословенске економије. Политичке последице југословенских економских тешкоћа недвосмислено би усмериле Југославију ка ближем повезивању са Источним блоком, нарочито ако би се Москва ослободила конзервативне политике обуздавања аутономије њених чланица. Политика администрације морала је да спречи такав евентуални развој ситуације, сматрао је Колер.⁵¹⁵ Друго важно питање тичало се несврстане југословенске спољне политике и њеног међународног ангажмана. Кенан је у извештајима тврдио да својим многобројним поступцима и критикама југословенска политика штети америчкој позицији у међународним односима, желећи да поткопа њен утицај. Колер се није слагао са таквом аргументацијом, износећи став владе како не постоји драстична промена југословенске политике у међународним питањима. Титов говор на Београдској конференцији био је проблематичан само из разлога некритичности према совјетским нуклеарним тестовима, док преостали део говора није сматран спорним. Нарочито је погрешно схваћена претпоставка о намери југословенске политике да елиминише амерички утицај у свету, пошто би у том случају искључиво совјетска доминација тешко притискала независност Југославије и њеног унутрашњег развоја. Утисак америчке администрације био је да Југословени очувањем своје независности претпостављају јасни баланс моћи Сједињених Држава и Совјетског Савеза.⁵¹⁶ Питање разлике у гледањима на међународне односе између Југославије и Сједињених Држава није сматрано препреком у одржавању добрих односа, иако јесте чинило проблеме влади у Конгресу. Југословени то чине јер су комунисти и неутралци, наглашавао је Колер, притом наводећи пример индијске

⁵¹³ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc.115.

⁵¹⁴ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc.113. Letter From the Assistant Secretary of State for European Affairs (Kohler) to the Ambassador to Yugoslavia (Kennan).

⁵¹⁵ Исто.

⁵¹⁶ Исто.

политике као далеко проблематичније.⁵¹⁷ Осим тога, југословенска политика у Трећем свету била је заснована на различитим мотивима, од којих су доминантни они који трагају за алтернативним економским и политичким партнерима. Америчка политика није желела да подстиче југословенски утицај међу афро-азијским државама, али је истовремено била вољна да призна да од свих других комунистичких држава једино је Југославија виђена као најбољи могући партнер у Трећем свету, за разлику од блоковских режима Источне Европе. Коначно, значајан део писма био је посвећен донетима америчке политике у развоју југословенског политичког и економског система, где су били истакнути важни резултати. Кенедијева администрација била је убеђена да су америчко-југословенски односи имали важан формативни утицај на еволуцију југословенског система из 1949. године. Контакти југословенских комуниста са америчким институцијама, организацијама и компанијама утицали су на њихова идеолошка стајалишта, нарочито код средње и млађе генерације, које би у будућности могле да буду на истакнутим партијским и државним функцијама. Подршка таквим тенденцијама била би незамислива без помоћи са Запада, због чега је Колерова аргументација подвукла значај одрживости стратегије према Југославији, практично исти као и из Труманове администрације. Независна комунистичка Југославија се разликовала од источноевропских режима, и као таква пружила је Сједињеним Државама „многа корисних ствари,“ тврдио је Колер. Разумети сву сложеност југословенске политике значило је поћи од чињенице да „Тито није Југославија.“⁵¹⁸

Почетком 1962. године, ДСИП је на седници Колегијума посветио велику пажњу југословенско-америчким односима, и слично као анализама Стејт департамента после Београдске конференције несврстаних, учинио процену резултата Кенедијеве политике у првих годину дана мандата. Првобитна начела Кенедијевог програма била су напуштена, по оцени ДСИП-а, и разоткривена у потпуно другачијем светлу на примерима Кубе, Лаоса и Берлина.⁵¹⁹ Слично утиску међународне јавности, југословенске дипломате су констатовале „слабости Кенедијевог професорског тима,“ неостваривост првобитног либералног програма администрације, који се мењао незрелошћу, брзоплетошћу и колебањем његових главних протагониста.⁵²⁰ Под притиском деснице, амерички либерали су одлучили да промене курс, што је Кенедија померило више ка политичком центру. Несклад између жеља и стварности учинио је америчког председника „парламентарним тактичарем.“⁵²¹ Међутим, Колегијум ДСИП-а био је највише заинтересован да процени реперкусије Кенедијеве политичке платформе на америчку спољну политику, и колико су оне утицале на однос према Југославији. Руководство ДСИП стало је иза тврдње да актуелна америчка политика пружа подршку новоослобођеним државама, и да се супротставља опстанку западноевропских колонија, али да се однос према несврстаним државама суочио са другачијом реалношћу од очекиване. Радикални национализам и даље је представљао претњу по америчке интересе, нарочито са тежњом радикалаца да потраже војну и политичку подршку Пекинга или

⁵¹⁷ Исто.

⁵¹⁸ Исто.

⁵¹⁹ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара за спољне послове, 1962, Кратак садржај излагања на састанку Колегијума ДСИП-а 25. јануара 1962. године (Несређена грађа).

⁵²⁰ Исто.

⁵²¹ Исто.

Москве. Док је наслеђе републиканске администрације било „рутинско,“ и није компликовало сарадњу са Београдом, Кенедијева глобална политика је уложила значајна средства за наставак политичког и економског Хладног рата. У том смислу криза после Београдске конференције била је, по мишљењу ДСИП-а, корисна јер је „указала на границе до које се може заопштравати без оштећења сопствених интереса.“⁵²² Како би се постојеће тешкоће у односима са Вашингтоном уклониле, Колегијум је препоручио обазриве поступке југословенске спољне политике, заступање државних интереса у границама које гарантују спровођење основних принципа, те координацију свих корака спољнополитичког карактера у Југославији.⁵²³

Као закључак ДСИП-а, биле су послате посебне инструкције југословенској амбасади у Вашингтону о начину на који је било потребно заступати југословенске интересе у политичким круговима администрације, у складу са развојем односа после Београдске конференције. Пред сусрет Никезића и Раска, телеграм Коче Поповића био је замишљен као информативан за југословенског амбасадора, напомињући да Никезићево одлично познавање америчке политике искључује сугестије са стране како да се разговор води.⁵²⁴ Оно што је било потребно посебно нагласити, сматрао је Поповић, била је заинтересованост југословенске владе да се јасније прецизирају реалне садржине и перспективе америчко-југословенских односа, те до које су мере „они спремни на трајнијој бази развијати те односе, примајући као чињеницу нашу ванблоковску политику.“⁵²⁵ Никезићев разговор са Раском, 8. јануара, покренуо је поменута питања, рачунајући на коначно превазилажење неспоразума у Вашингтону око суштине југословенске спољнополитичке оријентације и Кенедијеве политике. Судећи по Расковим одговорима, такви неспоразуми више нису постојали. Амерички државни секретар пружио је одговоре у складу са усвојеном политиком према Југославији у Стејт департменту крајем 1961, која је истицала важност одржавања југословенске независности и признања њене несврстаности. Уколико Југославија спроводи самостално своју политику, питање разлика у гледиштима две државе (чак и око Кубе) било је споредно, поручивао је Раск. Са друге стране, Никезић је настојао да укаже колико је било есенцијално југословенској влади да се константно не сумња у њену решеност да остане изван Источног блока, чак и у време добрих односа са Совјетским Савезом. Југославија је била заинтересована за америчку улогу у областима где се налазила Југославија, тврдио је Никезић, притом изражавајући лично мишљење да улогу САД посматра као „ону снагу која може да помогне одржавању равнотеже, тамо где она локално није обезбеђена.“⁵²⁶ Сусрет са Раском потврдио је добру вољу америчке администрације да се проблем Београдске конференције несврстаних уклони са дневног реда, те да основни модели америчко-југословенске сарадње буду сачувани. Током јануара 1962, Кенеди је званично одобрио програме помоћи Југославији на основу препорука Стејт департмента, окупљајући у Конгресу сву потребну подршку за њихово спровођење.⁵²⁷ Међутим, упркос значајној већини у оба дома Конгреса, Кенедијева

⁵²² Исто.

⁵²³ Исто.

⁵²⁴ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-119, бр.4395.

⁵²⁵ Исто.

⁵²⁶ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-119, бр.41033.

⁵²⁷ За ту прилику Џ. Кенан је дошао у Вашингтон где је пред Спољнополитичким комитетом Сената пружио подршку политици америчке владе према Југославији. ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-119, 41526.

реформска политичка платформа се суочавала са константним притиском „конзервативне коалиције.“⁵²⁸ На почетку 1962. године, југословенско друштво одржавало је сличне дилеме, континуирано лавирајући између реформских императива самоуправног социјализма и старе идеолошке ортодоксије. У оба случаја унутрашњи обзири играли су велику улогу у спољнополитичким наступима и опредељењима, чинећи југословенско-америчке односе комплексним питањем, далеко од искључивих ограничења хладноратовске политике.

Кенедијева изборна политичка платформа, „Нове границе“ (The New Frontier), била је формулисана као садржајан програм друштвене трансформације, проширивања перспектива за различите друштвене слојеве, нарочито за сиромашне крајеве САД и афро-америчку заједницу. План о померању конзервативних 1950-их ка либералнијим 1960-им био је политички амбициозан, и сматрао се резултатом непрестане друштвене дебате у америчким интелектуалним круговима.⁵²⁹ Предложена законска решења о минималцу, здравственом осигурању, просвети, стамбеној изградњи и помоћи развоју најсиромашнијих предела, суочавала су се са чврстим отпором представника обе партије у Представничком дому. Изборна 1962. година за америчка представничка тела, додатно је оптеретила унутрашње политичке борбе администрације, и остваривост нових најављених законских решења, поменутих у Кенедијевом годишњем обраћању Конгресу. Колико је било тешко одржати политичку подршку Конгреса на половини председничког мандата, говорила је чињеница да је за 100 година америчке политике то пошло за руком само Френклину Рузвелту 1934. године.⁵³⁰ Критика опозиције постала је гласна и на спољнополитичким темама, где није било видљивих резултата, иако је администрација најавила динамичну међународну стратегију. Галупова истраживања забележила су постепен пад Кенедијеве популарности, који је губио политичку подршку либерала и увећао бес конзервативаца на Југу, због чега су га многи критичари почели сматрати „неефикасним лидером.“⁵³¹ У Југославији, „либералне“ реформе девизног система доживеле су неуспех почетком 1962. године, откривајући не само озбиљне проблеме југословенске привреде, већ постојање унутарпартијских разлика о начину превазилажења истих. Пораст трговинског дефицита, пад индустријске производње и појава рецесије умањили су постојећи ентузијазам о непрекидном високом привредном расту из 1950-тих година. На седници Извршног комитета, 3 априла 1962, партијско руководство је узроке кризе видело у идеолошким категоријама, а мање економским. Писмо Извршног комитета налагало је појачавање дисциплине и ограничавање либерализације система.⁵³² Кенан је у Београду увиђао кризу у настанку, те да су југословенске мере економске либерализације постале одједном упитне. Иако је нагласио како нема промена у односу југословенског руководства према њему лично и Сједињеним Државама, Кенан је наговестио могућ епилог југословенске кризе у окретању другим економским алтернативама, као што су били почетни кораци преговора са

⁵²⁸ „Конзервативна коалиција“ је појам који се користио за опозиционе Конгресмене републиканаца и демократа са Југа.

⁵²⁹ Randall Bennett Woods, *Quest for Identity: America Since 1945*, Cambridge University Press, 2005, 155-158.

⁵³⁰ Robert Dallek, *An Unfinished Life: John F. Kennedy...*489.

⁵³¹ Исто, 504-505.

⁵³² АЈ, 507, СКЈ, III/89, Писмо ИК ЦК СКЈ.

Совјетским Савезом, или продубљеној економској сарадњи са несврстаним афро-азијским државама.⁵³³

Однос према Југославији представљао је само један сегмент политичке борбе Кенедијеве администрације са Конгресом у току 1962. године. Од многобројних критика на рачун владе, један део опозиције у Конгресу користио је „југословенски случај“ како би указао на пример недоследне америчке политике у Хладном рату. Њихова аргументација је била јасна: Титов комунистички режим је био корисник америчке економске помоћи, али је стајао насупрот Западу у свим битним међународним питањима. Пошто је изборна година учинила Кенедијеву администрацију осетљивом на мањак видљивих политичких резултата, 5. фебруара 1962, Стејт департмент је одлучио да на конференцији за штампу Дина Раска, јавно обзнани разлоге због којих америчка влада сматра важним одржавање блиских односа са једним комунистичким режимом. Према југословенској оцени, амерички државни секретар је учинио „најпотпунији приказ америчке политике према Југославији последњих година“.⁵³⁴ Разлози су исто били препознати као покушај Беле куће да одговори на „висок степен притиска, претежно реакционарног и антикомунистичког Конгреса на Администрацију.“⁵³⁵ Међутим, изненађење у Београду је било потпуно, јер су многобројне оцене о југословенској политици, ишле много даље од изречених у контактима са југословенским дипломатама. Сви елементи америчке стратегије били су презентовани онако како је било заступљено у интерним документима Стејт Департамента: Југославија је била успешан пример раскида једне државе са совјетским империјализмом; као независна држава Југославија представља брану совјетском утицају на Балкану; у УН на свим „кључним питањима“ Југославија је гласала уз Запад; економска помоћ режиму у Београду учиниће га ближим западним системом, док у случају рата Југославија неће помагати Совјетски Савез. Анализа Раскове изјаве у ДСИП пронашла је позитивне и негативне стране по југословенске интересе. Међу повољним оценама било је изражено задовољство што је америчка влада истакла увереност у независност Југославије, поверење у југословенске обавезе и жељу да се билатерални односи развијају и унапређују. Изјава Раска је била од велике користи на Западу у борби против антијугословенских снага, и супростављања реакционарној опозицији Кенедијеве политике. Негативне стране изјаве биле су, ипак, доминантније, јер су јавно упућивале на закључак да је сврха америчке политике према Југославији само део америчке хладноратовске стратегије. Југославија је била корисно оруђе Запада у његовој борби против Источног блока. Таква интелектуална америчке владе, иако разумљива у контексту Кенедијевих унутарполитичких борби, штетила је југословенским интересима у радничком покрету и међу несврстаним државама. Напади кинеске штампе на Југославију користили су се Расковом изјавом како би употпунили идеолошку критику „југословенског ревизионизма.“, док су напори југословенска дипломатија да што ефикасније окупи подршку за организацију Конференције о проблемима економског развоја несврстаних држава у Каиру (9-18 јул), желели да избегну неугодне квалификације о „прозападној“ улози Југославије. Препорука ДСИП налагала је интервенцију на највишем нивоу у САД, уз објашњење да део спорне Раскове изјаве „штети

⁵³³ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc.121. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State

⁵³⁴ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф, 45757, Изјава Д.Раска о политици САД према Југославији.

⁵³⁵ Исто.

независној спољнополитичкој позицији Југославије.“⁵³⁶ На конференцији за штампу представник ДСИП-а, Драго Кунц је критиковао Раскову изјаву као покушај да се југословенско-амерички доноси третирају у склопу хладноратовске политике и да таква слика о југословенској политици није пожељна.⁵³⁷

Инструкција Коче Поповића југословенској амбасади у Вашингтону, 28. фебруара, апострофирала је проблем Раскове изјаве, али ју је довела у везу са осталим негативним трендовима у односима Југославије и Запада, који су се развијали насупрот очекивањима ДСИП са почетка године. Раскова изјава о „једностраној независности“ била је, по мишљењу Поповића, неубичајена и неумесна, једна врста „кондензираног притиска“ према Југославији.⁵³⁸ Никезићу је било сугерисано да се у разговорима, које води са члановима администрације, ради на томе да се Американци „систематски отрежњавају“ у намери да се Југославији припише улога коју она не жели да има. Начин на који би се објаснило југословенско незадовољство било је препуштено амбасади, али уз све исказане дозе опрезности. Позивајући се на пређашње разговоре са Никезићем, југословенски државни секретар за спољне послове је сматрао да није потребно да се заказују посебни састанци по овом питању, али да амбасада искористи сваку прилику како би указала на постојећи проблем, без стварања утиска „да смо их већ осудили и да заоштравамо.“⁵³⁹ Коча је предлагао показивање обостране спремности за равноправну сарадњу, која би искључила понављање лоше праксе. „Могу нас довести у положај да морамо енергично реагирати, па ће после требати дуго крпити, у неповољнијим условима него раније. А и нама требају „аргументи“, односно њихово понашање које ће нам омогућити настављање позитивне политике према њима.“⁵⁴⁰ Никезић је основни смисао Кочине инструкције искористио у разговору са Дином Раском, почетком марта, где је осим исказане резерве према његовој изјави, саопштио југословенски став како интереси партнера одређују границе у намери сваке стране да фаворизује оне елементе сарадње које јој одговарају. „Ми не водимо игру чекања ко ће у Хладном рату да преовлада“, напоменуо је Никезић. Југословенска политика је опредељена да односе са Сједињеним Државама и Совјетским Савезом спроводи на „бази разумевања и сарадње“, који би могли да опстану и када Хладни рат не буде више био диминантан међународни поредак. У сачињеној напомени после састанка, Никезић је уочи намеру Раска да ублажи „непријатна места своје изјаве“, али и да укаже на проблематику политичке атмосфере уочи новембарских избора за Конгрес. Америчка влада је морала да своју политику према Југославији „објашњава онако како је најефикасније у приликама Хладног рата“, допадало се то Београду или не, поручивао је Раск.⁵⁴¹

Посета Коче Поповића Сједињеним Државама, крајем маја 1962, и разговори који су били уприличени са највишим врхом америчке администрације (Бол, Раск, Кенеди) обновили су минимум југословенско-америчког разумевања око основних питања из међусобних односа. У сенци нове фазе југословенско-совјетске нормализације, која је започела

⁵³⁶ Исто.

⁵³⁷ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*...60-61.

⁵³⁸ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 46181.

⁵³⁹ Исто.

⁵⁴⁰ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 47893.

⁵⁴¹ Исто.

посетом совјетског министра спољних послова А. Громика, априла 1962, Поповић је у Вашингтону пренео поруку о непромењеној заинтересованости Југославије да одржи добре односе са обе стране хладноратовске завесе, те да југословенска политика нема разлога да преставља политику САД у лошем светлу. „Југославија ће се сложити са америчким позицијама кад год је то и позиција Југославије, али не за то да учини задовољство Америци“, уверавао је Кенедија југословенски државни секретар, искључујући важност идеолошких разлика.⁵⁴² Амерички председник је још једном подвукао важност независне југословенске политике као основе пријатељских односа, напоменивши све унутрашње тешкоће америчке владе у заступању такве политике. Ако би Југославија наставила да јавно исказује принципе самосталности своје политике, то би знатно олакшало позиције администрације пред Конгресом, била је порука коју је Кенеди желео да пошаље у Београд. Непосредно пре сусрета са америчким председником, Кочи Поповићу је приређен ручак, где је осим Дина Раска присуствовао одабран број истакнутих америчких конгресмена и сенатора, што је имало за циљ, према Никезићевој оцени, да изврши одређен притисак према гостима из Југославије „предочавајући расположење Конгреса.“⁵⁴³ У недељама које су претходиле посети, Кенедијева администрација је желела да остави утисак како улаже велике напоре да се позиција Југославије ојача у америчком јавном мњењу. Чланови Стејт департмента су информисали југословенску амбасаду да су били упућени многи предавачи широм САД са циљем промовисања добрих југословенско-америчких односа, те да су кратки елаборати владе послати на адресу стотине униерзитета и организација.⁵⁴⁴ Међутим, почетком маја 1962. администрација у Вашингтону је добила прве назнаке да је њена политика према Југославији под знаком питања у Конгресу, најавом укидања статуса „најповлашћеније нације“ за Југославију и Пољску у трговинским односима са САД.⁵⁴⁵ Иако је америчка влада сматрала да такав потез директно угрожава основне циљеве америчке политике, и да може негативно утицати на односе Југославије са Западом, чланови Комитета (Way and Means) Представничког дома су на седници 23. маја усвојили амандман на предлог Закона о проширењу трговине, којим су се све комунистичке државе искључиле из третмана најповлашћеније нације. Фој Колер је одмах под одлуци Представничког дома обавестио југословенску амбасаду да је епилог гласања у супротности са политиком администрације, али изнети аргументи нису деловали убедљиво. Амбасада је сматрала да представници америчке владе нису уложили довољно труда да спрече изгласавање амандмана, те да ће политичка борба у Сенату бити знатно теже спроведена.⁵⁴⁶ Колико је процена југословенске амбасаде била тачна видело се већ 29. маја, када је демократски сенатор Вилијем Проксмајер предложио амандман на предлог Закона о помоћи иностранству (Aid Act), којим би се за једну фискалну годину суспендовало пружање помоћи Југославији. Обе одлуке Конгреса започеле су вишемесечни спор Кенедијевој администрације и опозиције у Конгресу, који је на

⁵⁴² ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 419558.

⁵⁴³ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 417938.

⁵⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 411517.

⁵⁴⁵ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc.59, Memorandum From the Executive Secretary of the Department of State (Battle) to the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy).

⁵⁴⁶ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 416933.

површину изнео неспојивост преовлађујуће атмосфере америчког друштва и стратешких циљева америчке политике у Европи.

Изгласавање амандмана у оба дома Конгреса, којим су се знатно сужавали југословенско-амерички односи, Никезић је тумачио последицом организованог деловања групе „најреакционарнијих“ америчких политичара, као последица постепеног померања америчког јавног мњења ка десници.⁵⁴⁷ Југославија је платила цену унутрашњих политичких сукоба, намере дела Конгреса да ограничи моћ америчког председника, али исто тако створене слике о „просовјетској“ југословенској политици након Београдске конференције, а нарочито са почетком нове фазе југословенско-совјетске нормализације од пролећа 1962. Жустра реакција Кенедијеве администрације на предложене амандмане указивала је југословенској амбасадаци да Бела кућа не стоји иза акције у Конгресу, и да чини велике напоре да се резултати гласања преокрену. Дин Раск је уверавао Марка Никезића да су дешавања у Сенату и Представничком дому представљала велико изненађење за владу, те да ће дуга процедура до коначног изгласавања, ипак преокренути основни смисао предложених економских рестрикција.⁵⁴⁸ Међутим, Никезић је изражавао сумњу у повољан епилог новонастале кризе. Иако се учавала решеност Кенедијеве администрације да умањи политичку штету и предузме контрамере, Никезић је сматрао да је атмосфера у Конгресу директан резултат Кенедијеве политике. Идеолошка искључивост администрације, и стални напори да се нагласи војно-економска надмоћ САД у односу на СССР, били су у нескладу са истовременим настојањима да се води реалистична политика према Истоку, а поготово према Југославији. Двострукост Кенедијеве политике постала је компликована за јавност и Конгрес, сматрао је Никезић, због чега је принцип „ко није са нама, тај је против нас“ показивао негативне репрекусије.⁵⁴⁹ После разговора са Раском, Никезић је известио Београд да Кенедијева администрација мора да плати високу политичку цену за уклањање одлуке Сената о укидању статуса најповлашћеније нације, што је наговестило неповољан крајњи епилог.⁵⁵⁰

Велика дебата у Представничком дому америчког Конгреса о предлогу Закона о помоћи иностранству (9, 11. и 12. јула) откривала је постојање двоструке слике о Југославији у америчкој политици. Противници пружања економске помоћи Југославији указивали су на проблематичне југословенске ставове на Београдској конференцији, солидарност са совјетским ставовима, те решеност југословенске војске да се наоружава совјетским тенковима.⁵⁵¹ Аргументи су били испуњени позивима на доследну борбу против комунизма, не правећи разлику између режима у Београду и осталих комунистичких држава у свету. Демократски конгресмен Мајкл Фиган оценио је политику коегзистенције „тактичким потезом“, којим се жели противник „успати“ и на тај начин лакше савладати. Фиган је критиковао амбасадора Кенана да брани интересе државе у којој је акредитован.⁵⁵² Политика несврстаности коју Југославија промовише у Трећем свету је опасна по америчке интересе, јер

⁵⁴⁷ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 418888.

⁵⁴⁸ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 419652.

⁵⁴⁹ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 418888.

⁵⁵⁰ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 419652.

⁵⁵¹ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-120, 425383.

⁵⁵² Исто.

те државе „упућује на неутралност у време када слободни свет води борбу за живот“.⁵⁵³ Конгресмени који су бранили политику америчке владе негирали су негативну слику о Југославији, представљајући југословенски модел социјализма посве другачијим од совјетског. Југославија је била представљена као држава која је отворенија према социјалним, религијским и културним слободама него већина држава у Источној Европи. Конгресмен Корнелијус Галагер иступио је, по оцени југословенске амбасаде, са аргументима која су ишла много даље од Раскове фебруарске конференције за штампу. Демократски конгресмен из Њу Џерсија је тврдио да, по низу питања Југославија оправдава своју независну улогу, те да је њен утицај међу левичарским покретима у неразвијеним државама значајан из перспективе опонирања совјетским интересима.⁵⁵⁴ Од суштинског интереса за Запад је југословенска тежња да популарише ванблоковски начин развоја социјализма, сматрао је Галагер. Југославија није део „совјетског обавештајног ланца“ и никада није иступала као „совјетски сателит“.⁵⁵⁵ Посебно су били занимљиви они аргументи који су указивали на корист југословенског идеолошког ревизионизма, који је био наzasлужнији за реформе у већини комунистичких партија. „Ревизионизам и центрифугална стремљења у оквиру комунистичког царства довешће временом до ерозије комунистичке идеологије и све више ће отежавати Кремљу да одржи своју централистичку контролу над осталим земљама“, тврдио је републикански конгресмен Џон Линдзи.⁵⁵⁶ Повољан ток дебате утицао је на изгласавање Закона о помоћи који је америчком председнику пружао овлашћења да самостално процени важност државе којој се помоћ упућује, што је делимично олакшавало положај Југославије.⁵⁵⁷

Марко Никезић је напустио Вашингтон у тренутку када је Сенат успешно завршио вишенедељну расправу о предлогу Закона о проширењу трговине, и када су напорима администрације, и уз помоћ амбасадора Кенана, отклоњене опасности од укидања статуса најповлашћеније нације Југославији и Пољској.⁵⁵⁸ Међутим, почетак Кубанске кризе радикализовао је политичку атмосферу и пресудно утицао да Конференција представника Сената и Представничког дома, ипак усвоји предложени амандман крајем септембра.⁵⁵⁹ Одлука Конгреса је била неочекивана, и додатно је проблематизовала политику Југославије ка Западу. Почетак југословенско-совјетске нормализације, лоши односи са кључним западним државама (САД, СРН, Француска), те појава неповољних интеграционих кретања на Западу (ЗЕТ), отворили су питање даљег правца југословенске политике у Европи. Упркос новонасталим проблемима, ДСИП је предлагао политику која оставља „слободне руке према свима.“⁵⁶⁰ У току 1962. године на седницама Колегијума ДСИП-а биле су покренуте иницијативе које су имале за циљ да побољшају економски положај Југославије на Западу,

⁵⁵³ Исто.

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ Исто.

⁵⁵⁶ Исто.

⁵⁵⁷ На тај начин амерички председник је имао дискреционо право да омогући наставак пружања помоћи кроз Закон о пољопривредним вишковима, зајмове Ексим банке и средства из АИД програма. ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-122, 425204.

⁵⁵⁸ John Lewis Gaddis, *George F. Kennan: An American Life...*

⁵⁵⁹ ДАМСПРС, ПА, 1962, САД, ф-122, 431561.

⁵⁶⁰ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1962, Записник са састанка Колегијума ДСИП-а од 17.јануара 1962 (несрећена грађа, К-17/4).

умање затегнутост у односима са Западном Немачком, отворе врата сарадње са Француском, те онемогуће радикалније погоршање односа са Сједињеним Државама.⁵⁶¹ Покушај да се спорни амандман о укидању статуса најповлашћеније нације промени, те да Југославије трајно не изгуби америчко тржиште у свом привредном развоју, био је учињен дуготрајним напорима и преговорима представника обе владе.⁵⁶² На седници Колегијума ДСИП-а, октобра 1962, Марко Никезић је показао разумевање за Кенедијеву администрацију, коју је сматрао и даље прогресивном од „укупног бића конзервативног америчког друштва.“⁵⁶³ Подршку бољим југословенско-америчким односима пружио је Никезићев наследник, Вељко Мићуновић који је заједно са руководством ДСИП-а припремио платформу за превазилажење кризе између Београда и Вашингтона, што је 1963. изазвало сумње и отпоре југословенског партијског врха.

⁵⁶¹ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1962, Записник са састанка Колегијума ДСИП-а 24. јануара 1962 (Несрећена грађа, к-28/5); Записник са састанка Колегијума ДСИП-а одржаног 3. октобра 1962

⁵⁶² Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*, 120-152.

⁵⁶³ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1962, Записник са састанка Колегијума ДСИП-а, октобар 1962 (Несрећена грађа к-179).

4. У врху југословенске дипломатије. Марко Никезић и „сиповска“ концепција југословенске спољне политике (1962–1968).

Након што је скоро деценију радио као југословенски амбасадор, Марко Никезић је почетком 1960-их постао део ужег руководства ДСИП-а. Од јесени 1962. био је именован на место државног подсекретара за спољне послове, и тиме постао један од најближих сарадника Константина Коче Поповића. Блиска сарадња са К. Поповићем представљаће за М. Никезића својеврстан „менторски“ однос, који ће значајно утицати на његово професионално усавршавање, оријентацију на међународним и унутрашњим питањима, и што ће га на крају препоручити на челно место државног секретара за спољне послове 1965. године.⁵⁶⁴ Период Никезићевог „министровања“ (1965–1968) југословенски дипломата Владимир Велебит је оценио као „врхунац југословенске дипломатије“, а дугогодишњи сарадник Будимир Лончар сматрао је га је државним секретаром који је био „изузетан међу најбољима“.⁵⁶⁵ Своју улогу у врху југословенске спољне политике М. Никезић је лично доживео као реализацију „утврђене линије“ и деловање унутар задатих оквира, ван могућности појединцу да их значајно промени или заобиђе.⁵⁶⁶ Међутим, у истом периоду југословенски државно-партијски врх се често критички односио према раду ДСИП-а, оптужујући његово руководство за лошу организациону структуру, идеолошки слабу кадровску политику и заступање другачије спољнополитичке линије.

4.1. Марко Никезић и „сиповска концепција“: узроци партијске оптужнице 1963. године.

Оптужба југословенског партијског врха да се унутар ДСИП-а креира засебна тзв. „сиповска линија“ спољне политике била је необична у послератној историји Југославије. Истакнути чланови ДСИП-а били су махом чланови Партије, неретко део уходане партијске номенклатуре, којој је дипломатска служба била један од степеника у професионалној каријери. За све њих поштовање демократског централизма подразумевао се као обавезан лењинистички принцип спровођења партијске дисциплине. Ипак, идеал револуционарне

⁵⁶⁴ У својим сећањима, Будимир Лончар је Никезића представио као личност „јасних, чврстих опредељења, пристапе политике коју је поставио Коча Поповић. Никезић је Кочу увек звао 'шеф', били су блиски.“, *Tvrtko Jakovina, Budimir Lončar...*171.

⁵⁶⁵ Mira Šušar, *Vladimir Velebit- sojedok historije*, Zagreb 2001, 382;

⁵⁶⁶ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd, 1990, 311.

монолитне Партије није увек био у складу са резултатима динамичног послератног развоја земље, нарочито са процесом постсталинистичке демократизације и њеним различитим одјецима у друштву. Као никад пре у својој историји, СКЈ је током већег дела 60-их и почетком 70-их година више одавао утисак плуралне политичке организације, која је била у константној растрзаности између нових принципа у раду и старих схватања, него што је личила на предратну монолитну организацију професионалних револуционара. Легализација партијских фракција била је забрањена, и судбина Милована Ђиласа је у том смислу била поучна. Међутим, притајени друштвени плурализам југословенске либерализације покренуо је унутарпартијску дебату и припремао терен за значајне промене. Одлуке Брионског пленума подстакле су садржајнији реформски правац у југословенском друштву, иницирајући, између осталог, расправу о начину на који се креира југословенска спољна политика, врши њена професионализација и дефинише место у самоуправним односима југословенског друштва. Покушаји реформи унутар ДСИП-а десиће се на трагу постбрионских одлука и унутарпартијске поларизације, у којима је Марко Никезић био препознат као предводник „либералне“ партијске струје.

Од тренутка када је у међународним односима постала самосталан чинилац, социјалистичка Југославија је у заступању својих интереса унутар биполарних међународних односа, конституисала активну и особену ванблоковску спољнополитичку стратегију. Након 1948. године југословенски комунисти су сматрали изузетно важним елементом послератног идентитета, што су могли да истакну одлике специфичне југословенске револуције и независне спољне политике. Потрага за најбољом формулом заштите сопствених интереса безбедности у међународним односима упутила је југословенску спољну политику да пригрли вођење глобалне политике и оснажи унутарполитички контекст. У процесу прилагођавања таквим изазовима, југословенска дипломатија није била статична, већ је у извршењу амбициозних глобалних планова своје политике, радила на томе да постане више професионална и организована. Начин на који се југословенска спољна политика креирала одговарао је специфичностима југословенског политичког система, једнопартијском монополу комунистичке партије и ауторитарној власти Јосипа Броза Тита. Међутим, стална динамика промена у југословенском политичком систему, која је од 1948. изнедрила велики број демократских очекивања, указивала је на сложеност процеса доношења одлука и стални раскорак између прокламованих тежњи југословенске самоуправне „алтернативе“ и идеолошких основа старог бирократско-централистичког система. Љубљански програм из 1958. говорио је о могућностима, односно немогућностима система, сматрао је Никезић.⁵⁶⁷

У поређењу са државама које су практиковале сличан идеолошки и политички систем, Југославија је спољну политику креирала на идентичан начин. Сходно политичком монополу владајуће партије, све главне политичке одлуке биле су резултат рада највишег партијског органа Политбироа (Извршног комитета од 1952. у СКЈ, или Президијума КПСС од 1953. у КПСС). Најважнија спољнополитичка питања, као што је била нормализација односа с Совјетским Савезом или решавање Блискоисточне међународне кризе, била су дискутована и решавана управо на седницама најужег тела партије. Све одлуке партијског врха морале су се доследно спроводити у складу са принципима „демократског

⁵⁶⁷ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*....309.

централизма“, делујући обавезујуће за све партијске чланове који се налазе на одговорним позицијама у држави. Са положаја шефа партије и државе, Јосип Броз Тито био је кључна политичка фигура у Југославији, која је поседовала неоспорни ауторитет и моћ да утиче на све битне политичке одлуке у земљи, нарочито на питањима њене спољне политике. На свим партијским седницама Извршног комитета (од 1969. Извршни биро Председништва СКЈ) Тито је уводним излагањем припремао основне смернице за разговор, које су присутни у највећем броју случајева следили. Као председник Републике од 1953, Тито је стекао и формална овлашћења да руководи југословенском спољном политиком. Та улога била је потврђена у оба југословенска устава из 1963. и 1974. године. Према уставу из 1963, председник Републике је представљао земљу у иностранству (члан 215.), постављао и опозивао указом амбасадоре СФРЈ, примао акредитивна и опозивна писма код њега акредитованих страних дипломатских представника, те издавао исправе о ратификацији међународних уговора (члан 217).⁵⁶⁸ Уз помоћ великог међународног угледа из периода антифашистичке борбе, отпора Стаљину и лидерству у Покрету несврстаних земаља, Тито је преузимао на себе велики део директних контаката са најважнијим иностраним државницима, дипломатама, новинарима са којима је развио посебан стил „личне дипломатије“.⁵⁶⁹ Пред крај живота, у највишим међународним круговима Тита су сматрали „најуспешнијим живим европским државником“.⁵⁷⁰

Државни секретаријат за спољне послове (ДСИП) представљао је од 1953. године део реорганизоване југословенске савезне владе (Савезно извршно веће – СИВ), која је била формално задужена за вођење југословенске спољне политике. Посебним Законом о ДСИП-у 1963. године регулисани су прецизно надлежности секретаријата и његова организација.⁵⁷¹ Према општим одредбама закона, ДСИП је спроводио одлуке Савезне народне скупштине и смернице СИВ-а у спољној политици, вршио управне послове у области спољних односа Југославије са другим земљама и међународним организацијама, у области заштите интереса Југославије и њених грађана према иностранству. Надлежност ДСИП-а се заснивала, између осталог, на дипломатском и политичком заступању Југославије према иностранству, учествовању у припремама за закључење међународних уговора, пружању смерница и инструкција југословенским дипломатским и конзуларним представништвима. Државног секретара за спољне послове именовано је СИВ, и његова одговорност била је усмерена на извршавање послова који су били у надлежности секретаријата. Годишње извештаје о раду, државни секретар је подносио СИВ-у и Савезној скупштини. Све управе, установе и организације у Југославији, које су природом посла имале овлашћење да учествују у међународним токовима, биле су у обавези да сарађују са ДСИП-ом, нарочито приликом вођења преговора са институцијама страних држава или међународним организацијама, приликом слања делегација у иностранство, учлањивања у међународне организације или приликом израде елабората и слања извештаја међународним организацијама. Унутрашња организација и рад ДСИП-а били су прописани посебном Уредбом СИВ-а. У оквиру

⁵⁶⁸ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd, 1963, 47.

⁵⁶⁹ Више у: Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, Beograd, 2011.

⁵⁷⁰ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar...291*.

⁵⁷¹ АЈ, 837, КПР, II-5-с-2/128, Тезе за Закон о Државном секретаријату за иностране послове и тезе за Уредбу о организацији, функционисању ДСИП-а.

Секретаријата налазила се и партијска организација СКЈ, са посебно устоличеним секретаром, која је пратила и организовала рад комуниста у установи.⁵⁷²

Широко постављени задаци југословенске спољне политике на међународној сцени захтевали су стварање професионалног и ефикасног апарата ДСИП-а. Са почетком реформи југословенске државне бирократије током 1950-их година, тежило се смањивању преобимног државног апарата и већој ефикасности свих њених различитих инстанци. Унутрашња организација ДСИП-а прилагођавала се захтевима југословенске спољне политике. Била је разграната и обимна. У оквиру унутрашње организације постојало је десет посебних одељења ДСИП-а: регионална (политичка) одељења, за међународне организације, аналитичко, за штампу и информације, конзуларно, протокол, персонално, опште, финансијско и одељење безбедности. Регионална (политичка) одељења имала су задатак да прате и анализирају унутрашњеполитички, економски и друштвени развитак одређеног региона, њихову спољну политику и односе са Југославијом.⁵⁷³ Начелник сваког региона координисао је рад са југословенским представништима у земљама одређеног региона, спроводећи генералну политику коју је прихватило руководство. Редовно присуство начелника сваког региона на седницама Колегијума ДСИП-а доприносило је употпуњавању знања о спољнополитичким проблемима одређене земље или региона за који су били надлежни, и помагало дефинисању потребне југословенске акције и стратегије. Почетком 1960-их у ДСИП-у је био конституисан засебан Кабинет државног секретара за спољне послове у циљу пружања оперативне помоћи државном секретару у обављању текућих послова, припремању састанака Колегијума и сређивању обимног материјала.⁵⁷⁴

Седнице Колегијума ДСИП-а биле су завршно место у организационој структури где су се уз председавање државног секретара (или подсекретара) дискутовала и решавала основна питања југословенске спољне политике. Састанци Колегијума одржавали су се најмање једном недељно са посебном актуелном темом и увек сталним бројем обавезних чланова.⁵⁷⁵ Мирко Тепавац је окарактерисао Колегијум ДСИП-а као мали „институт за међународне односе“ и најбољи део савезне администрације.⁵⁷⁶ Готове анализе и решења ДСИП-а била су прослеђивана свим релевантним државним и партијским установама, и на тај начин постајала су интегрални део процеса склапања мозаика југословенске спољне политике. У експозеу пред посланицима Савезне скупштине, државни секретар је имао обавезу да редовно информише посланике о задацима и циљевима југословенске спољне политике, а неретко је присуствовао и седницама Спољнополитичког одбора Савезне скупштине.⁵⁷⁷ Осим тога, у својству државног секретара за спољне послове, Марко Никезић је

⁵⁷² Исто.

⁵⁷³ Исто.

⁵⁷⁴ Исто.

⁵⁷⁵ Колегијум ДСИП су чинили: Државни секретар за спољне послове, Државни подсекретар за политичка питања, Државни подсекретар – генерални секретар, помоћник државног секретара (шеф координационе службе), помоћних ДС (шеф економске службе), петорица начелника регионалних одељења, начелник аналитичког одељења, начелник Одељења за међународне организације и начелник ОДИНП-а. Састанцима је присуствовао и секретар организације СКЈ у ДСИП. Исто.

⁵⁷⁶ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac: sećanja i komentari*, Beograd, 1998, 59.

⁵⁷⁷ Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије*, Београд, 1955, 93-94.

по позиву присуствовао седницама најужег партијског врха, посвећеним међународним питањима, где је образлагао ставове ДСИП-а и учествовао у дискусији. Основни партијски програм СКЈ и одлуке највишег партијског руководства били су главни политички оријентир у коме се кретало креирање стратегије југословенске спољне политике унутар ДСИП-а. Међутим, сиповске анализе међународних догађаја, обимни извештаји о појединим државама, међународним организацијама, билатералним односима, или нацртима говора званичних Титових наступа, биле су лишене превелике идеолошке садржине и непосредних партијских задатака. То је био један од разлога што је временом Партија инсистирала на чвршћој повезаности партијске организације у ДСИП-у, заједно са имплементирањем обавештајне службе, која је често била коришћена као средство контроле дипломатске службе. Да је постојала разлика између ставова званичних партијских форума и руководства ДСИП-а, учавали су инострани дипломатски представници у Југославији.⁵⁷⁸

У процесу доношења одлука, државни секретар за спољне послове био је део извршног органа савезне владе. Његово именовање било је спровођено након консултација у партијском врху: Тито му је морао бити наклоњен, а поштовали су се међурејублички договори о најбољем кандидату по принципу „рејубличког кључа“.⁵⁷⁹ Марко Никезић и Будимир Лончар били су једини државни секретари који су бирани непосредно из саме институције ДСИП-а. Већина осталих долазила је из партијског апарата, или у случају Коче Поповића, из Генералштаба ЈНА. Са наглашеном улогом у вођењу југословенске спољне политике, Јосип Броз Тито је имао непосредну сарадњу са државним секретаром, са којим је вршио консултације, учествовао у званичним разговорима са иностраним представницима или се ослањао на анализе које су биле припремане у ДСИП-у. У својим сећањима, Мирко Тепавец је напомињао да је Тито ретко „доносио одлуке без мишљења СИП-а“.⁵⁸⁰ Међутим, неслагања су била честа, што интерно, што на званичним партијским састанцима. У време Суецке кризе, Тито је путем телеграма замерио тадашњем државном секретару Кочи Поповићу његову изјаву медијима у Њујорку, захтевајући да она буде резултат више заједничких напора: совјетске, египатске делегације.⁵⁸¹ Марко Никезић је изражавао јасне резерве према одлуци да се прекину дипломатски односи са Израелом 1967, а Тито је исте године оспоравао његова гледишта у политици према Кини. Коначно, у склопу нове „идеолошке офанзиве“ након 21. седнице Председништва СКЈ, у пролеће 1972, биле су критиковане спољнополитичке концепције ССИП-а и државног секретара Мирка Тепавца.⁵⁸² Државни секретари за спољне послове су знали да наступају критички према неким елементима званичне политике, као што је био случај непосредно након совјетске војне интервенције у Чехословачкој. Титова ауторитарна власт односила је коначну превагу, иако су југословенске дипломате препознавале идентичан проблем у француској спољној политици у време председниковања

⁵⁷⁸ Први секретар америчке амбасаде у Београду је информисао Вашингтон, марта 1958, како постаје нејасност у различитим порукама југословенског државног врха. Тито наступа радикално против НАТО-а, док југословенски дипломатски представници у Лондону и Вашингтону позивају на попуштање тензија Истока и Запада. FRUS, 1958-1960, Eastern Europe; Finland; Greece; turkey, Volume X, part 2, doc

⁵⁷⁹ Принцип рејубличког кључа гарантовао је паритет у постављењима на савезне функције међу рејубликама. После уставних амандмана постао је изражен.

⁵⁸⁰ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac: sećanja i komentari*....59.

⁵⁸¹ Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*...161

⁵⁸² Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar*....252-253.

Шарла де Гола.⁵⁸³ Покушај умањивања улоге Државног секретара за спољне послове стварао је осећај немоћи и фрустрираности.⁵⁸⁴ Важне спољнополитичке одлуке знале су да буду донесене заобилажењем мишљења ДСИП-а или државног секретара, што је доводило до неугодних ситуација пред страним дипломатским представницима.⁵⁸⁵ На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 11. јуна 1967, поводом кризе на Блиском истоку, Крсте Црвенковски је замерио партијском врху неприсуство Марка Никезића састанку на коме се одлучивало о одласку Тита у Совјетски Савез, чиме се, по његовом мишљењу, наставио процес „деградирања“ ДСИП-а и државног секретара. Он је чак напоменуо да је била спречена идеја да се „министар спољних послова“ одстрани из владе, те да наведени пример поставља Никезића у „ранг чиновника“, а не државног секретара за спољне послове.⁵⁸⁶

Југословенска спољна политика била је најснажније персонификована кроз личност Јосипа Броза Тита. Многобројни страни дипломатски представници, државници или новинари често су користили Титову реч као најснажнију потврду југословенског спољнополитичког опредељења. Британске дипломате су сматрале да је Тито био сам себи довољан министар спољних послова Југославије.⁵⁸⁷ Особености Титове „личне дипломатије“ биле су производ његовог државничког умећа, ауторитарног положаја и одлика југословенског политичког система.⁵⁸⁸ Положај врховног арбитра у држави и партији Титу је омогућавао коришћење формалне и неформалне моћи, којом је утицао на процесе доношења одлука везаних за југословенску спољну политику, упркос постојању формалних надлежности југословенских институција. Одлике Титове „самит дипломатије“ интензивирале су број контаката југословенског председника са страним државницима и дипломатама, омогућавајући на тај начин много непосреднији начин заступања југословенских интереса кроз ауторитет једне личности. Такав положај себи су осигурали совјетски лидери, Никита Хрушчов и Леонид Брежњев, који су кроз активније ангажовање у спољној политици видели корисно „бекство“ од унутарполитичких проблема.⁵⁸⁹ Историчар Роберт Нибур је глобалне амбиције југословенске спољне политике у Трећем свету тумачио, између осталог, намером да се уз помоћ „спољнополитичких победа“ компензују „унутрашњи неуспеси.“⁵⁹⁰ Слика о Југославији која има контакте са свим државама света, спроводи политику мира и настоји да буде у току са кључним проблемима међународних односа, неизоставно је осигуравала додатни легитимитет партији на власти. Међутим, контакти страних дипломатских представника са југословенским званичницима, често су

⁵⁸³ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара, 1964, Записник са колегијума ДСИП-а код заменика државног секретара Марка Никезића, 27.4.1964 (Несрећена грађа).

⁵⁸⁴ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar...* 132.

⁵⁸⁵ Тито је на Београдској конференцији несврстаних одлучио да свом говору придода разумевање за совјетске нуклеране тестове, без консултације са ДСИП-ом, који је учествовао у изради нацрта говора.

⁵⁸⁶ АЈ, 507, СКЈ, III/128, Ауторизоване стенографске белешке са 5. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 11. јуна 1967.

⁵⁸⁷ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012, 405.

⁵⁸⁸ Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin, 2005, 257-365.

⁵⁸⁹ Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire...*204-205.

⁵⁹⁰ Robert Niebuhr, "Nonalignment as Yugoslavia's Answer to Bloc Politics", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, 2011/1, 159.

указивали на постојање сложене структуре југословенске спољне политике, која се није ослањала искључиво на Титов ауторитет. Дипломате Западне Немачке су средином 1964. године издвајале Марка Никезића као саговорника „потпуно западног хабитуса“ са којим се може успоставити отворена сарадња, и започети решавање проблема у југословенско-немачким односима.⁵⁹¹ То је био један од разлога због чега западнонемачке дипломате није бринула радикална реторика југословенског председника, јер су увиђали да је последица другачије атмосфере између Бона и Београда резултат, између осталог, одмеренијих ставова државног секретара Марка Никезића.⁵⁹² Извештаји западних дипломата 1967. описивали су Никезића као „самосталну мислећу главу“ која се издвајала стручношћу и отвореношћу.⁵⁹³ Са друге стране, совјетске дипломате су тврдили да постоји разлика између ставова ДСИП-а и председника Тита, те да југословенске дипломате онемогућавају развој југословенско-совјетских односа.⁵⁹⁴

На почетку 1960-их година, проблем диференцијације унутар СКЈ постајао је све наглашенији, са немогућношћу југословенског политичког система да у сложеном југословенском друштву пронађе најделотворнија решења за многобројне унутрашње проблеме.⁵⁹⁵ Упркос предузетим реформама, озбиљне економске потешкоће социјалистичке Југославије 1961/62 године сведочиле су о хроничним слабостима неефикасних савезних институција, немогућности да се помире идеје планске привреде и тржишта, те најбоље усклади неравномеран економски развој југословенских региона у друштву које је тежило социјалној једнакости свих својих чланова. У потрази за решењима и детектовању слабости, обновљене дебате унутар партије кристализовале су двојака гледишта (либералнија и конзервативнија), оба утемељена на вредностима тековина послератне југословенске револуције. Очекивања реформских југословенских (либералних) комуниста да је „дестаљинистичка“ трансформација, у периоду сукоба са Информбироом 1949–1953, произвела јасне смернице о темељним вредностима југословенског демократског социјализма (умањена моћ државе и нови тип партије) била су суочена са конзервативним гледиштима (монолитна партија на челу централистичке државе), која су у „либералним“ променама видела, између осталог, увећане могућности дезинтеграције државе и партије. Извештаји америчке ЦИА о Југославији 1961. уочавали су постојање „генерацијског јаза“ у СКЈ, предратних и послератних комуниста, као и различитост интереса републичких партијских руководства.⁵⁹⁶ Изникли партијски и економски плурализам у југословенском друштву стављао је на пробу програмска начела СКЈ да су сва уска догматска схватања непожељна јер „не воде или не желе да воде рачуна о томе да се свет креће и развија“.⁵⁹⁷ Партијска оптужница 1963. године да у југословенској спољној политици постоје две концепције – партијска и сиповска, била је изненађујућа, али се наслањала на главни ток унутарпартијске дебате.

⁵⁹¹ Dušan Nečak, *Ostpolitik Willyja Brandta i Jugoslavija (1963-1969)*, Zagreb, 2015, 112.

⁵⁹² Исто. 117.

⁵⁹³ Исто. 130.

⁵⁹⁴ Петар Жарковић, „Сиповска концепција југословенске спољне политике: ДСИП у центру унутарпартијских спорења“, *Токови историје* 1/2017, 97-121.

⁵⁹⁵ Љубодраг Димић, *Историја српске државности 3 – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 370-378.

⁵⁹⁶ *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, Beograd, 2009, 205-222.

⁵⁹⁷ *Program SKJ*, Beograd, 1980.

Притисак на ДСИП и његове челне људе (Коча Поповић, Марко Никезић, Вељко Мићуновић) зауздавао је демократску еволуцију југословенског система, и његову жељу да се што принципијелније дистанцира од совјетског модела развоја.

Упозорења југословенског партијског врха да у извршавању зацртане партијске линије све више слаби дисциплина и јединство југословенских комуниста постала су крајем 1950-их чест израз немоћи СКЈ да се прилагоди променама које је сама иницирала у југословенском друштву. Изворне идеје либерализације југословенског социјализма, скројене на Шестом конгресу 1952, које су, пре свега, подржале другачију визију социјалистичког развика и улоге Партије на власти, постале су за многе водеће комунисте, па и самог Тита, упитне у судару са многобројним унутрашњим проблемима. Штрајк словеначких рудара у Трбовљу (1958) и неусаглашени ставови савезне администрације око изласка из привредне кризе (1962) били су догађаји који су партијским конзервативцима потврђивали раније стрепње да реформама „демобилисана“ Партија суштински угрожава све „тековине револуције“, а самим тим и судбину читаве државе. Проблеми привредног или политичког система се нису толико постављали у периоду од 1958. до 1962. пред највишим партијским форумима, колико забринутост над недостацима монолитности, идеолошке хомогености или пасивности партијског чланства. Како је Александар Ранковић објаснио на седници ИК 1958, Партија је била дужна да усмерава дискусије, рашчишћава ставове и принуди комунисте да се у свим институцијама залажу за спровођење ставова са врха.⁵⁹⁸ Југословенски комунисти су тако водили двоструку борбу – спољнополитичку одбраном од оптужби за „ревизионизам“ у радничком покрету и унутарполитичку против „деструктивног ревизионизма“ који угрожава тековине револуције и јединство државе.⁵⁹⁹

Увећана позорност југословенског партијског врха на појаве отпора и непослушности унутар СК рефлектовала се на све државне институције, укључујући и ДСИП. У духу писама ИК ЦК СКЈ из 1958. и 1962, која су налагала будност, заштравање дисциплине и монолитног јединства свих комуниста, начин рада ДСИП-а био је под упитником партијских органа. Постојало је опште уверење да су југословенске дипломате склоне идеолошком застрањивању, да не воде рачуна о примарним циљевима партијског програма, те да њихова изложеност иностраном утицају, због природе посла којим се баве, оставља негативне политичке последице.⁶⁰⁰ У складу са одлуком Четвртог пленума ЦК СКЈ почетком 1958. године о успостављању строже партијске контроле, у ДСИП-у је формиран партијски комитет Савеза комуниста са намером да се у односу на специфичност задатака Државног секретаријата појача рад на идеолошко-политичком васпитавању његових чланова и исправе бројне уочене неправилности. Први извештаји о раду партијског комитета у ДСИП-у, средином 1958, истакли су неколико важних проблема унутар установе: негативно понашање комуниста у иностранству, слаба кадровска политика и пропусти у идеолошко-политичком раду.⁶⁰¹ Међутим, новоуспостављена партијска организација тешко се прилагођавала већ уходаном механизму рада унутар ДСИП-а, наилазећи на тихи отпор од стране руководства,

⁵⁹⁸ АЈ, 507, СКЈ, III/75, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 6. фебруар 1958. у Београду

⁵⁹⁹ АЈ, 507, АЦК СКЈ, III/88, Стенографске белешке са Проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 14–16. марта 1962

⁶⁰⁰ АЈ, 507, АЦК СКЈ, V, K-XI/17, Забелешка са састанка комитета организације СКЈ у ДСИП-у, 30.9.1958.

⁶⁰¹ Исто.

са државним секретаром Кочом Поповићем на челу. То је допринело да Организационо-политички секретаријат ЦК СКЈ, задужен да прати спровођење партијских одлука у СК и врши кадровску политику, изгради негативну слику о ДСИП-у, као установи која хронично показује организационе и идеолошке мањкавости.

На челу Организационо-политичког секретаријата налазио се Александар Ранковић. Све до свог политичког пада 1966, Ранковић је репрезентовао конзистентну конзервативну опцију унутар СКЈ, која се није слагала са претераним демократским преобликовањем југословенског социјализма. Према конзервативном партијском стајалишту, изворни модел централизоване Партије био је основни предуслов несметаног социјалистичког развоја и чврсти гарант јединства земље. Ранковић је припадао најужем кругу партијског врха, препознат као способан оперативац, доказан у борби против унутрашњих непријатеља свих боја.⁶⁰² Иако се клонио идеолошких расправа, на седницама Извршног комитета наступао је као кључни реализатор „партијске линије“, противан радикалним реформским решењима. Био је међу првима који се није слагао са променом имена Партије (СКЈ), те генералним правцем развоја након Шестог конгреса КПЈ. Ранковић је сматрао да су инициране промене 1950-их у Југославији утицале на појаве „несналажења, лутања и дезорганизације“.⁶⁰³ Све учесталији примери неслагања унутар савезних институција, који су постали уобичајани феномени југословенског унутрашњег развоја, били су, по Ранковићу, недопустиви и искључиво виђени као последице недостатка „партиско-политичког становишта“.⁶⁰⁴ Партијски конзервативци у својој визији стабилне југословенске државе изражавали су скепсу према пуној реализацији идеје самоуправљања, нарочито ако би она онемогућавала Партију да својим ауторитетом константно усмерава ставове комуниста на свим одговорним државним позицијама. „Политика се не може водити на шест места, већ само на једном“, упозоравао је Ранковић.⁶⁰⁵ Чврста централизација Партије сузбијала је тенденције да се политика формулише изван партијских форума, и истичу посебни захтеви за уважавањем „специфичности“ делокруга рада, као у случају ДСИП-а. Руководство ДСИП-а осећало је различите методе притиска на свој рад, које су долазиле углавном од стране формалне и неформалне моћи А. Ранковића – улоге партијског комитета и обавештајне службе унутар ДСИП-а.

Почетком 1960-их година ДСИП је био од стране Партије критикован као установа у којој се толеришу „опортунистичка“ и „либерална“ схватања. На седници Организационо политичког секретаријата, 16. јуна 1960. године, на којој се уз присуство А. Ранковића расправљало о организацији СК у савезним институцијама, упућене су искључиво критике на рачун рада ДСИП-а и његовог руководства. Сумирајући извештај Предрага Ајтића, представника СК у ДСИП-у, као сувише „улепшан“ и „идеализирајући“, чланови Секретаријата су били сложни у оцени да постоје озбиљни организациони пропусти у раду

⁶⁰² Бојан Димитријевић, *Ранковић: Други Човек*, Београд 2020, 240-263; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi...* 481-486.

⁶⁰³ АЈ, 507, СКЈ, Ш/75, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 6. фебруар 1958.у Београду

⁶⁰⁴ Исто.

⁶⁰⁵ Исто.

установе и поред чињенице да у „руководству ДСИП-а има неколико чланова ЦК СКЈ“.⁶⁰⁶ Секретаријат Партије био је незадовољан чињеницом да успостављање партијског комитета у ДСИП-у 1958. године није пружило резултате какви су били очекивани, понајвише због слабе сарадње комитета и руководства ДСИП-а. Метод рада установе био је незадовољавајући. Слаба кадровска политика допринела је да се у ДСИП-у пронађу „проблематични људи“ и да се не уваже претходне препоруке Партије о ротацији југословенских дипломата на друге државне функције, како би се спречило њихово превелико излагање проблематичним идеолошким утицајима у иностранству. „Многи су примани само зато што знају језик, а без озбиљних политичких квалитета“, јасно је било назначено на седници.⁶⁰⁷ Резултати лоше кадровске политике у ДСИП-у нису изградили пожељни „лик комунисте“, а сама установа постала је највеће упориште „малограђанштине“. Упоредо са организационим проблемима, нарочито је био истакнут проблем „толерисања различитих мишљења“ унутар ДСИП-а у односу на спољнополитичку активност југословенске владе. Следствено томе, Секретаријат је сматрао да је основни задатак партијске организације да у сарадњи са руководством ДСИП-а договори конкретне мере како би се обезбедило „јединствено тумачење наших конкретних акција у спољној политици“.⁶⁰⁸ Била је то прва назнака обриси „партијске оптужнице“ из 1963. године.

Оштрица партијске критике према ДСИП-у била је поновљена две године потом, али овог пута у заостреној атмосфери после седнице ИК ЦК СКЈ, марта 1962, када је заузет став да се подржи тврд партијски курс у земљи. Садржина априлског писма ИК ЦК СКЈ и мајског Титовог говора у Сплиту носила је идентичну замисао да у сусрету решавања југословенских унутрашњих тешкоћа подстакне ревалоризацију напуштених „револуционарних“ принципа СКЈ. Замишљене идеје децентрализације и демократизације биле су за тадашњи преовлађујући део партијског врха претворене у своју супротност. Деформације су морале бити уклоњене, а партијско чланство спремно да прихвати „централизацију свести“ како би се промовисала искључиво она партијска линија која је била прихваћена на највишем партијском форуму.⁶⁰⁹ Нови „револуционарни“ курс СКЈ, који је био потврђен на Четвртом пленуму ЦК СКЈ, јула 1962, морао се промовисати на свим партијским састанцима, од највиших републичких комитета до најнижих локалних. У складу са таквим одлукама у ЦК СКЈ, одржан је састанак између Секретаријата Комитета СК и руководства ДСИП, како би се, речима Александра Ранковића, решили неки проблеми у вези спровођења писма ИК, о чему је ЦК обавестио Комитет СКЈ у ДСИП.⁶¹⁰ Дискусија на састанку је још једном показала да нису отклоњене претходно уочене „деформације“ у раду ДСИП-а, те да постоји и даље „либерални и опортунистички однос“ његовог руководства. Овог пута критици се придружио Ранко Зеџ, шеф Координационог одељења у ДСИП-у, који је у свом излагању истакао проблем „неизвршавања политичког задатака ДСИП“.⁶¹¹ Колегијуму ДСИП-а било

⁶⁰⁶ АЈ, 507, АЦК СКЈ, V, X-XV/10, Записник са седнице Организационо-политичког секретаријата ЦК СКЈ 16. јуна 1960.

⁶⁰⁷ Исто.

⁶⁰⁸ Исто.

⁶⁰⁹ АЈ, 507, АЦК СКЈ, III/88, Стенографске белешке са Проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 14-16. марта 1962

⁶¹⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, V, K-XVIII/2а, Записник са састанка у ЦК СКЈ са Секретаријатом Комитета СК и руководством ДСИП-а, 4. мај 1962. године.

⁶¹¹ Исто.

је замерено да слабо „рашчишћава политичке ставове“ и олако прихвата различита политичка гледишта, која се често манифестују кроз критику неких праваца југословенске спољне политике. „Има разних мишљења да је наша ванблоковска политика предимензионирана, да је наш интерес за Европу премален, али то се не рашчишћава“, сматрао је Ранко Зеџ. Састанак је окончао Александар Ранковић тврдњом да се не ради ни о каквој конспирацији, притом захтевајући да се спроведу све оне потребне мере како би се исправиле уочене грешке „које данас бацају и друго светло на људе у тој установи и на саму установу, и то у негативном смислу“.⁶¹² Руководство ДСИП-а било је дужно да спроведе борбу против „нездравих појава“, да спроводи кадровску политику која је у државном интересу, прихвати све службе унутар куће (самим тим и Координационо одељење) и ради на изграђивању јединственог погледа. „Дисциплина важи за све подједнако и ко се ње не придржава ту су партијске и друге мере“, упозорио је А. Ранковић на крају састанка.

Начин рада унутар ДСИП-а био је успостављен непосредно под утицајем К. Поповића и његовим инсистирањем за строгом професионализацијом југословенске дипломатије.⁶¹³ Основни принципи југословенске спољне политике омогућавали су да се кроз идеју мирољубиве коегзистенције и доследне несврстаности на другачији начин испољава тумачење међународне политике, лишено крутих, шематских идеолошких погледа, који су више били својствени совјетском систему.⁶¹⁴ Са положаја првог човека ДСИП-а, Коча Поповић је избегавао превелико учешће у партијским идеолошким дебатама, иако је био наклоњенији демократским формама југословенског социјализма.⁶¹⁵ Међутим, стратешки циљеви југословенске спољне политике у међународним односима, нарочито они који су тежили популарисању „прогресивног курса“ међу социјалстичким државама, омогућили су Поповићу да своја унутарполитичка неслагања изражава на другачији начин, дистанцом према Источном блоку и одбрани аутономије ДСИП-а. На поменутом састанку у ЦК СКЈ 1962. Поповић је прихватио поједине критичке замерке комитета, али је напоменуо да их „не треба апсолутизовати“.⁶¹⁶ Нарочито је нагласио да разлике у ставовима унутар ДСИП-а постоје и да је „питање докле те разлике иду и да ли је то постао такав проблем“.⁶¹⁷ Нису сви чланови ДСИП-а сматрали да је отпор Коче Поповића притисцима изван „куће“ био довољан.⁶¹⁸ Владимир Велебит му је замерао превелику пасивност, док је један од његових најближих сарадника, Будимир Лончар, уочавао Кочину „фрустрираност“ у немогућности да се самосталније постави у државној и партијској структури.⁶¹⁹ Ипак, његов углед и утицај у земљи и свету били су неспорни. Подозрење партијског апарата према раду ДСИП-а опстајало је у читавом периоду мандата К. Поповића, да би се наставило у време Марка Никезића и Мирка Тепавца. Проблем унутрашње организације ДСИП-а није толико

⁶¹² Исто.

⁶¹³ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar...*129.

⁶¹⁴ Исто.

⁶¹⁵ Милован Ђилас истиче да се пред његов пад Коча Поповић слагао са многим његовим гледиштима, али није желео да се супроставља Партији. Momčilo Đorgović, *Đilas: Vernik i jeretik*, Beograd, 1989, 44.

⁶¹⁶ АЈ, 507, АЦКСКЈ, V, К-ХVIII/2а, Записник са састанка у ЦК СКЈ са Секретаријатом Комитета СК и руководством ДСИП-а, 4. мај 1962. године.

⁶¹⁷ Исто.

⁶¹⁸ „Кућа“ као колоквијалан појам за ДСИП којим су се неформално служили запослени.

⁶¹⁹ M.Šušar, *Vladimir Velebit- svjedok historije...*378.; Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar...*132

алармирао партијски врх, колико повремен недостатак сагласности око разраде спољнополитичке стратегије. Однос према Совјетском Савезу демонстрирао је такве разлике, у времену када су оне опредељивале правац развоја југословенског друштва током 1960-их година.

Случај југословенског амбасадора у Бугарској Предрага Ајтића био је одлучујући у коначном уобличавању партијске оптужнице против ДСИП-а. Посредством пријаве саветника југословенске амбасаде у Софији, Ицка Миљковића (шефа обавештајне службе Амбасаде), у Београд су биле упућене информације о негативним ставовима амбасадора Ајтића поводом посете високе југословенске делегације Москви, децембра 1962. На основу достављене пријаве формирана је Контролна комисија СКЈ, која је у периоду од 4. до 16. априла, спровела истрагу над Ајтићем. После саслушавања сведока и прикупљања неопходних информација, партијска комисија је утврдила да је југословенски амбасадор показао „резерве и неслагања најкрупнијег карактера према спољној и унутрашњој политици СКЈ“; да је сејао неповерење и резерве према руководиоцима и унутрашњој политици и негативно приказивао стање у земљи, те да је Ајтић приликом истраге показивао „неодговорност и несамокритичност.“⁶²⁰ Од свих прикупљених детаља наводних Ајтићевих инкриминишућих изјава, највише су погађали они који су били упућени Титу и Ранковићу: „Ако нас је Тито био раније продао за 25% Русима, сад нас је продао за свих 75%“; „ја се исписујем из Ранковићеве партије“.⁶²¹ Коначна одлука партијске комисије била је да се Ајтићев случај не прикаже као изолован инцидент, већ као директна последица вишегодишње „нездраве атмосфере“ у ДСИП-у. То је допринело да се по први пут на седници највишег партијског тела, Извршног комитета, 23. априла 1963, проговори о постојању различитих концепција југословенске спољне политике и изврши најоштрија критика рада ДСИП-а и његовог руководства.

Оптужба за постојање „сиповске линије“ била је Титова. Крунски доказ био је однос према Совјетском Савезу и комунистичким партијама. Тито је јасно исказао на седници ИК да долазе до изражаја две концепције у југословенској спољној политици: једна у ДСИП-у, а друга у Централном комитету. Такво стање, по његовом мишљењу, било је „нездраво“ и доводило га је у тежак положај као шефа државе „јер све више осећа да се његови ставови не спроводе доследно у живот и он на то више не може мирно гледати“.⁶²² Главне тезе Титове критике биле су разрађиване од стране преосталих чланова ИК, по сличном обрасцу као и на седници ИК из марта 1962. Сви чланови који су здушно поздравили чврст дисциплинован курс контроле, забрана и идеолошке чистоте током 1962. стали су иза Титових ставова. Већина присутних пружила је недвосмислену подршку новој нормализацији односа са Совјетским Савезом, указујући на позитивне промене совјетске политике и потребу заједничког супротстављања кинеском догматизму. Једини који је уз Тита директно напао рад ДСИП-а био је Александар Ранковић. Он је поновио Титов став да је случај амбасадора Ајтића „продукт остатка једне вишегодишње нездраве атмосфере у ДСИП“ и да се „сиповска линија“

⁶²⁰ Изјава иза које је Ајтић чврсто стајао у Софији била је да би напустио СКЈ ако би Југославија ушла у Варшавски пакт. ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, кутија 67, Писмо Предрага Ајтића, мај 1963; Dušan Škrebić, *Кошћ Роровић. Duboka ljudska tajna*, Београд, 2012, 193.

⁶²¹ АЈ, 507, АЦК СКЈ, III/97, Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, одржане 23. априла 1963

⁶²² Исто.

најбоље приказивала кроз пружање отпора према односима са Совјетским Савезом, али и благонаклоним односом према америчкој политици („у нашој политици према Америци могли смо да будемо много офанзивнији“). Александар Ранковић је на седници ИК приложио као доказ „различитог гледања на спољнополитичка питања“ састанак Колегијума ДСИП-а на коме су учествовали В. Мићуновић и М. Никезић, где су дошли до изражаја „збуњујући ставови“ у односу на развој југословенско-америчких односа. Као важан разлог таквог негативног постављања у односу на државну политику, Ранковић је поновио већ добро знане партијске предрасуде о раду југословенских дипломата, истакваши да у ДСИП-у раде људи који су по 10-15 година у дипломатији (Поповић и Никезић управо више од 10), одвојени од југословенске стварности и присутни у другачијим сферама. Намера да се организација СК устали унутар ДСИП-а била је, према Ранковићу, дочекана непартијским приступом и увредљивим паролама о увођењу „радничко-сељачке дипломатије.“⁶²³

Седница Извршног комитета ЦК СКЈ, априла 1963, осудила је „сиповску линију“ као непожељан паралелизам у вођењу југословенске спољне политике и упутила на јулски партијски пленум основне смернице нове политике према Совјетском Савезу и радничком покрету. Међутим, партијска седница није протекла у потпуној демонстрацији јединства, што је изазвало незадовољство Тита и Ранковића. За разлику од осталих чланова ИК ЦК СКЈ, Кардељ није сматрао да је „шаренило“ југословенске спољне политике толико да је потребна посебна драматизација. Не одричући значај новог таласа „дестаљинизације“ у Совјетском Савезу, Кардељ је јасно нагласио да има личне резерве према неким одликама совјетске спољне политике. Економска интеграција кроз СЕВ била је, по Кардељевом мишљењу, совјетски великодржавни интерес, и југословенска политика је морала да се бори против совјетских тенденција да се Југославија изолује као међународни фактор.⁶²⁴ Међутим, лична резервисаност Кардеља према совјетској политици није могла да поремети основни тон седнице, као што је учинило неприхватање основне партијске критике на рачун ДСИП-а од стране његове водеће личности Коче Поповића. Једна од основних одлика партијске дисциплине било је прихватање чина самокритике, чиме се доказивала непогрешивост Партије и њен неоспорни ауторитет. Ипак, у свом кратком наступу на седници, К. Поповић се одлучио на опонирање главних теза критике, нарочито оних које су биле изречене од стране Тита и Ранковића. На самом почетку свог излагања, Поповић је одбацио критику да постоји било каква „сиповска концепција“, али је напоменуо да ДСИП свакако јесте „посебна установа“.⁶²⁵ Докази који су били предочени о Предрагу Ајтићу нису били довољно репрезентативни да би се могао градити случај против ДСИП-а, док је Ранковићева критика о постојању деформација и слабом држању сиповских кадрова била од стране Поповића оцењена као „оштра“, те да је било погрешно „закључити да су те деформације таквих размера“. На крају свог излагања, Коча Поповић се осврнуо и на Титове оцене о ДСИП-у, сматрајући их „претешким“ и са којима се он лично не слаже, али ако врх Партије одлучи другачије, он ће их прихватити дисциплиновано као комуниста.⁶²⁶

⁶²³ Исто.

⁶²⁴ Исто.

⁶²⁵ Исто.

⁶²⁶ Исто.

Покушај Поповићевог дистанцирања од главних критичких замерки партијског врха на седници ИК, још више је распламсао незадовољство према начину рада и држања југословенског шефа дипломатије. Кочино излагање је било од стране Тита оцењено као упрошћено и некритичко, а његов рад унутар ДСИП-а као „млак“, јер се крупни проблеми не увиђају. Проблем недостатка „добрих комуниста“ у ДСИП-у био је за Тита кључан. У том смислу, он је још једном навео пример седнице Колегијума ДСИП-а на којој се расправљало о југословенско-америчким односима и која је била поменута од стране А. Ранковића као важан доказ супротних спољнополитичких гледишта. Критика је била упућена директно на рачун Вељка Мићуновића, а нарочито Марка Никезића, чији говор је Тита толико „запрепастио“ својом супротношћу са државном политиком. По Титовом мишљењу, то су били јасно негативни примери људи „који не могу бити руководиоци и одређивати линију и смернице наше спољне политике“.⁶²⁷ Унутар ДСИП-а морао је владати „партијски однос“, а сви који нису били спремни да следе прихваћену политику морали су бити склоњени са својих позиција, упозоравао је Тито.⁶²⁸

Препознавање „сиповске линије“ као посебног концепта југословенске спољне политике од стране партијског врха 1963. године више је указивало на постојање озбиљних унутарпартијских престојавања него тежњи ДСИП-а да води паралелну политику са врхом СКЈ. Аргументи који су били употребљени да се прикажу „деформације“ у раду ДСИП-а били су идентични аргументима чврсте конзервативне већине у СКЈ, која се супротстављала мерама либерализације и демократизације југословенског друштва. На 5. пленуму ЦК СКЈ, маја 1963, партијски врх је одлучио да формулише спољнополитичку линију према социјалистичким државама и радничком покрету, акцентујући важност дисциплинованог спровођења такве линије на свим нивоима. Образлагање таквих захтева, на Титово лично инсистирање, припало је Александру Ранковићу, који је на пленуму истакао важност Титовог уводног реферата, и његове намере да допринесе бољој јасноћи „у наше основне ставове на којима се темељи и гради спољнополитичка активност социјалистичке Југославије.“⁶²⁹ Постављајући у први план идеолошки моменат, као важан мотив југословенског спољнополитичког опредељења у сарадњи са социјалистичким државама („Ништа нема природније од узајамних тежњи социјалистичких снага у свету да се блиско познају, да удружују своје напоре и активности у интересу социјализма“), Ранковић је критиковао чланове партије који су се супростављали таквом гледишту, индиректно циљајући на рад ДСИП-а.⁶³⁰ Сматрајући да у СКЈ постоје „неки другови“ који нису правилно разумели дубину позитивних промена у Совјетском Савезу после смрти Стаљина, Ранковић их је оптужио да су спроводили „колебање према оријентацији и акцијама нашег руководства у том правцу.“,

⁶²⁷ Исто.

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ АЈ, 507, СКЈ, II/23, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК СКЈ, одржаног 18. маја 1963. године у Београду; Александар Ранковић, *Дневничке белешке*, Београд, 2001, 74.

⁶³⁰ „Овакав однос према развоју сарадње са социјалистичким земљама није увек био схваћен правилно од стране неких наших другова раде на одговорним местима у разним институцијама које имају задатак да студирају могућности наше политике за развијање сарадње са социјалистичким земљама, да прате развој и кретања у њима. Разуме се, ја говорим о таквим институцијама због тога што оне имају посебне обавезе у конкретизацији и спровођењу наше политике и спољнополитичких акција.“, АЈ, 507, СКЈ, II/23, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК СКЈ, одржаног 18. маја 1963. године у Београду.

што је алудирало на већ формулисану партијску критику „сиповске концепције“ са априлске седнице Извршног комитета. Осим неправилног односа према социјалистичким државама, критика се дотакла наводних резерви које су постојале према блиској сарадњи са афро-азијским државама, те присуства некритичности у односима са Западом. У одговору на питање због чега су била присутна одступања на спољнополитичким питањима од усвојене партијске линије, Ранковић је инсистирао да се радило, пре свега, о лошој кадровској селекцији, која је нарочито била изражена у ДСИП-у. Пред члановима ЦК СКЈ, ДСИП је био представљен као установа у којој раде људи са озбиљним психичким поремећајима, и место карактеристичног непотизма.⁶³¹ Негативан приказ начина рада прве институције југословенске дипломатије употпуњавао је партијску критику „сиповске концепције“, представљајући ДСИП оправданим предметом оспоравања.⁶³² Како би се избегле неуједначености југословенске спољне политике, Ранковић је предлагао „пружање помоћи“ партијске организације свим дипломатским кадровима у бољем разумевању и спровођењу „наше линије у међународним питањима.“⁶³³ У оквиру сваке радне организације било је потребно да се организују редовни састанци, који би имали основну намену да „уједначавају гледишта“ на основу јединствене линије ЦК СКЈ. „У Савезу комуниста не може бити различитих гледања на спољнополитичке акције“, упозоравао је Ранковић.⁶³⁴

На питању успостављања ближе сарадње са социјалистичким државама Источне Европе, у контексту совјетско-кинеског спора, југословенски партијски врх је захтевао строгу централизацију југословенске спољне политике, те потпуно подређивање начина рада ДСИП-а партијским захтевима. При крају свог реферата на 5. пленуму ЦК СКЈ, Ранковић је присутним члановима изложио идеју формирања посебног координационог „органа“ (савета), који би повезао све организације и институције повезане са иностранством, са задатком „да на основу наше начелне политике квалификовано разматра и предлаже општа и практична решења у области спољне политике и међунродних односа.“⁶³⁵ Ранковићев предлог да се оформи једна готово „надзорна“ институција, која би била изнад већ постојећих, говорила је о спремности партијског врха да критичке примедбе на постојање „различитих спољнополитичких концепције“ приведе крају уз помоћ „стarih“ метода. Међутим, значајне кадровске промене у ДСИП-у нису уследиле као последица партијске критике, иако је Служба безбедности преко Александра Ранковића успешно контролисала један део активности у установи. Марко Никезић и Вељко Мићуновић су остали на својим позицијама државног подсекретара, те југословенског амбасадора у Вашингтону, што је сведочило више о присутности „Поповићеве линије“ у ДСИП-у, него засебне спољнополитичке концепције. Судар демократских, недогматских снага са заговорницима

⁶³¹ На пленуму Ранковић је изнео податке да је у ДСИП-у запослено „више од 20 службеника у критичном нервном стању“, те да је због родбинског запошљавања у установи запослено „35 брачних парова, 22 брата и сестре, 62 ближа или даља рођака.“ Исто.

⁶³² „У партијској организацији ДСИП-а непрестано се сумњичило људе који су одлазили ван, strahovalo se od njihovog okretanja svijetu, od liberalnih pogleda i “ideoloških zastranjenja. Nije se to jasno iskazivalo, ali se osjećalo. Tvrdo linijaši su bili na braniku ideološke čistote i tobožnje brige da vanjska politika ne skrene sa partijske linije.“, Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar...129.*

⁶³³ Исто.

⁶³⁴ Исто.

⁶³⁵ Исто.

тврде бирократско-централистичке опције у СКЈ одигравао се у свим југословенским друштвеним сферама, да би непосредно пред почетак Брионског пленума показао своје наличје унутар ДСИП-а. У исто време када је Ранковић предложио формирање централног „надзорног“ органа за спољну политику, Светислав Ћећа Стефановић је предложио успостављање Савезног координационог тела обавештајних и контраобавештајних служби, која би имала за циљ да координише рад и односе свих служби на територији Југославије (Обавештајна служба, контраобавештајна МУП-а, Друга управа ЈНА и Дванаеста управа ЈНА (КОС), те које би свој рад више координисале са обавештајном службом у иностранству.⁶³⁶ Иако је временом идеја изгубила на значају, њен основни смисао је откривао свепрожимајући државни централизам у важним структатурама власти. За поједине југословенске комунисте предузете мере биле су јасан корак Југославије ка совјетском блоку.⁶³⁷

4.1.1. Брионски пленум и ДСИП.

Расплет Брионског пленума у ДСИП-у имао је своју битну предисторију. Доступни извори сведоче да је постојало дуготрајно опирање руководства ДСИП-а да прихвати у установи инсталирање обавештајне службе и њене надлежности. У исто време одвијала се партијска критика рада ДСИП-а, која је замерала његовом руководству неспремност за извршавање партијских задатака, инсистирање на „посебности“, те да је један значајан део сиповског дипломатског кора одустао од комунистичких принципа и предао се одликама „малограђанштине“. Намера сиповског руководства, Коче Поповића и Марка Никезића, да се ослободи наметнуте контроле и даље професионализује свој рад, подударила се са новим реформским тежњама једног дела СКЈ, у којем су стављене још јасније црте раздвајања реформских замисли и строге централистичке парадигме.

Обавештајна служба из Министарства унутрашњих послова (Прво одељење) била је инсталирана у ДСИП 1952. године као Управа за анализу и документацију или тзв. Координационо одељење (КО). Под непосредним утицајем А. Ранковића и без консултације са К. Поповићем, за њеног шефа био је именован Ранко Зеџ.⁶³⁸ Служба је била првенствено задужена за целокупан обавештајни рад у иностранству, али су њена овлашћења и утицај доводили до честе појаве „паралелизма“ у раду са руководством ДСИП-а. Тежња Службе да буде аутономна, да самостално располаже својим кадровима, финансијама и задацима омогућавала је многобројне ситуације у којима су чланови Службе заобилазили амбасадоре или спроводили кадровска решења по властитом критеријуму.⁶³⁹ Настојања Координационог одељења да постане у потпуности интегрални део ДСИП-а сусрела су се са снажним отпором водећих људи установе са Кочом Поповићем на челу. Како се партијска критика против

⁶³⁶ Antun Duhaček, *Ispovest obaveštajca*, Beograd, 1995, 68-70.

⁶³⁷ Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010, 105.

⁶³⁸ Antun Duhaček, *Ispovest obaveštajca...* 84.

⁶³⁹ Југословенски дипломата Живојин Јазић сматрао је да је Координационо одељење покушавало да „потчини друге управе“, те да читава обавештајна служба у ДСИП концентрисањем информација и анализа „код себе оствари монополи тиме утиче на политику земље“, *Živojin Jazić, Moj pogled na diplomatiju Beograd*, 2010, 49.

ДСИП-а појачавала почетком 60-их, тако се притисак од стране Службе увећавао и био у несагласности са организационим променама секретаријата. На поменутом састанку у ЦК СКЈ, маја 1962, у заоштреној атмосфери након мартовске седнице ИК и Писма ИК, Ранко Зеџ, који је био на челу присутних, изложио је јасну критику рада ДСИП-а и неизвршавања многобројних, како је он видео, „политичких задатака“.⁶⁴⁰ Том приликом, Зеџ је јасно ставио до знања да је „база неспоразума у несхватању Координационог одељења као дела ДСИП-а“, са чиме се при крају састанка сагласио Александар Ранковић, захтевајући „пуну координацију свих служби у ДСИП и координацију са сличним службама изван ДСИП.“⁶⁴¹ Случај против ДСИП-а на седници ИК ЦК СКЈ, марта 1963, био је између осталог заснован на информацијама челника Службе у амбасади у Софији, где је амбасадор Предраг Ајтић наводно изрекао спорне изјаве против југословенског партијског врха.⁶⁴² Ранковић је фигурирао као неко ко посебно штити рад и положај Службе у ДСИП-у.⁶⁴³

Руководство ДСИП-а иницирало је почетком 1960-их низ мера које су желеле да допринесу даљој професионализацији „куће“ ка ефикасном извршавању свих задатака југословенске спољне политике. Закон о ДСИП-у и Тезе за реорганизацију 1962. и 1963. били су почеци прецизнијег дефинисања надлежности и координације рада унутар ДСИП-а, нарочито у односу на обавештајни рад и достављање правовремених информација свим одељењима установе. Међутим, проблем сарадње са Координационим одељењем постао је непремостив. На састанку једног дела сиповског руководства у кабинету Коче Поповића, 19. јануара 1962, проблем рада Координационог одељења и Аналитичке групе изострио је постојање различитих ставова по питању односа Службе и ДСИП-а, што је у својим мемоарима Антун Дуџачек окарактерисао као моменат „првог удара на Службу“.⁶⁴⁴ Аналитичка група била је створена самоиницијативно од стране Координационог одељења као важно место обраде, анализе и прослеђивања информација, али и као место које ће даље изграђивати обавештајну организацију у целости. Највећи део присутних чланова ужег руководства ДСИП-а (К. Поповић, В. Мићуновић, В. Милатовић и др.) критиковао је рад Аналитичке групе на поменутом састанку, указујући на проблем подвојености у раду, која ствара многобројне проблеме, иако је прошла деценија од успостављања Координационог одељења у ДСИП-у. Монопол над коришћењем обавештајних информација и њихово слабо прослеђивање политичким (регионалним) одељењима унутар ДСИП-а били су међу основним критичким замеркама на састанку. Вељко Мићуновић је сматрао да се Аналитичка група претворила у „нешто сасвим друго“, те да се решење може постићи само стварањем Аналитичке групе ДСИП-а, којој ће се прикључити Аналитичка група Координационог одељења, а не обрнуто.⁶⁴⁵ На много оштрији начин наступио је К. Поповић, захтевајући на састанку да се елиминишу различите струје унутар ДСИП-а, директно мерејући Ранку Зеџу да некритички посматра рад одељења у ДСИП-у. Поповић је издвојио као важан проблем

⁶⁴⁰ АЈ, 507, АЦКСКЈ, V, К-ХVIII/2а, Записник са састанка у ЦК СКЈ са Секретаријатом Комитета СК и руководством ДСИП-а, 4. мај 1962. године.

⁶⁴¹ Исто.

⁶⁴² ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, кутија 67, Писмо Предрага Ајтића, мај 1963.

⁶⁴³ Antun Duhaček, *Ispovest obaveštajca...* 85.

⁶⁴⁴ Исто. 60.

⁶⁴⁵ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1962, Записник са састанка одржаног у кабинету Државног секретара на дан 18.1.1962.

честу праксу Координационог одељења да упућује политичке инструкције амбасадама, због чега је руководство ДСИП-а инсистирало на променама које би уклониле монополски положај КО унутар ДСИП-а.⁶⁴⁶ Састанак у кабинету Коче Поповића послао је више него јасну поруку да је рад Службе у установи постао проблематичан, те да се односи морају уредити тако да спрече очигледан „паралелизам“ и омогуће већу професионалност (аутономност) у раду главне установе југословенске дипломатије. Већина чланова ДСИП-а сматрала је Координационо одељење (од 1963. Служба за истраживање и документацију- СИД) затвореном и независном организацијом, и на тај начин главном претњом њиховом професионалном раду.⁶⁴⁷

Разрешење проблема у раду између Службе (СИД) и руководства ДСИП-а морало је да сачека другачије околности у друштву, које су наступиле тек са Брионским пленумом. Све главне одлуке највиших партијских органа из 1962. и 1963. позивале су на увећавање партијске дисциплине, омогућавајући лакше спровођење политике која би спречавала појаву свих видова диференцијације унутар Партије и Државе. Рестриктивна атмосфера у СКЈ ишла је на руку намерама челника Службе да значајно прошире свој утицај у контроли многобројних служби и радних јединица ДСИП-а.⁶⁴⁸ На тај начин почетком јула 1966. године већину чланова појединих органа ДСИП-а чинили су чланови Службе.⁶⁴⁹ Међутим, постојаност југословенских унутрашњих проблема, пре свега у домену економских потешкоћа, као и офанзива против „кинеског догматизма“, омогућила је до тога да се однос снага у СКЈ значајно промени и пружи могућност партијским либералима да у припреми материјала за Осми конгрес задобију најширу подршку за формулисање привредне и друштвене реформе.⁶⁵⁰ На Конгресу се захтевало да југословенски комунисти буду „слободне личности које стварају и размишљају“ и које су способне да установе „објективно стање“, а затим траже узроке и начине како да се проблеми превазиђу.⁶⁵¹ Осуда „сиповске концепције“ из 1963. није угрозила ауторитет Коче Поповића, о чему сведочи и резултат гласања присутних делегата на Осмом конгресу СКЈ за чланове највиших партијских органа, где је и поред формалности таквог чина Поповић добио највише гласова после Тита.⁶⁵² Опредељење већинског дела ДСИП-а за истинску југословенску несврстаност, и строжу дистанцу према Совјетском

⁶⁴⁶ Исто.

⁶⁴⁷ Миша Павићевић, Вељко Мићуновић, Срђа Прица, Марко Никезић, Звонко Комар, Милош Шумоња, Милорад Пешић и др. били су чланови ДСИП-а који су, по „Духачеку, радили на „прогону“ Службе у ДСИП-у, Antun Đuhaček, *Ispovest obaveštajca*183-186.

⁶⁴⁸ „Одељење безбедности, Служба везе (шифра) и друге техничке и помоћне службе ДСИП стављени су и под непосредно и формално руководство СИД. Служба је званично ставила под своју контролу и Управу за конзуларне послове, што је имало за последицу једнострано усмеравање читавог рада конзуларне службе и њено стварно претварање у помоћну службу обавештајне службе. Група за анализу и планирање била је такође, организационо и кадровски подређена СИД-у“, ДАМСПРС, Строго пов, 1966, бр.60. Образложење Теза о организацији и раду Службе за истраживање и документацију ДСИП-а.

⁶⁴⁹ „Учешће чланова Службе у појединим органима ДСИП-а било је следеће (1 јули 1966) од 41 начелника и помоћника начелника радних јединица (ван СИД) – 23 су чланови Службе; од 11 чланова кадровске комисије за ДК службенике – 10 чланови Службе; од 35 чланова Савеза радне заједнице – 14 су чланови Службе.“ Исто.

⁶⁵⁰ John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*, Cambridge, 2000, 290-291; Dennison Rusinow, *The Yugoslav experiment*...159.

⁶⁵¹ АЈ, 507, СКЈ, I/VIII-К.1/1-9, Осми конгрес СКЈ -1964.

⁶⁵² Исто.

Савезу, водило је сврставању „Куће“ на страну реформских снага у СКЈ. Начин на који су се спроводиле кадровске промене у ДСИП-у водио је рачуна о тој чињеници, због чега је К. Поповић око себе окупио лојалне представнике „недогматске“ струје (Вејвода, Лончар, Мићуновић, Никезић).⁶⁵³ Титово упозорење 1963. да личности попут Марка Никезића не смеју бити на руководећим местима због својих отворених неслагања са партијском линијом у вези спољне политике, спласнуло је у новој атмосфери након Осмог конгреса. Никезићев реферат на 8. Конгресу имао је позитиван одјек међу западним дипломатама, а генерални утисак бројних дописника из Београда указивао је на превагу либералне (млађе) струје у СКЈ над конзервативном.⁶⁵⁴ Никезић је у свом конгресном излагању, осим истицања основних југословенских спољнополитичких начела (мирољубива коегзистенција, борба против империјализма и кинеског радикализма) децидно нагласио повезаност процеса демократског развитка унутар социјалистичких земаља са демократизацијом међународних односа уопште. Према његовом уверењу, друштвени односи у којима се нису поштовале слободе човека и народа „не могу бити подстрек равноправних односа међу народима и државама.“⁶⁵⁵ Крајем априла 1965. године, у замаху привредне реформе у Југославији, Марко Никезић је био изабран за новог државног секретара за спољне послове, чиме је био озваничен континуитет „Поповићеве линије“ у ДСИП-у.⁶⁵⁶

Одлука о смени Александра Ранковића на Брионском пленуму, јула 1966, била је резултат епилога унутарпартијског сукоба, у коме су реформске концепције у СКЈ после Осмог конгреса политички превладале. За партијске опоненте Ранковић је био згодна персонификација ортодоксне партијске струје, која је својим огромним утицајем на ток развоја политике у Југославији, вршила пресудну политичку моћ у заустављању или бар ограничавању реформских процеса.⁶⁵⁷ Демократска суштина југословенског самоуправног социјализма као пандана совјетском бирократско-централистичком моделу развоја, покренута у сложеној мултинационалној средини, са неједнаким регионалним економским развојем, али са глобално препознатљивом међународном политиком, постепено је генерисала захтеве нових друштвених актера. Коегзистенција старих бољшевичких образаца са демократским императивима процеса „дестаљинизације“, омогућила је одрживост различитих концепција унутар Партије, обједињених генералном линијом са врха, али неспремних на потпуно повлачење. По сопственом признању, А. Ранковић није сматрао да је спроводио „посебну политику“ за коју су га оптуживали на пленуму, али да јесте изражавао сумње у делотворност идеја самоуправљања наспрам могућности дезинтеграције партије и

⁶⁵³ Разговор са Будимиром Лончаром, 7.11.2018.

⁶⁵⁴ Југословенски амбасадор у Лондону, Срђа Прица, известио је Београд о повољним оценама 8. конгреса у Форин офису. Иступања Поповића и Никезића су оставила посебан утисак, као и превадавање „либералне“ струје над „ортодоксном“. ДАМСПРС, ПА, 1965, Југославија, ф-75, 44167

⁶⁵⁵ АЈ, 507, СКЈ, I/VIII-К.1/1-9, Осми конгрес СКЈ -1964.

⁶⁵⁶ Коча Поповић је консултације о избору новог државног секретара водио са људима од поверења у ДСИП-у. У току Каирске конференције несврстаних 1964. о том питању је водио консултације са Будимиром Лончаром, који је Поповићу пренео утисак да Никезић улива највеће поверење свих запослених и да би био добар избор. Tvrtko Jakovina, Budimir Lončar...171.

⁶⁵⁷ Југословенски правник Јован Ђорђевић, један од аутора устава из 1963, сматрао је Ранковића једним од главних центара отпора самоуправљању. Према његовом мишљењу Ранковићева политичка моћ је била толико изражајна да у Србији фактички није „постојало“ српско партијско руководство („постојао је само Ранковић“). Боро Кривокапић, *Бесконачни Тито и Крлежине масне лажи*, Београд, 2006, 228-229.

државе.⁶⁵⁸ Мотиви кључних личности у СКЈ које су организовале политички процес против Ранковића били су различити и далеко од потпуне идејне саобразности. Хетерогена „либерална коалиција“ била је повезана заједничком тежњом да политичким препадом на другу најмоћнију личност у партији оствари различите интересе, било оне који су били плод реформских очекивања или прости прерасподеле моћи.⁶⁵⁹ Подршка Ранковићевом паду била је за К. Поповића кратко лично очекивање увода у „истинску демократизацију“ и такве наде је делио са многобројним водећим српским комунистима.⁶⁶⁰

Осуда Александра Ранковића и њему блиских људи била је заснована на оптужбама о злоупотреби и „деформацијама“ Службе државне безбедности (СДБ), коју је осуђена група наводно користила као главну полуку борбе за власт. На Брионском пленуму, рад Службе био је представљен као затворен систем који се ставио изнад друштва, играјући улогу „политичке полиције“ у оснаживању бирократско-етатистичких концепција.⁶⁶¹ На тај начин Југославија се ненадано придружила бројним другим социјалистичким државама, које су од 1953. године захтеве за увећаном демократизацијом и либерализацијом спроводиле кроз уклањање главних људи у репресивном стаљинистичком апарату тајне полиције. До краја 1966. стасавали су основни политички планови „либералне коалиције“ у СКЈ да се новонастала постбрионска ситуација, и краткотрајна Титова подршка у осуди „стаљинистичких метода“ у Југославији, искористи како би се још више нагласила приврженост привредној и друштвеној реформи, кроз демонтажу СДБ и реформу СКЈ. Таква замисао имала је велики одјек у ДСИП-у, јер је нудила излаз из паралисаности ефективног рада у установи кроз дуготрајне несугласице руководства са Службом. На седници ширег Колегијума, 14. јула 1966, Марко Никезић је предложио формирање посебне Комисије од девет чланова са Срђом Прицом на челу, која би имала задатак да испита неправилности у раду Службе у ДСИП-у на трагу одлука Брионског пленума.⁶⁶² Пре завршетка рада комисије донета је одлука о смени начелника СИД-а Бошка Видаковића, као и читавог партијског Комитета у ДСИП-у.⁶⁶³ Осим тога Никезићев рад се концентрисао на анализу спољнополитичког одјека пленума, где је највише резерви и сумњи долазило из Москве.

Комисија за утврђивање злоупотреба у појединим организационим јединицама ДСИП-а, формирана по Никезићевој инструкцији, окончала је први део истражне радње средином септембра и са прелиминарним извештајем изашла пред Колегијум ДСИП-а. Главне оцене Комисије биле су на Колегијуму прихваћене, али је руководство са Никезићем на челу затражило допуну извештаја и нов истражни рад комисије, који би се више фокусирао на расветљавање наводне намере Александра Ранковића и његове групе да утиче на спољну

⁶⁵⁸ А. Ранковић, *Дневничке белешке...*95

⁶⁵⁹ Петар Стамболић у својим личним белешкама наводи да је постојао снажан отпор политикој моћи Ранковића у Србији. „Завереничку“ групу су чинили Милентије Поповић, Боби Радосављевић, Коча Поповић и др.; ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, кутија 16; Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori...*107

⁶⁶⁰ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom...*140-141.

⁶⁶¹ „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane 1. jula 1966. na Brionima“, u: Jovan P. Popović, *Četvrti sednica CK SKJ – Brionski plenum*, Beograd, 1999, str. 201–204

⁶⁶² Остали чланови комисије били су Богумир Марко, Никола Миљевић, Леа Поповић, Благоје Поповски, Орен Ружић, Радивоје Стакић, Струјић Олга, Драгољуб Вујица и Милан Зупан. ДАМСПРС, Строго пов, 1966, ф-IV, бр. 71, Записник ширег Колегијума, 14.7.1966.

⁶⁶³ Нови Шеф службе постаје Милорад Пешић, Исто.

политику, и то у специфичним аспектима југословенске међународне политике (односи према социјалистичким земљама, Западној Немачкој, Француској, Албанији и несврстанима).⁶⁶⁴ У исто време, руководство ДСИП-а затражило је од председника Тита да се моментално опозову са дужности шефови дипломатских представништава СФРЈ (Живадин Симић, Ранко Зец и Анте Етеровић), који су били сматрани људима блиским Ранковићу. Радило се о првом таласу чистки који се припремао у ДСИП-у као последица Брионског пленума, а сличне радње биле су предузете у Савезном секретаријату за унутрашње послове.⁶⁶⁵ Главни политички циљ сиповског руководства са Никезићем на челу био је да се сменама компромитованих људи и осудом метода рада Службе створе нови услови у ДСИП-у, који ће онемогућити понављање уочених деформација. Међутим, раширивање ситуације у ДСИП-у представљало је велики изазов, јер је било суочено са многобројним потешкоћама, а понајвише са постојањем различитих тумачења Брионског пленума код југословенских комуниста. Терет надмоћи Службе у ДСИП-у више није постојао, али су истраге о злоупотребама константно проширивале списак спорних имена, погоршавајући атмосферу у установи. То је допринело да се поједини чланови истражне Комисије о злоупотребама пожале на седници ужег колегијума, 1. новембра 1966, на постојање „лешинарске“ атмосфере у ДСИП-у, која захтева искључиво радикалне мере и онемогућава завршетак истраге.⁶⁶⁶ Отворено се говорило о притисцима споља, непостојању јасне оријентације и штетности продужетка рада Комисије унедоглед. Из угла Марка Никезића, истражне радње у ДСИП-у биле су искључиво део „политичког посла“, који не тежи откривању „апсолутне истине“, али истовремено ни томе да спутава чисту савест и аутономију чланова Комисије. Циљ је био „разбити систем“ као полазиште нових односа у ДСИП-у након Брионског пленума. Једини критеријум за уклањање око 200 људи из Секретаријата био је, према Никезићу, питање одговорности за посао који се вршио „а не колико је ко грлат у томе да више истакне живео Четврти пленум“.⁶⁶⁷

Југословенски савезни јавни тужилац, Франц Хочевар, поднео је 19. новембра 1966. Савезној скупштини захтев за давање одобрења за покретање кривичног поступка против Александра Ранковића и Светислава Стефановића. У образложењу захтева тужилац је истакао да је „завереничка група“ користила различите друштвене и државне положаје како би противуставним путем преузела власт, те свргла „изабрана уставом утврђена представничка тела друштвено-политичких заједница, као и политичко-изврше органе представничких тела; подрије економску основицу социјалистичке изградње и разбије јединство народа Југославије.“⁶⁶⁸ Један део оптужнице био је заснован на истражним доказима, који су указивали да је поменута „група“ намеравала да створи „упоришта у ДСИП-у“ путем службе безбедности, кадровске службе и партијског комитета. Рад партијског комитета у ДСИП, који је био поменут у делу овог поглавља, био је представљен у оптужници „посебним службеним органом“, који је у време Живадина Симића на његовом челу, вршио

⁶⁶⁴ ДАМСПРС, Строго пов, 1966, ф-IV, бр. 119/66, Закључци са седнице Колегија код Државног секретара од 13.9.1966 на којој је разматран Извештај комисије за утврђивање злоупотреба у појединим организационим јединицама ДСИП-а

⁶⁶⁵ Исто

⁶⁶⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1966, ф-IV, бр. 119/66, Записник ужег Колегија код државног секретара 1.11.1966.

⁶⁶⁷ Исто.

⁶⁶⁸ ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, кутија 37, Личне белешке.

полицијске послове и прислушкивања преко УДБЕ за град Београд.⁶⁶⁹ Изјашњавање о седници ИК ЦК СКЈ из априла 1962, на којој су се суочили различити погледи о југословенском привредном систему, био је повод да се руководство СР Словеније и ДСИП-а пронађу на листи оних који се нису слагали са исходом седнице. Под ударом критике, како наводи оптужница, био је Марко Никезић, и већина функционера ДСИП-а (М.Павићевић, Д.Лекић, Д.Кведер и др). Име Марка Никезића помињало се и у контексту пружања отпора у ДСИП-у притисцима „завереничке групе“ на Петој конференцији СК 1964, после које је Ранковић започео прикупљање података „да би се Марко Никезић и још неки руководиоци ДСИП-а окарактерисали као фракционашко руководство и удаљили из ДСИП.“⁶⁷⁰ Случај Предрага Ајтића 1963. био је уврштен у део оптужнице, као и примери прислушкивања „непожељних функционера“ ДСИП-а.⁶⁷¹

Допунски извештај Комисије ДСИП-а био је завршен 5. децембра 1966, чиме су биле употпуњене претходно дате оцене у извештају од 13. септембра (који је био прихваћен на седници СИБ-а 15. октобра). Колегијум државног секретара издвојио је главне тачке извештаја, које су постале кључна оријентација постбрионског рада у ДСИП-у и почетком 1967. послате кроз шифрован телеграм свим главним југословенским дипломатским представништвима у иностранству. Колегијум је констатовао да је група око Александра Ранковића настојала да у ДСИП-у створи сопствено упориште, те да је то чинила кроз Службу, Комитет Савеза комуниста, кадровску службу и безбедност унутар установе. Основно деловање СИД-а у ДСИП-у било је оцењено као потпуно независно од сиповског руководства и директно подређено Ранковићу и Стефановићу. Служба у ДСИП-у била је описана као „предимензионирана, мистификаторски затворена и методолошки умногоме превазиђена“.⁶⁷² Посебну тежину представљали су закључци Колегијума да је оптужена група тежила одређеној спољнополитичкој оријентацији, повезујући своја конзервативна схватања у унутрашњој политици са концепцијама у спољној: „С обзиром на положаје које су главни носиоци овакве политике заузимали, они су могли такву своју политику приказивати као званичну државну и партијску линију, а онда испитивати ‘промашаје’ на тој линији у ДСИП.“ Колегијум је обећао спровођење мера, реформисање Службе у ДСИП-у, као и нове механизме кадровске политике ка „већој стручности, објективности и демократичности.“⁶⁷³

Питање „демократизације“ југословенске спољне политике постало је актуелно са политичким падом Александра Ранковића 1966. године. Осуда паралелних центара моћи на Брионском пленуму и њихове намере да утичу на југословенске спољнополитичке одлуке омогућила је промовисање политике која би проширила права различитим друштвеним актерима да буду више укључени у процес формирања спољне политике. Таква политика била је правдана жељом да се подржи развој самоуправљања и принципи непосредне демократије у Југославији, о чему се још 1964. изјаснила резолуција Осмог конгреса СКЈ. Идеја је била замишљена тако да сви „радни људи“ социјалистичког друштва, путем изабраних

⁶⁶⁹ Наводи се да је Комитет „обавио 60 истрага“ у време Симићевог мандата. Исто.

⁶⁷⁰ Исто.

⁶⁷¹ Оптужница наводи доказе о прислушкивању телефона чланова ДСИП-а Душана Кведера, Жиге Водушека, Јакше Петрића, Љубе Дрндића, док су према Предрагу Ајтићу „примењени агентурни методи -контроле“, Исто.

⁶⁷² ДАМСПРС, ПА, 1967, Југославија, бр. 444365.

⁶⁷³ Исто.

делегата учествују активније у разрађивању југословенске спољне политике кроз задате институционалне оквире (Савезна скупштина) и друштвено-политичке организације (Социјалистички савез). Посебан квалитет разради проблематике међународних односа морали су дати својим радом научни институти, а за целокупну јавност од пресудог значаја било је објективно извештавање штампе.⁶⁷⁴ Нови квалитативни елеменат „демократизације“ инсистирао је на јавности, дебати и масовности. Мишљење народних посланика или чланова Спољнополитичког одбора Савезне скупштине није било одлучујуће да би се нека одлука из сфере спољне политике донела, али је само учествовање великог броја нових чинилаца разуђивало уски круг централистичке политике. Крајем 1966. године *Вјесник у сриједу* (ВУС) иницирао је на страницама свог листа дебату под насловом „Тко да креира југославенску вањску политику“ у којој су учествовале многе личности из различитих југословенских друштвених и политичких сфера.⁶⁷⁵ Као разлоге због којих се дискусија покреће, уредници ВУС-а навели су да је развој југословенских друштвених односа створио „квалитетно нову базу на којој и креирање наше вањске политике треба да поприми нове облике.“⁶⁷⁶ У складу са императивом друштвене и привредне реформе, републике, покрајине и друштвене организације морале су постати „кокреатори“ спољне политике на начин који би у одређеној форми изразио њихове интересе.⁶⁷⁷

У име ДСИП-а, Марко Никезић је подржао политику „демократизације“ југословенске спољне политике као саставног дела постбрионских реформи. Демократска еволуција у Југославији била је за Никезића резултат идентичних еволутивних процеса у Европи, а спољна политика Југославије морала је да рефлектује њене унутрашње односе. На дводневном саветовању са представницима социјалистичких република у ДСИП-у, 21-22 септембар 1967, Никезић је пружио подршку већем доприносу републичких институција активностима Југославије на међународној сцени.⁶⁷⁸ Учешће југословенских република у спољнополитичким активностима ДСИП је видео кроз „самосталан наступ економских фактора“ сваке републике на међународном тржишту, наступ културних институција и коришћење свих политичких могућности сваке републике да се постигне сарадња са њиховим непосредним суседима. Општи интерес југословенске заједнице морао је бити очуван, али у исто време и намера да се сваки појединачни народ више афирмише кроз међународне контакте сваке републике. Никезић је присутним републичким представницима обећао да ДСИП не жели да наступа са „бирокуратских позиција“ и да буде свеприсутан у свакој прилици, али да жели да остави што отвореније канале комуникације и међусобне информисаности са републичким телима, како би се створила што боља „атмосфера поверења“.⁶⁷⁹ Информативни материјали који су били прослеђивани југословенским републикама били су разноврсни. Жути билтен је садржавао главне стратешке материјале из југословенске спољне политике; преглед дневних депеша пружао је

⁶⁷⁴ АЈ, 507, СКЈ, I/VIII-K.1/1-9, Стенографске белешке и реферати Конгреса.

⁶⁷⁵ *Vjesnik u srijedu, Tribina VUS-a: Tko da kreira Jugoslavensku politiku vanjsku politiku*, 28.12.1966.

⁶⁷⁶ Исто.

⁶⁷⁷ Исто.

⁶⁷⁸ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф-III, бр.41/1, Саветовање са представницима социјалистичких република у ДСИП, 21. и 22. септембар 1967.

⁶⁷⁹ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф-III, 41/1, Саветовање са представницима социјалистичких република у ДСИП, 21. и 22. септембар 1967.

увид у дневну оперативу ДСИП-а, а десетодневни преглед излазних информација саопштавао је какве ставове ДСИП заузима према појединим спољнополитичким питањима, односно какве инструкције шаље дипломатским представништвима. Материјали су увек били испоручивани на адресу председника Извршног већа, председника Партије и секретара ИК СК сваке републике.⁶⁸⁰

Никезићева подршка „демократизацији“ југословенске спољне политике била је на трагу захтевима за демонополизацијом институција и система одлучивања. Нацрт теза о даљем развоју и реорганизацији Савеза комуниста Југославије био је предочен маја 1967. од стране партијске Комисије за реорганизацију под руководством Мијалка Годоровића. Тезе су предлагале промену улоге Партије, која је морала да буде мање „ударна снага власти“, а више „фактор друштвене свети“. Следствено томе, деморкатизација и децентрализација државне власти постала је основа на којој се градила нова реформска политика.⁶⁸¹ На питање новинара да ли постоји монопол ДСИП-а на спољну политику, Никезић је пружио негативан одговор, уз констатацију да „такав монопол нема ни СИВ, али ни партијско руководство.“⁶⁸² Разлике на питањима спољне политике биле су нормалне, сматрао је Никезић. „Може бити ставова из појединих сектора нашег јавног мњења и на бази одређених конкретних интереса, који се неће поклапати са ставовима владе. То не треба да изазива забуну ни у нашем јавном мњењу, нити међу нашим иностраним партнерима“, поручивао је југословенској јавности Никезић.⁶⁸³ Пред посланицима Савезне скупштине, Никезић је образлагао главне правце „демократизације“, посебно наглашавајући колико постоји повезаност унутрашње политике „са оним што се жели у спољној политици.“⁶⁸⁴ Југословенска спољна политика морала је бити отворена увиду и утицају јавности, и по мишљењу Никезића, сви релевантни фактори у држави (предузећа, културне и друштвене институције) су били потребни да се укључе у њено креирање.⁶⁸⁵ Јачање институција, објективно информисање јавности, и подршка демократским формама политичког одлучивања, чинили су по Никезићу важне предуслове оној политици која је желела да има најширу подршку јавности.⁶⁸⁶ Ограничења политичког система спречавала су потпуну реализацију свих реформских замисли, али је почетком 1970-тих година, на трагу децентрализације и уставних промена, спољна политика била креирана

⁶⁸⁰ Исто.

⁶⁸¹ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, I, ...228-229.

⁶⁸² АЈ, 837, КПР, I-5-а/7, ТВ интервју Марка Никезића, 23. јун 1966.

⁶⁸³ Исто.

⁶⁸⁴ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр.82/67, Експозе Државног секретара у Савезној скупштини, 5.12.1967

⁶⁸⁵ Исто

⁶⁸⁶ На састанку са одговорним уредницима листова Никезић је поручио да се мора успоставити објективност у приказивању друштвеног стања у социјалистичким државама, те да је самосталност штампе важан сегмент развоја друштва. „О нашој улози у штампи, не мислим да је више ситуација каква је била пре пар година. За објективан курс. Не смета нам и не може да смета већа слобода, извесне разлике које се појављу са владом. Ми смо мислили најбоље да интервенишиемо па да то само по себи спласне. Ја верујем да ће то спласнути са једним сазревањем наших прилика.“ ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, кутија 62, Стеногрфске белешке разговора Председника СИВ-а Петра Стамболића са директорима новинско-издавачких предузећа и радио телевизијских станица одржаног 21. марта 1967.

кроз сложен механизам одлучивања, који је наставио да се спроводи и после смрти Јосипа Броза Тита.⁶⁸⁷

4.2. ДСИП и питање југословенске („просовјетске“) спољне политике.

У односу на сву сложеност југословенско-совјетских односа у времену Хладног рата може се са правом тврдити да је проблем сарадње две државе (и партије) представљао најосетљивије спољнополитичко питање за Југославију. Отпор Стаљиновим хегемонистичким тежњама у Југоисточној Европи имао је двоструку важност за будућност послератне југословенске политике. Са једне стране, омогућио је развој независног модела социјалистичког развоја, а са друге стране осмислио је нову државну међународну стратегију. За разлику од искуства предратних генерација југословенских комуниста, које су своје политичко сазревање стицали некритичким прихватањем совјетских идеолошких норми, млађе послератне генерације су спроводиле своје политичко формирање у духу последица Резолуције Информбироа. У различитим сферама југословенског друштва, од културе до науке, негативан однос према совјетском искуству градио је простор за нова размишљања. Такви напори били су предузети и на пољу међународних односа, једној од главних преокупација југословенских комуниста. Препознатљивост југословенске спољне политике, нарочито у Трећем свету, била је успешно постигнута промовисањем ванблоковске политике и критичким односом према свим одликама хладноратовске поларизације, било да се радило о агресивној политици НАТО савеза или лагерским односима у Источној Европи под окриљем Москве. Успешност такве стратегије зависио је делом од проналажења најприхватљивијег модела сарадње са Совјетским Савезом након Стаљинове смрти. Блискост у многим идеолошким питањима и увереност у надмоћ социјализма као „светског процеса“ знатно су олакшавали међусобно разумевање међународне ситуације. Међутим, резерве према совјетској политици, њеној хегемонији у Источној Европи и радничком покрету никада до краја нису биле напуштене у Београду. Од Москве је захтевано да предуслови добрих односа буду поштовање самосталног југословенског социјалистичког пута и независан спољнополитички положај. Совјетским лидерима такви захтеви су одговарали у зависности од међународних околности и развоја ситуације у Источној Европи.

Манифестације добрих југословенско-совјетских односа често су изазивале зебњу реформски оријентисаних југословенских комуниста да би свако ново приближавање ставова са Москвом водило успоравању даљег развоја југословенске социјалистичке демократије. Такве претпоставке нису биле без основа. Преко свих могућих дипломатских канала Совјети су редовно слали сваку врсту подршке југословенском партијском руководству у оним одлукама које су заступале политику „чврсте руке“ и строжију улогу Партије у друштву. Пад Милована Ђиласа 1954. године за совјетско руководство је представљало „позитивну

⁶⁸⁷ Dejan Jović, "Analiza vanjske politike Socijalističke Jugoslavije: Akteri i strukture", Anali Hrvatskog politikološkog društva: časopis za politologiju, Vol.14 No1, 2017, 147-169.

промену“ у СКЈ, јер је из врха југословенске партије била уклоњена личност која је својим јавним ставовима „опонашала Запад“ и гајила „нагативна осећања према Совјетском Савезу.“⁶⁸⁸ Остракизација идеја Милована Ђиласа унутар Југославије утврђивала је границе реформских могућности до потпуне демаркације СКЈ са стаљинистичким наслеђем.⁶⁸⁹ Истовремено, неприхватањем његових идеја послата је порука о идеолошкој правоверности југословенских комуниста у међународном радничком покрету. У време почетка друге нормализације односа 1962. године, када је дошло до новог хапшења М.Ђиласа због књиге *Разговори са Стаљином*, и када је Тито са седнице ИК ЦК СКЈ захтевао буђење „револуционарног духа,“ совјетске анализе југословенских унутрашњих кретања пружале су подршку новом курсу СКЈ, уз искрена надања да ће доћи до ревидирања спорног програма из 1958. Званичници совјетске партије и дипломатије били су уверени, а то их убеђење није никада напуштало, да је југословенски председник један од чврстих гаранта и заговорника бољих односа са Совјетским Савезом. Они су рачунали да ће у периоду међусобне кризе Титов лични ауторитет бити довољна гаранција да се југословенско-совјетски односи одрже на површини, и да ће у том циљу бити сузбијан сваки отпор.⁶⁹⁰

Од најранијих почетака нормализације југословенско-совјетских односа, ДСИП је активно суделовао у спровођењу зацртане државне политике, али се и постепено издвајао критичнијим ставом према совјетској политици него што је то био случај са партијским руководством. Марко Никезић је сматрао да је у ДСИП-у преко 90 процената запослених препознавало у Совјетском Савезу најважнију претњу по југословенску независност.⁶⁹¹ Такву негативну слику југословенске дипломате су у Београд доносиле после вишегодишњег искуства и рада у источноевропским престоницама, где су често били третирани као страни агенти, непрестаним праћењем и ограничавањем кретања.⁶⁹² На почетку прве совјетско-југословенске нормализације ДСИП је упозоравао да је перспектива бољих односа са Москвом изузетно мала, наглашавајући да се „у политичким питањима и идеологији не може ништа нормализовати међу нама, јер смо ми државе са некомпатибилним политичким системима.“⁶⁹³ Примери кооперативности совјетске спољне политике у односима са Београдом били су од стране ДСИП-а прихваћени са резервом. Испред ДСИП-а Коча Поповић је захтевао од југословенских амбасадора да буду у стању да препознају крајњи смисао такве совјетске политике и да препознају совјетску тактику која се „мења у складу са њиховим интересима и постојећим околностима.“⁶⁹⁴ Неповерење према Совјетском Савезу

⁶⁸⁸ *Jugoslovensko – sovjetski odnosi 1945-1956...* 662

⁶⁸⁹ Вељко Станић, „Милован Ђилас 1953/54 - између револуције и слободе“, Токови историје, бр. 3-4, Београд, 2008, 251-278.

⁶⁹⁰ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1-134-136, Забелешка о разговору са В. А. Бакуновим, референтом за Југославију у МИД-у, Москва, 11. фебруар 1963. године.

⁶⁹¹ „Увек ми је било велико охрабрење што је деведесет одсто људи у Сипу апсолутно имало осећај, као и ја, да нам највећа опасност за независност долази из Совјетског Савеза. Људи из политичког врха то су приметили и шибали по спољним пословима.“, Slavoljub Đukić, *Pad srpskih liberala...* 311.

⁶⁹² Зоран Никезић, син Марка Никезића, у разговору са аутором наводи да је боравак у Прагу представљао пресудно искуство за његовог оца у смислу отрежњавања од појединих идеолошких илузија. Иво Вејвода такође помиње лоше искуство, сталним присуством полиције, која му је отварала пошту, пратила га и малтретирала на разне начине. Gojko Berić, *Zbogom XX stoljeće...* 139; Разговор са Зораном Никезићем, 6.7.2017.

⁶⁹³ Svetozar Rajak...58

⁶⁹⁴ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956 -1961...*208

било је толико изражено да је био негиран знак једнакости између америчке и совјетске опасности по Европу. На седници колегијума ДСИП-а 1954. године Поповић је био децидан у ставу да би Западна Европа непосредно након рата засигурно била освојена од стране Совјетског Савеза да није било америчке помоћи, те да је политика САД у том делу Европе дала потпуно другачију перспективу „него што би значила совјетска окупација.“⁶⁹⁵ Због наглашеног критичког односа према Совјетском Савезу К. Поповић био је препознат у Москви као „прозападна личност,“⁶⁹⁶ а сличне оцене о многим југословенским дипломатама у ДСИП-у имале су и поједини западни дипломатски представници.⁶⁹⁷ У формулисању политике према Совјетском Савезу стално је била присутна несклад између концепција ДСИП-а и партијског врха. Југословенска дипломатија је била оптуживана да тежи сувише великој „комбинаторици“ и да се на тај начин јасно супроставља партијској линији, и њеној идеолошкој интерпретацији односа.⁶⁹⁸ Мирко Тепавац у својим сећањима јасно истиче Титово противљење предлозима ДСИП-а по питању Совјетског Савеза, које је сматрао много оштријим него што је он желео.⁶⁹⁹

Колико је ДСИП био сметња у развоју бољих односа између Југославије и Совјетског Савеза добро је учавала званична Москва. У разговору са Вељком Мићуновићем 1956. године Никита Хрушчов је изразио незадовољство радом ДСИП-а, као установе која је сувише „прозападна,“ и по његовом виђењу, било је незгодно да се један број људи који ради у њој налази на „осетљивим местима.“⁷⁰⁰ Председник совјетске владе, Булгањин, у истом периоду је информисао Мићуновића како Кремљ располаже документима који показују да југословенске дипломате и „многи други из ДСИП-а немају поверења у Тита, у његову политику према СССР-у.“⁷⁰¹ Извештај Н. Хрушчова о разговорима са југословенском

⁶⁹⁵ „Ми често упоређујемо америчку опасност за свет и за Европу са совјетском и дајемо разна мишљења и ставове у којима је укључена и оправдана резерва према америчкој политици. Мени изгледа да без обзира на прецизнију оцену степена совјетске опасности, постоји једна коренита разлика између једне и друге опасности. Наиме, СССР је у својој агресивности у првом реду оријентисан на војну силу као искључиво и активно средство, док Америка није принуђен, бар у Европи, да се тим средствима служи. Тако је тај карактер још увек различит. Узмите једну послератну Европу која би била без америчке подршке, без америчког економског и ратног потенцијала, та Европа би била освојена од СССР. Ту исту Европу, која се организовала за одбрану од СССР, ипак је Америка имала могућности да држи на другачији начин, оствљена је другачија перспектива него што би значила совјетска окупација.“ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара Коче поповића, 1954, Несрећена грађа.

⁶⁹⁶ Gojko Berić, *Zbogom XX stoljeće*...143.

⁶⁹⁷ Британска амбасада је 1959. године сачинила списак „водећих личности“ у Југославији, у којем је поменула велики број југословенских дипломата. За значајан број набројаних издвајала се критичност према Совјетском Савезу и већа наклоност ка Западу. Дипломате које су биле сврстане на тај начин су: Максимилијан Баће, Милан Бартош, Алеш Беблер, Вељко Мићуновић, Ненад Поповић, Срђа Прица, Иво Вејвода и Владимир Велебит. *Yugoslavia Political Diaries 1918-1965*, vol. IV 1949-1965, edited by Robert L. Jarman, Slough : Archive Editions, 1997, 711-751.; Tvrtko Jakovina, „Sjećanja koja čine povijest - Razgovor s Cvijetom Jobom, dugogodišnjim diplomatom i veleposlanikom FNRJ/SFRJ“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2003, 1031-1048.

⁶⁹⁸ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*...27.

⁶⁹⁹ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac: sećanja i kometari*...60

⁷⁰⁰ Veljko Mićunović, *Moskovske godine*...179.

⁷⁰¹ Булгањин је у овом прибележеном разговору поменуо дипломату Срђу Прицу као пример подривачке активности против југословенско-совјетске нормализације. „Прица осуђује спољну политику Тита према СССР-у и социјалистичком лагеру, он говори да Тито погрешно води спољну политику, да је за спољну политику Југославије у првом реду позван и да одговара ДСИП-а не Тито. Булгањин каже да је несрећа ако спољна политика Југославије и најмање зависи од таквих људи као што је Прица. А она од њих зависи. Такви људи ће

делегацијом на Криму септембра 1956, сведочи о томе да је била препозната искрена жеља Тита, Ранковића и Кардеља за бољим разумевањем са совјетском делегацијом, насупрот ставовима Коче Поповића и Мијалка Тодоровића, који су изражавали „сумње“ и „нездраве тенденције,“ толико да су на крају морали бити лично обуздавани од самог Тита.⁷⁰² Почетак нове етапе у нормализацији односа Београда и Москве (1961-1962) донео је са собом идентичне сумње са совјетске стране. Разговори совјетских дипломата са челницима ДСИП-а били су често избегавани када се радило о важним међудржавним питањима. Совјетски амбасадор у Југославији, Александар Пузанов, уочавао је „двојакост“ у приступу југословенске спољне политике. Договори са Титом били су ослобођени непријатних проблема, док су представници ДСИП-а отежавали сарадњу.⁷⁰³

Питање „просовјетске“ политике Југолавије било је постављено у свакој прилици југословенско-совјетске нормализације, углавном од стране дипломатских представника западних држава. Неутрална међународна позиција Југославије, како је у почетку била схваћена на Западу, захтевала је подједнаку дистанцу југословенске међународне политике према оба војно-политичка блока. Манифестације добрих односа са Москвом изазивали су сталне сумње колико је Југославија била спремна очувати своју независност, зарад сличних идеолошких циљева и повољних економских аранжмана. Оцена да је југословенска спољна политика била „просовјетска“ значила је југословенску солидарност са совјетским дипломатским иницијативама, некритичност према поступцима Кремља или истоветну оцену међународне ситуације. Титов говор на Београдској конференцији несврстаних у Београду био је сматран еклатантним примером југословенске „просовјетске“ политике.⁷⁰⁴ Интезиван развој југословенско-совјетских односа у већем делу 1960-тих, појачавао је сумње да се југословенска политика определила, и да на многим примерима спроводи „лажну несврстаност“. Један број аутора се сложио са таквом оценом, посматрајући југословенску спољнополитичку активност до 1968. године искључиво у оквирима блиског партнерства са Совјетским Савезом.⁷⁰⁵ Међутим, југословенско-совјетски односи су били далеко од примера успешне сарадње у међународним односима, иако су током 1960-тих година више него икад били препознати многи заједнички интереси на глобалном плану. У конституисању најпожељнијег модела сарадње са Москвом, ДСИП је инсистирао на еквидистанци и критичности, која је долазила до изражаја онда када је постало упитна југословенска

нама направити велике штете, јер људи као што су Прица и други из ДСИП-а немају поверења у Тита, у његову политику према СССР-у. Они му нису верни ни по другим питањима.“ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1-74, Информација В. Мићуновића о разговорима са Булгањином, Фирјубином, Ворошиловим и Кириченком за вријеме боравка на Криму од 6. октобра 1956.

⁷⁰² Note from N. Khrushchev to the CPSU CC Presidium regarding conversations with Yugoslav leaders in Belgrade, October 06, 1956, History and Public Policy Program Digital Archive, APRF, Fond 52, Opis 1, Delo 349, List 64-113. Published in "Istochnik" no earlier than 24 September 1956. Translated by Gary Goldberg. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112228>

⁷⁰³ АЈ, 837, КПР, 1-5-b/99-12, Из забелешке разговора Душана Кведера, помоћника државног секретара за инсотране послове са Пузановим, 18 марта 1963.

⁷⁰⁴ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi...*41-51.

⁷⁰⁵ Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике: Југославија као део совјетске интересне сфере“, у: Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић (уред.), *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2013, 223-264; Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi...*67.; Lorenz M Lüthi, „The Non-Aligned Movement and the Cold War, 1961-1973-“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 18, No. 4, Fall 2016, 98-147.

ванблоковска позиција, и када се југословенски социјализам почео израженије дистанцирати од идеолошких концепција у Совјетском Савезу. Осим тога, важне југословенске дипломатске иницијативе ка Западу су биле покренуте током 1960-тих (Западна Немачка, Француска, европска безбедност, преговори са ЕЕЗ), које су сведочиле, не само о заинтересованости југословенске политике да обезбеди трајне изворе кредитних финансирања, већ су биле резултат засебне (ванблоковске) европске политике.

4.2.1. Друга нормализација југословенско-совјетских односа.

Значајне промене које су задесиле Југославију и међународне односе на почетку 1960-их година оставиле су трага и на редефинисање југословенско-совјетских односа. Високи раст југословенске привреде суочио се почетком нове деценије са озбиљним негативним трендом, показујући озбиљне проблеме у динамици ранијег високог раста индустријске производње и спољнотрговинске размене. Покушај превазилажења неких од хроничних проблема југословенске привреде реформским пакетима савезне владе из 1961, није пружио очекиване резултате. Значајни пад индустријске производње на свега 4.1 одсто и високи платни дефицит утицао је на појаву озбиљних расправа у врху партије о изменама привредног система.⁷⁰⁶ Проблеми су се усложнили после Београдске конференције несврстаних и изражене антизападне реторике са скупа. Билатерални односи Југославије са готово свим кључним западним државама били су угрожени, што се аутоматски одражавало на југословенску економску ситуацију. Постојање нове, строге, протекционистичке политике Европске економске заједнице (ЕЕЗ) додатно је удаљавало Југославију од западног тржишта и онемогућавало решавање бројних проблема југословенског извоза (а самим тим и погоршавала стање трговинског дефицита). Проблеми југословенске привреде уочавао је амерички амбасадор у Београду, Џорџ Кенан. У извештају Вашингтону упозорио је да су оптерећујући проблеми југословенске економије и рестриктивне мере западних држава довољан мотив за нов прилазак Београда Москви.⁷⁰⁷

Под утицајем економских тешкоћа унутарпартијска полемика у СКЈ, која је постала нуспродукт југословенске политичке либерализације из 1950-их и која је кулминирала на седници ИК ЦК у марту 1962, водила је заостравању партијског курса током 1962. и 1963. године. Конзервативни део партијског врха СКЈ, на челу са Јосипом Брозом Титом, видео је узрок економске и политичке кризе у “субјективним факторима,” недостатку поштовања демократског централизма и недопустивом опадању ауторитета Партије у друштву.⁷⁰⁸ Решење за излазак из кризе није било виђено у даљем усавршавању институција самоуправног социјализма, већ позивом на старе тековине југословенске револуције, на промоцију “јединства мисли и акције” и на уклањање сваке унутарпартијске опозиције.

⁷⁰⁶ Unkovski-Korica, Vladimir, *The economic struggle for power in Tito's Yugoslavia from World War II to non-alignment*-I.B. Tauris, 2017, 175-185.

⁷⁰⁷ FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Dokucument 121, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State.

⁷⁰⁸ AJ, 507, АЦК СКЈ, III/89, Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 3. април 1962.

Писмо ИК ЦК СКЈ из априла 1962, као и мајски Титов говор у Сплиту, постали су главни оријентир за појачавање ригидне идолошке матрице у југословенском друштву. Такве мере југословенског партијског врха биле су оцењене позитивно у Совјетском Савезу, као важан предуслов побољшања међупартијских односа и доказ „југословенског поправљања.“⁷⁰⁹ У Варни, маја 1962, Никита Хрушчов је после дужег времена одао признање Југославији као социјалистичкој земљи и тиме прекинуо једну од основних премиса антијугословенске кампање у Источном блоку. Долазак министра спољних послова, Андреја Громика, у марту 1962, и Леонида Брежњева, у септембру, навестили су јасан пут ка нормализацији односа Југославије и Совјетског Савеза, што ће се коначно потврдити крајем исте године, радном посетом Јосипа Броза Тита Москви.⁷¹⁰ Нов прилаз југословенских комуниста у обрачуну са атмосфером у СКЈ, послужиће Хрушчовљевој стратегији у радничком покрету као доказ исправности совјетске политике према Југославији, саздане у документима са совјетског конгреса из 1959. и у Декларацији из 1960, у којима се КПСС није одрицао свог идеолошког монополског положаја.

Повољне југословенске оцене 22. конгреса КПСС, октобра 1961, биле су битан моменат у одлуци југословенског партијског врха да отпочне нову нормализацију односа са Совјетским Савезом и реактивира старе тежње југословенске стратегије у радничком покрету. Документи ЦК СКЈ и ДСИП-а сведоче о темељном разумевању свих битних момената Конгреса и њихових важних импликација на формирање југословенског става. Конгрес је оцењен као „веома крупан догађај“ чија садржина, иако намењена проблемима текуће совјетске политике, има много шири значај за све комунистичке партије. Слично као и у ранијој анализи 20. конгреса 1956, југословенски комунисти су позитивно дочекали обрачун Никите Хрушчова са „стаљинизмом,“ култом личности и конзервативним струјама унутар КПСС („антипартијска група“). За разлику од претходних конгреса, овог пута тај обрачун је био учињен јавно („чиме су срушени многи мостови за ретерирање“). Изложена критика „стаљинизма“ није била темељна, по оцени југословенске анализе, али је кроз непосредну критику кинеских и албанских стајалишта провејавала намера да се „стаљинизам“ дефинитивно прикаже као „зло читавог радничког покрета.“⁷¹¹ Напади на Југославију били су уочени од стране многих истакнутих личности (Хрушчов, Сулов, Микојан), али провејавала је сигурност да они са свим дешавањима на Конгресу, а превасходно жестоким нападом на КП Албаније, нису били доминанти. У односу на читаву атмосферу са Конгреса, усвојену резолуцију и нови програм, југословенска дипломатија је очекивала да ће будућа политика Совјетског Савеза према Југославији зависити од два кључна фактора: да Југославија кроз дестаљинизацију не делује више него што је у интересу СССР и да се Југославија пронађе у општим интересима совјетске спољне политике. Обе поменуто анализе су у закључку наглашавале да је један од основних резултата 22. Конгреса КПСС чињеница да се кроз критику „стаљинизма“ поново афирмисала прогресивна улога Југославије и њеног социјалистичког развоја. Самим тим, створиле су се веће могућности за активизацију и

⁷⁰⁹ ДАМСПРС, ПА, СССР, 1962, ф-126, 43544, Белешка о неким питањима билатералне сарадње ФНРЈ–СССР и спољне и унутрашње политике.

⁷¹⁰ Боко Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961-1962. године“, *Токови историје* 3/2008, 76-97.

⁷¹¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-10, 22. Конгрес КПСС и неки наши непосредни задаци.

укључивање у борбу за прогресивни правац радничког покрета. Инструкција ДСИП-а, дата свим југословенским дипломатским представницима ради разумевања суштине 22. Конгреса, захтевала је њихову већу активност, постизање ширих форми контаката са “левим и прогресивним круговима” и стварање свих потребних услова за југословенску политичку и пропагандну акцију.⁷¹²

Политика „обуздавања Кине“ и њених амбиција на идеолошком и међународном нивоу била је један од важних чинилаца приближавања ставова југословенског и совјетског руководства, нарочито од оног тренутка када је кинеска јавна идеолошка полемика тежила подједнакој критици СКЈ и КПСС. Кинески идеолошки радикализам био је корак уназад за читав раднички покрет, јер се позивао на превазиђене, и од стране СКЈ осуђене стаљинистичке теорије. Иако је Београд бранио право сваке социјалистичке државе да самостално одлучи о правцима унутрашњег развоја, Маовљева концепција „револуционарног стаљинизма“ претила је да заоштри међународну ситуацију и поткопа дуготрајне напоре југословенске политике у афирмацији „мирољубиве коегзистенције“ и попуштања хладноратовског конфликта. Са друге стране, КПСС се оштро супротстављао све изразитијим тежњама КПК да себе самопрогласи за нови авангардни и револуционарни центар светског комунизма. Наиме, нарушавањем лагерског јединства (случај КП Албаније), КПК би оспорила водеће место Совјетског Савеза, а самим тим и јачину међународног положаја у преговорима са Западом. Потврда југословенске анализе 22. конгреса КПСС била је јасна већ у извештајима југословенске амбасаде у Москви почетком 1962. године. Средином фебруара југословенски амбасадор, Цвјетин Мијатовић, известио је Београд да је полемика с Кинезима допринела значајној афирмацији политике „мирољубиве коегзистенције“ и да се у склопу тих померања увелико запажа другачији однос према Југославији.⁷¹³ Мијатовић је недвомислено констатовао да ће будућа нормализација југословенско-совјетских односа несумњиво утицати на погоршање односа Совјетског Савеза и Кине. Међутим, отварање перспективе усаглашавања југословенске и совјетске стране о могућој „аниткинеској платоформи“ морало је да превазиђе раније неспоразуме, поготово оне које су трајали од Мађарске револуције 1956.

Односи Београда и Пекинга поделили су судбину непомирљивих идеолошких страна још од догађаја у Мађарској. Чврсто заузеће Комунистичке партије Кине (КПК) на страни КПСС у спору са југословенским комунистима, водило је организованој борби против југословенског ревизионизма, важној идеолошкој оријентацији КПК. Антијугословенска кампања у Кини мобилисала је читав партијски апарат, а само током 1963. године бројала је више од 1.118 напада путем штампе на Југославију.⁷¹⁴ Кинеска критика Југославије садржавала је негирање свих југословенских теорија, и њихово повезивање са интересима западног империјализма. Југославија је за кинеске комунисте била репрезентативан пример како једна држава на погрешан начин примењује социјализам. Совјетски Савез је подржавао

⁷¹² Исто.

⁷¹³ ДАМСПРС, ПА, 1962, СССР, ф-127, 43661.

⁷¹⁴ Zvonimir Stopić, *Yugoslavia and China in Communist Bloc, the Third World and the United Nations: Case Studies of Changes of Perspectives and Policies from Yugoslavia's expulsion from Cominform to China's admission to the United Nations (1948-1971)*, doktorska disertacija u rukopisu, 2018.

и распиривао антијугословенску кампању до тренутка када више није штетило његовим спољнополитичким интересима. Борба против „ревизионизма“ била је доминантна тема у комунистичким партијама постстаљинистичке транзиције, често спровођена са циљем пригушивања реформистичких унутарпартијских струја. Међутим, радикалност кинеских концепција показала се од 1960. године много штетнија за совјетске интересе од десних скретања Титовог самоуправног социјализма. Одлука КП Албаније да отпочне бескомпромисну конфронтацију са КПСС показала је совјетском врху ерозивни утицај прокинеских (стаљинистичких) теорија у совјетском блоку, као и подударности са ставовима „стаљинистичке“ опозиције у Совјетском Савезу.⁷¹⁵ Совјетске дипломате у Београду су почетком 1961. преносиле поруке југословенским званичницима о потреби потпуне нормализације југословенско-совјетског односа, истовремено критикујући Кину и најављујући, након совјетског 22. конгреса, дефинитивни раскид на реалацији Москва и Пекинг.⁷¹⁶ Америчке дипломате су уочавале још 1960. могућу југословенско-совјетску кооперацију против Пекинга, извештавајући о стално присутном страху југословенских дипломата од могућег превладавања кинеских концепција. Карл Ренкин је тако известио Стејт департамент да су му званичници из ДСИП-а скренули пажњу на разлике у совјетском и кинеском приступу детанту, те да за југословенске комунисте није свеједно да ли ће у КПСС победити Хрушчовљева или Молотовљева политичка опција.⁷¹⁷

Манифестације јединства КПСС и КПК током 1950-их, у којима се кинески комунисти нису одрицали водећег положаја Москве у МКП, били су пољуљани све већим постојањем дијаметрално супротних идеолошких гледања на нека од кључних питања унутрашњег социјалистичког развоја и међународних односа. Политика убрзаног индустријског раста Мао Цедунга (*Велики скок напред*) допринела је идеолошкој радикализацији кинеских схватања и прихватању основних премиса револуционарног стаљинизма.⁷¹⁸ Дестаљинизација и мирољубива коезистенција, које су биле инициране на 20. конгресу КПСС, у Пекингу су задобиле изразито негативан призив, као немарксистичке, опортунистичке и ревизионистичке.⁷¹⁹ Неодвојивост револуционарне унутрашње политике од циљева милитантне спољне политике постала је главна смерница Мао Цедунга у формулисању кинеског наступа у међународним односима. Компромис са империјализмом био је највеће идеолошко огрешење. У том смислу кинеско тумачење совјетске спољне политике постајало је оштрије како се Хрушчовљева стратегија опредељивала за политику преговора са САД и попуштања затегнутости у међународним односима. Крајем 1959. године, Мао је постао уверен да је Хрушчов пошао путем ревизионизма и да се придружује у свом наступу антикинеској колацији реакционара, националиста и Титових ревизиониста.⁷²⁰ Иако је

⁷¹⁵ Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*, Princeton University Press, 2008, 182-193; Radchenko, Sergey, "The Sino-Soviet split", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 349-372; Odd Arne Westad, *Brothers in arms: The rise and fall of the Sino-Soviet alliance, 1945-1963*, Woodrow Wilson Center Press, 1998.

⁷¹⁶ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору државног секретара Коче Поповића са отправником послова СССР Дедушкином на пријему за Секу Туреа, 6. јануар 1961.

⁷¹⁷ FRUS,

⁷¹⁸ Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split*....81-90.

⁷¹⁹ Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split*....47-62.

⁷²⁰ Исто, 150-156.

већина комунистичких партија подржавала централну улогу КПСС, све популарнији кинески радикализам је успео да пронађе своје поборнике у радничком покрету. Тиме је био нарушен консензус идеолошке супермације Москве, што се 1960. године исказало у албанском опонирању КПСС, као и сложеној подршци Пекингу од стране КП Северног Вијетнама, Кореје и Индонезије. Са друге стране, почетак отвореног размимоилажења са кинеским комунистима подударао се са немогућношћу Хрушчова да пронађе најцелисходније решење за решавање неких од совјетских спољнополитичких приоритета. Отворено немачко питање кроз призму статуса Западног Берлина постајало је оптерећујуће бreme за совјетско руководство, како су ултимативни предлози Хрушчова 1958. и 1961. према Западу били неуспешни. Осећање умањеног престижа у међународним односима, под салвом кинеске критике, упућивало је совјетско руководство на проширивање партнерских односа у Европи и у Трећем свету, на антикинеској платформи, приказујући циљеве Пекинга као основну претњу за мир у свету.

У прилазу односа са СССР Југославија се није одрицала начела Београдске и Московске декларације, док је Совјетски Савез био неумољив у истицању садржаја декларација са саветовања у Москви из 1957. и 1960. Београд је очекивао да се призна социјалистички карактер Југославије, одбаци кампања о југословенском ревизионизму, и призна самостални међународни положај њене несврстане политике. Москва је од Југославије тражила тесну сарадњу у међународним односима, заједнички наступ против западног империјализма, и обуздавање тежњи да подстиче самостални „прогресивни“ правац развоја међу чланицама Варшавског пакта. Све до окончања Кубанске кризе совјетско руководство је прижељкивало југословенску подршку за Хрушчовљеве међународне иницијативе, нарочито у погледу Кубе и Немачке.⁷²¹ Приликом посета високих представника совјетског руководства, министра спољних послова, Александра Громика, и председника Врховног совјета, Леонида Брежњева, у току 1962. године, проблем Кине ипак није био постављен као пожељна тема за разговоре. На питање новинара упућено једном од чланова совјетске делегације у Београду, Адубеју, да објасни како је могуће да Кину ословљава „братском земљом,“ а да је совјетска делегација дошла у посету држави коју Кинези сматрају бандитском и ревизионистичком, високи члан ЦК одговорио је да је то „кинеска ствар“ и да о Совјетском Савезу није ништа лоше писано.⁷²² Заједничко саопштење након разговора Тита и Брежњева, септембра 1962, истакло је кључне тачке сагласности две државе о међународним питањима, у којима се налазио и захтев да се Кина прими у чланство УН.⁷²³ Разлози за помирљивост совјетске политике могли су да се пронађу у већ увелико спровођеном Хрушчовљевом плану о нуклеарним инсталацијама на Куби, због чега су се тактички примиривали сви могући јавни неспоразуми: идеолошки модус вивенди са Београдом, а са Пекингом тренутно примирење.

У формулисању наступа југословенске спољне политике у процесу нове нормализације односа са Совјетским Савезом 1962. и 1963, ДСИП је изражавао своју традиционалну опрезност. Многбројне анализе и препоруке које су биле сачињене за

⁷²¹ Драган Богетић, „Југословенско-совјетски односи почетком 60-их година - разлика у Титовом и Хрушчовљевом поимању начела мирољубиве коезистенције“, Историја 20. века. 3/2011, 205-220.

⁷²² АЈ, 837, КПР, I-3-a/161-40, Посета председника Президијума Врховног совјета СССР, Леонида Брежњева

⁷²³ Исто.

државно-партијски врх приликом југословенско-совјетских састанака, критички су били настројене према намерама совјетске политике у односу на Југославију. Сиповском анализом конфликта између Пекинга и Москве дошло се до закључка да је у суштини спора био сукоб око превладавања две „хегемонистичке концепције“ за лидерство у радничком покрету. Замерка совјетској политици односила се и на непостојање довољно јасне оријентације која би прихватила све антидогматске и антихегемонистичке снаге у комунистичким партијама, и на тај начин, по уверењу ДСИП-а, постала „најуспешнија препрека кинеским концепцијама.“⁷²⁴ Кључ за успостављање бољих односа у радничком покрету морао се пронаћи управо у ослобађању од старих (совјетских) и нових (кинеских) хегемонистичких утицаја. Улога Југославије у очекиваној дискусији „догматских“ и „прогресивних“ схватања у радничком покрету морала је бити „усмеривачка“ на страни „прогресивних,“ што је била улога која није била прихватљива за Совјетски Савез још од кризе у Источној Европи 1956. године. Стављајући по страни значај кинеско-совјетског сукоба за нови прилаз Кремља према Београду, ДСИП је правио разлику између значаја добрих односа са СССР за југословенски међународни положај и граница до којих је Југославија била спремна да иде у изградњи тих односа. Основно полазиште било је сазнавање што реалистичније процене совјетских мотива, и дефинисање југословенских интереса у сарадњи са Москвом, који су се кретали од подршке мирољубивој коегзистенцији до економских интереса. Заједничко опонирање „кинеском догматизму“ чинило је срж обостраних интереса, али је ДСИП упозоравао да су совјетске намере у нормализацији односа са Југославијом биле постигнуте са „позиције велике силе.“⁷²⁵ Совјетски Савез је кроз манифестацију бољих међудржавних односа очекивао да Југославија пружи свесрдну подршку свим совјетским спољнополитичким иницијативама, те да несврстана политика буде преусмерена више у корист социјалистичких земаља. Таквим совјетским настојањима ДСИП је заговарао одлучни отпор. У постизању сагласности око најважнијих међународних питања између Југославије и Совјетског Савеза морало се инсистирати на јасном југословенском стајалишту и разликама. Једно од таквих питања био је и проблем Кубе. То питање је у јесен 1962. постало најважније питање хладноратовског конфликта од 1947, засенивши чак и нерешени статус Западног Берлина. Анализа ДСИП-а је недвомислено наводила да разлике са совјетским гледиштима постоје, јер се југословенска страна залаже за смиривање ситуације и равноправне преговоре између Кубе и САД, док совјетска политика користи кубански случај „као средство велике политике,“ примењујући наизменично заостравање и смиривање у циљу погађања.⁷²⁶

Посета високе југословенске делегације Совјетском Савезу на челу са Јосипом Брозом Титом, почетком децембра 1962, била је увод у коначно усаглашавање југословенско-совјетских односа и припрему за конституисање заједничке „антикинеске платформе.“ Посета се одвијала у сенци нове полемике унутар радничког покрета поводом Кубанске кризе и у настојањима кинеских комуниста да совјетско повлачење са Кубе представе као доказ ревизионистичког узмицања пред западним империјалистима. Десети пленум ЦК КП Кине, од 24. до 27. септембра 1962, био је почетак јавне промоције радикалне кинеске

⁷²⁴ ДАМСПРС, ПА, 1962, Регионално, Ф-98, бр.442692. Са састанка колегијума начелника, на тему „Наши односи са земљама лагера после 23. конгреса КПСС“, 15.2.1962.

⁷²⁵ ДАМСПРС, ПА, 1962, СССР, ф-127, бр. 44259.

⁷²⁶ ДАМСПРС, ПА, 1962, СССР, ф-127, бр. 44259, Неки аспекти спољне политике СССР (након Кубанске кризе).

антиимперијалистичке политике, саздане од подршке ослободилачким покретима и једнодушне критике југословенско-совјетског ревизионизма.⁷²⁷ Током партијских конгреса комунистичких партија у Европи, новембра и децембра, кинеска критика Југославије коинцидирала је са критиком совјетске спољне политике, захтевајући ново московско саветовање о идеолошким проблемима.⁷²⁸ С тим у вези, Титова посета Москви била је искоришћена са обе стране као прилика да се манифестује југословенско-совјетско јединство наспрам основних теза кинеске критике. У обраћању Врховном совјету, 12 децембра, Никита Хрушчов је одлучно бранио све своје спољнополитичке одлуке: политика према Куби била је изведена у интересу светског мира, а нови односи са Југославијом у интересу социјализма. Иако са говорнице Врховног совјета није проистекла јавна осуда кинеских ставова, она се индиректно појавила кроз критику албанских комуниста. Лидери КП Албаније били су приказани као догмате, секташи и разбијачи јединства лагера. Њихова политика била је од стране Хрушчова представљена као простаљинистичка и страна „самом духу социјалистичке државе.“⁷²⁹ Са друге стране, бољи односи са Југославијом били су брањени истицањем социјалистичког карактера Југославије и признавањем права свакој држави да сходно својим условима изабере сопствене форме социјалистичког унутрашњег развоја (начела Београдске декларације). Премда јавна, рехабилитација југословенских комуниста није значила напуштање начела о потреби борбе против савременог ревизионизма, истакнутог у Декларацији из 1960. Никита Хрушчов је сходно потребама совјетске политике знатно ублажио њене круте форме, наглашавајући да је Кубанска криза показала како највећа претња долази од стране „догмата.“ Говор Јосипа Броза Тита у Врховном совјету није садржавао сличне идеолошке полемике са Албанцима или Кинезима, али је недвосмислено подржао совјетску политику у току Кубанске кризе, приказујући је као доказ мирољубиве политике. Истовремено је изражена нада да ће нови југословенско-совјетски односи бити засновани на поверењу и реалистичним основама у интересу мира, развитка социјализма и јачања прогресивних снага у свету.⁷³⁰ Посетом Совјетском Савезу у жеку кинеских напада на совјетску политику на Куби, Тито је показао разумевање за оне елементе хрушчовљеве стратегије у међународним односима који су одговарали југословенским интересима (мирољубива коегзистенција и критика стаљинизма). Испред ДСИП-а Коча Поповића је у инструкцијама свим дипломатским представништвима тврдио да југословенска политичка (антикинеска) платформа нуди простор за афирмацију политике неангажованости, а бољи односи са Совјетским Савезом ојачавање југословенске међународне позиције.⁷³¹

Кроз многобројне непосредне контакте са различитим југословенским руководиоцима Москва је у више наврата наглашавала да у одржавању стабилних односа са Београдом понајвише рачуна на ауторитет председника Тита. Совјетске дипломате у Београду су често истицале да постоје значајне разлике у СКЈ према Совјетском Савезу, те да је председник Тито „данас у Југославији испред свих, да критикује оштро све слабости и да се енергично залаже

⁷²⁷ Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split...*222.

⁷²⁸ Исто., 224-228.

⁷²⁹ *Политика*, 22.12.1962.

⁷³⁰ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, Записник са састанка у Кремљу од 7. децембра 1962, приликом посете Председника ФНРЈ Ј.Б.Тита Совјетском Савезу.

⁷³¹ ДАМСПРС, ПА, 1963, Југославија, ф-57, 42826.

са пријатељство са СССР.”⁷³² Југословенски амбасадор у Москви, Цвјетин Мијатовић, преносио је слична запажања после разговора са совјетским званичницима фебруара 1963– да не постоји јединство у југословенском партијском руководству, те да млађа генерација и средњи кадрови значајно пружају отпор побољшавању односа са СССР. У односу на тако уочену диферентност унутар СКЈ, Мијатовић примећује да се углавном истиче позитивна улога Тита, било да се ради о његовој критици негативних појава у Југославији или конструктивном прилазу совјетско-југословенским односима („Он је у том процесу сам и наилази на отпоре”).⁷³³ Промене у Југославији током 1962. године, инициране Писмом ИК ЦК СКЈ, биле су тумачене од стране совјетског руководства као доказ „југословенског поправљања“ и исправне политике Титовог руководства. Совјетској партији то је био довољан аргумент да прикаже како „југословенски ревизионизам“ успешно врши корекције, те да стална кинеска критика због радикалног „левичарења“ не разуме правилно промене у Југославији. Обострана критика модерне уметности и штетних западних утицаја, спроведена од обојице лидера, није била са намером синхронизирана крајем 1962, али је створила утисак, нарочито међу западним дипломатама у Београду, да је Југославија платила цену бољих односа са Москвом.

По завршетку незваничне посете Москви, Тито је био јавно изричит да се нова политика према Совјетском Савезу мора поштовати, свестан могућих отпора ка таквом курсу у партији и држави. „Ја знам да не могу затворити уста сваком оном човјеку у Југославији који није пријатељ социјализма и спријечити га да нешто не избрбља. Али имамо право, и ја и сви ми, да онемогућимо оне који то стално чине,“ упозоравао је Тито.⁷³⁴ Југословенским новинарима било је поручено да морају да избегавају у свом писању све оно што би могло реметити односе са другим социјалистичким земљама. У том смислу, у току 1962. предузимане су репресивне мере, које су санкционисале антисовјетизам у штампи и појединим издањима. Нови судски процес против Милована Ђиласа због књиге *Разговори са Стаљином* имао је дубље узроке у намерама југословенских власти да онемогуће било какво јавно деловање бившег високог члана СКЈ, али је такође имао и нескривене мотиве удоваљавања будућој посети А. Громика. Прихватљивост нове политике према Совјетском Савезу стављала је на пробу рестриктивније мере партијског врха према „дисциплини комуниста“ и поштовање принципа демократског централизма. Заокрет у политици према Совјетском Савезу није био продискутован на седницама партијског врха, па је начин на који се дефинисала југословенска платформа према Источном блоку био разрађиван у ДСИП-у и Кабинету председника републике. Разлике које ће се појавити у методама југословенско-совјетског приближавања довешће до отвореног оптуживања ДСИП-а да заступа посебну линију у креирању југословенске спољне политике.

⁷³² АЈ, 507, АЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1-134-136, Забелешка о разговору са В. А. Бакуновим, референтом за Југославију у МИД-у, Москва, 11. фебруар 1963. године.

⁷³³ АЈ, 837, КПР, 1-5-b/99-12, Неки аспекти најновије совјетске политике у светлу „Правдиног“ уводника од 10 фебруара 1963 године. (21 фебруар Цвјетин Мијатовић, амбасадар у Москви).

⁷³⁴ Треба створити такве односе који ће бити снажан подстрек за брже кретање напред“, *Политика*, 30. 12. 1962

Однос ДСИП-а према започетој политици нормализације односа са СССР следио је основни смисао већ формулисане стратегије са врха. Стабилни односи са Москвом, без међусобне полемике и оштре пропаганде, омогућавали су стабилнију међународну позицију Југославије и боље перспективе за успешне билатералне односе са значајним бројем земаља. Југославија је од 1950-их година чврсто заступала став о превазилажењу блоковских подела и умиривању међународне ситуације као последице Хладног рата. Период након Кубанске кризе био је виђен као нова етапа у попуштању заоштрених америчко-совјетских односа у коју је југословенска политика желела да се укључи и да је подржи својим утицајем међу афроазијским државама. Међутим, осетљивост самих односа са Совјетским Савезом није била лако превладана, како због оптерећујућег наслеђа у односима, тако и због општег правца југословенског самоуправног социјализма. Обазривост да интереси Југославије, као неангажоване земље, не буду угрожени, те да совјетска блоковска политика не доведе у питање саме темеље југословенског међународног положаја, подстакла је руководство ДСИП-а да дефинише ограничења у изградњи нове политичке платформе партнерских односа са Совјетским Савезом. Основно полазиште било је установљено на потпуном реалистичном и критичком посматрању совјетске политике. Успешно окончање Кубанске кризе и одрицање од нуклеарног рата било је подржано јавно од стране југословенског председника у Москви као акт совјетске мирољубиве политике.⁷³⁵ Искуство које је стечено самим током кризе, оставило је другачији утисак на руководство ДСИП. Осим Ранка Зеца, који се на седници Колегијума 2. новембра заложиио за подршку Хрушчову, остали присутни чланови су исказали неслагање са основном идејом совјетске политике на Куби. Одлука совјетског руководства да постави ракете на Куби била је оцењена као војнички промашај, а чин повлачења као потпуни политички неуспех.⁷³⁶ Совјетска политика била је приказана као блоковска, спремна да одустане од коегзистенције и примене силе зарад одређених спољнополитичких циљева. Чланови Колегијума били су од стране К. Поповића приупитани у којој мери је уопште било потребно давати подршку Хрушчову „када СССР доведе свет на ивицу рата, и не може да отклони своју одговорност.“⁷³⁷ Оно што је нарочито бринуло присутне био је однос Москве према Београду у току саме кризе. Од Југославије је била затражена безрезервна подршка, без икаквих консултација и информисања („Да смо слушали Пузанова ми бисмо били дезинформисани“), због чега је Коча Поповић тражио да се због тога изведу потребни закључци. Колегијум је уочио значај који би ненагажоване земље могле имати у наредном периоду, сматрајући да је ангажовање Тита, ипак, допринело умиривању главних ефеката кризе. Анализа руководства ДСИП-а потврдила је у основи све тезе које су биле предочене у почетку нормализације односа – совјетски хегемонизам и југословенска неангажована политика били су две непромирљиве стране, све док их партијски интереси нису сјединили. Недуго после седнице Колегијума, Коча Поповић је послао циркуларни телеграм свим југословенским дипломатским представницима у иностранству у којима је захтевао пружање отпора свим совјетским иницијативама ка блиској међународној сарадњи. „Зато је наш интерес и задатак да одговарајућим мирним излагањем све ове „наговараче“ вратимо на терен реалности, за шта сва наша представништва треба да разраде сопствени

⁷³⁵ ДАМСПРС, ПА, 1962, СССР, ф-127, 444020, Говор председника Тита у Врховном совјету.

⁷³⁶ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара Коче Поповића, 1962, Записник са састанка колегијума ДСИП-а, одржаног 2 новембра (Несрећена грађа).

⁷³⁷ Исто.

план, аргументацију према локалним односима са лагерским представницима, а на линији дугорочних интереса и ставова.“, гласила је Поповићева завршна инструкција.⁷³⁸

Марко Никезић је поменутој седници Колегијума ДСИП-а присуствовао у улози новог државног подсекретара за спољну политику. Његово мишљење око одговорности совјетске политике за ескалацију Кубанске кризе слагало се са ставом већине присутних. Према његовој оцени, велике силе никада нису предузимале сличне акције како би на крају постале миротворци. Исход кризе за југословенску дипломатију био је логичан. Сједињене Државе су успешно одбраниле своју сферу утицаја, и једино што је било могуће то је руско повлачење.⁷³⁹ Учешће Никезића у даљем развоју југословенско-совјетских односа до пролећа 1963. пратило је и јасну намеру ДСИП-а да кроз контакте са совјетским дипломатама подвуче основне границе жељеног „партнерског“ односа. Један од таквих примера тицао се Кубе и намере совјетске политике да у склопу нових односа са Југославијом заједно садејствује у међународним односима. Совјетски амбасадор у Београду, Александар Пузанов, на састанку са Кочом Поповићем 5. марта 1963, покренуо је питање међународне подршке Куби против америчких рестриктивних мера, које су браниле слободну пловидбу страним бродовима ка Куби.⁷⁴⁰ Према инструкцијама владе из Кремља, Пузанов је предложио конференцију социјалистичких земаља у Москви у току марта, на којој би поред Југославије и домаћина, учествовале још и делегације Пољске и Источне Немачке. У току састанка совјетски амбасадор је нарочито нагласио позитивно мишљење председника Тита у вези са Конференцијом, пошто је са њим обавио разговор дан пре. Издвојивши свој став као лично мишљење, Коча Поповић је предложио Пузанову проширивање броја земаља које би учествовале, међу њима и један број несоцијалистичких земаља које су исто биле погођене америчким рестриктивним мерама. У забелешци након састанка, југословенски државни секретар је истакао личну импресију да су у Москви сковани „посебни рачуни“ у вези са Југославијом и планираном Конференцијом. Титова подршка била је довољна гаранција за совјетског амбасадора да ће југословенски представници учествовати на Конференцији у Москви, па је Никезићу 8. марта саопштен коначни датум одржавања (20 март), уз интересовање за детаље доласка делегације из Београда.⁷⁴¹ Међутим, кроз неколико дана на истом састанку са Пузановим (11. марта), Марко Никезић износи конкретније југословенске примедбе, оспоравајући у суштини сврсиходност Конференције по југословенске интересе.⁷⁴² Основна замерка југословенске стране састојала се у неприхватању „политичког карактера“ састанка са искључиво социјалистичким земљама. Марко Никезић је изненађеном совјетском амбасадору изложио југословенску процену да би покретање питања слободне пловидбе ка Куби, и то на начин какав је био предвиђен у Москви, засигурно утицало на погоршање југословенских економских односа са Сједињеним Државама. Узимајући поменуте разлоге као важне,

⁷³⁸ ДАМСПРС, ПА, 1962, СССР, ф-127, 437536.

⁷³⁹ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара Коче Поповића, 1962, Записник са састанка колегијума ДСИП-а, одржаног 2 новембра (Несрећена грађа).

⁷⁴⁰ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-12, Забелешка о разговору државног секретара Коче Поповића, са амбасадором СССР Пузановим, одржаним 5 марта 1963.

⁷⁴¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-12, Из забелешке о разговору државног подсекретара М. Никезића са совјетским амбасадором, А. Пузановим, 8. марта 1963.

⁷⁴² АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-12, Забелешка о разговору државног подсекретара М. Никезића са совјетским амбасадором А. Пузановим, 11. марта 1963.

Пузанову је било саопштено да Југославија неће учествовати на заказаном саветовању, али да постоји отворена могућност да се разговори на другачији начин воде о истом питању. Југословенске сугестије састављене у врху ДСИП-а (Поповић, Никезић, Доушех и Кведер), како би московски састанак могао постати прихватљив по Београд, биле су упућене совјетској амбасади, али без позитивног одговора из Москве. Совјетски амбасадор је одбио да прихвати било какве сугестије из ДСИП-а, инсистирајући на договору који је постигнут директно са Титом. У сачињеној белешци након састанка са Пузановим, 18. марта, заменик државног секретара за спољне послове, Душан Кведер, изложио је важну констатацију да совјетски амбасадор указује како постоје озбиљни раскораци у југословенској политици: „ДСИП компликује и кочи развитак сарадње са СССР, док друг председник жели да ту сарадњу развије.“⁷⁴³

Наведени пример несугласја између ДСИП и совјетске амбасаде био је далеко од уобичајеног дипломатског неспоразума. Он је јако добро илустровао основне смернице вођења југословенске спољне политике унутар ДСИП. Југославији, као ненагажованој земљи, било је у више наврата неприхватљиво, на основу става ДСИП-а, икакво синхронизовано лагерско наступање са Совјетским Савезом, које би оставило теже последице на њен међународни положај. О том проблему Коча Поповић је посебном поруком известио директно Тита, 15. марта 1963, наводећи неколико примера спорних иницијатива совјетских и источноевропских дипломатских мисија према југословенским дипломатским представницима. „Поставља се питање да ли је наше учествовање на редовним колективним састанцима дипломатских представника социјалистичких земаља, у циљу разматрања или усаглашавања економске или политичке активности, погодна форма сарадње. По свему судећи, изгледа да би она водила изоловању наших представника и не би могла да не изазове одређене неповерење код представника земље-домаћина, пошто таква пракса не може бити незапажена. Као резултат она може смањити могућност развијања односа са дотичном земљом. Такође изгледа неопортуно „учлањивање“ у регионалне клубове који исто тако воде сужавање веза, док је задатак наших представника да шире круг својих веза, стављајући при томе тежиште на контакте са представницима земље-домаћина“, гласило је Кочино писмо Титу.⁷⁴⁴ Месец дана после Кочине интервенције исту је саставио Марко Никезић, упућујући инструкције свим дипломатским представништвима о одговарајућем начину реаговања на захтеве совјетских дипломата.⁷⁴⁵

Разумевање југословенског партијског врха за проблеме Хрушчовљеве стратегије у међународним односима и радничком покрету, ипак није коинцидирало са критичким примедбама ДСИП-а. То је допринело да се на седници ИК ЦК СКЈ, 26. априла 1963, по први пут спомене постојање две линије у спољној политици Југославије: партијска и „сиповска.“ Линија раздвајања био је однос према Совјетском Савезу. Оштар наступ Тита на седници

⁷⁴³ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-12, Из забелешке разговора Душана Кведера, помоћника државног секретара за инсотране псолове са Пузановим, 18 марта 1963.

⁷⁴⁴ АЈ, 837, КПР, I-5-c/4, Информације, белешке, извештаји и други материјали

⁷⁴⁵ „Обавештавамо вас да наше учествовање на разним редовним колективним састанцима дипломатских представника социјалистичких земаља, у циљу разматрања или усаглашавања економске или политичке активности, не сматрамо погодном формом сарадње.“, ДАМСПРС, ПА, 1963, Југославија, ф-57, бр.411808

ишао је у прилог ранијем совјетском уверењу да југословенски председник представља најважнији гарант стабилних југословенско-совјетских односа. Уз подршку већине чланова Извршног комитета, Тито је замерио једном делу партијског чланства постојање неповерења према трајном побољшавању односа са СССР.⁷⁴⁶ Као противаргумент Тито је наводио низ примера, који су имали за циљ да увере како су нестале све раније препреке за успостављање бољих односа са Москвом, те како Хрушчовљева политика представља гарант победе прогресивног курса у радничком покрету. Иако је нагласио да се Југославија не би требало директно мешати у совјетско-кинески сукоб, Тито је истакао да постоји „идеолошка дужност“ југословенских комуниста да у одбрани од кинеских напада раскринкају „догматски-троцистичку политику и ставове кинеских руководилаца.“⁷⁴⁷ Југословенска спољна политика морала је да промени за почетак застарело гледање на политику Совјетског Савеза. Титове смернице истицале су корекцију низа неправилности ДСИП-а у спровођењу југословенске спољне политике: неправилно је изједначавати сарадњу Југославије са социјалистичким и капиталистичким земљама; неправилно је изједначавати два политичко-војна блока; неправилно је користити појам „лагер,“ јер је он био превазиђен. Тито је Југославију видео као саставни део социјалистичког света, са којим она дели заједничке идеолошке циљеве, и због чега је било потребно да се конституише идеолошки усмеренија спољнополитичка оријентација. На седници ИК јавно су били прозвани највиши чланови руководства ДСИП (Коча Поповић, Вељко Мићуновић и Марко Никезић) као заступници политике која одудара од државно-партијске. Захтеване су рестриктивне мере и сазивање седнице ЦК СКЈ на којој би се дефинитивно озваничила јединствена југословенска политика према радничком покрету, Кини и Совјетском Савезу. Априлска седница ИК ЦК СКЈ имала је двоструки резултат: отпори политици пуне нормализације односа са СССР били су пригушени и чврст партијски курс из 1962. био је очуван. Превладала је искључиво партијска интерпретација спољнополитичких приоритета.

Титов реферат на Петом пленуму ЦК СКЈ, 18. маја 1963, представљао је главну оријентацију новог курса СКЈ према питању југословенско-совјетских односа и промена унутар радничког покрета. У односу на јасну идеолошку садржину реферата и заокруживање југословенских интереса у совјетско-кинеском спору, Титов иступ на пленуму био је својврсна подршка КПСС у тренутку када су се окончавала совјетска надања да би могло доћи до попуштања идеолошке полемике са Кином. Како је Тито драматично представио у свом излагању, разлике у погледима које су се појавиле у радничком покрету између Москве и Пекинга имале су „судбоносни значај за читаво човечанство,“ а Југославија, као део социјалистичког света, имала је „интернационалну обавезу“ да искаже свој став и укључи се у борбу за превладавање прогресивних снага у комунистичким партијама.⁷⁴⁸ Суштина реферата сводила се на дефинисање југословенске верзије „антикинеске платформе“ у два кључна аспекта: идеолошка критика КПК и оснаживање југословенско-совјетског партнерства. Титова критика кинеских комуниста и њихових ставова била је оштра и слична совјетској. Комунистичка партија Кине била је приказана као догматска, секташка, ултралевичарска, националистичка и квазиреволуционарна. Унутрашњи развој Кине био је

⁷⁴⁶ АЈ, 507, АЦК СКЈ, III/97, Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, одржане 23. априла 1963

⁷⁴⁷ Исто.

⁷⁴⁸ АЈ, 507, СКЈ, II/23, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК СКЈ, одржаног 18. маја 1963. године у Београду

оцењен у реферату као велики промашај, чије грешке су у поређењу са југословенским биле „хималајске.“ Према мишљењу Тита, Кина је неуспехом у изградњи социјализма постала „центар окупљања догматских снага.“⁷⁴⁹ Њена радикална политика водила је ка светском рату и промовисању превазиђених стаљинистичких концепција. Намера прогресивних снага у социјалистичком свету да се супроставе таквој политици била је приоритет наступајуће борбе мишљења у МКП. У складу са таквим разумевањем савременог социјализма, југословенски односи са Совјетским Савезом били су приказани у реферату као део ширег плана борбе прогресивних снага. Сви неспоразуми са Москвом били су ствар прошлости, а борба против кинеског догматизма ствар будућности. Некритички приказујући југословенско-совјетске односе, Тито је у образлагању нове југословенске стратегије поистоветио интересе Југославије и Совјетског Савеза у међународним односима и радничком покрету. **„Ми знамо да наша независна спољна политика не смије доћи у питање, али наша независна спољна политика не смије ићи на штету социјалистичких земаља и радничког покрета,“** (подвукао П.Ж.) закључио је Тито.⁷⁵⁰ Од целокупног чланства СКЈ затражено је дисциплиновано прихватање нове политике, повезујући обавезе југословенских комуниста према унутрашњем развоју са онима на међународном попришту. Пети пленум у Москви је поздрављен као важан корак разумевања са СКЈ, а иступи Тита, Ранковића и Влаховића били су штампани и дистрибуирани.

Одлука Петог пленума ЦК СКЈ о успостављању обавезујуће партијске линије поводом односа са Совјетским Савезом, била је саздана у духу тврдог партијског курса. Као и у случају Писма ИК ЦК СКЈ априла 1962, Титов реферат са пленума тражио је отклањање свих могућих знакова неслагања унутар партије према спољној и унутрашњој политици. Позив Александра Ранковића на пленуму да се изврше кадровске промене које би пратиле нови курс, био је индиректан притисак на руководство ДСИП-а. Пружајући свесрдну подршку свим елементима Титовог реферата, Ранковић је сматрао да политика добрих односа са социјалистичким државама није увек имала подршку „од стране неких наших другова који раде на одговорним местима у разним институцијама“, који нису довољно добро разумели дубину промена у Источној Европи после смрти Стаљина, и који су задржали „непотребно неповерење“ према иницијативама социјалистичких држава, те изразили „одређено колебање према оријентацији и акцијама нашег руководства у том правцу.“⁷⁵¹ У складу са одлуком пленума, Коча Поповић је био у обавези да од југословенских дипломатских представника затражи прилагођавање рада сходно одлукама Партије. Инструкција која је уследила наглашава начело да је југословенска спољна политика недељива од улоге СКЈ у радничком покрету. Како би се партијски курс спровео исправно, југословенским амбасадорима у социјалистичким државама је саветовано да се ослобађају „формулација из прошлости“ и у новом светлу посматрају унутрашњи развој тих земаља. Са друге стране, представницима у западним државама препоручивало се да у свакој прилици отклањају бојазни око претеране идентификације југословенске политике са совјетском. Подршка совјетским иницијативама

⁷⁴⁹ Исто.

⁷⁵⁰ Исто.

⁷⁵¹ Исто.

није представљала аномалију када су оне биле у складу са југословенским интересима, као ни када одударају од ставова Москве.⁷⁵²

Средином 1963. године југословенска подршка Совјетском Савезу у спору са Кином била је исплатива са позиција које је СКЈ заузео на Петом пленуму. Јулски преговори представника КПСС и КПК у Москви нису остварили очекиване резултате, због чега се идеолошки спор између две партије продубио.⁷⁵³ Суштина кинеско-совјетских неслагања и даље се огледала у питањима која су била важна југословенским комунистима (мирољубива коегзистенција, питање рата), услед чега се учврстило поверење у „прогресивни“ правац деловања КПСС. Московски споразум о обустављању нуклеарних тестова, почетком августа 1963, био је јасан показатељ конкретних настојања Хрушчовљеве политике да мирољубиву коегзистенцију афирмише ка видљивим резултатима попуштања напетости Хладног рата. Нова „просовјетска“ струја у Београду је све заслуге за потписивање споразума приписивала искључиво Хрушчову и совјетској политици, очекујући да ће споразум подстакнути значајне промене ка даљем слабљењу реакционарних снага и јачању прогресивних. Званична посета Никите Хрушчова Југославији, од 20. до 25. августа 1963, била је искоришћена од стране југословенског руководства као подршка совјетским међународним настојањима и формулисању међусобног разумевања. Проблем Кине био је доминантан у току разговора, али није пронашао своје место у заједничком коминикеу. Непосредна критика кинеских ставова била је изнета у тврдњи да је раднички покрет оријентисан на политику мира, те да сви су свету морају „радити на онемогућавању свих оних снага које отежавају спровођење такве политике.“⁷⁵⁴ Заједничка изјава двојице лидера показала је основне југословенско-совјетске приоритете у међународним односима, који су се кретали од поштовања мирољубиве коегзистенције, одрицања од рата, па све до подршке земљама у развоју и борби против колонијализма. По питању односа у радничком покрету, обе стране су пронашле формулације које су одговарале њиховим интересима. Из југословенског угла то је било инсистирање на поштовању различитог социјалистичког развоја, док је са совјетске акценат више био на неупитном јединству свих социјалистичких снага.⁷⁵⁵

Од посете Тита Совјетском Савезу, децембра 1962, па све до узвратне посете Хрушчова, августа 1963, били су дефинисани основни принципи југословенско-совјетске (антикинеске) платформе о међусобној сарадњи. Југословенско партијско руководство прихватило је реафирмисану „антистаљинистичку“ политику Никите Хрушчова, сматрајући је битним искорак као реализацији оних југословенских интереса који су били зацртани партијским програмом из 1958. Одлуке 21. конгреса КПСС биле су доказ да „прогресивне снаге“ у Совјетском Савезу опстају упркос неуједначеним правцима „дестаљинизације.“ У домену спољне политике, совјетска критика кинеског догматизма и залагање за политику мирољубиве коегзистенције са западним силама (понајвише САД) били су важни сигнали за Београд. Следствено томе, блиска сарадња са Совјетским Савезом би, по мишљењу југословенских комуниста, омогућила наставак подршке прогресивним тенденцијама, које би

⁷⁵² ДАМСПРС, ПА, 1963, Југославија, ф-56, бр.419843.

⁷⁵³ Исто.

⁷⁵⁴ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-51, Посета председника Совјета министара СССР-а Никите Сергејевића Хрушчова.

⁷⁵⁵ Исто.

се најбоље оствариле на подручију подршке земљама Трећег света и демократизовања односа у радничком покрету.⁷⁵⁶ Успех социјализма међу земљама у развоју зависио би од велике политичке и економске подршке социјалистичких земаља. Тежња југословенске политике била је да свој изграђени ауторитет употреби како би, са једне стране, уклонила предрасуде Москве према некомунистичким режимима, а са друге, промовисала неповерљивим лидерима афро-азијских земаља совјетске позитивне намере. Промена политичке климе у Совјетском Савезу, условљена критиком „стаљинистичких“ концепција Кинеза и Албанаца, поново је подстакла југословенски утицај на промену односа унутар радничког покрета, који би резултирали рехабилитацијом „југословенског ревизионизма“ и прихватањем различитих путева социјалистичког развоја. У више наврата совјетско руководство је пружало гаранције да је нетрпељивост према југословенском социјализму ствар прошлости, указујући на социјалистички карактер југословенске државе и идеолошку блискост са СКЈ.⁷⁵⁷ Утишавање критике према совјетској политици у СКЈ било је чин идеолошког превредновања југословенске неангажоване политике и важан уступак југословенско-совјетског приближавања.

Совјетско виђење нове платоформе у односима са Југолавијом почивало је на другачијим интересима од југословенских, и то ће се до 1968. године периодично појављивати као основна сметња у остварењу потпуних партнерских односа на глобалној сцени. Сукоб са Кином и редефинисање спољнополитичке стратегије у односима са Западом (детант) утицали су на промену совјетске политике према Југославији. Потреба да се придобије југословенска подршка у идеолошком спору са КПК значило је тренутно пацификовање опасности од ревизионизма, зарад заједничке борбе против „кинеског догматизма.“ Иако је Москва успевала да одржи већину комунистичких партија под својим утицајем у насталом спору, појављивали су се знаци отпора и дисхармоније који су урушавали хегемонистичке интересе КПСС у радничком покрету. Непослушни примери КП Албаније и КП Румуније, уз још неколицину ваневропских прокинеских КП (Индонезија, Северна Кореја, Северни Вијетнам, Јапан) доводили су у питање демонстрирано јединство из 1957. и 1961, а нарочито совјетске лидерске амбиције. Напуштање спора са Београдом било је тактичко. Међутим, совјетска очекивања су ишла много даље од начелних договора у суретима Тита и Хрушчова у периоду између 1962. и 1964. Од југословенских комуниста се очекивало да сходно заједничкој борби против опасног кинеског авантуризма, постепено коригују спорне тачке програма из 1958, при чему је југословенска дипломатија посебно инсистирала на постојању „лагера“ и на идеолошки пасивној „ванблоковској“ политици. Југословенско одрицање од раније праксе олакшало би совјетски спор са КПК, уверило би све Партије у неоправданост кинеске критике и уједно приказало СКЈ интегралним делом јединства социјалистичких земаља под окриљем Москве. На терену међународне политике Совјетски Савез се надао наставку сарадње са Југославијом у осуди западне политике, нарочито у оним питањима која су била витална за совјетски интерес, као што је проблем Источне Немачке или питање послератних граница у Европи. Посебан интерес био је истакнут за југословенски утицај у земљама Трећег света, где совјетска политика није бележила успешне резултате и где је

⁷⁵⁶ АЈ, 507, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/III-40, Совјетска политика коегзистенције и преговарња и садашњи односи Исток-Запад.

⁷⁵⁷ Ђоко Трипковић, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971...* 141-152.

очекивала широку међународну подршку за своје спољнополитичке циљеве. Крајем септембра 1964. совјетска амбасада у Београду је пренела поруку совјетске владе несврстаним државама пред Каирску конференцију, у којој их је подсетила на блискост ставова са Совјетским Савезом и заједничку претњу од политике Запада. Порука је садржавала уверење да ће делегати на конференцији препознати лоше намере западне штампе о стављању несврстаности „између социјализма и империјализма,“ те да ће уследити „осуда свих агресивних акција империјалистичких држава.“⁷⁵⁸ Правилно идеолошко (просовјетско) разумевање проблема „ревизионизма“ и несврстаности био је дугорочан циљ утицаја совјетске политике на Југославију.

Заједничка тежња Југославије и Совјетског Савеза на обуздавању „кинеског догматизма“ наишла је током 1964. на озбиљне препреке, које су доводиле у питање опстанак договора израженог у процесу нормализације односа. Неуспешни покушаји КПСС да утиче на обустављање полемике са кинеским комунистима, иницирани крајем новембра 1963, одражавали су сумње у способност совјетске политике да се избори са свим последицама могућег расцепа у радничком покрету. Опасност од могуће преваге кинеских теорија међу комунистичким партијама и афро-азијским земљама снажно је подупирала промену совјетске тактике ка потпуној изолацији КПК. Иако је кинески радикализам био намењен за унутрашњу употребу, припремајући терен за Културну револуцију, његови домети у Азији били су велики. Почетак Вијетнамског рата средином 1964. био је виђен у Москви као јасан показатељ утицаја кинеских милитантних стратегија ка Ханоју.⁷⁵⁹ Позив КПСС на заједничку мобилност свих КП против „авантуристичке“ кинеске политике значио је совјетско „збијање редова“ на рачун раније прокламованих тежњи либерализације односа унутар Источног блока, нарочито обећаних југословенским комунистима. Спремност југословенске дипломатије да на трагу одлука Петог партијског пленума подржи безрезервно прогресивизам совјетске политике, зарад дугорочних циљева СКЈ у радничком покрету, сударио се у пракси са отпором према свим покушајима Москве да утиче на потпуну преоријентацију југословенске политике у складу са њеним интересима. Промена атмосфере у КПСС и СКЈ током 1964. године, која ће резултирати појавом реформског курса у Београду након Осмог конгреса, и политичким падом Никите Хрушчова у Москви, знатно је умањила почетне могућности „антикинеској плаформи“ да прерасте у потпуни партнерски однос Југославије и Совјетског Савеза.

Појава „кинеског фактора“ у међународним односима и његових импликација на југословенску спољнополитичку стратегију изазвала је велику пажњу руководства ДСИП почетком 1964. године. Са идеолошке тачке, оповргавање кинеске критике југословенског социјализма било је запажено у целокупном југословенском партијском апарату од самих почетака разлаза СКЈ и КПК, крајем 50-их година. Основне тезе Петог пленума ЦК СКЈ упућивале су југословенске комунисте на правилно разумевање опасности од кинеских теорија и указивале на основне мотиве СКЈ да им се супростави. Међутим, недостатак

⁷⁵⁸ АЈ, КПР, 837, I-5-b/99-14, Забелешка о разговору М.Павићевића, помоћника државног секретара са Кузњецовим, отправником послера СССР, дана 25.9.1964.

⁷⁵⁹ Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*, The University of North Carolina Press, 2015, 113-115.

дипломатских односа, слаба информисаност о дешавањима у Кини и кинеском партијском руководству представљали су проблем за ДСИП у коначном формулисању југословенске политике наспрам Кине. Тако је средином фебруара 1964. колегијум ДСИП-а, имајући у виду све већу присутност кинеске политике међу неангажованим земљама, констатовао да постоји недостатак озбиљне анализе спољнополитичке активности Кине, и самим тим недостатак одговарајуће југословенске стратегије.⁷⁶⁰ Посета кинеског премијера, Џоу Енлаја, афро-азијским земљама, крајем 1963. године била је тумачена од стране југословенских дипломата као директан изазов напорима Југославије у припреми Друге конференције несврстаних у Каиру. Примамљивост идеја кинеског радикалног антиимперијализма проналазила је симпатије код појединих лидера афро-азијских земаља (Индонезија, Гана). Они су изражавали резерве према употребљивости мирољубиве коезистенције јер нису у томе видели средство за политичку борбу са проблемима постколонијалне стварности. У намери да се спречи стварање „прокинеске“ струје у ПНЗ и тиме значајно подрије вишегодишњи рад Београда на оснаживању јединства свих чланица покрета у настајању, руководство ДСИП је подстакло рад на студиознијем праћењу кинеске спољне политике, ослобођен „просовјетских“ теза из 1963. Било је потребно промислити другачије правце стратегије, више у складу са несврстаном концепцијом него као део совјетских глобалних циљева. Полазећи од чињенице да је Југославија заузела јасан став према кинеском догматизму, и да у том ставу она држи фронт заједно са Совјетским Савезом и другим социјалистичким земљама, руководство ДСИП-а је тражило другачије постављање према Кини, одбијајући круте елементе фронталне „антикинеке“ политике. За тадашњег државног подсекретара за спољне послове, Марка Никезића, Кина је постепено заузимала своје место у свету као део процеса савремене револуције, а њен раскид са Совјетским Савезом био је део процеса сопствене еманципације.⁷⁶¹ Никезић није сматрао реалним да афро-азијске државе заузму противан став од Кине у великој дебати са Совјетским Савезом, те да се југословенска политика увек водила супростављањем негативним аспектима једне политике, а не државама као таквим. Да би се правилно разумела кинеска политика, било је потребно уложити напоре да се југословенска стратегија критички усмери на оне негативне аспекте совјетске политике, који не успевају да се ослободе „погрешних и неправилних ставова“ због којих је, по мишљењу Коче Поповића, Кина ипак постигла одређене ствари.⁷⁶² Састанак Колегијума иницираће конституисање „сиповске линије“ југословенске политике према Кини, која ће се у неколико наврата супроставити линији Партије. Иако је и даље сматрао кинеску политику опасном и догматском, ДСИП је инсиситрао на искључиво југословенској интерпретацији, која би била ослобођена совјетских теза.

Забринутост совјетске политике за могућности негативног утицаја Кине на држање потенцијалних савезника у Трећем свету, била је истоветна са југословенском. Крајем 1963. године Москва је постајала свесна опасности да кинеске спољнополитичке иницијативе (као што је програм економске помоћи земљама у развоју) могу на дужи рок угрозити совјетске

⁷⁶⁰ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара Коче Поповића, 1964, Записник са састанка Колегијума ДСИП-а код друга Коче Поповића одржаног 14.02.1964 по питању Кине, (Несређена грађа).

⁷⁶¹ Исто.

⁷⁶² Исто.

позиције међу многим афро-азијским земљама.⁷⁶³ Проблем решавања кинеског питања утицао је истовремено на односе међу социјалистичким земљама, услед све снажнијег опонирања румунске партије методи борбе против Пекинга. Непрестана јавна полемика између КПСС и КПК затварала је било какве могућности за постизање компромиса, што је мотивисало совјетски партијски врх да у спасавању сопственог ауторитета, као „прве земље социјализма,“ донесе одлуку о сазивању новог саветовања свих КП, где би се већинском одлуком кинески ставови изоловали. Тражећи договор, разговором у Москви и Београду, КПСС је очекивао присуство југословенских представника и пуну подршку око принципа са којима су биле сагласне обе стране (потврђене и у преписци два Централна комитета фебруара 1964.).⁷⁶⁴ Међутим, информације које су многобројне југословенске дипломате и новинари добијали из Кремља и других дипломатских канала комуникације, у Београду су стварале утисак да се у припреми новог наступа према Кини од југословенских комуниста очекује много синхронизованија сарадња са источним блоком, посебно у идеолошким питањима. Разговор Никите Хрушчова и југословенског амбасадора, Цвјетина Мијатовића, 6. марта 1964, потврдио је раније оцене ДСИП-а о постојању „двојакe“ совјетске политике, према којој југословенско идеолошко кориговање користи успешној одбрани од кинеских напада.⁷⁶⁵ Хрушчов је Мијатовићу упутио изричит став да је програм СКЈ из 1958. непријатна „хипотека“ у односима са Југославијом, те да очекује од југословенског руководства наставак корекција спорних тачака размимоилажења (као што је самоуправљање).⁷⁶⁶

Анализа совјетског прилаза Југославији по питању нове стратегије према Кини изазвала је сумњу у ДСИП-у да је заиста дошло до промена у Совјетском Савезу, које су претпостављале ранију нормализацију односа. Одлуке Петог пленума ЦК СКЈ, захтевале су од југословенских дипломата да се ослободе предрасуда и остатка прошлости у односима са Москвом. Међутим, притисци из Кремља доводили су у питање постојање идентичних погледа на крајњи исход опонирања кинеском радикализму. Борба против Кине за Никезића је значила прилику за демократизацију односа између социјалистичких земаља и комунистичких партија, а не повратак на совјетски политичко-идеолошки монизам.⁷⁶⁷ У борби против Кине уочавале су се совјетске тенденције да на међународном плану реше низ питања у радничком покрету на „стари начин“ – стварање „тела“, питање обавезних одлука, покоравње већини, крити спорове због Кинеза. Оно што је било конзервативно, није се могло сламати конзервативним, сматрао је Никезић.⁷⁶⁸ ДСИП је упозоравао да упоредо са савладавањем „кинеског фактора“ постоји аутентична совјетска политика која тежи да утиче на југословенски унутрашњи развитак. Одговор Југославије у том погледу морао је бити изричит. Никезић је у неколико наврата на седницама Колегијума инсистирао да се не сме „ћутати на притисак Москве“ и да јавно изношење става захтева и јавну реакцију. „Овде у кући

⁷⁶³ Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*...117-122.

⁷⁶⁴ Боко Трипковић, *Југословенско-совјетски односи*... 154-160.

⁷⁶⁵ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара за спољне послове, 1964, Дискусија са састанка Колегија ДСИП-а, 25.2.1964 (Несрећена грађа).

⁷⁶⁶ Исто.

⁷⁶⁷ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара Коче Поповића, 1964, Записник са Колегијума од 9. октобра код друга Марка Никезића (Несрећена грађа).

⁷⁶⁸ Исто.

је увек било мишљење да све ствари које се јавно напишу требају да добију и јавни одговор, а не извињење у четири ока“, захтевао је Никезић.⁷⁶⁹ Идеја о саветовању компартија није била прихватљива за југословенске интересе, као ни сви остали методи совјетске политике који нису водили рачуна о независној југословенској позицији. Како би се спречила пракса совјетске дипломатије да позивањем југословенских представника на консултације и састанке свих социјалистичких земаља искључиво воде рачуна о заступању совјетских гледишта и како би се спречило „тражење од осталих учесника скупа да иступају на истој линији,“ средином марта 1964. године Марко Никезић испред ДСИП упућује захтев СИБ-у, и у њему предлаже да се успоставе прецизни ставови и мерила који ће бити употребљиви југословенским дипломатским представницима када се суоче са таквом формом позива. Не одбацујући значај консултација са представницима земаља сличних гледишта као Југославија, Никезић у препоруци јасно истиче да пракса одвојеног саветовања и договарања социјалистичких земаља може донети много више штете него користи, јер се може створити утисак да Југославија „не делује само на основу својих схватања и интереса него на основу обавеза које је преузела на неком претходном састанку.“⁷⁷⁰ У случају да југословенски дипломатски представник присуствује сличном састанку он не би смео да прима било какве обавезе које би могле да ограниче југословенску дипломатску активност и сарадњу са другим земљама.

Негативан југословенски одговор на форму планираног саветовања свих компартија био је саопштен највишим совјетским представницима у директним разговорима Јосипа Броза Тита са Хрушчовим у Лењинграду, јуна 1964, и Андроповим у Београду, августа исте године. У обе прилике Тито је пренео југословенски став да је присуство југословенске делегације на саветовању у том тренутку преурањено, изражавајући аргументе које је препоручивао ДСИП: Југославија не жели било какво преузимање обавеза и коначни документ мора бити много шири од искључиве намене за комунистичке партије. Осим тога, Тито је био противан потпуном раскиду са Кином, сматрајући лошом било какву одлуку која би додатно удаљила кинеске комунисте од социјалистичког света.⁷⁷¹ Заједничко гледање на проблем Кине није подразумевало спровођење искључиво совјетске линије, што је средином 1964. био став не само југословенских комуниста, већ и многих других европских земаља. Разлози за југословенско противљење садржани у свим главним документима југословенско-совјетске нормализације нису били само из идеолошких принципа, већ су били резултат ангажовања Југославије у припреми нове конференције несврстаних, као и промене климе унутар СКЈ на страни реформске струје. Напори југословенске дипломатије да усагласи основни концепт умерене политике на предстојећој Каирској конференцији, супростављајући се утицају прокинеских концепција, били су у несугласју са совјетским приступом фронталној борби против Кине. Југославија није желела да угрози свој престиж међу несврстаним земљама пристанком да учествује на саветовању компартија, и то је била Титова јасна порука Андропову.⁷⁷² Са друге стране, припрема предконгресних теза у врху СКЈ поново је афирмисала реформски правац развитка југословенског социјализма, који је

⁷⁶⁹ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара Коче Поповића, 1964, Записник са Колегијума ДСИП-а одржаног 7.4.1964. код друга Никезића (Несрећена грађа).

⁷⁷⁰ ДАМСПРС, ПА, 1964, Југославија, ф-94, 47983.

⁷⁷¹ Ђоко Трипковић, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971*...152-160.

⁷⁷² АЈ, 837, КПР, I-3-a-/101-63, Пријем секретара ЦК КПСС Андропова.

био напуштен у процесу друге југословенско-совјетске нормализације, и са којима се совјетска партија принципијелно није слагала. Исходи антикинеске платформе са југословенске стране били су садржани у очекивањима да КПСС постане отворена према променама у радничком покрету, иницираним у критици догматског „стаљинизма“ и његових идејних настављача. Исто тако, очекивани исходи су погодовали стварању „антидогматске“ климе у југословенском друштву, која је пред Осми конгрес СКЈ ревалоризовала програмска стајалишта из 1958.

Политички пад Никите Хрушчова, октобра 1964, представљао је за југословенске комунисте неочекиван след догађаја у Совјетском Савезу.⁷⁷³ Постојање забринутости око стварних мотива за смену дугогодишњег совјетског лидера доводило је за тренутак у питање све основне мотиве југословенско-совјетске нормализације. Један део југословенског руководства био је забринут због могућег конзервативног противудара оног дела опозиције у совјетском руководству који се опирао претераној „дестаљинизацији“ и либерализацији. Други део страховао је од спољнополитичких промена, нарочито оних које би евентуално тежиле примиривању сукоба са Кином.⁷⁷⁴ У оба случаја страх од радикалних скретања у Совјетском Савезу имплицитно се тицао различитих позиција унутар југословенског руководства. Прве информације из Москве пристигле у Београд биле су упућене од самог врха КПСС и тврдиле су да је ново руководство одлучно да настави континуитет политике засноване на одлукама претходних конгреса, а самим тим и политику добрих односа према Југославији. Југословенска државно-партијска делегација (Влаховић, Крајгер, Шпиљак, Никезић, Петровић), која је учествовала на прослави 47. годишњице Октобарске револуције у Москви, добила је на лицу места слична уверавања. Совјетски званичници су поручивали да је пад Никите Хрушчова био далеко од „дворског преврата“ и у потпуности у складу са „потребама партије и народа“ и лењинистичким нормама. Грешке у спољној и унутрашњој политици, као и пренаглашена ауторитарност представљали су делове политичке оптужнице Никите Хрушчова.⁷⁷⁵ Међутим, југословенска делегација није била у потпуности уверена у све истицане разлоге смене, нити је могла да у свом извештају предвиди којим путем ће се ново совјетско партијско руководство кретати. На седници ИК ЦК СКЈ Вељко Влаховић је у свом извештају нагласио забринутост да предстоји могућа рехабилитација Стаљина и компромис са Кинезима, а слична упозорења послала је и југословенска амбасада у Москви.⁷⁷⁶ Југословенски партијски врх, са Титом на челу, био је спреман да формализује раније договоре са новим руководством, али и да јавно искаже граничне линије новог партнерства. Подршка није била безусловна, што је било у складу са принципима југословенске политике.

⁷⁷³ Боко Трипковић, „Југословенско-совјетски односи и промена на совјетском врху 1963-1964“, Историја 20. века, 1/2009, 115-120.

⁷⁷⁴ Ђоко Трипковић, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971*.....161-165.

⁷⁷⁵ АЈ, 507, СКЈ, III/105, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 23. новембра 1964.

⁷⁷⁶ Исто.

4.2.2. Реформа СКЈ и спољнополитички отпор.

Одлука југословенског партијског врха да 1962. године започне други процес нормализације односа са Совјетским Савезом и чланицама Варшавског пакта била је, између осталог, мотивисана жељом да југословенски комунисти још једном реafirмишу своју прогресивну улогу у радничком покрету. Институционална „дестаљинизација“ била је политичко завештање Никите Хрушчова са 20. конгреса КПСС и важна идеолошка прекретница за либералне струје унутар европских комунистичких партија. Сукоб са Кином омогућио је да се после неуспешних покушаја у Мађарској и Пољској 1956, поново поведе расправа о погубности „стаљинизма“ за раднички покрет, и још више подвуче разлика између заступника „догматских“ и „прогресивних“ схватања. Радикална „простаљинистичка“ концепција Мао Цедунга постала је супростављена Хрушчовљевим реформама и политици детанта према Западу, оптужујући Москву да одустаје од старе большевичке идеолошке ортодоксије и неповратно залази у ревизионизам. Суштина совјетско-кинеског сукоба била је рано препозната у Југославији као важан историјски тренутак, преломна тачка за целокупан раднички покрет. На седници ИК ЦК СКЈ, марта 1963, Јосип Броз Тито је бранио нову југословенску политику према Москви намером да се СКЈ определи у кинеско-совјетском спору и допринесе победи „прогресивног курса.“⁷⁷⁷ Тито је југословенску ангажованост на страни Совјетског Савеза посматрао као испуњавање „интернационалне дужности,“ јер је Југославија, пре свега, идеолошки припадала „социјалистичком свету.“ Југословенски комунисти су морали да учествују у „раскринкавању догматско-троцистичке политике“ кинеске партије и пруже свој допринос коначној победи „антидогматских“ снага.⁷⁷⁸ То је био јасан почетак нове југословенске ангажоване политике у радничком покрету, претходно онемогућене 1956. године, са идентичним претензијама и циљевима, у потпуности комплементарним циљевима југословенске спољне политике.

Погледи СКЈ на савремену епоху, њене изазове и стремљења нових друштвених снага, били су оптимистични када се радило о дилеми коначне преваге социјалистичких идеја над капиталистичким. Промена односа снага у свету у корист социјализма била је општеважећа, по мишљењу југословенских комуниста, подржана деколонизацијом, културним и технолошким напретком, жељом радних људи да превладају заостала схватања.⁷⁷⁹ Свака подршка прогресивном социјалистичком развоју значила је испуњавање интернационалне дужности комуниста, увек заинтересованих за напредак нових схватања наспрам старих. Пети пленум ЦК СКЈ, маја 1963, одредио је Комунистичку партију Кине (КПК) као главног поборника „догматизма,“ штетног за развој социјализма и међународни мир. Титова критика кинеских теорија у први план је издвојила одрицање Пекинга од мирољубиве коегзистенције, тежњу да се заустави процес „дестаљинизације,“ те да се превазиђени „стаљинистички односи и методи“ поново појаве у комунистичком покрету.⁷⁸⁰ Начелна подршка југословенских комуниста КПСС у конфликту са Кином била је заснована на уверењу

⁷⁷⁷ АЈ, 507, АЦК СКЈ, III/97, Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, одржане 23. априла 1963

⁷⁷⁸ Исто.

⁷⁷⁹ *Program SKJ*...27-30.

⁷⁸⁰ АЈ, 507, СКЈ, II/23, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК СКЈ, одржаног 18. маја 1963. године у Београду

југословенског партијског врха да су друштвени процеси унутар Совјетског Савеза, подстакнути одлукама 20. и 22. конгреса КПСС, постали неповратни. Тражила се чврста гаранција да се јачање прогресивних снага у радничком покрету несметано може повезати са југословенским искуством. Критика кинеског „догматизма“ била је добитна стратегија за нормализовање југословенског социјализма у Источној Европи. Гаранција одрживости стабилних односа са Совјетским Савезом, а самим тим и са државама Варшавског пакта, била је, по мишљењу југословенске дипломатије, уско повезана са унутрашњим совјетским кретањима, са очекивањима од новог совјетског партијског руководства да се одупре уступцима конзервативаца и да остане на трагу Хрушчовљеве реформске политике.⁷⁸¹

Смена Никите Хрушчова и њен значај за укупне односе у Источној Европи била је предмет озбиљних анализа у ДСИП. Тим поводом на првим седницама Колегијума Марко Никезић је инсистирао да се мора дубље сагледати сама суштина промена у Совјетском Савезу. Критика совјетског система и партијске номенклатуре из Стаљиновог времена били су основно полазиште расправе. По мишљењу Никезића, совјетске институције које су циљано биле произашле из устава 1936. за једну другачију политику, нису могле да буду подршка новој политици коју је заступао Хрушчов. Оптужница против погрешних метода руковођења била је споредна ствар, јер је Хрушчов пао „због суштине.“⁷⁸² Радикалан повратак на старо, ипак, није био могућ. Никезић је такву могућност одбацивао, наводећи пример совјетско-кинеских односа, где су корени сукоба били прилично дубоки да би били тек одједном „ишчупани,“ иако су обе стране, по његовом мишљењу, демонстрирале великодржавност, хегемонију и империјализам. „Они су и једни и други далеко од тога да су до краја еволуирали и да се могу ослободити тих и одређених својих особина на овој етапи.“⁷⁸³ Никезића је радовала решеност многих комунистичких партија да очувају односе пре Хрушчова (у форми „социјализам да - руска доминација не“), упркос томе што је план о русификацији Источне Европе био и даље актуелан, нарочито са новим совјетским руководством. По Никезићу, задаци југословенске спољне политике били су јасни, и у првом реду су се односили на коришћење свих могућих прилика у оснаживању југословенске међународне позиције. Први корак у томе био је учешће на Каирској конференцији. Са друге стране, југословенски интерес у радничком покрету био је неизмењен: „сарадња у борби за обезбеђивање прогресивног курса, за спречавање да се ствари враћају назад, па и за утицање на Совјетски Савез.“⁷⁸⁴ Југославија није била најважнији пункт, али је представљала „истакнути барометар,“ тврдио је тада заменик државног секретара за спољне послове.⁷⁸⁵

⁷⁸¹ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1964, Колегијум ДСИП-а, октобар (Несрећена грађа).

⁷⁸² Исто.

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ Исто.

⁷⁸⁵ Исто.

У исто време када се појавила неизвесност око судбине политичких промена у Совјетском Савезу, у југословенском партијском врху је био подржан нови реформски циклус, садржајнији од системских промена из 1953. године.⁷⁸⁶ Осми конгрес СКЈ, одржан од 7. до 15. децембра 1964, поставио је политичку основу за спровођење привредне и друштвене реформе у Југославији. Реформске тенденције партијског програма из 1958, који је послужио као основа антијугословенске кампање у Источној Европи, пронашле су своје утемељење у измењеној атмосфери унутар партије, наклоњенијој измени привредног система. Резолуција конгреса упућивала је чланство партије да је процес самоуправљања суочен са потешкоћама, а главни кривац за многобројне проблеме у привредном животу земље била је „аминистративно-бирокупатска“ интервенција политичких фактора у друштвеној производњи.⁷⁸⁷ Идеје попут „слободног дејства тржишта“, објективне економске законитости или „рационализације инвестиција“ постале су доминантне у партијским дебатама и све више су их изражавале млађе генерације у СКЈ. Измењена старосна и образована структура партијског чланства постала је наклоњенија иницијативама, које су размишљале о друштвеним променама у другачијим категоријама од предратне генерације.⁷⁸⁸ Критика бирократизма, етатизма и централизма поново је отварала демаркационе линије у односу на совјетски систем. Привредна реформа 1965. године у Југославији била је до тада најсвеобухватнија промена привредног система, циљано постављеног да ефикасније руководи улагањима и постане конкурентнији на западним тржиштима.⁷⁸⁹ Успешно спровођење замишљених промена зависило је од спремности партијске елите да прихвати њен смисао без идеолошких предрасуда и са потпуно другачијим виђењем улоге Партије у друштву. У односу на одлуке партијског врха из 1962/63, које су фаворизовале строгу партијску контролу и централизам одлучивања, превага нове „либералне коалиције“ била је очита, и у потпуности на трагу политике „антидогматизма“ у радничком покрету.

Одлуке Осмог конгреса СКЈ изазивале су пажњу многобројних иностраних извештача, међународних дипломатских представника и присутних делегација комунистичких партија. Тумачење наступа и докумената са Конгреса откривало је постојање велике заинтересованости за то у ком правцу ће се одвијати развој југословенске партије и друштва у будућем периоду. Циљ многобројних анализа био је да се што боље протумачи суштина најављених промена у Југославији, при чему се често прибегавало поларизацији југословенских комуниста на „либерале“ и „конзервативце“. Извештаји западних посматрача спомињали су „неортодоксне изјаве“ у економским питањима либералнијег крила СКЈ (Кардељ, Бакарић), које су побуђивале наду у даљу либерализацију југословенског система. Конгрес је био доживљен као „западно-пријатељски,“ изузетно усмерен на „европску припадност“ и потврду југословенске независности.⁷⁹⁰ Утисци присутних делегата

⁷⁸⁶ Dino Mujadžević, *Vladimir Bakarić: politička biografija*, Zagreb, 2011, 222-227; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978....570-571*.

⁷⁸⁷ АЈ, 507, СКЈ, I/VIII-K.1/1-9, Осми конгрес СКЈ -1964.

⁷⁸⁸ Dennison Rusinow, *The Yugoslav experiment...* 170-171;

⁷⁸⁹ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, I, Beograd 2020, 191-213; Vladimir Gligorov, „Jugoslavija i razvoj: Korist i troškovi – ključna tema sporenja“, u : *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd, 2017, 396-399.

⁷⁹⁰ У Паризу коментатори су 8. Конгрес оценили као жељу Југословена да иду властити путем. Највећи значај видели су у стварању једне сасвим нове „партијске демократије“, ДАМСПРС, ПА, 1964, Југославија, ф-94, 449910.

комунистичких партија били су далеко обазривији и уздржанији. Пред почетак Конгреса, у контактима са партијским и државним званичницима источноевропских партија, провејавала је нада да ће конгресна активност допринети корекцији критикованог Програма СКЈ, у складу са подржаном партијском линијом из 1962. Према садржини реферата, постојала је подударност утиска источних и западних извештача у истицању разлика међу члановима СКЈ, тачније, подели на „партизанску“ и „послератну“ генерацију.⁷⁹¹ Однос према основним идејама југословенског партијског Конгреса градио се и на основу реалних реформских расположења у већини европских комунистичких партија. Делегација КП Италије сложила се да је у постојећим условима Конгрес СКЈ први који је „развио поставке о демократском путу у социјализам.“⁷⁹² Идеје југословенског самоуправљања биле су складу са Тољатијевим плановима о „полицентричности“ развоја радничког покрета, о легализовању и прихватању разлика у комунистичким партијама, наспрам установљених идеолошких канона из Москве. Позитивне реакције биле су заступљене код чехословачких комуниста, чији су планови о променама у економском систему правили јасне раскораче у односу на стару праксу. Међутим, за велики број присутних делегата Источне Европе основне идеје југословенског партијског конгреса, либерализација југословенске економије и демократизација система, биле су неприхватљиве. Извештавање јавности са Конгреса СКЈ било је упрошћено и селективно. У први план биле су истицане само идеје прихватљиве партијским цензорима, које су заговарале одсудну улогу партије и добре односе са социјалистичким лагером. На тај начин реферат Александра Ранковића био је оцењен од стране мађарских комуниста као документ који је значајан за „цео комунистички покрет,“ довољно идеолошки употребљив да се могао разрађивати пред сопственим партијским чланством.⁷⁹³

Руководство ДСИП-а изразило је задовољство резултатима Осмог конгреса СКЈ, као и одјеком који је имао у међународној јавности. На седници Колегијума крајем децембра 1964. дата је оцена о Конгресу као догађају где је формулисана дугорочна југословенска политика и значајна „идејно-политичка манифестација“ са антидогматским позицијама у радничком покрету.⁷⁹⁴ Колегијум је констатовао да су основне идеје Конгреса постигле снажну „афирмацију“ Југославије као „прогресивног фактора“ у радничком покрету, који је и на Западу био препознат као важан чинилац еманципације и демократизације социјалистичког света.⁷⁹⁵ Подршка реформској платформи СКЈ у ДСИП-у биће манифестована дипломатским напорима да се подржи успех привредне реформе током 1965, али и ставом према демократизацији односа у самој установи, пре и после Брионског пленума. Излагање Марка Никезића на Осмом конгресу остало је запажено у међународним круговима. Највећи део реферата био је посвећен критици кинеског радикализма, са намером да се политички формулише умерена социјалистичка револуционарна формула. Домети савремене револуције били су, према Никезићу, повезани са достигнућем сваке земље да спроводи унутрашњи развој сопственим снагама, при том поштујући „слободу народа и човека.“ Сваки

⁷⁹¹ ДАМСПРС, ПА, 1964, Југославија, ф-94, 450001.

⁷⁹² ДАМСПРС, ПА, 1964, Југославија, ф-94, 450062.

⁷⁹³ ДАМСПРС, ПА, 1964, Југославија, ф-94, 450837.

⁷⁹⁴ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1964, Колегијум ДСИП-а, децембар (Несрећена грађа).

⁷⁹⁵ Исто.

напредак ка демократском развиту социјалистичких земаља утицао је на правац развоја међународних односа уопште. Борба за прогресиван правац, како је видео Никезић, значила је препознати на време савремене токове и поставити границе према старом.⁷⁹⁶

Изгледи за успех југословенске „антидогматске“ платформе у радничком покрету зависили су првенствено од совјетске намере да је подржи или одбаци. Општи политички правац новог совјетског руководства споро се сазнавао, често испољавајући одлике колебања и компромиса. Реформе које је иницирао Никита Хрушчов, углавном везане за критичко преиспитивање стаљинистичког идеолошког наслеђа, постале су оптерећујуће за формулисање политичке платформе новог руководства, које је тежило политици опрезних решења. Први утисци М. Никезића након посете Москви, новембра 1964, били су неповољни, јер су указивали да је преовлађујућа политичка тенденција била она која је „рестриктивна“ („Нигде нам нису говорили да треба нешто предузети, некуд кренути, него треба средити, умирити, учинити умеренијим“).⁷⁹⁷ Мишљење о најважнијим личностима новог совјетског партијског врха, такође, је било разнолико. Алексеј Косигин је представљао одмереног и способног економисту, Никола Подгорни технократу ограничених способности, а Александар Шелепин крутог догмату. Политички профил Леонида Брежњева исто тако није био охрабрујућ, пошто је доживљаван као сувише ограничен и оптерећен догматским ставовима, али је у његовим јавним наступима препозната вештина успешног балансирања између конзервативног и прогресивног.⁷⁹⁸ Приметна забринутост југословенског руководства да би нова политичка клима у Москви водила „неостаљинистичком“ поретку била је одбачена као неоснована већ средином 1965. Међутим, тиха рехабилитација Стаљина, подражавање централистичких концепција, укидање великог броја Хрушчовљевих мера, као и инсистирање на збијености редова социјалистичких држава (и партија) остављале су мало простора за међусобно разумевање и генерални успех југословенских реформистичких тежњи. Оно што је додатно спољнополитички забрињавало руководство ДСИП-а, били су слаби помаци ка „рехабилитацији“ југословенског ревизионизма и потпуној нормализацији међупартијских односа. Иако су полемике са кинеским руководством онемогућавале потпуно легитимисање југословенског самоуправног социјализма, као равноправног судионика у теоретским расправама, резерве према југословенском систему, нарочито после Осмог конгреса, биле су непревладиве у Кремљу.

Негативан став према ревизионистичким склоностима југословенског социјализма био је званично уобличен кроз три кључна документа: Програм КПСС, Декларација 12 партија 1957. и Изјава 81 КП. Сва три документа била су представљена као „најважнији савремени документи научног комунизма,“ а њихова употребљивост била је осведочена неспремношћу југословенских комуниста на идеолошко узмицање.⁷⁹⁹ Југословенски ревизионизам послужио је као погодна идеолошка демаркација, репрезентативан негативан пример одступања од марксизма-лењинизма, обилато истицан у идеолошким приручницима и уџбеницима. Очекивања новог совјетског руководства да ће програм СКЈ бити модификован на Осмом

⁷⁹⁶ Исто.

⁷⁹⁷ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара за спољне послове, 1964, Колегијум код Марка Никезића, октобар 1964 (Несрећена грађа).

⁷⁹⁸ АЈ, 837, КПР, I-2/26-3, Титова посета СССР-у, 18.6.-1.7. 1965.

⁷⁹⁹ ДАМСПРС, ПА, 1965, СССР, ф-159, 411220.

конгресу била су разочаравајућа и нису прошла без јавне осуде. Леонид Брежњев захтевао је непопустљивост према идеолошким разликама са Београдом, уз очекивања да ће „југословенски проблем“ временом еволуирати.⁸⁰⁰ Сметње совјетском руководству правила су програмска начела југословенских комуниста (децентрализација, критика култа личности, измењена улога партије) која су узроковала појаву различитих идејних схватања, и самим тим подстицала политичку нестабилност. Негативан прилаз Југославији задржан је на 23. конгресу КПСС, априла 1966, потврдом докумената из 1957. и 1961, уклапајући се у Брежњевљево виђење хомогеног радничког покрета са умерено постављеним конзервативним ограничењима. Југословенски извештаји са совјетског конгреса сведоче о потпуном напуштању борбе против конзервативних концепција, чиме је отварање нових демократских перспектива у совјетском друштву било лишено могућности.⁸⁰¹ Партија је остала и даље руководећа снага развоја совјетског друштва, заснована на принципима демократског централизма. Јачање ауторитета Леонида Брежњева у КПСС осигуравало је спровођење „центристичке“ политике у Совјетском Савезу, довољно идеолошки ортодоксне и умерене.

Недуго по завршетку 23. конгреса КПСС, у Југославији је започет нови, свеобухватнији реформски искорак. Резултати привредне реформе, инициране Осмим конгресом СКЈ, добиле су заострену црту у спорењима унутар партије, међу противницима и поборницима даљих реформи. Монолитно јединство, као једна од вредносних категорија лењинистичке партије, више није постојало у највишим државним и партијским телима. Поштовање демократског централизма овог пута било је искоришћено од поборника реформи са Осмог конгреса, преовлађујуће струје у врху СКЈ. На таласу југословенске „антидогматске“ политике 60-их година, та струја је оптуживала „унитаристичко-централистичке“ снаге да су брана договореној реформистичкој партијској линији. Кулминација дебате између партијских конзервативаца и либерала није била окончана усвајањем ритуалних партијских докумената, већ новом политичком сменом највиших партијских руководиоца, који су били поистовећени са конзервативном партијском линијом. Јунским заседањима Извршног комитета СКЈ, уз активност посебне партијске комисије задужене за испитивање злоупотреба у раду Државне безбедности, Александар Ранковић је био означен као предводник „политичке групе“, која се служила „стаљинистичким методама“ у покушају заустављања прогресивних идеја у Партији.⁸⁰² На Брионском пленуму ЦК СКЈ, јула 1966, обрачун са Ранковићевом групом био је представљен као „концепцијско питање“, искорак ка дефинисању демократизације друштвених односа и другачије улоге монополистичких институција.⁸⁰³ Пленум је формирао Комисију за реорганизацију СКЈ, на чијем челу се налазио нови секретар СКЈ, Мијалко Тодоровић, која је имала за циљ да највишим партијским органима предложи главне тезе демократског преображаја СКЈ. У поређењу са политичким падом Милована Ђиласа, чије идеје су биле приказане као ревизионистичке и деструктивне, смена Александра Ранковића била је спроводена у намери да се реформа подупре уз помоћ

⁸⁰⁰ ДАМСПРС, ПА, 1965, СССР, ф-158, 446572.

⁸⁰¹ ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, ф-161, 410593.

⁸⁰² „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane 1. jula 1966. na Brionima“, u: Jovan P. Popović, *Četvrti sednica CK SKJ – Brionski plenum*, Beograd, 1999, str. 201–204

⁸⁰³ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, I., 214–238.

идеја са Осмог конгреса. Крајем јула 1966, ДСИП је послао информацију свим дипломатским представништвима у иностранству да се ставови и одлуке Брионског пленума оцењују као „одлучна победа демократских снага над бирократским тенденцијама и као значајна афирмација социјалистичке самоуправности.“⁸⁰⁴

Прве совјетске анализе о смени Александра Ранковића уследиле су почетком августа 1966. и биле су обављене као припрема за званичну оцену совјетског руководства. У совјетским документима Брионски пленум био је представљен као победа „либералних, прозападних тенденција у руководству СКЈ,“ на челу са Кардељом, наспурот „просовјетским, конзервативним“ које је заступао Ранковић.⁸⁰⁵ Извештај је упућивао на дуготрајност концепцијских борби у СКЈ, у којима је А. Ранковић представљао критички настројену опцију према Кардељевим теоријским концепцијама. Ранковићева опција била је ближа позицијама КПСС и против уступака Западу.⁸⁰⁶ Пред посету Леонида Брежњева Југославији, септембра 1966, нови совјетски извештаји су потврђивали почетне тезе о „јаком утицају“ либералних југословенских комуниста у ЦК СКЈ, не придајући Брионском пленуму смисао обичне борбе за власт, већ га оцењујући сукобом „између идеја и тенденција.“⁸⁰⁷ Совјетска интерпретација политичке смене Александра Ранковића потврдила је критичка стајалишта Москве према југословенском самоуправном систему. Иако су почетне реакције совјетског руководства биле уздржане, сазнавање политичких последица Брионског пленума утицало је на промену совјетског држања. Опште реформско расположење југословенских комуниста било је у супротности са концепцијама „центристичког конзервативизма,“ који је било популарисано на 23. Конгресу КПСС. Забринутост за унутрашњи развој Југославије Леонид Брежњев је отворено изнео у разговору са Титом приликом званичне посете у Београду, 24. септембра 1966, и том приликом нагласио да совјетско руководство изражава озбиљне резерве у погледу „реформе, улоге и места СКЈ.“⁸⁰⁸ Средином октобра 1966, приликом званичне посете Гомулке Москви, Брежњев је пред југословенским амбасадором, Д. Видићем, изразио задовољство обављеним разговорима у Београду, али уз напомену да и даље постоји нејасност где воде југословенске реформе и колико „друг Тито држи у рукама све те процесе.“⁸⁰⁹

Постојање великог броја негативних реакција на одлуке Брионског пленума у Источној Европи подстакло је ДСИП под Никезићевим руководством да се путем инструкција обрати југословенским дипломатским представништвима, и обавезе их на одлучније супростављање совјетском притиску. Хитан телеграм свим југословенским амбасадорима био је упућен крајем новембра 1966. где је наглашено да је главни мотив исказане „забринутости“ представника источноевропских партија на ситуацију у Југославији њихова тежња да се

⁸⁰⁴ ДАМСПРС, ПА, 1966, Југославија, ф-91, 426916.

⁸⁰⁵ Андреј Борисович Едемски, „Иза кулиса совјетско-југословенских односа (јул-децембар 1966)“, *Токови историје*, 2017/2, 25; Александар Тимофејев, „'Није то борба за власт између појединих лица, већ конфликти између идеја и трендова...' - совјетско виђење политичких трансформација у Југославији 1966-1968“, *Токови историје*, 3/ 2010, 115-125.

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ Исто.

⁸⁰⁸ АЈ, 837, КРР, I-3-a/101-84, Посета првог секретара ЦК КПСС Л.И. Брежњева СФРЈ.

⁸⁰⁹ ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, Ф-163, бр.436849.

„утиче на наше ставове и даљи ток ствари у нашој земљи.“⁸¹⁰ По тумачењу ДСИП-а, демократска садржина реформи онемогућавала је све облике обавезивања југословенске политике лагерским концепцијама, „што их објективно доводи до одређене наклоности према снагама и курсу који су код нас недавно претрпели пораз.“⁸¹¹ Сиповско руководство није било задовољно „умирујућим“ наступом појединих амбасадора. „Ако будемо дозволили да нам они наметну дилеме, унапред себе доводимо у подређени положај“, упозоравао је Никезић. Тиме је стављено до знања да начин на који се изражава „неразумевање“ одлука у Југославији јесу искључиво „форме притиска“ и покушај мешања у унутрашње односе. Инструкције су налагале југословенским амбасадорима да је неопходно не драматизовати постојеће разлике у гледиштима, али и да је потребно показати спремност да у свакој прилици изложе принципијелна неслагања са критичким опаскама својих источноевропских саговорника. Уважавање разлика и специфичности услова изградње социјализма били су за југословенску спољну политику основе добрих односа са социјалистичким државама. Питање „руководеће“ улоге партије амбасадори су морали да објашњавају у контексту специфичности југословенског социјалистичког развоја, који се одриче „партије чврсте руке“ и афирмише демократске основне њеног деловања у самоуправном друштву.⁸¹²

Негативан одјек југословенске друштвене реформе након Брионског пленума у Совјетском Савезу довео је у питање основне тезе југословенско-совјетске нормализације. Очекивања југословенског партијског врха да ће заједничка критика кинеског догматизма временом водити ка оснаживању прогресивног правца развоја међу социјалистичким земљама, показала су се као неостварива услед притиска који је током 1966. године долазио из Совјетског Савеза. Критички став у Москви према променама у СКЈ, које су биле оцењене као супротне „теорији и пракси“ КПСС и сувише „прозападне,“ подударале су се са настојањима совјетског руководства да ојача јединство лагера. Истоветност гледишта према кинеском радикализму, огледаном нарочито кроз почетак кинеске Културне револуције, добијала је потпуно другачији смисао у тумачењима југословенског партијског врха. На састанку код Јосипа Броза Тита, 22. новембра 1966, чланови најужег руководства СКЈ, укључујући и Марка Никезића, указали су да је совјетско обуздавање Кине заправо послужило за учвршћивање доминанте позиције Совјетског Савеза међу социјалистичким земљама. Различити канали притиска на Југославију, након Брионског пленума, објашњени су делом исте совјетске стратегије да се неповерењем у југословенски унутрашњи развитак заправо демонстрира монополистички положај над развојем социјализма у Источној Европи. Одлучан отпор према совјетским притисцима садржавао је сличне циљеве у сузбијању унутрашњих отпора према политичкој суштини Брионских одлука. На поменутом састанку код Тита, нови потпредседник републике, Коча Поповић, затражио је да се предузму све потребне акције ка сузбијању последица совјетских интервенција јер „ћутање не решава ништа, већ акција.“⁸¹³ На састанку је затражено да се детаљно информише партијско чланство у земљи, и да се

⁸¹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1966, Југославија, Ф-92, бр. 438158.

⁸¹¹ Исто.

⁸¹² Исто.

⁸¹³ ДАМСПРС, Строго пов, 1966, Ф-VII, бр 96/67, Забелешка са састанка одржаног код Председника Републике, на дан 22. новембра 1966.

пошаљу јасне инструкције југословенским амбасадорима о начинима заштите југословенских интереса у иностранству.

Договор на састанку припремио је садржину заједничке седнице Председништва и Извршног комитета, 7. децембра 1966, на којој су биле повезане две ургентне теме у вези са последицама Брионског пленума – политичка ситуација у земљи и проблеми међународног положаја Југославије. Совјетска забринутост због карактера југословенских реформи на седници је од већине присутних била објашњена заосталим друштвеним односима у Совјетском Савезу, половичним променама стаљинистичке бирократије, и аутархичним привредним системом.⁸¹⁴ Разочарење у Москви због смене Александра Ранковића потврдило је дугознане страхове код југословенских партијских либерала да ће сваки искорак ка реформама југословенског социјализма бити праћен совјетском подршком ортодокснијим струјама у СКЈ. Нова инструкција југословенским амбасадорима, непосредно по окончању децембарске седнице Председништва и Извршног комитета, још више је нагласила став руководства ДСИП-а да је совјетско незадовољство сменом Ранковића заправо израз забринутости због губитка својих позиција у Југославији.⁸¹⁵ У телевизијском наступу крајем године, Марко Никезић је упозоравао да би сви противници „једне демократске еволуције у Југославији“ морали да потраже у иностранству „ослонац, подршку који би им недостајали у сопственом народу. А то је почетак краја сваке независне спољне политике.“⁸¹⁶ Опасност од такве констелације снага унутар Југославије подржавало је и традиционално неповерење према намерама совјетске политике у Источној Европи, чије су се битне одлике крајем 1966. чиниле много далеким од почетних идеја 20. конгреса КПСС.

У совјетским постбрионским анализима Марко Никезић је био означен као личност која је припадала „прозападној“ либералној струји.⁸¹⁷ Ангажованост Никезића постбрионским променама унутар ДСИП и његово прихватање привредне и друштвене реформе као нове политичке оријентације српских комуниста у Југославији, учинило га је поборником прогресивне еволуције савременог југословенског друштва. Са позиције челног места југословенске спољне политике, то је значило бити поборник оних политичких потеза који су гарантовали независност југословенском социјалистичком развоју, самосталност у одабиру међународних партнера и заступника реформских снага унутар радничког покрета. На партијској седници 7. децембра, Марко Никезић је највишем партијском руководству предочио да су створени ретки услови када је „спољнополитички положај Југославије толико непосредно био повезан са начином и успехом решавања наших унутрашњих проблема.“⁸¹⁸

⁸¹⁴ АЈ, 507, СКЈ, III/124, Записник са прве заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Централног комитета СКЈ од 7. децембра 1966. у Београду.

⁸¹⁵ „Карактеристично је да се у извесним интерним тумачењима у СССР износи да је Ранковић представљао оне снаге у Југославији које су се искрено залагале за побољшавање односа са СССР и социјалистичким земљама. Види се да су погођени смењивањем Ранковића и да услед тога смтрају своје позиције у Југославији озбиљно ослабљеним“, ДАМСПРС, ПА, 1966, Југославија, Ф-92, 438158.

⁸¹⁶ АЈ, 837, КПР, I-5-а/7, ТВ интервјуи Марка Никезића, државног секретара за иностране послове, о спољној политици Југославије и актуелним међународним проблемима.

⁸¹⁷ Андреј Борисович Едемски, „Иза кулиса совјетско-југословенских односа (јул-децембар 1966)“, *Токови историје*, 2017/2, 25.

⁸¹⁸ АЈ, 507, СКЈ, III/124, Записник са прве заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Централног комитета СКЈ од 7. децембра 1966. у Београду.

Главни задатак југословенске спољне политике био је, према Никезићевом суду, очување основног процеса југословенске унутрашње трансформације од било каквих спољних притисака. При том се морало водити рачуна да Совјетски Савез још увек верује да је могуће усмерити југословенску партијску поларизацију на своју страну. Решења која је Никезић испред ДСИП заступао, а која су била стални пропратни елемент југословенске спољне политике, састојала су се из три кључне активности. Најпре, совјетски покушаји мешања у унутрашња питања Југославије морају бити дочекани са јасним отпором, поготово што југословенска политика није одустала од поруке реформским снагама у другим социјалистичким земљама. Никезић је совјетску хегемонију у Источној Европи сматрао изразито продорном, наводећи да су совјетске интервенције у „братским партијама“ заправо стратегија КПСС-а да модификује и заустави „реализацију онаквог курса какав је СКЈ за себе зацртао.“⁸¹⁹ Друго, у међународној политици Југославија мора показати отвореност и предузимљивост према свим чиниоцима међународних дешавања, те да спољнополитички односи не буду засновани на „незаменљивим партнерима.“ Широка лепеза међународних веза гарантовала је независност југословенске спољне политике, и, према Никезићу, она је била кључна предност за југословенску европску политику. Коначно, нормализација односа са два најважнија западна спољнополитичка партнера, Западном Немачком и Сједињеним Државама, била је од највеће важности по југословенске интересе.⁸²⁰

Захлађење у југословенско-совјетским односима поводом резултата Брионског пленума није угрозило међудржавне билатералне односе, али је јесте довело у питање основне тезе 5. пленума ЦК СКЈ и обавезујуће партијске линије о новој етапи односа са социјалистичким државама. На седници ужег Колегијума, 15. новембра 1966, Марко Никезић је покренуо питање преиспитивања одређених аспеката југословенске спољне политике, која су, по његовом мишљењу, била нужна са променама у свету и сменом Ранковића.⁸²¹ Отпори совјетским притисцима налагали су нове иницијативе и потпуно „растеређивање фронтова“. Једна од битних карактеристика новог приступа била је југословенска европска политика, која је током 1966. започела важне дипломатске иницијативе на питању европске безбедности. Никезић је сматрао да је Европа у тражењу „нове равнотеже, новог језика, и новог стила“, те да је југословенски интерес да се у томе определи.⁸²² Упркос приговорима једног дела партијског врха, ДСИП је 1966. започео формулисање југословенске платформе у могућим преговорима са Западном Немачком око питања обнове дипломатских односа.⁸²³ У поменутом ТВ интервјуу, крајем децембра, Никезић је југословенском аудиторiju поручио да не постоје препреке да се „реалистично и конструктивно“ истражују нови путеви ка побољшавању односа Југославије и СРН, који би укључивали и обнову дипломатских односа. Искорак ка решавању „немачког питања“ значајно је одударао од политике Москве, која је на

⁸¹⁹ Исто.

⁸²⁰ Исто.

⁸²¹ ДАМСПРС, Строго пов, 1966, Ф-Х, бр. 120/66, Записник ужег Колегија, 15.11.1966.

⁸²² АЈ, 837, КПР, I-5-а/7, ТВ интервјуи Марка Никезића, државног секретара за иностране послове, о спољној политици Југославије и актуелним међународним проблемима.

⁸²³ Седнице Колегијума ДСИП-а су током 1966. године у више прилика расправљали о односима са Западном Немачком. Примедбе партијског врха на платформу ДСИП-а биле су бројне. На седници колегијума, 7. јуна 1966. констатовано је да Кардељеве примедбе из основа мењају концепцију ДСИП-а и смисао ноте Бону. ДАМСПРС, Строго пов, 1966, ф-III, Записник са колегијума код Државног секретара, 7.6.1966.

том питању улагала велике напоре да одржи хомогеност свих чланица Варшавског пакта и онемогући њихово повезивање са Боном.⁸²⁴ Међународна активизација несврстаних путем тројног састанка у Делхију била је важан југословенски допринос у афирмацији несврстане политике, и покушају да се одрже зацртане платформе конференција у Београду и Каиру. Сусрет Тита, Насера и Индира Ганди био је окончан Заједничком изјавом, у којој су се још једном подвукли начелни принципи политике несвртаности, и заједничко гледиште о међународним проблемима (колонијализам, империјализам, разоружање, економски развој неразвијених, УН), те осуда политике великих сила, које и даље настоје „да одрже постојеће војне и политичке групације и савезе као и да створе нове, подстичу опасне тенденције у свету.“⁸²⁵ Притисак ка сврставању водио је, по Никезићу, одлучнијем опредељивању многих држава према несврстаној политици као „битном елементу своје независности“.⁸²⁶ Ипак, ДСИП је партијском врху указао да постоје озбиљни проблеми у сарадњи са несврстаним државама, као и да због важне европске агенде Југославија није упућена „само на ту област“.⁸²⁷ Коначно, ДСИП је иступио са другачијим погледом на проблем Кине и њеног места у међународним односима. На 2. седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 16. марта 1967, М.Никезић је изнео оцене које су се у потпуности косиле са ранијом партијском интерпретацијом совјетско-кинеског сукоба. Југословенски секретар за спољне послове је тврдио како су владајуће југословенске оцене о Кини биле „необјективне“, те да кинеска политика није могла да се до краја еманципује „а да се не ослободи совјетског патроната.“⁸²⁸ Корен сукоба није био само на кинеској страни, сматрао је Никезић, већ је совјетски хегемонизам играо подједнако важну улогу. „У озбиљној грађанској штампи Запада нећемо наћи оцене које се налазе код нас“, било је Никезићево финално упозорење.⁸²⁹ Тито се није сложио са Никезићевим ставовима у вези Кине, оцењујући читав наступ као „упрошћен“ и захтевајући да остане искључиво у оквиру седнице.⁸³⁰ Међутим, то није спречило ДСИП да настави да истрајава на другачијем приказу карактера совјетско-кинеског сукоба, који је тиме губио на својој једностраности.

Можда више него већина набројаних иницијатива, које су од стране руководства ДСИП-а биле предузете после Брионског пленума, значила је промоција југословенске друштвене реформе. Никезић је сматрао да реформа мора да постане „националан задатак број један“ и да је задатак ДСИП-а да кроз сарадњу са другим институцијама укључи питање реформе у спољнополитичку активност.⁸³¹ Борба за будућу физиономију Југославије, која је отпочела са привредном и друштвеном реформом 1965/66, била је, по мишљењу Никезића, један од кључних фактора односа југословенске спољне политике према изазовима

⁸²⁴ Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955-1969*, Routledge, 2015, 144-154.

⁸²⁵ АЈ, 837, КПР, I-4-а/6, Тројни састанак Тито, Насер и Индира Ганди, 20-25.10.1966.

⁸²⁶ АЈ, 837, КПР, I-5-а/7, ТВ интервјуи Марка Никезића, државног секретара за иностране послове, о спољној политици Југославије и актуелним међународним проблемима

⁸²⁷ АЈ, 507, СКЈ, III/125, Стенографске белешке са 2. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 16. марта 1967.

⁸²⁸ Исто.

⁸²⁹ Исто.

⁸³⁰ Исто.

⁸³¹ ДАМСПРС, Строго пов, 1966, Ф-Х, бр. 120/66, Записник ужег Колегија, 15.11.1966

савременог света. Отпори реформској политици југословенских комуниста и њеним несврстаним одликама у међународним односима одређивали су Совјетски Савез на страни поражених идеја, са којима је СКЈ, бар начелно, направио идеолошку демаркацију Програмом 1958, Осмим конгресом 1964, привредном реформом 1965, те Брионским пленумом 1966. Смена Александра Ранковића била је доживљена, не само као пораз „конзервативно-бирокупатских“ концепција у југословенској партији, већ као отклон од блиских односа са Совјетским Савезом.

4.2.3. Антиимперијализам у Трећем свету.

Борба против империјализма била је важна идеолошка повезница совјетске и југословенске политике, захваљујући којој су две дипломатије биле у стању да успоставе висок степен разумевања око тумачења актуелних међународних догађаја. Лењинова критика империјализма као „монополистичког стадијума капитализма“ била је канонски прихваћена међу комунистима као важна основа тумачења послератног развоја, његових противречности и проблема.⁸³² У партијском програму из 1958. југословенски комунисти су децидно дефинисали свој критички однос према свим одликама „савременог империјалистичког хегемонизма,“ приказујући га као директни производ политике развијених капиталистичких сила.⁸³³ Тежње капиталистичких земаља за експанзијом, увећавањем средстава економске и политичке доминације, за потчињавањем светских подручја ради прибављања потребних сировина, биле су за југословенске комунисте детерминанте тумачења већине међународних послератних криза. Било да се радило о државним ударима, који су постали карактеристични за афричке државе 1960-их, или ратним сукобима као што је био Вијетнамски рат, узроци су увек били пронађени у суштини савременог империјализма као главног инспиратора Хладног рата. Критички однос према америчкој („империјалистичкој“) политици, водећем носиоцу савременог капитализма, и њеној агресивности у Трећем свету, постао је главни оријентир у мобилисању свих „прогресивних“ држава, покрета и партија. Њихово заједничко удруживање представљало је за СКЈ једини гарант коначне ликвидације империјализма. У циљу остварења таквог замишљеног антиимперијалистичког савеза, чији су главни почети били успостављени конференцијама несврстаних држава у Београду и Каиру, од југословенске спољне политике се очекивало да, и поред многобројних отворених питања из односа са Москвом, пронађе пут до ванблоковске форме сарадње са Совјетским Савезом. Таква сарадња би истовремено водила рачуна да очува југословенску независност и онемогући западне империјалистичке планове. Очекивања Југославије од Совјетског Савеза била су да, као прва земља социјализма, војно и економски помогне афро-азијске државе у њиховом одупирању империјализму, и на тај начин подупре она средства која Југославија објективно није имала у спровођењу своје глобалне политике. Са друге стране, очекивања совјетске политике била су да југословенска страна искористи политички капитал у земљама Трећег света, како би се онемогућио продор Кине и Запада, како би се више подржале

⁸³² Vladimir Ilić Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Sarajevo, 1976, 23-24.

⁸³³ *Program SKJ*...19-22.

совјетске иницијативе у европским и светским оквирима, и на крају, допринело учвршћивању нарушеног јединства Источног блока под окриљем Москве.⁸³⁴

Питање начина на који би се спровела најефикаснија антиимперијалистичка борба против Запада почетком 1960-их постало је ексклузивна тема кинеских комуниста, коју су је користили као важно пропагандо оруђе идеолошког супростављања Москви. Идеје Мао Цедунга позивале су на бескомпромисни рат против империјализма, критикујући Хрушчовљевој стратегију „мирољубиве коегзистенције“ са Западом као нереволуционарну и ревизионистичку.⁸³⁵ Критика кинеске стратегије приближила је ставове КПСС и СКЈ и упутила их на осмишљавање заједничке платформе, која би задржала оштрицу идеолошког антиимперијализма са принципима мирољубиве коегзистенције. Ослонац на Лењина био је неизоставан. Лењинова критичка запажања да су могућности империјализма вишеструке, те да његови облици експлоатације и поробљавања мањих земаља представљају главне одлике пропадајућег капитализма, била су искоришћена као кључни показатељи узрока нестабилности многобројних новоослобођених земаља на афроазијском простору. Хладноратовски конфликт и процес деколонизације изоштрили су питање преваге успешног економског модела развоја над сферама утицаја биполарног света, измештајући га са академског нивоа на терен политичке борбе.

Могући компромис између Кине и Совјетског Савеза услед пада Хрушчава била је највећа бојазан југословенске спољне политике. Договори из 1962. и 1963. чинили су се сувише далеким, имајући у виду да их више нису персонификовали исти људи у совјетском руководству. Прве југословенске анализе совјетске постхрушчовљеве политике откривале су промену климе према Пекингу, недостатак потребне оштрине и већу идеолошку офанзивност према Западу. Такве анализе нису биле без основа, пошто је Москва покушавала у првих неколико месеци да примири совјетско-кинеску полемику, а кинеско партијско руководство да представи преврат у Кремљу као своју одлучујућу победу над „модерним ревизионистима.“ Међутим, почетне илузије новог совјетског руководства према Кини биле су распршене, због чега ни ескалација рата у Вијетнаму није успела да приближи две стране. Непомирљивост кинеске позиције, која је демонстрирана фебруара 1965. у разговору Косигина и Мао Цедунга, навела је совјетску политику да изведе потребне закључке. Несмањени револуционарни радикализам кинеских теорија и амбиције Пекинга према земљама Трећег света и даље су биле у супротности са трајним совјетским интересима. Дотадашња политика Хрушчова према Кини била је из угла новог руководства оцењена као исправна, али је стратегија њеног наступа на међународној сцени била виђена као сувише „пасивна“ и политички неупотребљива.⁸³⁶ Принципи „мирољубиве коегзистенције“ из времена Хрушчова више нису били приоритетно место совјетске спољне политике, нарочито са намерама новог руководства да обнови статус Совјетског Савеза као светског

⁸³⁴ Заменик совјетског министра спољних послова Семјонов саопштио је Иви Сарајчићу, тада помоћнику секретара за спољне послове, 3. јула 1965, да Југославија има много већа искуства из сарадње са афричким државама, те да је совјетски МИП „јакo заинтересован за размену мишљења и информација“, ДАМСПРС, ПА, 1965, ф-158, 425114.

⁸³⁵ Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split...*155-156

⁸³⁶ Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World...*124-126.

револуционарног центра. Подесна спољнополитичка формула за којом се трагало у Москви морала је да обезбеди довољно јасну идеолошку платформу, која би са једне стране својом милитантнијом антиимперијалистичком реториком проширила сферу утицаја у Трећем свету, а са друге стране, остракизмом КПК онемогућила угрожавање сопственог централног ауторитета у радничком покрету. Намера да се прошири совјетско присуство међу афроазијским државама изискивало је подршку Југославије, као природног идеолошког савезника, способног да значајно утиче на политике многобројних земаља у развоју.

Еволуција совјетске политике према земљама Трећег света (која се постепено одиграла од времена Н. Хрушчова) и развој југословенске несврстане политике успешно су коинцидирани у намери да се изврши обострани идеолошки утицај на велики број афроазијских земаља и мирним путем спречи њихова ближа политичка, економска и војна сарадња са западним капиталистичким државама.⁸³⁷ За највише руководиоце Београда и Москве спроводити „прогресивну политику“ начелно је значило супростављати се империјализму (западном капитализму), прихватити некапиталистички модел развоја, одбијати западне војне савезе и одрицати се од сваке непромишљене употребе силе. Приликом посете Совјетском Савезу 1965, Јосип Броз Тито је искористио прилику да новом совјетском руководству нагласи идеолошки садржај југословенске спољне политике, која је, по његовом мишљењу, била комунистичка по својој суштини и која, као таква, помаже све напредне покрете у име „интернационалне дужности.“⁸³⁸ За југословенског председника „когзистенција“ није значила „конзервирање“ унутрашњег система у појединим земљама, нити је претпостављала одрицање помоћи „прогресивним снагама“. У сличном тону било је и писмо упућено КПСС, 7. марта 1966, од стране југословенског партијског врха, где се наглашавало да је једини начин успешног спречавања офанзиве империјалиста само онај који учвршћује афроазијске земље у социјалистичком правцу, те да је ка том циљу од пресудне важности помоћ свих социјалистичких земаља.⁸³⁹ Кроз различите, контакте, југословенски дипломатски представници нису крили да својом политиком покушавају остварити „мостобран“ између социјалистичких и несврстаних земаља, остајући верни програму из 1958. у начинима на који се империјализам успешно сузбија. Искуство сарадње Југославије са земљама Трећег света коришћено је да се подупре замисао како је капитализам увелико ствар прошлости, а социјализам „ствар праксе свих народа“ у садашњости.⁸⁴⁰ Совјетски теоретичари су предвиђали да би концепт несврстаности АА земаља заправо значао транзициону форму преласка са капитализма на социјализам. За југословенске комунисте ни капиталистичка фаза није морала да се деси.

Све до кризе на Блиском истоку 1967, југословенско-совјетски антиимперијализам, иако јасно идеолошки обликован, није прерастао устаљене начине међусобне сарадње, који су подразумевали билатералне сусрете, разговоре, периодичну размену информација и преписку два партијска врха. Таква форма сарадње била је у складу са југословенском

⁸³⁷ Драган, Богетић, „Еволуција совјетских гледишта према политици несврстаности - разлике у југословенском и совјетском поимању начела социјалистичког интернационализма“, Историја 20. века. 2/2012, 131-145.

⁸³⁸ АЈ, 837, КПР, I-2/26-3, Посета Ј.Б.Тита СССР-у, 18.6-1.7. 1965.

⁸³⁹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-17, Писмо ЦК СКЈ.

⁸⁴⁰ Program SKJ...30.

независном политиком и начелима којих се држала у односима са Совјетским Савезом. Као институција која је била задужена да промишља, организује и спроводи југословенску спољну политику, ДСИП је био важан „надзорник“ поштовања тих начела. Персонална промена која се десила у пролеће 1965, именовањем Марка Никезића за новог југословенског секретара за спољне послове, није утицала на напуштање уједначеног степена критичности према свим чиниоцима међународне политике, били они идеолошки прихватљиви или не. Традиционална обазривост према намерама совјетске спољне политике није спречавала ДСИП да у осмишљавању остваривости зацртаних циљева југословенске међународне политике интегрише подршку новог совјетског руководства.

Прва званична посета Марка Никезића Совјетском Савезу, јуна 1966, послужила је не само као манифестација стабилних билатералних односа, већ и као прилика да се кроз директне разговоре потврде основне смернице југословенско-совјетске антиимперијалистичке платформе. Никезић је у разговору са највишим совјетским руководиоцима (Косигин, Подгорни, Громико) поздравио совјетско мировно посредовање између Индије и Пакистана у Ташкенту, као и велику помоћ Северном Вијетнаму у сукобу са америчком војском. Према Никезићу, постојала је важност трајног присуства Совјетског Савеза на простору Азије, као потребног гаранта независности многобројних земаља.⁸⁴¹ Заједничка осуда америчке политике у Азији и подршка појединим земљама у одржавању „прогресивне“ политике (Индија, Индонезија, Алжир, УАР) биле су тачке међусобног разумевања. Осим изражавања уверениости да су југословенско-совјетски односи у успону још од времена нормализације, Никезић је у Москви 1966. поручио да не постоји „аутоматизам“ у међусобним односима заснован на чињеници да су Југославија и Совјетски Савез социјалистичке земље, већ да се увек мора водити рачуна о поштовању принципа равноправне сарадње и интересима партнера.⁸⁴² Иако је подршка Совјетског Савеза за Југославију била двоструко важна, као допринос јачању међународног положаја и обуздавању империјализма, југословенска спољна политика је желела да задржи право да на међународном нивоу увек слободно иступа, и ако је то у њеном интересу, одбацује совјетске иницијативе и предлоге. Привремени идеолошки „консензус“ СКЈ и КПСС, постигнут око супростављања кинеском догматизму и западном империјализму, није у потпуности уклонио совјетску стигматизацију југословенске ексклузивне позиције међу социјалистичким земљама, што је са многим дисонантним струјањима у лагеру током шездесетих, постала непријатна чињеница по совјетске интересе. Кључна ограничења југословенско-совјетске антиимперијалистичке платформе периодично су се враћала на непромењене константе хладноратовских позиција Југославије и Совјетског Савеза, које су се кретале од престижа Југославије, као самосталног субјекта у међународним односима, до реформских тенденција југословенског социјализма.

Током 1960-их година Совјетски Савез више није поседовао апсолутну контролу над својим источноевропским савезницима. Опонирање Албаније и Румуније озаконило је преседане, који су значајно утицали да Варшавски пакт престане да буде искључиви

⁸⁴¹ ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, ф-166, 420267.

⁸⁴² ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, ф-166, 42090.

инструмент совјетске спољне политике.⁸⁴³ Позив Кремља на јединство свих социјалистичких земаља у борби против империјализма није садржавао само подесну идеолошку формулу, већ је имао јасну употребну сврху обезбеђивања трајних послератних совјетских интересних сфера у Европи. Иако су совјетски покушаји укључивања Југославије у механизме одлучивања Источног блока били неуспешни од 1955. године, они су се временом тактички прилагодили „југословенској несврстаности“ уз постојање важних предуслова по совјетске интересе – одбацивање југословенских радикалних унутрашњих реформи и потенцијалне војне сарадње са НАТО. Приликом своје друге посете Југославији, септембра 1966, Леонид Брежњев је југословенском врху поновио совјетска очекивања да без усаглашавања и координације акција свих социјалистичких земаља није могуће спровести заједнички антиимперијалистички циљ у међународним односима.⁸⁴⁴ Такав концепт сарадње био је неприхватљив за југословенску спољну политику, упркос настојањима Тита и једног дела руководства СКЈ да се совјетске намере прикажу у другачијем светлу. Крајем 1965. године ДСИП је под Никезићевим руководством обновио инструкције свим југословенским дипломатским представништима да се сматра непожељним свако присуство источноевропских дипломата на лагерским окупљањима, нарочито ако се тежи заједничком утврђивању ставова и заузимању односа према трећој страни.⁸⁴⁵ Инструкције су биле обавезне за све видове југословенско-совјетских билатералних односа, од културне до политичке сарадње, што је допринело да се средином 1966. са југословенске стране одбије десетак совјетских иницијатива различитог карактера.⁸⁴⁶ На исти начин Марко Никезић је одбацио молбу совјетског амбасадора, Александра Пузанова, у вези са његовим гостовањем на југословенској телевизији поводом дана победе, 9. маја 1965, образлажући да није потребно једном иностраном представнику давати ексклузивни простор испред других.⁸⁴⁷ Наведени примери нису представљали само шематски начин „балансирања“ ДСИП-а између хладноратовских страна, већ јасан политички став да се у остварењу дугорочних југословенских интереса изгради много шира међународна платформа, која не би ограничавала југословенску дипломатију и од ње одвраћала шири круг могућих партнера. Сувише блиско идентификовање са наступом совјетске политике било је тумачено у ДСИП-у као препрека остварењу југословенских интереса на Западу и међу несврстанима.⁸⁴⁸

Избор новог председника Генералне скупштине УН на XX заседању 1965. године и проблем југословенске кандидатуре, представљали су илустративан пример заступања принципа несврстане политике политике пред најважнијим међународним форумом, у време мандата Марка Никезића као југословенског државног секретара за спољне послове. Афирмација улоге УН била је један од приоритета југословенског ангажовања у међународним односима. Идеја да је могуће успоставити ефикасан међународни форум,

⁸⁴³ Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered*....133.

⁸⁴⁴ АЈ, 837, КРР, I-3-a/101-84, Посета првог секретара ЦК КПСС Л.И. Брежњева СФРЈ.

⁸⁴⁵ ДАМСПРС, ПА, 1965, Југославија, ф-70, 442422.

⁸⁴⁶ ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, ф-163, 445037.

⁸⁴⁷ АЈ, 837, КРР, I-5-b/99-15., Забелешка о разговору државног секретара М.Никезића са амбасадором СССР А.Пузановим, на дан 5. маја 1965. године.

⁸⁴⁸ ДАМСПРС, Кабинет Државног секретара за спољне послове, 1965, Извод из записника са састанка Колегијума ДСИП-а, одржаног 21. децембра 1965. код државног секретара Марка Никезића (Несрећена грађа).

кроз чији рад се равноправно сучељавају мишљења свих суверених држава, и решавају светски конфликти на миран начин, није напуштала југословенске комунисте, упркос многим кризама од почетка рада УН. Једна од таквих криза задесила је 19. заседање ГС, када је рад, практично, био паралисан услед одбијања Совјетског Савеза и источноевропских земаља да испуне обавезе у вези финансирања УН операција. Нормализација рада скупштине очекивана на 20. заседању, поставила је питање новог кандидата за председника, који се системом ротације мењао између пет региона (Африка, Азија, Источна Европа, Латинка Америка, Западна Европа и остали). Стална мисија Југославије у УН под вођством Данила Лекића, известила је крајем августа Београд да постоји велика шанса да Југославија задобије општу подршку за свог кандидата (Коче Поповића), пошто је у ротацији „регион Источна Европа“ имао прилику да изађе са својим предлогом челног места председника скупштине. На састанку код Марка Никезића, 1. септембра, била је постигнута начелна сагласност да се подржи кандидатура Коче Поповића, али уз битан предуслов да је она прихватљива само ако је подрже све регионалне групе и да се у том смислу избегне свака форма надгласавања. Подршка Совјетског Савеза била је обезбеђена након разговора Видића и Громика (2. септембра), а у нешто споријем темпу уследила је и од осталих источноевропских земаља, као и појединих несврстаних.⁸⁴⁹ Међутим, одлука америчке делегације да подржи кандидата „регионалне групе Западне Европе,“ Аминтореа Фанфанија, била је правдана савезничким обавезама, и не толико фронталним супростављањем југословенском кандидату, што је допринело промени расположења према кандидатури унутар ДСИП. У телеграму од 13. септембра, Никезић је обавестио Лекића да је „консензус свих група“ главно мерило по коме би се кандидатура спороводила, те да Југославија не сме да буде препозната као „кандидат социјалистичких земаља“ већ искључиво као кандидат „обе Европе.“⁸⁵⁰ У оштром сучељавању мишљења, Лекић је у низу телеграма Београду одбацивао стратегију Никезића и ДСИП („ваше формулације о „обе Европе“ и „уколико смо опште прихватљиви“ могу нам нанети тежи пораз него било чија противкандидатура“), захтевајући у више наврата да се са кандидатуром не одустане јер она има реалне шансе да задобије подршку већине држава.⁸⁵¹ Аргументи сталне мисије СФРЈ у УН били су дефинитивно одбачени на новом састанку код М. Никезића, 19. септембра, где је званично донета одлука да се Кочина кандидатура повуче, јер се није успело у намери да се задобије општа сагласност.⁸⁵²

Прегласавање у контексту ривалства Истока и Запада, и евентуална југословенска победа која би дошла као резултат блоковских сукоба, била је из угла Никезића сувише скупа по независан положај југословенске политике и будућег ефикасног рада УН. Активност Мисије у УН под непосредним руковођењем Данила Лекића била је критички преиспитана у посебном извештају ДСИП-а, а главна замерка односила се на претерано „наслањање и везивање за политичку групу земаља источне Европе.“⁸⁵³ По оцени сиповског руководства, без јасног сазнања о ставу америчке мисије у УН није требало дозволити иступање са југословенском кандидатуром. Иако је Данило Лекић одбацио све аргументе врха ДСИП у

⁸⁴⁹ ДАМСПРС, ПА, 1965, УН, ф-181, 430223.

⁸⁵⁰ ДАМСПРС, ПА, 1965, УН, ф-182, 432601.

⁸⁵¹ ДАМСПРС, ПА, 1965, УН, ф-182, 432687.

⁸⁵² ДАМСПРС, ПА, 1965, УН, ф-182, 431970.

⁸⁵³ ДАМСПРС, ПА, 1965, УН, ф-182, 435149.

издвојеном извештају, напомињући да је читава неуспешна дипломатска акција угрозила положај Југославије код њених „пријатеља,“ питање примењивости начела југословенске несврстаности било је изнад процедуралних питања на које се позивала Мисија у Њујорку.⁸⁵⁴ Наставак такве политике демонстриран је неколико месеци касније, када је Петар Стамболић, као председник СИБ-а на предлог ДСИП, одбио совјетски захтев за прелетом авиона преко југословенске територије. У образложењу одлуке, Стамболић је совјетском амбасадору, Пузанову, пренео став југословенске владе да би дозвола за прелет авиона утицала на „међународни положај Југославије и однос других несврстаних земаља.“⁸⁵⁵ Негативан југословенски став био је предочен и поводом совјетске молбе да један број совјетских ратних бродова пристане у сплитску луку ради „допуне залиха, јула 1966.“⁸⁵⁶

Привикавање Београда и Москве на постојање ограничења у остваривости блиске сарадње није утицало на кориговање основних замисли југословенско-совјетског неблоковског партнерства, али је временом изоштравало диферентне позиције у разумевању крајњих исхода заједничке антиимперијалистичке борбе. Разлике су нарочито биле приметне у односу према идеји несврстаности и тумачењу њене улоге у међународним односима. Отвореност совјетске политике према политици „неутралности“ и „несврстаности,“ као дела спољнополитичке стратегије различитих земаља у Хладном рату, било је значајно одступање од раније идеолошке ортодоксије, и по многим ауторима директна последица совјетске нормализације односа са Југославијом.⁸⁵⁷ Од средине 1950-их Москва је изражавала задовољство што је могла политички да делује уз наступе несврстаних земаља на међународној сцени, те да у ојачавању тих веза подржи њихову оштру критику западног колонијализма, империјализма и расизма. У свом излагању на 21. Конгресу КПСС, Никита Хрушчов је предочио новоизграђена совјетска сазнања о томе да важна питања светске политике више не могу бити решена без учешћа нових снага које чине новоослобођене земље.⁸⁵⁸ Као прилог новом „савезу“ са широким лепезом земаља Трећег света, совјетски партијски теоретичари су се трудили да пронађу најбољу идеолошку формулу по којој би подршка „несврстаности“ добила општи смисао у политичичко-идеолошкој борби Истока и Запада. Стремљења афроазијских држава ка концепту несврстаности била су тумачена као део општег процеса њиховог друштвеног развоја, и као једна од манифестација народно-ослободилачког покрета упереног против империјализма. Пошто се радило о значајном броју земаља, од којих су неке својим утицајем и територијом биле геостратешки изузетно важне (Индија и Египат), циљана подршка Совјетског Савеза оним аспектима несврстаности блиским совјетским интересима (одбијање западних савеза,

⁸⁵⁴ Лекић је у извештају истакао да је одлука о повлачењу кандидатуре била „неправилна и неоправдана“, и да је представљала „логичан завршетак сталне колебљивости и неактивности ДСИП да се избори за успех.“, ДАМСПРС, ПА, 1965, УН, ф-182, 435149

⁸⁵⁵ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-15., Забелешка о разговору друга П. Стамболић, председника СИБ са А.Пузановим, амбасадором СССР, 3. децембра 1965.

⁸⁵⁶ „Уколико би прихватили ово пристајање, СССР би се све чешће обраћао са сличним захтевима и тежњом да југословенске луке опслужују совјетске бродове. Ова чињеница би имала за нас много негативне политичке и војне импликације: југословенске луке као фактички полубазе СССР, блоковске коришћење ове чињенице против наше позиције несврставања.“ ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, ф-162, 410564.

⁸⁵⁷ Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Non-Aligned World...* 316-319.

⁸⁵⁸ Richard Sakwa, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917-1991*, 1999, 334-335.

војних база, некапиталистички развој) имала је сврху ојачавања њиховог антизападног стајалишта, а самим тим и могућу координацију са совјетским стратешким плановима.⁸⁵⁹

Сукоб са Кином убрзао је совјетску дипломатску ангажованост у Трећем свету, осигуравајући совјетско присуство уз помоћ огромних средстава војно-економске помоћи. Међутим, очекивања совјетске политике да ће несврстане земље чинити јединствен форум антизападне политике и самим тим бити блиско лојалне интересима Совјетског Савеза, нису била остварива током највећег периода 1960-их и 1970-их година. Критике због неодлучности, опортунизма и тактичког балансирања између блокова код низа несврстаних афроазијских земаља често су биле упућиване југословенским дипломатским представницима и партијском врху. У пролеће 1965. године шеф совјетске мисије у УН, Морозов, изразио је незадовољство југословенском представнику Д. Лекићу да велики број афро-азијских земаља није подржао критику америчке акције у Доминиканској Републици. По његовом мишљењу, такво негативно искуство са земљама „неформулисане политике“ не буди наду да је могуће организовати акцију против САД кроз Савет Безбедности.⁸⁶⁰ Слично незадовољство држањем несврстаних могло се чути од стране новог совјетског партијског лидера, Леонида Брежњева, приликом обе посете Београду 1962. и 1966. Брежњев је југословенским саговорницима јасно показивао совјетско незадовољство тиме што многе несврстане земље не гласају и не потписују многе ствари уз Совјетски Савез, без обзира на огромну помоћ која им се пружа из Москве. По његовом мишљењу неангажованост је знатно „ослабила“ и није пружала гаранције да се ради о најбољој могућој политици.⁸⁶¹ Антиимперијалистичка борба каква је била иницирана из Москве, није по совјетској процени проналазила пуну подршку код свих несврстаних земаља. То је допринело да се на 23. Конгресу КПСС у потпуности игнорише политика несврставања, што није промакло присутним југословенским представницима. Ништа мање критични нису били званичници источноевропских земаља, чији лидери нису разумевали неопходност увећане ангажованости у Трећем свету. Пољски партијски лидер, Владислав Гомулка, у разговору са Александром Ранковићем није крио незадовољство тврдњама о могућем успеху социјализма међу несврстаним земљама, изражавајући сумње не само у социјалистички потенцијал, већ и у корисност привредног ангажовања држава Источне Европе на том простору.⁸⁶² Чести државни удари и нестабилност поретка новоослобођених држава у Трећем свету утицали су на промену совјетских теорија према земљама у развоју. Москва је подржавала тзв. „револуционарну демократску“ транзицију већине новоослобођених земаља, у којој би се „класно питање“ занемарило све док постоји широка национална коалиција вољна да предузме некапиталистички модел развитка.⁸⁶³ Међутим, постојање идеолошки нејасне „класне позиције“ већине несврстаних држава спречавало је спровођење ефикасне политике, а самим тим чвршће контроле Совјетског Савеза над процесима који су се одигравали на том

⁸⁵⁹ Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World...* 128-129

⁸⁶⁰ ДАМСПРС, ПА, 1965, СССР, ф-159, 419600.

⁸⁶¹ АЈ, 837, КПР, КПР I-3-а/161-40, Посета председника Президијума Врховног Совјета СССР Леонида Илича Брежњева.

⁸⁶² АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-17, Извештај са 23. конгреса КПСС.

⁸⁶³ Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*, The University of North Carolina Press, 2015, 156-157.

простору. Нова совјетска политика од 1965. године тежила је идеолошки ангажованој политици, која би подстицала стварање ортодокснијих партијских структура у Трећем свету, обликованих по моделу марксизма-лењинизма, и отпорних на утицај национализма и војске. Милитантни антиимперијализам Совјетског Савеза није желео фронтални сукоб са Сједињеним Државама, нити постојање било каквих опозиционих струјања међу несврстаним државама, које би стремиле идејама еквидистанце према блоковима или неутралности.⁸⁶⁴

Југословенско виђење наступа совјетске политике у Трећем свету, у време Никезићевог мандата, било је неодвојиво од општих погледа на „хегемонистичке“ аспирације Москве у Европи, демонстриране совјетском тежњом ка униформности радничког покрета и критиком југословенске привредне и друштвене реформе. Улога Совјетског Савеза у међународним односима све више је образлагана намером да се наступа искључиво са „позиције силе,“ те да се на тај начин запостављају интереси малих земаља и тежи апсолутној контроли. Анализе ДСИП-а указивале су на постојање значајних разлика у совјетским и југословенским гледањима на развој земаља Трећег света. Совјетске теорије о постојању две етапе у борби колонијалних народа и тежња да се изврши преоријентација афро-азијских режима од чвршћег ослоњања ка слабим локалним комунистичким партијама, биле су из југословенског угла виђене као сувише ограничавајуће у намери успостављања што шире сарадње.⁸⁶⁵ Југословенска дипломатија је критиковала потребу совјетске спољне политике да у пружању помоћи сувише врши селекцију међу афроазијским земљама на оне које су подобне и на оне који то нису. Наднационално организовање економске помоћи земљама у развоју постало је императив југословенских спољнополитичких иницијатива, нарочито у оквиру институција УН-а. Међутим, из Москве су долазиле критичке примедбе да се у југословенском шематском раздвајању „развијених и неразвијених“ Совјетски Савез сврстава заједно са империјалистичким силама, што је за совјетску спољну политику било неприхватљиво.⁸⁶⁶

Многобројни документи ДСИП-а реконструисали су позицију Совјетског Савеза као слику проблематичног партнера у међународним односима, са којим Југославија не може у потпуности остварити зацртане циљеве. Марко Никезић је партијском врху, марта 1967, указао да Совјетски Савез због својих слабости не може спречити „самовољу америчке политике“ над „трећима,“ као и да постоји прећутна сагласност са Вашингтоном око многих питања (Кина). Југословенски однос према земљама у развоју био је дијаметрално супротан индолентној политици социјалистичких земаља, које и даље не поседују ону оријентацију према несврстанима какву би Југославија очекивала, сматрао је Никезић.⁸⁶⁷ Критичким оценама ДСИП-а придружио се и партијски врх, који је поводом састанка комунистичких партија у Карловим Варима, нарочито нагласио изостанак подршке земљама у развоју.⁸⁶⁸ До

⁸⁶⁴ Исто, 144-145.

⁸⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, 1966, СССР, ф-160, 445536.

⁸⁶⁶ ДАМСПРС, ПА, 1967, СССР, ф. 143, 40451, Забелешка о разговору С: Бабића са И.Бенедиктовом, амбасадором СССР у Београду, 14.12.1967.

⁸⁶⁷ АЈ, 507, СКЈ, III/125, Стенографске белешке са 2. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 16. марта 1967.

⁸⁶⁸ Исто.

средине 1967. године, антиимперијалистичка платформа југословенско-совјетских односа показала се успешнијом као алтернатива кинеским револуционарним тежњама, него као чинилац обједињавања „прогресивних“ снага у борби против западног империјализма. Несклад између совјетске тежње ка већој контроли својих међународних партнера, нарочито присутној у односима са социјалистичким државама, и југословенска очекивања о неблоковској садржини антиимперијалистичке борбе, онемогућавали су складну заједничку међународну сарадњу. Иако су се два партијска врха сложила око приоритета своје „интернационалне дужности“, живот је, наметао ствари које не одговарају једној устаљеној слици света, тврдио је Никезић.⁸⁶⁹ У сусрет кризи на Блиском истоку 1967, југословенска спољна политика била је незадовољна недовољном совјетском ангажованошћу у Трећем свету, притисцима на унутрашњи југословенски развој и игнорисању политике несврстаности.

4.2.4. Шестодневни рат 1967.

Трећи ратни сукоб између Израела и арапских држава, јуна 1967, иако један од најкраћих у историји ратовања, по свом историјском значају представља пресудан догађај који је обликовао савремени Блиски исток. Дугогодишња криза у израелско-арапским односима кулминирала је израелском војном интересенцијом у шест ратних дана јуна 1967. године. Потпуна војна катастрофа коалиције арапских држава, предвођених Египтом, угрожавала је не само стабилност већине арапских режима у региону, већ стратешке позиције великих сила. Већина социјалистичких држава окупљених око Москве представила је рат као репрезентативни пример империјалистичког стратешког плана, који се спроводио кроз освајачке интересе међународног ционизма и колонијализма. Политичка и војна подршка свим арапским државама, пристигла од свих чланица Источног блока (осим Румуније), укључила је по први пут политичку и логистичку координацију лагера са Југославијом. Одласци највиших југословенских партијских и државних функционера на саветовања лагерских земаља током 1967 сматрани су тренутком напуштања принципа југословенске несврстаности и чин отворене „просовјетске“ југословенске спољне политике. Међутим, присуство југословенских представника на највишим лагерским састанцима било је ограничено на блискоисточну кризу и није озакончено као нови елемент мултилатералних југословенско-совјетских односа. Реакција на догађаје на Блиском истоку поново је откривала сву дихотомију југословенског спољнополитичког правца, растрзаног између партијске ортодоксије и прагматизма југословенске дипломатије. Преседан у југословенско-совјетским односима био је својеврстан показатељ и развој унутрашњих југословенских токова, који су покушавали да остваре нови реформски импулс после Брионског пленума.

На подручју Блиског истока југословенска политика је најраније крчила путеве европским социјалистичким државама у њиховом овладавању арапским јавним мњењем. Први сусрети југословенских и совјетских представника од средине 1950-их година, отварају су питање заједничке подршке „прогресивним“ арапским режимима, у њиховој жељи да

⁸⁶⁹ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, 34/67, Забелешка са састанка ужег Колегија државног секретара за иностране послове, 1.март 1967.

ојачају своју независност наспрам биших, западних, колонијалних сила. За југословенску спољну политику, Египат је под Насеровим режимом био најважније упориште несврстане политике и поуздан партнер у међународним односима. Југословенски комунисти били су уверени да је њихов утицај био пресудан ка одабиру египатске социјалистичке перспективе унутрашњег развоја. Они су, заправо, подстакли совјетске руководиоце на измену теоретских поставки о прихватању некапиталистичког развоја (транзиционог периода) национално револуционарних арапских режима. Многобројни сусрети измеђи Тита и Насера учврстили су међусобно поверење двојице лидера. Насер је у очима Тита био доживљен као „врхунски државник, динамична фигура, способан и интеллигентан.“⁸⁷⁰ Наспрам радикализма Алжира, Сирије и Ирака, „насеризам“ је за југословенску спољну политику био много прихватљивији стожер „несврстаности“ и антиимперијализма, упркос константом прогону египатских комуниста. Као највећа арапска држава, Египат је био примарна мета совјетског настојања да учврсти свој утицај на БИ. Огромна војна и економска средства упућена Египту до средине 60-их, од којих се највише истиче изградња Асуанске бране, била су правдана подршком успостављању баланса на блискоисточном простору и даљем онемогућавању западног утицаја.⁸⁷¹ Међутим, совјетска надања о већем утицају на унутрашња и спољна кретања Египта нису се показала успешним, због чега су југословенски руководиоци у разговорима увек осећали дозу неповерења према Насеровом режиму. Хрушчов је Насера оценио као смелог, али „реакционарног политичара,“ који не увиђа значај класне борбе, док је ново совјетско руководство од 1965. било наклоњеније „левичарском“ режиму Бас партије у Сирији.⁸⁷² Иако су постојале разлике у приступу арапској политици, између југословенске ванблоковске и совјетске лагерске концепције, оба државно-партијска руководства нису имала ни најмању задршку у оцени арапско-израелског спора. У строго идеолошким оквирима, Израел је персонификовао инструмент англо-америчке империјалистичке политике на Блиском Истоку, чија агресивна станца има за циљ рушење „прогресивних“ арапских режима. Како се приближавала нова блискоисточна криза од јесени 1966. до лета 1967, било је јасно да израелски интереси не постоје као самостални међународни субјект у очима Београда и Москве, већ искључиво као продужена рука међународног империјализма.

Размере арапског пораза током Шестодневног рата, јуна 1967, директно су политички угрозиле југословенско-совјетске напоре на Блиском Истоку који су трајали дуже од деценије. У исто време, поставило се питање опстанка престижа египатске „несврстаности“ и совјетског утицаја. У месецима који су претходили почетку рата, југословенско-совјетска подршка Насеровим спољнополитичким иницијативама (египатска милитаризација Синаја, повлачење УН трупа и блокада Акабског залива) била је заснована на уверењу да су смели потези Египта представљали легитимну одбрану сопствених права, и да су били поткрепљени значајним арапским јединством и војном оспособљеношћу. Дипломатске консултације са представницима власти у Каиру упућивале су на закључак да је могуће мирно разрешење кризе, без инцидената, иако је запаљива „антиизраелска“ реторика поново преузела примат у арапској јавности.⁸⁷³ Југословенски партијско-државни врх имао је апсолутно поверење

⁸⁷⁰ АЈ, 837, КПП, I-2/26-3, Посета Ј.Б.Тита СССР-у, 18.6-1.7. 1965.

⁸⁷¹ Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World...*131-134

⁸⁷² АЈ, 837, КПП, I-3-a/101-51, Посета председника Совјета министара СССР-а Никите Сергејевића Хрушчова.

⁸⁷³ Dragan Bogetic, Aleksandar Životic, *Jugoslavija i Arapsko-izraelski rat 1967*, Београд, 2010, 83-101.

према процени Насеровог режима у новонасталој кризној ситуацији на БИ. Таква атмосфера „неограниченог поверења“ била је демонстрирана на заједничкој седници Председништва и ИК ЦК СКЈ, 31. маја 1967, када је Тито нагласио „моралну“ обавезу југословенске политике према Египту, као једном од најважнијих спољнополитичких партнера и упоришта „несврстаности.“ Југословенски комунисти били су, по Титовом мишљењу, заслужни за египатски правац развоја „у лево,“ због чега је било важно пружити сваку могућу подршку у сукобу са Израелом.⁸⁷⁴ Југословенска проарапска посвећеност додатно је била мотивисана опстанком политичке кредибилности „несврстаности,“ у периоду када је доживљавала кризу. Насер је, уз Тита, био једини политичар на власти који је припадао почетним оснивачима и промотерима несврстане политике. Како су многи „прогресивни“ афроазијски лидери доживели политички фијаксо током 1960-их (Нкрумах, Сукарно, Кеита), одржавање Насера на површини био је главни спољнополитички задатак Југославије. Са друге стране, подршка совјетског руководства арапским државама окупљеним око Египта, била је мотивисана жељом да се, не само заштити активни „антиимперијалистички (антизападни) фронт на Блиском истоку (у који је уложен значајни финансијски и политички капитал), већ и одржи довољан степен контроле над дешавањима која не би довела до директног сукљавања са САД. Двоструке поруке совјетске дипломатије, подстрекивања и умиривања арапског радикализма, оставиле су могућност египатском политичком и војном врху да самостално тумачи опсег могуће совјетске војне подршке, ако дође до изненадног ратног сукоба. Сви расположиви извори сведоче да је Г.А. Насер био асполутно уверен у арапску победу над Израелом, као и у совјетску војну подршку ако дође до интервенције Запада.⁸⁷⁵ То је значајно утицало на одсуство постојања реалистичне политике Каира приликом повлачења кључних потеза пред ескалацију кризе. На крају, потпуни војни пораз трупа Египта, Сирије и Јордана у свега неколико дана био је подједнако шокантан и за Београд, и за Москву, јер су обе дипломатије биле паралисане у суочавању са новом реалношћу проистеклом из победоносне офанзиве израелске војске. Искорак ка новој врсти југословенско-совјетске сарадње у Трећем свету, која је по први пут укључила Југославију у мултилатералне форме односа са Источним блоком, био је израз политичке нужности, са важним реперкусијама на унутрашњем плану. Пред почетак ратних операције, руководство ДСИП-а је изражавало сумње у војне могућности арапских држава. На седници Колегијума, 19 маја, Никезић је тврдио да је однос снага на страни Израела, и да се ни једна војска арапских држава не може мерити са квалитетом и дисциплином израелске. Поврх тога, колегијум је довео у сумњу оптужбу арапских држава да постоји опасна концентracија израелских трупа на граници са Сиријом, оцењујући сиријску владу одговорном за изазивање инцидената.⁸⁷⁶

Одлазак југословенског председника у Москву на састанак са лидерима социјалистичких земаља 9. јуна 1967. поводом рата на Блиском истоку, а затим истим поводом 12. јула у Будимпешту, и коначно 9. новембра поново у Москву на прославу 70. годишњице Октобарске револуције, био је велики преседан у југословенско-совјетским односима. До тог

⁸⁷⁴ АЈ, 507, СКЈ, III/127, Ауторизоване стенографске белешке са 4. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 31. маја 1967. године.

⁸⁷⁵ Michael B. Oren, *Six Days of War June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, Oxford University Press, 2002, 60-126.

⁸⁷⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, f-III, Записник са ужег колегијума, 19.5.1967.

момента таква форма сарадње била је за југословенску спољну политику непожељна. У више наврата инструкције југословенским дипломатама из ДСИП-а налагале су одбијање позива да присуствују лагерским састанцима или било каквој форми заједничког саветовања представника социјалистичких држава. Оно што је ситуацију чинило проблематичнијом био је Титов самовољни чин одласка, без консултација са државно-партијским врхом, и уз игнорисање свих релевантних југословенских институција. Консултације су биле спроведене на брзину, у ужем кругу чланова Председништва СКЈ, непосредно пре лета за Москву, и без присуства државног секретара за спољне послове Марка Никезића. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета, 11. јуна, одлука је била правдана ургентном потребом да се кроз заједничку сарадњу социјалистичких држава (осим Румуније) спречи колапс „прогресивних“ арапских режима, са чијим нестанком би, по Титовом мишљењу, била у потпуности угрожена политика несврстаности.⁸⁷⁷ Осим представника македонског ЦК (Колишевски и Црвенковски), који су једини изразили критику самовољног Титовог одласка у Москву, сви остали чланови Председништва СКЈ пружили су подршку новој форми сарадње са социјалистичким државама, релативизујући постојање ранијих ограничења и пружајући нови смисао догађајима на Блиском истоку. Пољуљани односи са Совјетским Савезом, услед југословенских унутрашњих реформи, били су тако избављени партијском интерпретацијом блискоисточне кризе, у којој је доминирала, не само чврста идеолошка антизападна реторика, већ и борба за поновно преузимање одговорности Партије над основним правцима југословенске спољне политике.

Југословенски партијски врх није био задовољан начином на који је ДСИП приступио тумачењу догађаја на Блиском истоку, нити предложеним решењима. Оно што је виђено као основна мана „државног материјала“ о спољној политици био је недостатак идеолошког садржаја, класног тумачења догађаја у савременом свету, због чега се захтевало да „партијски материјал“ буде својеврсни пандан „сиповском.“⁸⁷⁸ На седници Председништва СКЈ, 11. јуна 1967, одбрана одлуке о одласку у Москву била је праћена партијском критиком рада ДСИП-а. По Титовом суду, ДСИП је себи дозволио да „спава“ читаво време, без плана акције у УН, нити било где другде.⁸⁷⁹ Марко Никезић није противречио упућеним критикама, али јесте изразио резерве према одлуци партијског врха да иницира прекид дипломатских односа са Израелом. Проблематика учешћа званичних представника Југославије на лагерским састанцима, као и дозвола совјетским авионима да лете преко југословенске територије у сврху помоћи арапским државама, биле су у раскораку са дотадашњом праксом југословенско-совјетских односа. Незадовољство таквом одлуком партијско-државног врха читавало се кроз раличите друштвене сфере, уклапајући се у већ постојеће дебате о спољној политици и њеној „демократизацији,“ као и о постбрионским настојањима за ревалуацијом улоге партије у друштву. Одлуке ЦК СКЈ давале су подршку арапској борби под геслом борбе против империјализма, истовремено сузбијајући критичке струје унутар партије и користећи идеолошки арсенал као везивно ткиво сарадње са Москвом. Сумње у вези са блиским југословенско-совјетским односима, које су увек изазивале највишу могућу позорност у

⁸⁷⁷ АЈ, 507, СКЈ, III/128, Ауторизоване стенографске белешке са 5. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 11 јуна. 1967.

⁸⁷⁸ Исто.

⁸⁷⁹ Исто.

партији и друштву, морале су по Титовом захтеву да буду сузбијане, а људи који су их потхрањивали одстрањени из СКЈ.⁸⁸⁰

Неслагања из 1963. у вези са током југословенско-совјетских односа која су изазвала реакцију југословенског партијског врха да оптужи ДСИП као „засебну“ линију у југословенским спољним пословима, нису се поновила у току кризе на Блиском истоку, упркос снажној тежњи да се „саборност“ акције помоћи Арапима унутар Југославије усагласи са искључиво партијском интерпретацијом. Присуство Тита на лагерским саветовањима посматрано је као нова реалност за југословенску спољну политику, и од стране државног секретара за спољне послове, Марка Никезића, тумачена је искључиво као „политичка нужност,“ која сходно потребама историјског тренутка, сједињује тежњу за очувањем југословенског социјалистичког кредибилитета и утицаја према међународним партнерима. У питању је била „законита еволуција“ југословенске политике која се прилагођавала новонасталој ситуацији. Приликом посете Тодора Живкова Југославији, 6. јуна 1967, Никезић је бугарској делегацији представио југословенски план окупљања свих „напредних“ снага у свету, које су биле упућене на заједничку сарадњу и отпор агресивним намерама међународног империјализма.⁸⁸¹ Међутим, безрезервна подршка нереалним арапским циљевима, као и поистовећивање са совјетским дипломатским лагерским иницијативама, изазивали су забринутост и реакцију челних људи ДСИП-а. Шестодневни рат као „најважнији догађај од Другог светског рата,“ по Титовом мишљењу, стављао је на пробу неке од основних принципа југословенске спољне политике. Стратегија наступа југословенске дипломатије у току процеса разрешења кризе, која је била конституисана на седницама Колегијума ДСИП-а, захтевала је да у остварењу најважнијих дипломатских циљева (помоћ арапским државама, санирање последица агресије и нормализовање стања на Блиском истоку) буде спровођена искључиво кроз реалистичну и широко постављену политику, без „секташког“ и уског прилаза.⁸⁸² Таквом стратегијом требало је пронаћи начин како да блиски југословенско-совјетски односи буду сврсисходни, без робовања искључиво једностраним потезима. Члановима најужег колегијума ДСИП-а Марко Никезић је поручивао да се односи са Совјетским Савезом морају заснивати првенствено на југословенској провери совјетских интереса и ставова, након чега би се одмерила количина пожељног југословенског дипломатског садејства.⁸⁸³

Криза на Блиском истоку омогућила је југословенској политици увид у основне „координате“ односа Совјетског Савеза према несврстаним земљама. Искуство југословенских представника у раду на ванредној седници ГС УН, сазваној на совјетску иницијативу, од 17. јуна до 21. јула 1967. поводом дешавања на БИ, није пружило наду да је могуће постићи почетну замисао о окупљању свих „напредних“ снага наспрам империјализма, нити остварити мостобран између социјалистичких и несврстаних држава. Вишенедељна расправа о узроцима кризе и различитим верзијама понуђених резолуција на

⁸⁸⁰ Исто.

⁸⁸¹ АЈ, 837, КПР, I-3-a-/14-14, Посета државно-партијске делегације Бугарске, на челу са Тодором Живковим, СФРЈ, 5-7.6.1967.

⁸⁸² ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, 99/1967, Записник Колегијума код Државног секретара, 20. јул 1967.

⁸⁸³ Исто.

ванредном заседању ГС УН није понудила решење за излазак из кризе на Блиском истоку, али је за Колегијум ДСИП-а била довољан доказ озбиљног почетка процеса совјетско-америчког споразумевања. Фебруарски извештаји амбасадора Видића из Москве указивали су на многобројне моменте из америчко-совјетске сарадње који су ишли правцем превазилажења заоштрених односа, углавном под утицајем „кинеског фактора“ у Азији.⁸⁸⁴ Фронтална критика америчке политике, као инспиратора израелске акције, уз подршку арапским радикалним захтевима, била је заједничка свим социјалистичким државама у првим реакцијама на ратна дешавања. Њена одрживост се показала као више политички опортуна за унутрашњу употребу, него као подлога за успостављање дијалога и рада на коначном мировном решењу. Разочараност у размере арапског пораза, упркос вишегодишњој совјетској војној помоћи, потврдила је већ постојеће предрасуде совјетског руководства према арапским режимима и могућностима њихове тешње сарадње са лагером. Совјетски Савез није био заинтересован за војно ангажовање на простору Блиском истоку, нити за даље подстицање било какве арапске реваншистичке политике против Израела. Договор Косигина и Џонсона у Гласбороу 23. јуна представљао је почетак „руско-америчког кондоминијума,“ како су га означиле југословенске дипломате, и он ће, у основи, диктирати главне правце коначне резолуције 224 Савета Безбедности УН из 22. новембра 1967.⁸⁸⁵ Југословенска дипломатија је сматрала како совјетска политика у Сједињеним Државама види јединог партнера у решавању кризе, истовремено вршећи притисак на представнике арапских држава да прихвате суштину совјетско-америчког договора, док је југословенски утицај за Москву био користан искључиво у том смислу.⁸⁸⁶ Иако југословенска спољна политика није била противна договорима великих сила око ублажавања затегнутости у међународним односима, она није желела да се претвори у „главни канал“ спровођења таквих договора међу несврстаним државама. Крајем септембра 1967. писмо америчког председника, Линдона Џонсона, јасно је апострофирало да Титови предлози „значајно заостају“ за америчко-совјетским јулским нацртом резолуције.⁸⁸⁷ Слабости совјетске политике у превеликим концесијама Вашингтону биле су тумачене од стране Никезића као израз скромних могућности Совјетског Савеза наспрам Запада.⁸⁸⁸ Чињеница да је Москва имала много мање пласираног капитала, војних база и читаве једне старе неефикасне друштвене структуре у односу на развијеније капиталистичке силе, утицала је пресудно на њену слабију ангажованост у Трећем свету, закључивао је Никезић.⁸⁸⁹ Совјетски Савез није био спреман да преузме већу одговорност за друштва која му нису слична, а договори са Вашингтоном били су довољно илустративни да утичу на корекцију почетне југословенске стратегије на БИ. Зато је југословенска дипломатија одлучила да делује у реалистичнијим оквирима, увидевши неодрживост арапског радикализма и његове једностране политике.⁸⁹⁰

⁸⁸⁴ ДАМСПРС, ПА, 1967, СССР, ф-143, 405804.

⁸⁸⁵ Michael B. Oren, *Six Days of War June 1967 and the Making of the Modern Middle East...*326-327.

⁸⁸⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, 98/1965, Записник Колегијума код Државног секретара, 26. јул 1967.

⁸⁸⁷ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф-VIII, Преглед спољнополитичких информација.

⁸⁸⁸ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, Ф-III, 99/1967, Записник Колегијума код Државног секретара, 20.7.1967.

⁸⁸⁹ Исто.

⁸⁹⁰ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, 98/1965, Записник Колегијума код Државног секретара, 26. јул 1967.

Иступи југословенских дипломатских представника у првим недељама ванредног заседања ГС УН, као и учешће на лагерским окупљањима чланица Варшавског пакта, на Западу су створили утисак да је југословенска политика значајно одступила од прокламоване „несврстаности“ и да се једнострано приклонила уз линију Москве.⁸⁹¹ Титова оштра антиамеричка реторика, која је пренаглашавала безбедносну претњу америчког империјализма и ка Југославији, прожимала је целокупни југословенски јавни дискурс. Совјетска пропаганда је користила нове моменте југословенско-совјетске сарадње како би нагласила блискост две политике, што их је подсећало на „стара добра времена“ и што је укључило Југославију у систем одлучивања Источног блока.⁸⁹² Радио Москва је приликом Титове посете арапским земљама, августа 1967, објавила вест да „арапски народи поздрављајући Тита у њему виде овлашћеног представника социјалистичких земаља.“⁸⁹³ На Титову иницијативу, у Београду је 6. септембра одржано треће саветовање социјалистичких земаља, на нивоу потпредседника влада, са основним задатаком организовања економске помоћи арапским државама. За Марка Никезића преседани у југословенско-совјетским односима били су одговор на ситуацију тренутка, и не могу се тумачити као озаконивање будуће сарадње.⁸⁹⁴ Упозорења и реакције ДСИП на оне сегменте југословенског спољнополитичког наступа, који су могли да се подведу као „просовјетски“ или „антизападни,“ биле су значајан допринос успостављању потребног баланса у складу са несврстаним политичким принципима Југославије. Јулске седнице Колегијума ДСИП-а биле су испуњене упозорењима о штетности неодмерене антиамеричке атмосфере у Југославији, која се заснивала на лажним информацијама и непотребном угрожавању југословенских интереса у САД.⁸⁹⁵ Разјашњавање базичне политике Југославије морало је, по мишљењу руководства ДСИП-а, да истовремено заустави „сејање илузија“ у Москви о могућем уласку Југославије у лагер, и да потврди решеност о несврставању међу партнерима у афро-азијским државама.⁸⁹⁶ Запад није смео бити запостављен у југословенској политици, сматрао је Никезић, јер „нема несврстане политике само у ослонцу на Совјетски Савез.“⁸⁹⁷ Инструкције које је ДСИП упутио југословенским дипломатским представницима, захтевале су хладнокрвност, трезвеност и ширину ставова. Никезић је јасно подвукао да Југославија нема никаквог разлога „да иде унатраг“ у односима са Совјетским Савезом.⁸⁹⁸ Упркос присуству највиших југословенских представника на пет лагерских саветовања у току 1967. године, ДСИП је налагао југословенским амбасадорима да не смеју бити присутни на њима, те да све сличне позиве од представника социјалистичких земаља одбијају. „Свет нас цени по томе шта радимо, а не шта говоримо,“ тврдио је М. Никезић.⁸⁹⁹

Руководство ДСИП, на челу са М.Никезићем, било је одлучно да се „лагерске афилијације“ југословенске спољне политике у току кризе на Блиском истоку уклоне.

⁸⁹¹ Исто.

⁸⁹² ДАМСПРС, ПА, 1967, СССР, ф-143, бр.444898.

⁸⁹³ ДАМСПРС,ПА, 1967, СССР, ф-143, бр.444478.

⁸⁹⁴ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, бр. 106, Записник Колегијума код Државног секретара, 13.10.1967.

⁸⁹⁵ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, бр.97, Записник Колегијума код Државног секретара, 13.7.1967

⁸⁹⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, 99/1967, Записник Колегијума код Државног секретара, 20.7. 1967.

⁸⁹⁷ Исто.

⁸⁹⁸ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, Записник Колегијума код Државног секретара, 13.октобар 1967.

⁸⁹⁹ Исто.

Совјетски Савез био је доживљаван као велика сила, сличних идеолошких погледа, са великим могућностима у одупирању америчкој (империјалној) политици. Покушаји да се та сила активније укључи на Блиски исток, подржи арапске захтеве и ојача прогресивни курс ратом уздрманих режима, била је основа југословенског утицаја на Кремљ. Међутим, блиска координација две дипломатије, као ни покушаји совјетске политике да искористи југословенски престиж како би ојачала уздрманом монолитно јединство лагера, нису били прихватљива форма сарадње. Непосредно пре избијања Шестодневног рата, почетком априла 1967, совјетска дипломатија је затражила помоћ Југославије да покрене иницијативу међу арапским државама за признавање Источне Немачке. Порука ЦК КПСС и владе СССР била је предата ДСИП кроз два документа, која су под паролом борбе против „западнонемачког империјализма,“ тражила лични утицај председника Тита и Југославије на арапске лидере око признавања Источне Немачке.⁹⁰⁰ Сличне совјетске иницијативе појавиле су се и након Шестодневног рата, користећи нове повољне моменте у совјетско-југословенским односима. Негативни одговор ДСИП-а у први план је истицао немогућност идентификације Југославије са совјетском акцијом, јер би она штетила југословенској независној политици међу несврстаним земљама и у европској политици. Идентичан став сиповско руководство заузело је приликом различитих позива социјалистичких држава на вођење заједничке кампање против режима у Грчкој. Југословенски партијски врх исказао је оштар став према пучистичком режиму у Атини, повезујући га са империјалистичким плановима у време блискоисточне кризе. Упркос томе, Марко Никезић је на седници Колегијума захтевао да се југословенским амбасадорима јасно стави до знања да је недопустива било каква нелегална активност против Грчке, као и договори са грчким фракцијама против рушења режима у Атини.⁹⁰¹

Последње саветовање социјалистичких држава поводом кризе на Блиском истоку било је одржано у Варшави на нивоу министара спољних послова и ту је Југославију представљао Марко Никезић. Непосредно пре одласка у Варшаву, Никезић је имао негативан став према учешћу на саветовању, организованом на иницијативу Брежњева, новембра 1967, током прославе годишњице Октобарске револуције у Москви. Совјетске тврдње да се ништа није радикално променило од последњег сусрета у Москви, по мишљењу Никезића, нису биле „довољно уверљиве.“⁹⁰² Одласком југословенске делегације у Варшаву код арапских држава могао би се створити негативан утисак, јер би се, по мишљењу Никезића, посматрао као “протекторски“ над њиховим пословима. Осим тога, Никезић је смисао нове совјетске иницијативе мање тумачио совјетском искреном жељом да се стабилизују прилике на Блиском истоку, а више потребом да се „манифестује јединство и дисциплина социјалистичких земаља Европе у подршци ставовима СССР, и за БИ и шире.“⁹⁰³ Никезић је изразио забринутост да би таква форма сарадње социјалистичких земаља могла да постане „стална институција,“ згодан повод за укључивање Југославије у лагер. Иако, Никезићев противан став саветовању у Варшави није био прихваћен, одлазак на сусрет са министрима спољних послова социјалистичких држава послужио је као згодна прилика за анализу

⁹⁰⁰ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-17, Информација о поруци ЦК КПСС и владе СССР за међународно признање НДР.

⁹⁰¹ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, бр.100, Записник Колегијума код Државног секретара, 31. јула 1967.

⁹⁰² АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-20,

⁹⁰³ Исто.

тренутне совјетске политике на Блиском истоку и према несврстаним државама уопште. На Колегијуму ДСИП-а, 23. децембра 1967, био је приложен извештај са саветовања, који је садржавао основне ставове присутних министара и текст завршног коминикеа.⁹⁰⁴ Основни југословенски утисак након Варшавског састанка, а нарочито са наступом совјетског министра Александра Громика, потврдио је пређашње слутње југословенске дипломатије о великодржавној политици Совјетског Савеза. Саветовање је било представљено као „збир монолога“ у којем је предњачила совјетска намера да кроз разрешење блискоистичне кризе (резолуција СБ УН 224) понуди арапским државама нову антиимперијалистичку платоформу са Совјетским Савезом као центром окупљања. Читав концепт био је у ДСИП протумачен као „потпуно затворени прилаз“ у којем нису постојали „ни несврстани, нити Југославија, нити Индија и диференцирани западњаци.“⁹⁰⁵ Интервенција Никезића у току састављања завршног коминикеа успешно је утицала на изостављање оних делова који нису могли бити прихватљиви за југословенску спољну политику, настојећи истовремено да се подршка Арапима јасније истакне. Осим делова коминикеа, који су били тумачени као притисак на Арапе и претње Израелу, Никезић је инсистирао да се изоставе параграфи који су оптужили САД као подстрекача израелске агресије. Исто тако, инсистирао је на искључивању оних параграфа коминикеа у којима се НАТО оптужује да „чини специјалне кораке да реон Медитерана претвори у реон агресије.“⁹⁰⁶ Совјетски наступ био је оцењен као „драстично блоковски и великосилски,“ са намером да се Египат построји, а Југославија придружи том притиску.⁹⁰⁷

Заједничка југословенско-совјетска сарадња ка санирању последица рата на Блиском истоку током 1967, споровођена је, пре свега, у духу заједничког разумевања узрока сукоба и подупирања даље пожељне перспективе развоја поражених арапских држава.⁹⁰⁸ Партијска руководства свих социјалистичких земаља, осим Румуније, иступила су са сличном интерпретацијом ратних дешавања на БИ, по којој је Израел представљен као експонент западног империјализма, уз чију логистику и војну помоћ је засновао своје победоносне резултате. Осим позива на разумевање за тежак положај Насеровог режима, Тито се није опирао ставовима појединих лидера да је блискоисточна криза прави тренутак за увећање улоге Источног блока међу арапским државама.⁹⁰⁹ Али, ставио је до знања да сусрете са арапским лидерима неће спороводити као изасланик конференције. Похвале на рачун совјетског утицаја на БИ имале су код Тита циљ да подупру ангажованост совјетске политике у Трећем свету, а понајвише да омогуће миренење совјетске спољне политике и идеје несврстаности. У разговору са етиопским царем, Хајлем Селасијем, Тито је био уверен да Совјетски Савез све више увиђа улогу несврстаности, док се на Западу та политика не

⁹⁰⁴ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, Записник Колегијума код заменика Државног секретара, 23.12.1967.

⁹⁰⁵ Исто.

⁹⁰⁶ Исто.

⁹⁰⁷ Исто.

⁹⁰⁸ Драган Богетић, „Приближавање Југославије социјалистичком лагеру током арапско-израелског рата 1967. године“, *Токови историје*, бр. 3/2008, 98-116

⁹⁰⁹ "Polish Record of Meeting of Soviet-bloc leaders (and Tito) in Budapest (excerpts)," July 11, 1967, History and Public Policy Program Digital Archive, KC PZPR, XI A/13, AAN, Warsaw; document obtained by James G. Hershberg and Wanda Jarzabek; translation for CWIHP by Jan Chowaniec <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113622>

признаје.⁹¹⁰ Осим тога, у време рата на Блиском Истоку југословенско-совјетски односи проживљавали су озбиљну кризу, иницирану југословенском реформом и односом према радничком покрету, што је Титовим одласком на саветовања било значајно умањено. Совјетски циљеви, иако на први поглед слични југословенским, нису се одрицали старих тежњи у односима са Београдом. Са једне стране, југословенски утицај међу некомунистичким арапским режимима (нарочито у УАР) имао је своју практичну сврху, посредујући између Москве и умерених арапских струја, уз подршку читавог низа афро-азијских држава, вољних да осуде империјалистичке циљеве и израелску политику. Са друге стране, присуство Југославије на лагерским састанцима послужило је совјетском руководству да покрене питање о јединству свих социјалистичких држава, као предуслову успешне лагерске политике, и то у тренуцима када је румунско руководство отворено опонирало спољнополитичком јединству чланица Варшавског пакта. Титова критика румунске позиције у току и после Шестодневног рата ишла је у прилог таквим совјетским напорима.

Крајем јуна 1967, совјетски партијски лидер, Леонид Брежњев, на седници ЦК КПСС одбацио је поједине наводе о карактеру Шестодневног рата, као врхунцу дуготрајног израелско-арапског сукоба, искључиво га третирајући као неизбежан конфликт империјализма и снага „националног ослобођења, демократије и социјалног прогреса.“⁹¹¹ Рат на Блиском истоку представљао је за Брежњева континуитет насилне политике међународног империјализма, која се деценијама огледала у подстицању многобројних криза, од Вијетнама до војног пуча у Грчкој. Југословенски погледи били су идентични и уклапали су се у Титова настојања да се у спољнополитичким разматрањима мора „расуђивати комунистички.“⁹¹² Оштра антиимперијалистичка реторика југословенског председника говорила је о постојању велике „империјалистичке завере,“ која има за циљ рушење „прогресивних режима“ широм света и сузбијање несврстане политике. Иако нису постојали докази о америчкој умешаности у израелску војну операцију, за југословенски партијски врх није било сумње о правом карактеру сукоба и о одговорности америчке политике, на основу изграђене слике о насилној природи империјалистичке концепције. Израел је био агресор који се као „пиун америчког империјализма“ служио „нацистичким методама,“ док су Арапи представљали одлучне борце на првој линији антиимперијалистичког фронта.⁹¹³ Супростављање империјализму није се доводило питање у наступу Марка Никезића, који је пред посланицима Савезне скупштине говорио о потреби борбе против покушаја дестабилизације неразвијених држава и њиховог потчињавања.⁹¹⁴ Међутим, питање правилне идеолошке интерпретације није било примарно у ДСИП-у, због чега је криза на Блиском истоку, више него икад пре, изоштрила постојање „сиповске концепције“ у југословенској спољнополитичкој стратегији.

⁹¹⁰ АЈ, 837, КПР, I-3-a/24-23. Посета цара Хаилеа Селасија, 4-5.8.1967.

⁹¹¹ "On Soviet Policy following the Israeli Aggression in the Middle East," June 20, 1967, History and Public Policy Program Digital Archive, Archiwum Akt Nowych (AAN) KC PZPR 2632, pp. 358-408. Obtained by Krzysztof Persak and translated by Gennady Pasechnik. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112654>

⁹¹² ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр. 48/1, Забелешка о разговору председника СФРЈ са румунским министром иностраних послова Корнелијом Манескуом, личним изаслаником партијско-државног руководства СР Румуније, у Добановцима, 16. јуна 1967.

⁹¹³ Исто.

⁹¹⁴ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр.82/67, Експозе Државног секретара у Савезној скупштини, 5.12.1967

Током читавог тока блискоисточне кризе постојао је видљив несклад између ставова и поступака државно-партијског врха (Кабинета председника Републике) и руководства ДСИП-а на челу са Марком Никезићем. Са једне стране, постојало је незадовољство ДСИП-а начином на који се југословенска политика укључила у лагерске форме сарадње са чланицама Варшавског пакта, што је било подељено са многим незадовољним члановима партијског руководства.⁹¹⁵ Блиска координација југословенске и совјетске политике, коју је лично иницирао Тито, била је у ДСИП-у ограничена стриктно на простор Блиског истока, са жељом да се отклоне негативне последице рата и стабилизују прилике између зараћених страна. Запаљива антизападна реторика која је превладавала у југословенској јавности, и која је била подстицана од стране државно-партијског врха, била је сузбијана напорима Никезића и руководства ДСИП.⁹¹⁶ Са друге стране, позиционирање југословенске политике стриктно на проарапској линији сматрано је у ДСИП-у штетним елементима „једностране политике“, која не доприноси решавању кризе и штети југословенским интересима. Марко Никезић се није слагао са одлуком врха да се прекину дипломатски односи са Израелом, и од југословенских амбасадора је захтевао да не смеју да се постављају „антиизраелски“.⁹¹⁷ Многобројни чланови ДСИП-а су били незадовољни фронталном подршком екстремним арапским државама (Сирија, Алжир), док се код египатских дипломатских представника уочавала индолентност и недостатак политичког реализма.⁹¹⁸ „Није лако одржати линију чврстих ставова у принципијелним питањима и гипкости у прилазу, а бранимо ствар која је поражена на бојном пољу“, тврдио је Марко Никезић.⁹¹⁹ Са седница колегијума ДСИП-а септембра и октобра 1967. године, Никезић је захтевао „шире формуле“ југословенске спољне политике, која ће бринути о својим интересима и ослобађати се од „мешања у послове који нису наши“.⁹²⁰ У интервјуу за *Њујорк тајмс* Мико Трипало је признао да унутар Југославије постоји снажан отпор Титовој политици према Совјетском Савезу и на Блиском истоку.⁹²¹ Дихотомија југословенске спољне политике била је уочена од стране британских и америчких дипломата, који су сматрали да је критика Титове проарапске политике водила

⁹¹⁵ Мико Трипало у својим сећањима наводи да је највише резерви на Титов одлазак у Москву имао Коча Поповић, док су у мањој мери то исто изражавали Мијалко Тодоровић, Лазар Колишевски и Нијаз Диздаревић. Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, 106.

⁹¹⁶ Dragan Bogetic, Aleksandar Životić, *Jugoslavija i Arapsko-izraelski rat 1967...*149-151.

⁹¹⁷ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр.102, Записник Колегијума код Државног секретара, 5.9.1967; Александар Лебл, „Прекид односа СФРЈ - Израел 1967.“, *Токови историје*, 1-4/2001, 39-76.

⁹¹⁸ Никезић је сматрао да је египатска политика лоша и да је испуњена колебањем и тактизирањем. „Немам утисак да су они са собом рашчистили. Причају о консолидацији а за то су потребне године. Ми нисмо у положају да их притискамо, нити да им се наметне тактика борбе и форма. Наши односи и могућности наше подршке у великој мери зависе од тога како еволуирају Арапи.“ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр.110, Записник са Колегијума код Државног секретара, 9.11.1967; Živan Jazić, *Moј pogled na diplomatiju...*76-79; Danilo Milić, *Sećanje jednog diplomate*, Novi Sad, 2020, 44-47.; Александар Животић, „Југославија и Блиски исток у Хладном рату (1945-1970)“, у Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 56-57.

⁹¹⁹ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр.102, Записник Колегијума код Државног секретара, 5.9.1967.

⁹²⁰ Пред одлазак у Њујорк на редовно заседање Генералне скупштине УН у јесен 1967. Никезић је одрицао југословенски ангажман око Вијетнама, сматрајући да он нема користи по Југославију и њену позицију. Исто тако је упозорио је да се југословенска страна не истрчава прва око проблема Африке. ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф- III, бр.103. Записник Колегијума код Државног секретара, 6.9.1967.

⁹²¹ Ante Batović, *Liberalno-nacionalni pokret u Hrvatskoj od 1966 do 1972 i svijet*, doktorska disertacija u rukopisu, Sveučilište u Zadru, 2010, 126.

прагматичности Југославије ка Европи и несврстанима.⁹²² Марко Никезић је био истакнут као пример умерених политичара нове генерације у ДСИП-у која се залагала за политичку и економску сарадњу са Западом, док су са друге стране стајали партијски конзервативци старије генерације предвођени Титом.⁹²³ Разлаз није био видљив само страним дипломатама, већ и многима унутар Југославије, који су сматрали да у југословенској спољној политици постоје две изражене тенденције: происточна Титова, и прозападна „сиповска“.⁹²⁴

⁹²² Isto, 127.

⁹²³ Isto.

⁹²⁴ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza, memoarski zapisi 1945-2005*, Zagreb, 2006, 68.

4.3. Прашко пролеће и југословенска дипломатија 1968.

Југословенски интерес у радничком покрету био је непромењен од зачетка постстаљинистичке транзиције у Источној Европи. Са идејом да представља прву послератну социјалистичку државу, која се одлучила на вођење самосталне политике лишене совјетске хегемоније, Југославија је стварала о себи слику аутентичног заговорника “прогресивних” идеја европске левнице. Основни принципи Београдске и Московске декларације подупрели су увереност југословенских комуниста у повезаност „југословенског пута“ и либерализације источноевропских партија. У страху да југословенски пример не узрокује нестабилност Источног блока у јеку хладноратовске конфронтације, Москва је организовала главни ток антијугословенске пропаганде у Источној Европи. Трудила се да учврсти гледање на Југославију као „тројанског коња“ западног империјализма, лажну национално-реформистичку струју међу европским комунистичким партијама, и поборника „десног ревизионизма.“ На почетку 1960-их година и даље су били активни судски процеси међу источноевропским комунистима по оптужници да сарађују са југословенским комунистима у циљу подривања поретка.⁹²⁵ Међутим, нормализација односа са Москвом од 1962. године, и стварање заједничког идеолошког фронта против ултрареволуционарних идеја Кине, рехабилитовала је на тренутак Југославију и њен спорни унутрашњи развој. До 1968. године Београд је бележио константан успон билатералних односа са државама Источне Европе. Уз помоћ нове „антикинеске платформе“ у радничком покрету југословенски комунисти су, осим Енвера Хоџе, успешно обновили контакте са свим лидерима источноевропских партија, подржали процесе „демократизације“ односа у радничком покрету и све принципе сарадње међу социјалистичким државама, као што су поштовање равноправности и националних специфичности у развоју социјализма. Упркос негативној реакцији Москве на почетак југословенске привредне и друштвене реформе, југословенска спољнополитичка стратегија у радничком покрету била је уверена да сви битни елементи постбрионских одлука у СКЈ (IV и V пленум) могу бити коришћени као давање импулса реформским снагама комунистичких партија у процесима демократизације. У очима југословенске дипломатије, Југославија је била „фактор даље демократизације, даље еманципације и даљег позитивног развитка у социјалистичком свету.“⁹²⁶

Дух радикалних друштвених промена био је главно обележје епохе 1960-их. Позиви на преиспитивање старих ауторитета, културних образаца или модела развоја, прожимали су читаву једну генерацију на оба пола хладноратовске завесе. У Источној Европи питање реформе прилагођавало се светоназору Москве. Искуство Мађарске револуције постављало је јасне границе о могућем току друштвено-економских промена, концентришући их искључиво под окриље партије. Контролисани процеси дестаљинизације, иако сиромашни у својој конзистентности и дубини, отворили су перспективе другачијег тумачења социјалистичке стварности. Постепено отварање према свету и учествовање у трансферима

⁹²⁵ Jiri Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb, 1982, 17-24.

⁹²⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, бр.112, Записник колегијума код Државног секретара, 11.11.1967.

знања, подстицало је образованије млађе генерације у источноевропским партијама на осмишљавање алтернатива. Економска стагнација и заостајање већине земаља Источне Европе послужила је као пожељна подлога за размишљање о потребним реформама у економском систему.⁹²⁷ Привредне реформе из средине 1960-их предлагале су неортодоксна решења, подстичући расправе које су све више излазиле из искључиво економских оквира. Критика централног планирања често се окончавала критиком метода управљања владајуће партијске номенклатуре у држави. У Чехословачкој, либералнији чланови КПЧ постали су свесни опасности заостајања Партије пред захтевима и очекивањима другачијег времена од оног када се партијска ортодоксија стварала.⁹²⁸ У зависности од различитих могућности за деловање од партије до партије у Источној Европи, комунистички либерали имали су готово свуда идентичне циљеве – учинити постојећи систем економски продуктивнијим и политички хуманијим.

Промене у социјалистичким државама Источне Европе, које су претходиле врхунцу реформске политике у Чехословачкој, југословенска дипломатија је разумевала као незадрживи процес једног дуготрајног историјског развоја. Покренуте реформе у низу социјалистичких држава биле су оцењене у Београду као „суштинске промене“ привредног система, на чијим основама се гради нова друштвено-политичка трансформација, а самим тим већа отвореност према свету и демократизацији међусобних односа. Одлучност да се промене изведу није била истоветна свим источноевропским државама, због чега су југословенске анализе правиле разлику између држава (и партија) које су биле склоније прогресивним тенденцијама (Чехословачка, Мађарска) од оних које су биле идеолошки ригидније (Пољска, НДР, Бугарска). Источноевропски прогресивци били су препознати по жељи да се направи дисконтинуитет са стаљинистичким наслеђем, осавремени привредно управљање и либерализују друштвени односи. Посебним напором њихове концепције сматране су жеље за еманципацијом у односу на Москву, залагањем за равноправније односе у лагеру. Са друге стране, конзервативци су били виђени као непопустљиве простаљинистичке догмате и поборници ограничене либерализације система. Њихов ослонац на Совјетски Савез био је идеолошки, али и тактички, у осигуравању важне спољне подршке за политичке позиције у Партији. Румунија је била једина која се није могла сврстати у описане категорије - била је прогресивна у намери да се супроставља лагерској дисциплини, али дубоко конзервативна у одржавању централно-бирокупатског стаљинистичког система.

Источни блок током 1960-их година више није изгледао као дисциплинована заједница совјетских сателита, али је и поред тога Москва очувала степен пресудног утицаја на главни смер развоја. Марко Никезић је Совјетски Савез доживљавао као „конзервативну силу,“ која је намеравала да свим силама очува једном „установљен ред,“ и не дозволи било каква искакања из чврсто сазданог шаблона у односима са социјалистичким државама.⁹²⁹ Политика споразумевања са Сједињеним Државама од времена Н.Хрушчова била је поздрављена у

⁹²⁷ Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Beograd, 2009, 205-2010; Mark Mazover, *Mračni kontinent: Evropa u dvadesetom veku*, Beograd, 2011, 300-306;

⁹²⁸ Kieran Williams, *The Prague Spring and its Aftermath, Czechoslovak Politics, 1968-1970*, Cambridge University Press, 1997, 13-25; Anthony Kemp-Welch, "Eastern Europe: Stalinism to Solidarity", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War, II*, Cambridge University Press, 2010, 219-237

⁹²⁹ ДАМСПРС, Строго пов, 1967, ф. III, Записник Колегијума код заменика Државног секретара, 9.11.1967.

Београду по низу важних међународних питања, али уз извесну бојазан да се тиме на дужи рок легитимише подела интересних сфера, и пружа могућност реализације унутарблоковске дисциплине, нарочито на Истоку. Југословенски амбасадор у Москви, Добривоје Видић, марта 1967. је извештавао о намерама совјетских теоретичара да уобличи тезе које ће социјалистичке земље упутити на повезаност између успешне изградње социјализма и тесног војно-политичког савеза са Совјетским Савезом. Збијање редова унутар чланица Варшавског пакта на међународном плану било је праћено тенденцијом „присвајања улоге арбитра и када је у питању унутрашњи развитак појединих земаља.“⁹³⁰ Повод за Видићеве извештаје била је серија теоретских чланака у московској *Правди*, која се бавила улогом партије и државе у социјализму. Натписи у *Правди* били су оцењени у ДСИП-у као „корак уназад у односу на XX конгрес КПСС.“⁹³¹ Садржина чланака је упућивала на закључак да се на „стари начин“ приступило идеолошком теоретисању, у циљу свесног издвајања совјетског искуства као јединог исправног пута социјалистичког развитка. Совјетски концепт, по којем партија има командну улогу у друштву, добио је запажено место у писању *Правде* и створио утисак да је главна оштрица критике била, заправо, уперена на „концепције и праксу СКЈ.“⁹³² Информација коју је ДСИП проследио југословенским амбасадорима указивала је да су спорни чланци имали двоструку намеру. Са једне стране, совјетско руководство је намеравало да пружи отпор демократским тенденцијама у социјалистичким државама, а са друге стране, постојала је решеност Кремља да се „дугорочније оријентише на слабљење утицаја југословенског искуства на социјалистичке земље, скрећући им пажњу на опасност и штетност садашњих мера.“⁹³³

Непроменљивост спорних тачака у југословенско-совјетским односима није утицала на одступање основног правца југословенске спољнополитичке активности у Источној Европи. Жеља за одржавањем стабилних билатералних односа Југославије са социјалистичким државама, који би гарантовали повољан континуитет у многобројним позитивним облицима сарадње (економски, културни, војни), није се доводила у питање као трајни југословенски интерес. Међутим, увећана динамика реформских стремљења у Источној Европи захтевала је изјашњавање југословенске политике, нарочито са почецима озбиљних промена у Чехословачкој. У излагању пред југословенским партијским врхом, марта 1968, Марко Никезић је указао на природну упућеност југословенске политике на социјалистички свет. Блискост социјалистичких друштвених односа чинила је проблеме развоја источноевропских земаља подударним са југословенским. У таквом незаобилазном контексту, позиција Југославије није била „туторска,“ наглашавао је Никезић, али је позитиван развој низа земаља увећао интерес да се константно размењују гледишта и тражи међусобни ослонац.⁹³⁴ Већина чланова југословенског партијског врха, на челу са Титом, подржала је основни смисао југословенске ангажованости у Источној Европи. Сарадња на искључиво билатералном нивоу, јачање међупартијских односа, присутност јавних југословенских ставова, одбијање

⁹³⁰ ДАМСПРС, ПА, 1967, СССР, ф-143, бр. 411442.

⁹³¹ ДАМСПРС, ПА, 1967, СССР, ф-144, бр. 48688.

⁹³² Исто.

⁹³³ Исто.

⁹³⁴ АЈ, 507, СКЈ, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане на Брионима 11. и 12.3.1968.

неравноправних лагерских саветовања, били су неки од чинилаца југословенске стратегије. Према Мијалку Тодоровићу, СКЈ никад пре није поседовао толики углед у радничком покрету, што је гарантовало да сваки југословенски исправан став буде подстицај прогресивним снагама. Први корак у том циљу Тодоровић је видео у правилном обавештавању југословенске јавности о догађајима у Чехословачкој, где се одвијала „права дубока социјалситичка револуција којој на челу стоји најпрогресивнији део комуниста у Чехословачкој.“⁹³⁵

Реформски процеси у Чехословачкој, чији врхунац ће бити познат као *Прашко пролеће* 1968. године, нису представљали изненађење за југословенске комунисте. Успон југословенско-чехословачких билатералних односа током 1960-их, био је протумачен у Београду као резултат „антидогматских процеса“ у КПЧС, због чега је интерес за југословенско искуство било стално у порасту. Отворенији однос чехословачких комуниста према Југославији био је за југословенске комунисте мерило спремности партијског руководства у Прагу да се ослободи терета стаљинизма и упусти у потребне друштвене промене. Управо на седницама Колегијума ДСИП-а, радови чехословачког економисте, Ота Шика, послужили су као репрезентативни пример копирања југословенског модела.⁹³⁶ Југословенске дипломате су тврдиле, децембра 1964, да је „тражење нових путева већ поодмакло у Чехословачкој“, и да се ка новој реформској политици „није чекала Москва“.⁹³⁷ У јеку совјетског незадовољства поводом Брионског пленума и зачетка југословенске друштвене реформе, партијски врх СКЈ је задовољно констатовао да се ЦК КПЧ огладио од појединих антијугословенских чланака, те да није желео по сваку цену да се негативно определи према реформском програму у Београду.⁹³⁸ Уздржаност чехословачког партијског врха према југословенским реформским концепцијама, на челу са Новотним, није доприносила значајном сужавању међупартијске или билатералне сарадње, али је све више указивала да је уочена резервисаност заправо последица дебате унутар КПЧС. Непосредно пред посету првог секретара КПЧС, Новотног, Југославији, септембра 1967, закључци југословенских анализа помињали су неизбежност питања демократизације односа унутар КПЧ, као последице започетих реформских процеса у привреди. Југословенске дилеме које су тада биле присутне око обима демократизације, биће разрешене октобарским пленумом ЦК КПЧ, са којим ће реформска струја чехословачких комуниста однети превагу над партијским конзервативцима.

Од 1963. године Александар Дубчек је руководио словачким партијским врхом. У својству шефа чехословачке партијске делегације присуствовао је Осмом конгресу СКЈ, децембра 1964. Пред долазак у Београд, југословенска амбасада у Прагу је скицирала његов политички профил, представљајући га као човека који поседује скромне способности и не ужива превелики углед.⁹³⁹ Дубчек је припадао млађој генерације руководства КПЧ, још недовољно препознат као истакнута политичка фигура, али отворен према променама и

⁹³⁵ Исто

⁹³⁶ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара Коче Поповића, Колегијум ДСИП, децембар 1964 (Несрећена грађа).

⁹³⁷ ДАМСПРС, Кабинет државног секретара Коче Поповића, Саветовање са амбасадорима који су присуствовали Конгресу, децембар 1964 (Несрећена грађа).

⁹³⁸ ДАМСПРС, ПА, 1966, Југославија, ф-92, бр.438158.

⁹³⁹ ДАМСПРС, ПА, 1964, Југославија, ф-96, бр.447147.

добрим односима са Југославијом. Јануара 1968. постао је први секретар КПЧС, као резултат преваге реформистичког крила у партијском руководству. Кроз неколико месеци, од јануара до априла 1968, ново чехословачко партијско руководство у потпуности је потисло партијске конзервативце окупљене око А.Новотног са свих државно-партијских позиција. Реформска агенда руководства била је изложена у *Акционом програму*, који је покренуо оно што су сами чехословачки комунисти називали „јединственим експериментом демократског комунизма.“⁹⁴⁰ Почетак гласне либерализације чехословачког система привукао је знатну пажњу југословенских комуниста. Промене у Прагу представљале су доказ југословенских тврдњи да се у Источној Европи незадрживо спроводи историјска еволуција социјалистичких држава. Југословенски амбасадор у Чехословачкој, Трпе Јаковлевски, извештавао је Београд, средином фебруара 1968, о крупним променама унутар КПЧ, које су отварале „ново раздобље“ у југословенско-чехословачким односима. Најављене промене у чехословачкој партији, привреди и државним органима увећале су значај Југославије, која је постала „присутан фактор“ у концепцијским сукобима унутар КПЧ. Према информацијама амбасаде, Новотни је критиковао реформски програм Ота Шика као копирање „југословенског модела“, што је као средство притиска служило компромитацији реформске агенде.⁹⁴¹ Са посебном пажњом, Јаковлевски је нагласио Београду да „нова екипа“ у КПЧ очекује од Југославије одређену врсту подршке.⁹⁴² Иако је дипломатска уздржаност југословенском амбасадору налагала позицију „непристрасности“ у чехословачким унутрашњим питањима, што се у извештају апострофира, Јаковлевски је под снажним утиском потребе опстанка прогресивних снага у КПЧ и њених циљева, саветовао да је југословенска еквидистанца практично немогућа.⁹⁴³ Препорука амбасаде била је да се путем југословенске штампе и других средстава комуникација индиректно изрази подршка главним протагонистима реформске оријентације у КПЧС и тако заузме јасан став.⁹⁴⁴

Опредељеност југословенске спољне политике у пружању подршке реформским циљевима чехословачких комуниста била је у складу са дуготрајним југословенским интересима у Источној Европи. Промене у Чехословачкој биле су блиске идејама југословенског социјализма, и ишле су у прилог очекивањима Југославије да је демократски процес међу појединим социјалистичким државама резултат непрестане жеље за сопственом еманципацијом. Југословенски комунисти су сматрали да су у источноевропским земљама на дневни ред дошла иста питања „која је Југославија постављала од 1948. године.“⁹⁴⁵ Жеља за афирмацијом независношћу, националном индивидуалношћу и превазилажењем блоковских подела били су део нових стремљења међу социјалистичким државама са којима се Југославија могла поистоветити. Свако заустављање таквог процеса у Београду је сматрано „илузијом.“ Ускратити подршку основним идејама Прашког пролећа значило је калкулисати са променама у сопственој партији и друштву. Позитиван однос према идејама

⁹⁴⁰ Zdenek Mlynarž, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb, 1985, 107-112.

⁹⁴¹ У извештају се помиње велика активност чехословачког МИП-а, министра Давида и совјетске амбасаде, који су протурали вести о сарадњи партијских опонената Новотног са југословенском амбасадом. ДАМСПРС, ПА, 1968, ЧССР, ф-26, бр. 47361.

⁹⁴² Исто.

⁹⁴³ Исто.

⁹⁴⁴ Исто.

⁹⁴⁵ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 447064.

чехословачких комуниста осигуравао је реформску оријентацију у Југославији, која је почетком 1968. године била под константним притиском унутра и споља. Догађаји у Чехословачкој били су за југословенску спољну политику „мерило прогресивности односно конзервативизма.“⁹⁴⁶ На седници колегијума ДСИП-а, 7. марта 1968, Марко Никезић је јасно нагласио да би успех реформе у Чехословачкој био „велики подстрек за демократизацију,“ који би југословенском примеру придодео још један аргумент за другачије односе између социјалистичких држава. „Морамо имати ширине према њима, јер је то значајно за читав социјалистички свет,“ поручивао је М.Никезић.⁹⁴⁷

4.3.1. Југословенско посредништво и неуспех „Мале антанте“.

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, од 11. до 12. марта 1968, Јосип Броз Тито је дешавања у Чехословачкој оценио као „крупан догађај“ и позитиван доказ демократизације у Источној Европи.⁹⁴⁸ Југословенски комунисти имали су дужност да се према реформама у Прагу поставе пажљивим одржавањем контаката и пружањем савета чехословачким комунистима. У исто време, југословенски председник је поново захтевао од партијског врха да се „рашчисте“ антисовјетски ставови, и уочена противљења „срљању“ у односима са Совјетским Савезом. Борба против империјализма (на Блиском истоку, Медитерану, Европи) и подршка демократизацији у Чехословачкој били су за Тита комплементарни задаци пред чланством СКЈ. Међутим, развој догађаја у Чехословачкој од марта до јуна 1968, заостравао је разлику у ставовима међу социјалистичким државама по питању односа према реформи КПЧ. Пример начина на који се организовало саветовање комунистичких партија у Будимпешти, указивао је на непроменљивост совјетске великодржавне политике и прилично негативну околност за општу оријентацију социјалистичких држава. Од самог почетка југословенска спољна политика је себе доживљавала као „медијатора“ унутар МКП, опредељена за прогресиван правац социјалистичког развоја, али истовремено отворена према свим странама, укључујући и оне који настоје да силом зауставе позитивне промене. Домети југословенског утицаја имали су сопствена ограничења у односу на институционалну угодност Источног блока. Главно опредељење за или против Прашког пролећа било је за Југославију питање очувања основних спољнополитичких принципа, али је у контексту значајних превирања током 1968. ипак имало снагу унутарполитичког изјашњавања.

Дрезденски састанак шест партијских лидера ИЕ крајем марта 1968. устоличио је негативан став већине лидера социјалистичких држава према *Прашком пролећу*, који се неће мењати све до војне интервенције у августу. Сама форма састанка била је посебна сама по себи, јер је била организована противно свим принципима сарадње чланица Варшавског пакта. По први пут од оснивања дискутовало се о унутрашњим питањима једне од држава

⁹⁴⁶ Исто.

⁹⁴⁷ ДАМСПРС, Строго пов, 1968,f-VI, бр. 21/12, Записник са колегија код Државног секретара, 7. марта 1968.

⁹⁴⁸ АЈ, 507, СКЈ, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане на Брионима 11. и 12.3.1968.

чланица, иако је званичан програм састанка предвиђао разговор о економским темама. Оштра критика рада чехословачког партијског врха од стране готово свих присутних партијских лидера била је постављена као ургентна тема, од интереса за судбину социјализма у целини. Водећи чехословачки комунисти, предвођени А. Дубчеком, били су критиковани да су у својим реформским стремљењима „испустили контролу“ над догађајима у земљи, и да све добијене информације указују на предстојећи удар „контрареволуције“. Чехословачка је била нова Мађарска из 1956.⁹⁴⁹ Осим критичких оцена о раду КПЧ, кључни моменат састанка био је једнодушни став присутних „братских партија“ о легитимном праву држава чланица да интервенишу у унутрашњим питањима једне социјалистичке земље, ако се процени да развој ситуације директно угрожава интересе осталих. Идеја о доктрини „ограниченог суверенитета“ добила је своје прве праве обресе управо у Дрездену.⁹⁵⁰ Ставови партијских лидера Источне Европе садржавали су неподељену забринутост да би сувише велика толерантност према *Прашком пролећу* узроковала појаву „домино ефекта“ на остале социјалистичке државе, што се већ назирало кроз немире на Универзитету у Пољској.⁹⁵¹ Заједничка брига о социјализму Чехословачке од стране „петорице“ (Совјетски Савез, Пољска, Бугарска, Мађарска и Источна Немачка) биће настављена мобилисањем сопственог партијског чланства, оштром кампањом у медијима и новим сусретима лидера у мају.⁹⁵²

Изгледи о избијању „контрареволуције“ и угрожености социјализма у Чехословачкој нису нити једног тренутка били део југословенске интерпретације. Извештаји југословенског амбасадора у Прагу одрицали су сваку могућност реакционарним снагама да преузму примат у догађајима, напомињући да партија држи све конце у својим рукама и да једину политичку напетост у земљи изазива притисак „братских“ социјалистичких земаља.⁹⁵³ Суштина дрезденског састанка била је од стране Јаковлевског виђена је као покушај да се утиче на кадровске промене у КПЧ и пружи подршка конзервативним просовјетским снагама у тренуцима када се заокруживао основни реформски програм партијског руководства.⁹⁵⁴ У једној од анализа ДСИП-а, састанак у Дрездену је објашњен као „довољан јасан сукоб догматских снага са прогресивним снагама на ширем фронту (не само у погледу ЧССР).“⁹⁵⁵ Одједи Дрездена широм Источне Европе стварали су атмосферу која је југословенским комунистима личила на „васкрсавање“ превазиђених метода и схватања. У Бугарској, секретар ЦК, Венелин Коцев, чехословачки случај је приказао као пример који илуструје шта се може десити ако партија не држи све конце у рукама. Стабилну ситуацију гарантовала је једино политика „чврсте руке“ бугарског руководства на идеолошком плану и предузимање административних мера.⁹⁵⁶ Извештаји Добривоја Видића из Москве били су испуњени примерима заостравања совјетске идеолошке пропаганде на примеру Чехословачке. Напомињући да су сви поступци Москве до маја месеца били у потпуности „рецидив прошлости,“ Видић, на основу нове идеолошке офанзиве априлског ЦК КПСС, наводи

⁹⁴⁹ Kieran Williams, *The Prague Spring and its Aftermath*, 70-75; Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered...* 218-220.

⁹⁵⁰ Matthew J. Ouimet, *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, 2003, 20-21.

⁹⁵¹ A. Kemp-Welch, *Poland under Communism...* 148-157.

⁹⁵² Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered...* 220-229.

⁹⁵³ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 411422.

⁹⁵⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 411673.

⁹⁵⁵ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 413278.

⁹⁵⁶ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 412885.

основну тезу совјетских теоретских чланака о наводној умешаности „империјалистичких кругова“ са Запада у процес чехословачких реформи. Једино Решење које је Москва сматрала делотворним против „либералистичких концепција,“ било је јачање партије као „централне руководеће снаге.“⁹⁵⁷ Априлски пленум ЦК КПСС интензивирао је пропагандно-идеолошку делатност у Совјетском Савезу, као одговор на офанзиву „непријатељске идеологије“ у совјетском друштву. Крут идеолошки дискурс био је израз потребе конзервативних снага да зауставе процес демократизације, и истовремено, по југословенском уверењу, показатељ „неспособности“ социјалистичких земаља да „издрже садашњи ниво политичког, економског и културног отварања према Западу и свету уопште.“⁹⁵⁸

Паралеле између чехословачког реформског програма (*Акциони програм*, 5. април) и совјетске идеолошке офанзиве (Одлуке ЦК КПСС, 9. април) у југословенским дипломатским анализама представљале су илустративан пример постојања два дивергентна процеса, која су се одвијала у радничком покрету, и према којима се морала одредити југословенска политика. Оснаживање билатералне сарадње и упућивање јавне подршке Дубчековом руководству са јасном политичком конотацијом, били су део југословенске спољнополитичке стратегије у новонасталој кризи, разматране на седници колегијума ДСИП-а, 4. априла 1968. године. У том смислу изјаве највиших југословенских представника су почеле да испуњавају југословенски јавни простор. Председник СИВ-а, Мика Шпиљак, упутио је 9. априла поруку новоизабарном чехословачком премијеру, О. Черњику, уз жеље за „свестран успех у изградњи социјалистичког друштва и остварења социјалистичких идеала.“⁹⁵⁹ На годишњицу ослобођења Чехословачке, 9 маја, Тито је упутио честитку Дубчеку и Свободи, у којој је истакао да се „југословенски народи искрено радују успјесима које КПЧ постиже у даљем јачању социјализма, што је у интересу не само народа Чехословачке Социјалистичке републике већ и даље афирмације социјализма уопште.“⁹⁶⁰ Осим декларативне подршке, Титова посета Совјетском Савезу (од 28. до 30. априла) била је искоришћена као покушај најранијег југословенског заузимања за питање Чехословачке у директним сусретима са совјетским руководством. Међутим, разговори у Москви су потврдили постојање опречних гледишта Југославије и Совјетског Савеза, не отварајући било какву форму идеолошке полемике око спорних идеја чехословачких комуниста. Совјетска страна је поновила ставове са Дрезденског састанка да ситуација у Чехословачкој прети да прерасте у контрареволуцију и да тамошње партијско руководство није способно да јој се одупре. Тито се није сложио са таквом интерпретацијом, али то није омело успостављање заједничког става о актуелној међународној ситуацији, нити о перспективама југословенско-совјетских односа. У заједничком саопштењу о разговорима истакнуто је да су обе стране изразиле уверење да „садашња међународна ситуација тражи збијање комунистичких редова“ и заједничко деловање радничког покрета са снагама „мира, демократије и националног ослобођења.“⁹⁶¹

Званична посета Марка Никезића Чехословачкој (од 13. до 15. маја 1968.) била је такође реализована као део активности југословенске спољне политике у пружању јавне подршке

⁹⁵⁷ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-21, Информација о априлском пленуму ЦК КПСС.

⁹⁵⁸ Исто.

⁹⁵⁹ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф-III, 677/7, Наша званична реаговања у вези са развојем догађаја у ЧССР.

⁹⁶⁰ Исто.

⁹⁶¹ АЈ, 837, КПР, 1-2/38-4. Посета председника Републике СССР-у, 28-30.4.1968.

реформској оријентацији КПЧ. Никезићева посета уследила је након Московског самита између представника КПЧ и КПСС, на којем су биле поновљене оштре критике совјетског руководства. Чехословачком партијском руководству је било замерено запостављање контроле медија, недостатак јединства у Президијуму и граничној политици према Западној Немачкој. У форми новог притиска Московски самит је пренео поруку Дубчековом руководству да догађаји у Чехословачкој нису били више ствар искључиво чехословачких комуниста, већ читавог социјалистичког блока.⁹⁶² Марко Никезић је донео сасвим другачију поруку у Праг. На конференцији за штампу, Никезић је поручио да КПЧ ужива у Југославији „велико поверење и углед,“ те да за југословенску политику не постоје ни најмање сумње око суштине покренутих процеса у ЧССР. Чехословачко руководство било је нарочито задовољно Никезићевим инсистирањем да је право Чехословачке да сама одлучује о свом развоју у складу са сопственим интересима. Југославија није веровала у „давање савета једне земље другој,“ што је била директна алузија на притиске Совјетског Савеза и других социјалистичких држава.⁹⁶³ Никезићева посета добила је велики публицитет у чехословачким медијима, вољним да поистовете чехословачке изазове са југословенским у време Стаљина. Информација коју је ДСИП проследио дипломатским представништима о посети, садржавала је уверење да код чехословачког партијског руководства постоји „наглашен интерес“ за сарадњу са Југославијом на међународном и билатералном плану, али да је истовремено присутна обазривост по питању односа са Совјетским Савезом и другим „братским партијама.“⁹⁶⁴

У пролеће 1968. европске прилике на оба хладноратовска пола постале су сложене, и по речима Марка Никезића, рефлектовале су „кризу поверења.“⁹⁶⁵ Чехословачка криза била је за југословенску дипломатију хроничан израз несклада између совјетских хегемонистичких тежњи и савременог социјалистичког развоја. Питање прогресивне суштине промена у Источној Европи било је кључно у заузимању става најужег дела руководства ДСИП. Студентске демонстрације на Западу, подстакнуте револуционарним традицијама левице, изазивале су пажњу као пример нестабилности старих друштвених структура капиталистичког друштва. Али, истовременост проблема унутрашњег развоја социјалистичких држава, као последица нових реформских тенденција демократског социјализма у Источној Европи, наглашавала је посебан југословенски интерес. Различит став Југославије према *Прашком пролећу*, супротан ставу „петорице,“ а сличан независном држању Румуније, био је, заправо, принципијелно изражавање спољнополитичког става о поштовању самосталности сваке земље да уређује сопствене послове. Међутим, разумевање карактера промена у Чехословачкој, нестабилности у Пољској или идеолошке ригидности у Совјетском Савезу захтевало је одговор на питање „какав социјализам“ је уопште потребан Европи? Такво питање, које је М.Никезић поставио на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета СКЈ, 20. маја 1968, било је начелно за руководство ДСИП-а, и одступало је мишљења једног дела југословенских комуниста која су изражавали забринутост за поједине карактеристике реформског програма КПЧ. Едвард Кардељ изражавао је сумњу да је

⁹⁶² Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered...*223-225.

⁹⁶³ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф-III, 677/7, Наша званична реаговања у вези са развојем догађаја у ЧССР

⁹⁶⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, ЧССР, ф-29, 418244.

⁹⁶⁵ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 22/21, Записник Колегија код Државног секретара, 6.5.1968.

„прогресиван правац“ уопште преломљен у Чехословачкој. По његовом мишљењу, чехословачко руководство још увек не види јасно „куда би друштво, а нарочито радничку класу требало водити.“⁹⁶⁶ Кардеља су бринули компромиси КПЧ са интелигенцијом на „демократским формулама,“ па су дилеме о променама у Прагу, својствене совјетским сумњама и даље биле отворене у делу југословенског руководства.⁹⁶⁷ Сличним критичким тоном обратио се и Темпо у свом излагању, сматрајући да чехословачко руководство „нема разрађену платформу,“ те да се *Акциони програм* своди на „фразе и уопштене поставке“ које потпомажу „активирање ситнобуржоаских и демагошких елемената.“⁹⁶⁸ Темпо је на седници замерио што партија и даље добија државне материјале који су били рађени у ДСИП, и као такви неупотребљиви за партијску анализу, јер у себи садрже „специфичан, државно-политички прилаз процесима и проблемима који се одигравају у свету,“ лишен идеолошке класне анализе.⁹⁶⁹ На седници М.Никезић се није сложио са оваквим оценама, напомињући да се из *Акционог програма* и декларације чехословачке владе јако добро видело шта је основни правац реформи. Совјетска критика да се реформски правац у Чехословачкој повеже са субверзивним деловањем империјализма, била је за Никезића неутемељена и представљена као „кампања застрашивања,“ намењена сопственој средини. Различите интерпретације Прашког пролећа нису биле ствар „неспоразума“ и „различитих процена“ између Југославије и преовлађујућег дела социјалистичког блока, већ исход југословенског „демократског социјалистичког идентитета.“⁹⁷⁰

Афирмација југословенског „демократског социјалистичког идентитета“ у Источној Европи била је основна идеја југословенског спољнополитичког посредништва у току чехословачке кризе. Брига о чврстини реформске оријентације у Југославији, заједно са сличним тенденцијама у Мађарској, Румунији и Чехословачкој осигуравале су, по мишљењу Марка Никезића, „промену атмосфере“ у Источној Европи и могући утицај на преображаје у Совјетском Савезу.⁹⁷¹ Међутим, осигуравање стечених реформских резултата захтевало је, по Никезићу, уважавање реалних могућности за потпуну либерализацију „старог система,“ као и интереса конзервативних стајалишта. Никезићева стратегија „средњег пута“ подразумевала је вођење „реалне“ политике у моментима када је опасност од совјетске војне интервенције постајала све извеснија. Објављивање Вачуликовог *Манифеста 2000 речи* у Прагу и захтеви за радикалнијом демократизацијом, убедили су већину чланова совјетског Политбироа да је политичко решење на измаку, а војна опција постала једина реална могућност. Војни маневри трупа Варшавског пакта средином јуна 1968. у Чехословачкој, били су одржани искључиво као вид политичког притиска, изазивајући констернацију југословенске дипломатије.

Идеја о стварању „мале Антанте“ била је чехословачка. На неформалан начин саопштена је југословенском амбасадору, Јаковлевском, од стране министра спољних послова, Хајека (19. априла), а у време посете Кире Глигорова Чехословачкој, почетком јуна,

⁹⁶⁶ АЈ,507, СКЈ, III/131, Стенографске белешке са 8. седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 20.5.1968.

⁹⁶⁷ Исто.

⁹⁶⁸ Исто.

⁹⁶⁹ Исто.

⁹⁷⁰ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 22/21, Записник Колегија код Државног секретара, 6.5.1968.

⁹⁷¹ Исто.

била је конкретније предложена од стране председника чехословачке владе, О.Черника.⁹⁷² Чехословачки предлог односио се на привредну интеграцију држава које су „најдаље отишле у развоју привредне реформе“ (Чехословачка, Мађарска и Југославија). Черник је нагласио „политичку осетљивост“ питања и обазривост у начину презентовања идеје, како се не би стекао утисак о намери да се разбије СЕВ.⁹⁷³ Глигорову је било пренето да Чехословачка и даље заснива своје економске интересе учешћем у СЕВ-у, али да су исто тако биле потребне „дубоке промене“ у његовом раду, које би више одговарале савременим потребама. Идеја о економском повезивању реформски настројених социјалистичких држава била је јасно политичка и служила је чехословачким напорима у обезбеђивању спољнополитичке подршке унутар радничког покрета. Румунска независна позиција у Варшавском пакту била је 1968. године већ готова чињеница, настала као резултат дугогодишњих Чаушескуових претензија у одржавању самосталне позиције румунске спољне политике. Југословенска дипломатија је подржавала румунску опозицију, сматрајући је делом равноправнијих односа у социјалистичком блоку, иако је на примеру румунског става према Блиског истока били критичнија. Од пролећа 1968, чланови ДСИП-а су тражили веће разумевање за Румунију и пружање декларативније подршке њеној спољнополитичкој оријентацији. Изолација Румуније од стране држава „петорице“ у чехословачкој кризи, допринела је да се Букурешт обрати и Београду за међусобну размену информација.⁹⁷⁴ Приликом званичне посете Југославији, маја 1968, Н. Чаушеску је подржао југословенске демократске концепције у радничком покрету, нарочито оне које су браниле свакој социјалистичкој држави да самостално уређује унутрашња питања, без мешања споља. Румунски лидер се изразио позитивно према политици КПЧ, сматрајући да ће „чехословачки другови знати да у позитивном смислу усмеравају даљи развитак Чехословачке, чиме ће обезбедити њено позитивно кретање у социјалистичкој изградњи.“⁹⁷⁵ Заједничко саопштење након посете није помињало Чехословачку, али јесте принципе које су се индиректно тичале Прашког пролећа: независност, равноправност, уважавање националних специфичности и „стваралачког развоја социјалистичке теорије и праксе.“⁹⁷⁶ Исто тако југословенско-румунско саопштење је пружило подршку „свим напорима“ у правцу демократског развоја социјалистичког друштва, посебно наглашавајући „право сваке партије да самостално утврђује политику у изградњи социјализма у својој земљи.“ Са друге стране, мађарско партијско руководство, на челу са Ј. Кадаром, учествовало је активно на колективним састанцима „петорице“ упереним против Чехословачке, али са много мање радикалним држањем, што је средином маја већ било уочљиво у Београду. Југословенска амбасада у Будимпешти пренела је детаље Московског самита „петорице,“ у којем је известила о умереним ставовима Ј.Кадара према догађајима у Прагу, насупротив оштрој критици Гомулке и Улбрихта. Мађарско држање било је оцењено као „реално и позитивно“ јер не доводи сумњу у борбу за социјализам новог руководства и не спроводи јавну кампању. Југословенска амбасада је објашњавала да је умерено Кадарово држање, заправо, резултат привредне реформе из јануара месеца, али да Мађарска неће иступити из затвореног круга „петорице,“ страхујући да би отворен сукоб са

⁹⁷² ДАМСПРС, ПА,1968, ЧССР, ф-29, 42085.

⁹⁷³ Исто.

⁹⁷⁴ ДАМСПРС, ПА,1968, Регионално, ф-135, 417670.

⁹⁷⁵ АЈ, 837, КПР, I-3-a/ 97-21, Забелешка о југословенско-румунским званичним разговорима 28. маја 1968.

⁹⁷⁶ Исто.

Москвом допринео потпуном расцепу у партијском руководству.⁹⁷⁷ Чехословачко руководство је стекло идентичне утиске о ставу Мађарске, због чега је Дубчек имао највећи број сусрета управо са Кадаром, до војне интервенције у августу.⁹⁷⁸ Са продубљивањем кризе између Чехословачке и „петорице,“ из Прага су јула 1968. били упућени позиви на билатералне сусрете са највишим представницима партија Румуније, Мађарске и Југославије. Међутим, у лето 1968. године, како историчарка Лоријен Крамп закључује, „билатеризам је већ постао анахронизам.“⁹⁷⁹

У току чехословачке кризе продубиле су се постојеће разлике између Југославије и Совјетског Савеза на питањима односа у радничком покрету и реформи.⁹⁸⁰ Догађаји у Чехословачкој су у совјетској интерпретацији сматрани незадрживим успоном „контрареволуције,“ са чим се југословенско руководство није слагало, упркос тежњи совјетског руководства да „либерализам“ чехословачких комуниста повеже са заједничким непријатељем свих социјалистичких држава – западним империјализмом.⁹⁸¹ Мере које су биле предузете испред круга држава „петорице“ Варшавског пакта против Чехословачке, биле су протумачене у ДСИП-у као јасан израз руских великодржавних интереса и грубо мешање у унутрашња питања једне независне социјалистичке земље.⁹⁸² Марко Никезић је сматрао да се „сиповска теза“ из октобра 1964. о „јачању конзервативних снага“ у КПСС након пада Н.Хрушчова, показала исправном. Титова посета Совјетском Савезу, крајем априла 1968, није постигла ни минимум сагласности око догађаја у Прагу, али јесте учинила поново видљивим совјетске критике према југословенском систему. Аргументи које је совјетска критика истицала према реформама у Чехословачкој (оспоравање водеће улоге партије, неконтролисано писање штампе, привредна реформа) били су идентични критикама југословенске реформе из 1965/66. године. Осим тога, ДСИП је од пролећа 1968. констатовао значајно деловање совјетске пропагандне активности у Југославији. Пред заједничку седницу Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, марта 1968, на којој се расправљало о односима са социјалистичким државама, поднет је извештај „О неким облицима и тенденцијама совјетске пропаганде у Југославији.“⁹⁸³ Анализом рада Дома совјетске културе у Београду, совјетских информативних агенција (АПН), емисија Радија Москве и других облика совјетске пропагандне делатности, дошло се до закључка да све више јача утицај Совјетског Савеза у Југославији, на начин који је потпуно заобилазио југословенске инситуције. У исто време, извештај је упозорио да се спроводи совјетска делатност са циљем стварања „такве позиције СССР-а у основним ћелијама нашег друштва и јавности које би биле трајне и независне од степена односа између две државе, владе и партије.“⁹⁸⁴ На седници колегијума ДСИП-а, 30. априла 1968, било је поменуто учешће совјетске амбасаде у подели

⁹⁷⁷ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 418758.

⁹⁷⁸ Csaba Békés, „Hungary 1968: Reform and the Challenge of the Prague Spring“, in: Kevin McDermott, Matthew Stibbe (eds.), *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, London, 2018, 151-153.

⁹⁷⁹ Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered...* 230.

⁹⁸⁰ Драган Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године“, у: Радмила Радић (уред.) *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008, 129-162.

⁹⁸¹ Љубодраг Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године“, *Токови историје* 3/2005, 220-230.

⁹⁸² ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 21/12, Записник Колегија код Државног секретара, 7.3.1968.

⁹⁸³ АЈ, 507, СКЈ, III/130, „О неким облицима и тенденцијама совјетске пропаганде у Југославији.“

⁹⁸⁴ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 21/19, Записник Колегија код Државног секретара, 30.4.1968.

преко 700 одликовања југословенским грађанима широм, као пример совјетских пропагандних напора, и догађајем који се претворио у „политичку манифестацију без икаквог знања ДСИП и ЦК“.⁹⁸⁵ Уз констатацију појединих чланова Колегијума да југословенски интереси не могу бити ни упола заступљени у Совјетском Савезу, као што су њихови интереси били кроз совјетску амбасаду у Београду („Ми у СССР немамо могућности да на зидовима амбасаде поставимо зидне новине или једну таблу где би изложили четири фотографије“), на седници су захтеване мере владе за ограничавање такве активности. Заменик државног секретара за спољне послове, Миша Павићевић, указао је да описана совјетска делатност адекватно представља начин на који совјетска политика приступа „сателитским земљама.“ Он је на седници упозорио да постоји „један осећај вакуума у Југославији и борбе за утицај где се они служе обимније и бескрупулозније него западне амбасаде.“⁹⁸⁶

Опречни ставови о ситуацији у Чехословачкој између Југославије и „петорице“ нису водили погоршавању међудржавних односа. У осмишљавању најбоље стратегије за наступ југословенске спољне политике, сиповско руководство је заузело категорички став да је сваки раскид са социјалистичким државама, било да су оне „прогресивне“ или „конзервативне,“ политички штетан и да служи интересима догматских снага. Међутим, начин на који се криза у Чехословачкој одвијала потврђивао је неке од ранијих закључака ДСИП-а у вези са битним особеностима совјетске постхрушчовљеве политике. Са радикализацијом чехословачке кризе, југословенско посредништво је било протумачено у Москви као доказом опасне ерозије совјетског ауторитета у радничком покрету и једна од негативних политичких последица *Прашког пролећа*. Током јуна 1968, у неколико наврата совјетски дипломатски представници у Београду су упућивали протесте против писања југословенске штампе, која је, по њиховом суду, произвољно тумачила „смисао борбе КПСС и Владе СССР за јединство и збијеност редова у радничком покрету.“⁹⁸⁷ Југословенским комунистима је из Москве било поручено да су „мање обазривији него што је чак и Америка.“⁹⁸⁸ Осим тога, слика о Југославији као „дежурном“ кривцу за „ревизионистичке“ склоности источноевропских комуниста поново је добијала на важности у интерној пропаганди партијског чланства „петорице.“ Бугарски комунисти су тврдили да је „југословенски ревизионизам“ заслужан за догађаје у Чехословачкој, те да се руководство КПЧ води управо „југословенским примером“ у својим реформским замислима.⁹⁸⁹ У жељи да се избегне драматизовање разлика са већином социјалистичких држава по питању Чехословачке, Југословенски партијски врх је позивао на одлучнију контролу писања југословенске штампе о догађајима у Источној Европи. На заједничкој Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, маја 1968, Тито је признао да је тешко могао да оповргне совјетску критику да један комунистички лист, као што је *Борба*, дозвољава чланке који директно праве политичку штету.⁹⁹⁰ Међутим, Титов захтев на седници да се контрола штампе мора усмерити са државном политиком стабилних односа са

⁹⁸⁵ Исто.

⁹⁸⁶ Исто.

⁹⁸⁷ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР,Ф-162, 420645.

⁹⁸⁸ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР,Ф-162, 424170.

⁹⁸⁹ ДАМСПРС, ПА,1968, Регионално, ф-135, 415322.

⁹⁹⁰ АЈ,507, СКЈ, III/131, Стенографске белешке са 8. седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 20.5.1968.

социјалистичким државама, није била истоветна ставу унутар ДСИП. Марко Никезић је сматрао да југословенска штампа мора да буде „стварни израз извесних расположења маса и најпрогресивнијих струја,“ док државно руководство „може и да прогута нешто конто тога.“⁹⁹¹ Када су совјетске примедбе о југословенској штампи достигле врхунац, крајем јуна 1968, Никезић је на колегијуму ДСИП инсистирао да се југословенској јавности мора презентовати објективна информација о Совјетском Савезу, „јер ако остављамо наш народ у илузијама, то ће се платити касније.“⁹⁹² У разговору са отправником совјетске амбасаде СССР, П.Кузњецовим, 30. јула, Марко Никезић је на поновљене приговоре објаснио да разлика између совјетског и југословенског система чини другачијим положај штампе, те да се југословенска влада не може поставити према том проблему као совјетска.⁹⁹³

Продубљивање чехословачке кризе током јула и почетком августа 1968, непрестаним притиском „петорице“ на Дубчеково руководство, за Београд је попримало изглед кризе из 1948. Варшавско писмо пет комунистичких партија, упућено ЦК КПЧ, обновило је идеолошке формулације које су се могле пронаћи у Стаљиновом писму КПЧ.⁹⁹⁴ Чехословачки комунисти били су оптужени да реформом „руководеће улоге Партије“ поткопавају социјалистички систем и дозвољавају несметани успон реакционарних снага.⁹⁹⁵ У претећем тону, писмо је нагласило да свака партија треба да буде свесна своје одговорности, не само пред својим народом, већ пред читавим комунистичким покретом, те да је стога питање судбине социјализма у Чехословачкој од интереса свих социјалистичких земаља. Од Дубчековог руководства захтеване су ургентне мере, које би одагнале сваку сумњу у зачетак „контрареволуције.“ Додатну тежину Варшавском писму чинила је посебна порука из Москве, која је пружила подршку „здравим снагама“ КПЧ у циљу спашавања социјалистичког поретка. По извештају Јаковлевског из Прага, такве претеће поруке су изазвале атмосферу великог незадовољства и отпора у чехословачкој јавности. Захтеви из Варшаве нису могли бити прихваћени јер би за Дубчеково руководство значили „капитулацију пред притиском спољних фактора и вероватно сопствени пад.“⁹⁹⁶ Одговор Председништва ЦК КПЧ уследио је у виду писма, као првог корака ка пружању отпора према организованом притиску „петорице.“ Оспоравање главних теза критике Варшавског писма било је спроведено у духу реформског програма КПЧ. Одговор је негирао совјетску тезу да је руководећа улога Партије била дискредитована реформским процесом, пребацујући одговорност на стаљинистичке деформације и одбијањем А. Новотног да их преиспита. У суочавању са тешкоћама, КПЧ је истакла да више не жели да се служи „бирокуратско-полицијским методама“ већ искључиво „снагом свог програма.“ Чехословачки комунисти су нагласили да интереси социјализма у Чехословачкој неће бити остварени ако се ускраћује поверење у рад КПЧ од стране „братских партија,“ те ако се одржавају конференције на

⁹⁹¹ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 21/21, Записник Колегија код Државног секретара, 6.5.1968

⁹⁹² ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 21/24, Записник Колегија код Државног секретара, 24.6.1968

⁹⁹³ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, ф-159, 426915, Забелешка о разговору државног секретара М.Никезића са отправником послова Амбасаде СССР П.Кузњецовом., 30. јул 1968.

⁹⁹⁴ Jan Pelikan, "Jugoslavija i praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)" u: Radmila Radić (ured.) 1968 – četrdeset godina posle, Beograd, 2008, 120-125.

⁹⁹⁵ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф III, 677/7, Текст писма пет комунистичких и радничких партија социјалистичких земаља упућено ЦК КПЧ, после састанка у Варшави.

⁹⁹⁶ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 425498.

којима се критикује рад једне комунистичке партије без њених представника. Писмо КПЧ било је окончано цитатом совјетске декларације из 30. октобра 1956, по којој социјалистичке земље „могу изграђивати своје узајамне односе само на бази потпуне једнакости, поштовања територијалног интегритета, националне независности и суверенитета и узајамног немешања у унутрашње ствари.“⁹⁹⁷ Недуго након упућеног одговора „братским партијама,“ ЦК КПЧ је покушао да активира „Малу антанту,“ позивајући партијске лидере Југославије, Мађарске и Румуније на билатералне сусрете. Југословенска амбасада је пренела поруку из Прага о жељи чехословачког партијског врха да СКЈ презентује јавно свој став о догађајима у Чехословачкој и да Титов утицај буде искоришћен како би се Чаушеску и Лонго мотивисали да учине исто.⁹⁹⁸ Кадарово обећање Дубчеку да неће подржати акције против Чехословачке, те Чаушескуова одлучна подршка КПЧ, учинили су на тренутак позиције чехословачког партијског руководства бољим.

Југословенски допринос напорима Чехословачке да истраје у одбрани права на самосталан социјалистички развој, кретао се у правцима који су били по вољи обема странама. То потврђује Титов интервју Ал Ахраму, дат 12. јула, и поновљена подршка чехословачким комунистима кроз одлуке IX седнице ЦК СКЈ 16. јула. Југословенски партијски врх је упозорио да би свака спољна интервенција, усмерена на угрожавање независности и суверенитета, „имала тешке последице за развој социјализма у Чехословачкој и у свету.“⁹⁹⁹ Седница ЦК СКЈ добила је огроман публицитет у чехословачкој штампи („Социјалистичка Југославија подржава прогресивне снаге у КПЧ,“ *Руде право*), док се у телевизијским емисијама обележавала годишњица резолуције Информбироа кроз приказ југословенског отпора Стаљину („Југославија је била прва“).¹⁰⁰⁰ Непосредно пре завршетка Варшавског самита, ЦК СКЈ је у писменом одговору на информацију ЦК КПСС о догађајима у Чехословачкој још једном изложио неслагање према совјетским тезама. Промене у Чехословачкој представљале су, по мишљењу југословенског партијског врха, „значајан допринос општој афирмацији социјалистичког друштвеног система,“ чиме су биле негиране тврдње КПСС о антисоцијалистичком карактеру реформи у Прагу.¹⁰⁰¹ Крајем јула, инструкција ДСИП-а југословенским дипломатским представницима, осим што је означила Варшавско писмо као неистинито и најгрубљи метод питиска на унутрашња питања Чехословачке, захтевала је „активно постављање“ и мирно излагање југословенских ставова.¹⁰⁰² Југословенска дипломатија је одговорила на молбе КПЧ о успостављању контакта са западним комунистичким партијама, као доприносу оснаживања „антидогматског“ фронта подршке

⁹⁹⁷ ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф III, 677/7, Одговор Председништва ЦК КПЧ на писмо пет комунистичких партија социјалистичких земаља.

⁹⁹⁸ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 425518.

⁹⁹⁹ „СКЈ се залаже за поштовање права радничке класе и народа ЧССР на самостални развој и за поверење и подршку КПЧ, њеном садашњем руководству и свим социјалистичким снагама у ЧССР. ЦК СКЈ оцењује да би свака акција споља која би значила мешање настојање да се ограничи независност КПЧ на било којој начин угрози суверенитет ЧССР, имала тешке последице за развој социјализма у ЧССР и у свету. Свака таква акција значила би подршку конзервативним и реакционарним снагама у ЧССР и шире“. ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф III, 677/7, Закључци 9. седнице ЦК СКЈ, 16. јула 1968.

¹⁰⁰⁰ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 425787.

¹⁰⁰¹ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф-I, 2/32, Информација о одговору ЦК СКЈ на информацију ЦК КПСС у вези догађаја у ЧССР.

¹⁰⁰² ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 426822.

унутар радничког покрета. У име КП Шпаније Сантјаго Кариљо је подржао југословенске ставове и напоменуо да се по питању Чехословачке не ради о „идеолошком спору“ већ о намерама „једне велике силе да сачува своје интересе.“¹⁰⁰³

Договори у Черни и Братислави између КП Чехословачке и „петорице“ на тренутак су утицали на умиривање тензија између две стране. Компромис начињен са Заједничком декларацијом шест комунистичких партија (6. августа), подразумевао је спровођење одређених мера, које би помогле да се „обнови ауторитет партије“ у Чехословачкој и истовремено утиша незадовољство водећих конзервативних источноевропских комуниста према Дубчековом руководству. Југославија је подржала споразум као почетак превазилажења кризе и алтернативу отвореном сукобу. У Београду нису располагали информацијама које би тврдиле супротно, па је анализа ДСИП-а задовољно констатовала да је „најгора ситуација прошла.“¹⁰⁰⁴ Посета делегације СКЈ Чехословачкој (од 9. до 10. августа), предвођене Јосипом Брозом Титом, била је позитиван југословенски одговор на Дубчекову стратегију билатералних сусрета између КПЧ и других „прогресивних“ комунистичких партија. Истовремено, то је била прилика да се наступи у духу нове атмосфере након Братиславе. Међутим, Титове изјаве о потреби да се сузбијају антисоцијалистичке снаге, одржи контрола штампе и да Југославија не намерава да предводи посебну групу социјалистичких држава (подунавска *Мала антанта*), наишла је на одобравање совјетског амбасадора у Прагу, Червоненка. Он је у разговору са Т. Јаковлевским оценио Титов наступ као „огромно разумевање стварне ситуације, политичку мудрост, неопходну обазривост, далековидост и интернационализам.“¹⁰⁰⁵ Совјети су били задовољни што посета делегације СКЈ није пореметила договоре из Братиславе и тиме утицала на евентуално погоршавање односа КПЧ и КПСС. Та чињеница била је од изузетне важности за Москву, јер су у тренутку када је Јаковлевски водио разговор са Червоненком, биле су покренуте припреме за војну интервенцију, која ће уследити у ноћи између 20. и 21. августа 1968.

4.3.2. Војна интервенција у Прагу и проблем спољнополитичког престројавања Југославије.

Питање употребе војне силе чланица Варшавског пакта против реформске политике КПЧ било је заступљено у југословенским дипломатским анализама током читавог периода кризе. На седницама Колегијума ДСИП-а, Марко Никезић је током маја и јуна 1968. упозоравао да се војна интервенција не може искључити као могуће решење.¹⁰⁰⁶ Војни маневри трупа Варшавског пакта крајем јуна 1968. у Чехословачкој, и одбијање генерала Јаукубелског да се повуче по њиховом окончању, ишли су у прилог таквим југословенским претпоставкама. Присуство војске значајно је утицало да југословенска јавна подршка

¹⁰⁰³ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 426528.

¹⁰⁰⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-136, 427810.

¹⁰⁰⁵ ДАМСПРС, ПА, 1968, ЧССР, ф-28, 429415.

¹⁰⁰⁶ Никезић је на седници Колегијума 6. маја био уверен да је преовлађујуће расположење у Совјетском Савезу за војну интервенцију у Чехословачкој, и да у том случају САД неће правити проблем. ДАМСПРС, строго пов, 1968, ф. VII, 21/21, Записник Колегија код Државног секретара, 6.5.1968

Чехословачкој још одлучније истакне поштовање „суверенитета“ и „територијалног интегритета.“¹⁰⁰⁷ Међутим, путем различитих дипломатских канала, у Београд су све више пристизале информације, према којима постоји расположење код већине чланица пакта да се приступи војном решењу, као у случају Мађарске 1956. Југословенски амбасадор у Варшави, Арса Милатовић, известио је Београд средином јула месеца, после разговора са пољским министром Ткачевим, да се у Пољској већ разматра војна интервенција против Чехословачке, под изговором извршавања обавеза према Варшавском пакту, а у име „заштите социјализма.“¹⁰⁰⁸ До лета 1968. код већине партијских руководстава Источне Европе идеолошки се уобличавала идеја да суверенитет сваке социјалистичке државе постаје упитан наспрам интереса „социјалистичког комонвелта.“ Са друге стране, југословенска дипломатија је располагала довољним бројем информација из западних престоница, према којима није постојала намера водећих западних сила да се на било који начин супроставе насилној политици Совјетског Савеза у Источној Европи. Југословенски амбасадор у Вашингтону, Богдан Црнобрња, обавестио је ДСИП да догађаји у Чехословачкој не представљају „амерички проблем“ и да Џонсонова администрација није уверена у неопходност предузимања нових корака, како се ситуација не би још више заоштрила.¹⁰⁰⁹ Интерна сазнања југословенске амбасаде у Лондону преносила су забринутост британске владе развојем ситуације у Источној Европи, уз напомену да преовлађује мишљење како западне државе „знају да је Чехословачка сфера Совјетског Савеза, због чега се не предвиђају војне провокације у случају директне интервенције СССР у ЧС.“¹⁰¹⁰

Предузимање војних мера пет држава чланица Варшавског пакта у циљу „заштите“ угрожених социјалистичких тековина у Чехословачкој, 20. и 21. августа 1968, поставило је југословенску спољну политику у деликатну позицију.¹⁰¹¹ Пре свега, основна полазишта југословенске „источне политике,“ која су се уздала у „законити“ процес осамостаљивања и прогресивног развоја комунистичких партија Источне Европе, доведена су у питање.¹⁰¹² Војна интервенција чланица Варшавског пакта била је правдана као „легитимни чин“ социјалистичких држава, које у име „интернационалистичких обавеза“ извршавају своју дужност како би заштитиле социјалистички друштвени поредак „братске“ државе. Концетрација совјетских трупа на граници са Румунијом изазвала је страх код чланова југословенског државно-партијског руководства да је могућа много шира војна операција против свих главних опонената совјетској политици у претходном периоду. Сложеност ситуације употпуњавали су дотадашњи југословенски војно-безбедносни планови, који уопште нису предвиђали могућност војне претње са Истока, држећи се постулата доминантне државно-партијске линије да је у изгледу искључиво примена „теорије локалних

¹⁰⁰⁷ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф-1, 2/32, Информација о одговору ЦК СКЈ на информацију ЦК КПСС у вези догађаја у ЧССР.

¹⁰⁰⁸ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 425606.

¹⁰⁰⁹ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 426275.

¹⁰¹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1968, Регионално, ф-135, 426727.

¹⁰¹¹ Ђоко Трипковић, „Међународни положај Југославије и војна интервенција у Чехословачкој 1968“, Историја 20. века 1/2008, 115-130.

¹⁰¹² Љубодраг Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације“, у: Радмила Радић (уред.) 1968 – четрдесет година после, Београд, 2008, 339-354.

ратова“ од стране западних империјалистичких сила.¹⁰¹³ Осим тога, кључне претпоставке друге југословенске нормализације односа са Совјетским Савезом, војном интервенцијом биле су обезвређене. Наиме, оне су се заснивале на уверењу да је поновни процес „дестаљинизације,“ подстакнут сукобом са екстремним радикализмом Кине, довољно изражен у Совјетском Савезу да би утицао на промену односа снага у радничком покрету на страни реформских концепција. Могуће паралеле се Мађарском 1956. нису се могле успоставити, јер су чехословачки комунисти започели реформску политику у складу са променама које је Москва иницирала првобитно, под Хрушчевим. Читава ситуација допринела је да појединим истакнутим југословенским комунистима постане тешко у да пронађу ваљано идеолошко објашњење ратне политике социјалистичких држава, у контексту доминантног друштвеног наратива да таква политика припада искључиво реакционарним империјалистичким силама, толико критикованим на примерима у Вијетнаму и на Блиском истоку.

Званична реакција Југославије на војну интервенцију у Чехословачкој била је брза и срачуната првенствено на одбрану сопствене независности. Седнице највиших партијских тела СКЈ (ванредна Заједничка седница Председништва и Извршног комитета, седница ЦК СКЈ) установиле су основну политичку линију југословенског међународног наступа. Резолуција Десете седнице ЦК СКЈ, 23. августа, одбацила је све совјетске разлоге који су стајали иза војне интервенције, поново стављајући у први план изречене југословенске аргументе у току чехословачке кризе од почетка године. Југословенска партија је оспорила право било којој држави да војним средствима утиче на унутрашњи развој друге државе, јасно наглашавајући да је насилна акција у Чехословачкој „у супротности са интересима социјализма.“¹⁰¹⁴ Резолуција је била сачињена на основу два важна уверења југословенског партијског врха о главним узроцима војне интервенције: постојања руског великодржавног империјализма у Москви и конзервативног идеолошког израза „бирокуратског естетизма.“ Главне тачке резолуције промовисале су кључне идеје југословенског социјалистичког развојка и одлучност југословенских комуниста да их бране свим средствима. Резолуција је захтевала хитно окончање окупације Чехословачке, ослобађање чланова чехословачког руководства и одбијање било каквих споразума о „интересним сферама“ између великих сила. Добри односи са социјалистичким државама могли су бити засновани само на идејама Београдске и Московске декларације. Сврха резолуције имала је пропагандно-политички ефекат, са једне стране као јавно супростављање совјетској интерпретацији кризе, а са друге, као важан део политичке мобилизације унутар Југославије. У исто време када је резолуција била сачињена, у чему је учествовао и Марко Никезић као део одабране партијске комисије, ДСИП је послао хитни телеграм југословенском представнику у УН, Антуну Вратуши, у којем је затражио југословенско аплицирање за учешће на седници Савета безбедности поводом Чехословачке. Инструкције Вратуши садржавале су важне тезе југословенског става о дешавањима у Чехословачкој, које су требале бити интегрални део говора, уз напомену да је основни циљ наступа „да се чује наш независан глас.“¹⁰¹⁵ На седници Савета безбедности, 23. августа 1968, Југославија је осудила војну операцију „петорице“ као озбиљну опасност по мир

¹⁰¹³ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012, 415-417.

¹⁰¹⁴ АЈ, 507, СКЈ, II/35, Десета седница ЦК СКЈ, 23.8.1968.

¹⁰¹⁵ ДАМСПРС, ПА, 1968, УН, Ф-200, 429253.

у Европи, и истакла да својим иступом оспорава принцип мешања у унутрашње послове других земаља. Југословенски наступ био је конципиран тако да пред међународну заједницу постави питање „безбедности и заштите националне независности малих земаља,“ као резултат преовлађујућег утиска из Београда да је неометано посезање Совјетског Савеза за војним мерама против Чехословачке, заправо, резултат „поделе интересних сфера.“¹⁰¹⁶ Осуда војне интервенције била је саздана од начелних ставова које су југословенски представници у УН већ износили у случајевима Вијетнама и Блиског истока, али на примеру Чехословачке били су принуђени да се суоче са принципима совјетске доктрине „ограниченог суверенитета.“ У југословенском наступу посебно је била критички истакнута непомирљивост са суштином ове доктрине, која оспорава самосталан унутрашњи развој сувереним социјалистичким државама. Југословенски дипломата Антун Вратуша је на седници Савета Безбедности нагласио да „никакви принципи социјализма не могу служити као параван и оправдање за грубо гажење суверенитета једне земље и окупацију њене територије.“¹⁰¹⁷ Вратушин наступ био је оцењен у Москви као југословенско сврставање уз кампању западних империјалистичких сила.¹⁰¹⁸

Потреба да се очува јединство ставова комунистичких партија у радничком покрету био је важан предуслов успешне совјетске нормализације прилика у Источној Европи после чехословачке окупације. Југословенска критика подривала је такве напоре, негирајући у свом јавном обраћању основни смисао интервенције и надовезујући се на критичке гласове западноевропских комунистичких партија.¹⁰¹⁹ Осим тога, првобитни планови совјетске стратегије, који су предвиђали брзу пацификацију чехословачког друштва, нису били оствариви са неочекиваним отпором унутар КПЧ, са slabим утицајем просовјетских снага и одсуством свих претпоставки војне интервенције. Негативан југословенски став о Чехословачкој није представљао изненађење за совјетско партијско руководство, јер је југословенска позиција према *Прашком пролећу* била више него јасна пре 21. августа. Али, у новом контексту неизвесности око потпуног окончања чехословачке кризе, борба за „правилну интерпретацију“ догађаја налагала је максимално сузбијање југословенског утицаја. Одмах по зачетку војних операција, југословенска амбасада у Москви била је стављена под строги надзор, који је укључивао поштравање мера према особљу амбасаде и отворено праћење кретања.¹⁰²⁰ Југословенски новински извештачи из Совјетског Савеза били су онемогућени да успоставе нормалне канале комуникације са својим редакцијама и да имају било какав контакт са другим страним извештачима.¹⁰²¹ Наступ совјетских медија, уз свесрдну подршку осталих социјалистичких држава „петорице,“ био је организован тако да потпуно дискредитује југословенски став, приказујући га из перспективе интереса империјалистичких сила, и у супротности са принципима марксизма-лењинизма и пролетерског интернационализма. Званичан совјетски демарш поводом југословенског односа према војној

¹⁰¹⁶ ДАМСПРС, ПА, 1968, УН, Ф-200, 418157.

¹⁰¹⁷ Исто.

¹⁰¹⁸ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, Ф-162, 433493.

¹⁰¹⁹ Maud Bracke, *Which Socialism, Whose Détente: West European Communism and the Czechoslovak Crisis, 1968*, Central European University Press, 2007, 209-222.

¹⁰²⁰ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, Ф-163, 429793.

¹⁰²¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-21, Забелешка о разговору саветника државног секретара Љ.С. Бабића са амбасадором СССР Бенедиктовим, 24. августа 1968.

интервенцији био је саопштен Јосипу Броз у Титу 30. августа 1968. од стране совјетског амбасадора у Београду, Ивана Бенедиктова. Држећи се основних теза антијугословенске пропаганде у Совјетском Савезу, Бенедиктов је саопштио став Москве на рачун целокупне југословенске кампање, под оптужбом да су на линији „антисоцијалистичких снага,“ и да југословенски став „нема ничег заједничког са интересима социјализма, са идеологијом марксизма-лењинизма, ничег заједничког са интересима солидарности социјалистичких земаља и радничких партија.“¹⁰²² Сви елементи совјетског притиска, оличени и кроз оштру полемику Тита и Бенедиктова, били су довољно алармантни за југословенску спољну политику, која је у совјетским методама притиска према Југославији препознавала сличности наступа према Чехословачкој уочи војне интервенције.

Кулминација чехословачке кризе поново је у радничком покрету поставила у први план принцип „пролетерског интернационализма“ и односа чланица Варшавског пакта према самосталном унутрашњем развоју социјалистичких држава Источне Европе. После искуства Пољске и Мађарске 1956. године, догађаји у Чехословачкој развејали су многе илузије о спремности совјетске политике да се преобрази у складу са новим прогресивним идејама из 1960-тих. Поређења са 1948. годином била су неизоставна, и послужила су југословенским комунистима да укажу на дуготрајност борбе за „демократски социјализам,“ али и на континуитет совјетских хегемонистичких аспирација. Неочекиван епилог чехословачке кризе користио је поборницима чвршће политике према Совјетском Савезу унутар СКЈ да искажу своје незадовољство, и поново ојачају своје позиције. Протагонисти реформске политике у СКЈ користили су нову атмосферу оштре осуде совјетског „бирокуратског етатизма“ како би још више истакли неопходност спровођења мера друштвене и привредне реформе, на различите начине доведене у питање током 1968. На пољу међународне политике, руководство ДСИП-а, на челу са М.Никезићем, приступило је разради другачије стратегије наступа југословенске спољне политике, ослобођене идеолошке партијске хипотеке о „природној“ упућености Југославије ка интересима „социјалистичке заједнице.“ На седници Колегијума ДСИП-а, 27. августа 1968, Марко Никезић је констатовао да је криза у Чехословачкој „осветлила кретања“ и „наметнула закључке,“ који су од југословенске политике захтевали да извуче потребне поуке у својим односима са иностранством - „сви сектори, сви ресори, сви аспекти наших односа.“¹⁰²³ Никезић је захтевао да ДСИП одбрани своју улогу у југословенској савезној влади, да буде стално у току, и да се међународни контакти „не дешавају без ДСИП-а по линији масовних организација и ЦК.“¹⁰²⁴ Одбрана независности Југославије и обезбеђивање чврстог међународног положаја виђени су као најхитнији задаци југословенске дипломатије услед последица војне интервенције у Чехословачкој. План активности Југославије на међународном плану, израђеном у ДСИП-у 30. августа, предвиђао је интензивирање дипломатских контаката на Западу, са циљем „обнове интереса“ њихових влада према постојању независне Југославије.¹⁰²⁵ Како је Марко Никезић објаснио југословенским новинарима, ангажованост југословенске дипломатије ка Западу и

¹⁰²² АЈ, 837, КПР, I-3-a/101-108, Забелешка о пријему совјетског амбасадора И.А.Бенедиктова код председника Републике Ј.Б. Тита, 31.8.1968.

¹⁰²³ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф -IX, 21/41, Записник колегијума код државног секретара, 27.8.1968.

¹⁰²⁴ Исто.

¹⁰²⁵ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф II, br.40, Програм активности Југославије на међународном плану.

несврстанима значила је одбијање Југославије да постане „заробљеник ситуације“ и да зависи од дешавања у социјалистичким земљама. „Да бисмо овде били самостални морамо се учврстити на другим местима,“ сматрао је Никезић.¹⁰²⁶ Упоредо са обновом активније међународне активности, посебан нагласак новог југословенског погледа ка Западу био је усмерен ка комунистичким партијама Италије, Шпаније и Француске, са којима је Југославија желела да успостави ближе односе и подржи њихово одвајање од Москве. Однос према несврстаној политици и намерама да се одржи нова конференција неврстаних држава био је одлучније постављен, као саставни део јачања југословенског међународног положаја, али са тежњом Београда да утиче на ставове својих афро-азијских партнера у разумевању новонасталих промена у Европи. На крају, однос према социјалистичким државама није смео ићи ка потпуном заостравању, нити је смео бити нарушен било каквим потезом са југословенске стране који би био схваћен као провокација. Никезић је упозоравао да се југословенска спољна политика не сме поставити као „адвокат,“ нити као неко ко правда Источни блок („да се не куца на она врата која се не могу отворити“), већ да сходно својим могућностима оствари оно што је реално за југословенске интересе.¹⁰²⁷

На заједничким седницама Председништва и Извршног комитета СКЈ (21.8. и 2.9.), које су усаглашавале „партијску линију“ југословенског става према војној интервенцији, Марко Никезић је покренуо питање преиспитивања одређених југословенских спољнополитичких опредељења. Трагични догађаји у Чехословачкој морали су, по његовом мишљењу, да помогну југословенској политици да досегне „нову јасноћу“ и отржењење од „илузија“ у односима са Совјетским Савезом. Никезић је југословенском партијском врху скренуо пажњу да је за вођење једне успешне спољне политике штетно ако унапред постоје једни противници који су „опасни,“ и други, који су „безопасни.“ „Јер од тога да је неко други сигуран, јер је увек у праву у међународним споровима, као што се неки пут мисли о Совјетском Савезу, долази се у ситуацију да се поставља у моменту неспоразума, у случају спора питање – па ко је у праву, да ли ми или наш савезник који је по дефиницији увек у праву? А онда се већ долази у један положај где се не располаже више сопственим одлукама.“ истицао је на седници Никезић.¹⁰²⁸ Индиректно доводећи у питање дотадашњу партијску стратегију, која се већим делом 1960-их ослањала на интензивну сарадњу са социјалистичким државама, Марко Никезић је предлагао успостављање истинског „баланса“ југословенске спољне политике у међународним односима, који би превасходно омогућио да се у свету не створи утисак о Југославији као саставном делу совјетских интересних сфера. Свака нејасност и двосмисленост по том питању значила је охрабривање совјетског унутрашњег и спољашњег притиска, упозоравао је Никезић.¹⁰²⁹ Подршку таквим предлозима на седници је пружио Коча Поповић, оспоравајући Титово настојање да се унутарпартијска полемика о том питању не продубљује. Надовезујући се на Никезићево излагање, К. Поповић је сматрао да су догађаји у Чехословачкој довољно значајни да се пред њима „не затварају очи,“ те да се промене у

¹⁰²⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф IV, бр 159, Записник разговора државног секретара са новинарима дана 28. августа 1968.

¹⁰²⁷ Исто.

¹⁰²⁸ АЈ, 507, СКЈ, III/134, Ауторизоване стенографске белешке са 11.заједничке седнице Председништва и Извршног комитета 21.8.1968.

¹⁰²⁹ АЈ, 507, СКЈ, III/135, Ауторизоване стенографске белешке са 12.заједничке седнице Председништва и Извршног комитета 2.9.1968.

југословенској спољној политици морају следствено десити. Он је критиковао „упрошћену варијанту теорије локалних ратова“, која је 1967. била пласирана са државно-партијског врха због наводних опасности од Италије, и догађајима у Чехословачкој била демантована. Први кораци у промени југословенске спољне политике, по Поповићу, били би спроведени преоријентацијом југословенске политике према Албанији и Кини, превазилазећи дотадашњу „велику несразмеру“ у југословенском прилазу совјетској и кинеској политици. Поготово је затражено да сваки будући односи са Совјетским Савезом изоставе „политику недавања повода,“ која је, према мишљењу Поповића, сувише дуго била „водећа мисао“ у југословенској спољној политици, онемогућавајући показивање неопходне одлучности да би се постигло поштовање за југословенске интересе.¹⁰³⁰

Критички ставови Марка Никезића и Коче Поповића о проблемима „једностране“ југословенске политике нису добили подршку већине чланова партијског руководства, што је утицало да се не покрене озбиљније шира унутарпартијска дебата о правцима спољнополитичке оријентације након чехословачке кризе. Свака врста дебате у партијском врху била је, по мишљењу Тита, превелики „луксуз,“ противна устаљеним ставовима партијских конзервативаца о неопходности постизања јединства Партије у времену кризе.¹⁰³¹ Међутим, чехословачка криза је изазвала бурне реакције у југословенској јавности, претежно критичке према насилној политици „петорице“ и Московском споразуму, са којим је Дубчеково руководство под совјетским притиском, фактички, прихватило окупацију земље.¹⁰³² Са друге стране, нова антијугословенска кампања у Совјетском Савезу, потпомогнута синхронизованом пропагандом у другим социјалистичким земљама, обновила је нападе на све битне карактеристике југословенске реформе из средине 1960-их, представљајући југословенску критику војне интервенције као последицу идеја југословенског ревизионизма у радничком покрету. Совјетска публицистика је започела популарисање „теорије о ограниченом суверенитету“ и идеје о хомогености „социјалистичког комонвелта,“ као полузваничне политике совјетског руководства, оријентисане ка потпуном легализовању мешања Совјетског Савеза у унутрашњи развој социјалистичких држава Источне Европе. Мада је југословенски партијски врх донео одлуку да се односи са социјалистичким државама морају одржати изван заострене атмосфере, одређене корекције у спољнополитичкој оријентацији Југославије биле су спроведене у складу са препорукама које је ДСИП упутио крајем августа. Инструкција Марка Никезића из 12. септембра 1968. пренела је одлуку партијског врха свим југословенским дипломатским представницима у иностранству да је потребно радити на смиривању заострених односа са социјалистичким државама, али, не по цену југословенских принципа и уз подршку што ширег броја различитих међународних партнера, нарочито међу западним државама.¹⁰³³ Југославија није желела да због Чехословачке промени свој став према Вијетнаму и Блиском истоку, али је совјетску политику у Источној Европи сада наглашеније сматрала

¹⁰³⁰ Исто.

¹⁰³¹ Исто.

¹⁰³² Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968...*410-411.

¹⁰³³ ДАМСПРС, ПА, 1968, Југославија, ф-74, 433795.

„великодржавном“ и „хегемонистичком.“¹⁰³⁴ Као одговор на ванредну ситуацију у држави су биле покренуте мере које су захтевале другачији однос југословенских друштвених организација и удружења према међународној сарадњи са државама Источног блока, одржавајући висок степен „политичке мобилизације“ партијског чланства.¹⁰³⁵ Почетком септембра Марко Никезић се писменим путем обратио председнику СИВ-а, Мики Шпиљку, са захтевом да се приступи постепеној демобилизацији војске, али уз два битна предуслова. Морао се размотрити другачији распоред војних јединица на источним границама, услед ревизије безбедносних процена после војне интервенције, и на унутрашњем плану не дозволити било какав потез „који би допринео политичкој демобилизацији становништва.“¹⁰³⁶ Међутим, у покушају да се прилагоди новонасталим међународним околностима после чехословачке кризе, ослободи примеса „старих схватања“ у односима са Совјетским Савезом, и направи раскорак са старом стратегијом, југословенска спољна политика се сучила са неколико кључних препрека.

Најпре, однос према „чехословачком питању“ престао је да буде приоритетан по југословенску спољну политику од септембра 1968, услед нове политичке реалности, створене Московским споразумом и легалним стационирањем совјетских трупа у Чехословачкој. По југословенским оценама, перспектива реформског програма КПЧ није се више чинила могућом. Да би се постигло очување југословенске независности и суверености, било је потребно одустати од оштрине првобитних августовских ставова, тако што би се умирио полемички тон југословенске штампе и што би се Московски споразум третирао као резултат реалног односа снага у Источној Европи.¹⁰³⁷ Споразум је за ДСИП био јасан „војни диктат“ и решење о увођењу протектората, али је Никезић сматрао да се његово постојање не може негирати, те да се југословенска спољна политика мора користити „езиповским језиком“ како би Чесима пружио „онолико даха колико могу да имају према нама“.¹⁰³⁸ На генералној скупштини Уједињених нација, излагање Марка Никезића изоставило је директно помињање проблема Чехословачке, али је истакло опште принципе несврстане политике, који су се у начелу косили са политиком војне интервенције. „Најшира сарадња свих мирољубивих земаља за одбрану мира, независности и коезистенције, за убрзавање економског развоја и за

¹⁰³⁴ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф IV, br 159, Записник разговора државног секретара са новинарима дана 28. августа 1968.

¹⁰³⁵ Оперативна група Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ била је формирана недуго након партијских седница посвећених војној интервенцији у Чехословачкој са циљем усклађивања ставова друштвених организација у њиховој међународној сарадњи, пружајући сугестије за инфромативно-пропагандну делатност споља и унутра. Чланови оперативне групе од самог почетка били су Марко Никезић и Коча Поповић. На седници 25. септембра Оперативна група је предложила мере које су налагале сарадњу са државама „петорице“ кроз „политичку селекцију“, затим захтев свим друштвеним и професионалним организацијама да изостану са лагерских скупова које нису уговорна обавеза. ДАМСПРС, Строго пов, Ф-I, бр. 2/29, Белешка о састанку Оперативне групе Председништва и ИК ЦК СКЈ, 25. септембар 1968; Ђоко Трипковић, „Враћање баланса у политици Југославије према суперсилама крајем 60-их година 20. века“, *Токви историје*, 2/ 2010, 85-94.

¹⁰³⁶ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф. II, br 43.

¹⁰³⁷ Peter Ruggenthaler, Harald Knoll, The Moscow “Negotiations”: “Normalizing Relations” between the Soviet Leadership and the Czechoslovak Delegation after the Invasion”, in: Günter Bischof, Stefan Karner, Peter Ruggenthaler (eds.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, London, 2009, 165-192.

¹⁰³⁸ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф -IX, 42/21, Записник колегијума код државног секретара, 28.8.1968.

јачање улоге УН најефикаснији су начин супростављања политици силе,“ тврдио је Марко Никезић за говорницом Генералне скупштине.¹⁰³⁹ Примиривање „чехословачког питања“ у међународним односима имало је много шири одраз него што је југословенска политика претпостављала. Никезићев главни утисак из Њујорка био је да су западноевропски саговорници редом испољавали умереност у разговорима и да се заоштрена политика са Совјетским Савезом због Чехословачке неће спроводити. За југословенску делегацију потпуно изненађење били су ставови француских дипломата, који су показивали извесно разумевање за совјетску политику. Једина социјалистичка држава која се отворено супротстављала совјетској политици, Румунија, такође није била спремна на радикално супростављање совјетској политици у УН.¹⁰⁴⁰

Друго, изражена неспремност Запада да се супростави агресивној политици Совјетског Савеза у Источној Европи, потврђивала је раније тезе југословенске дипломатије о постојању незваничне поделе „интересних сфера“ између Вашингтона и Москве. Такве тенденције биле су уочене у сиповским анализама америчко-совјетских односа током кризе на Блиском истоку, да би са окупацијом Чехословачке добиле поново на значају. Одлазећа Џонсонова администрација демантовала је, крајем августа, инсинуације о постојању „нове Јалте,“ и кроз званично саопштење Стејт департмента, такве тврдње је окарактелисала „злонамерним и без икаквог основа.“¹⁰⁴¹ Амерички државни секретар, Дин Раск, информисао је југословенског амбасадора у Вашингтону, 30. августа, да америчка политика не признаје „поделу зона“ у Европи, али да исто тако Сједињене Државе неће отпочети озбиљније сукобе са Совјетским Савезом због Чехословачке.¹⁰⁴² Идентичне информације пренела је југословенска амбасада у Лондону, 27. августа, после разговора Иве Сарајчића и британског министра спољних послова, Стујарта. Југословенски амбасадор добио је британске гаранције да не постоје формални споразуми о подели интересних сфера са Совјетским Савезом, иако је било очито „да све стране признају одређене зоне утицаја.“¹⁰⁴³ Британски министар био је категоричан у ставу да је било тешко предузети икакву обавезу према одређеној држави, ако она није била у савезничким односима са Западом. После заседања седница Савета Безбедности и Генералне скупштине УН-а, анализе југословенског дипломате, Антуна Вратуше, употпуњивале су слику да је политика споразумевања надјачала конфротацију између два блока у Европи. Вратуша је тврдио да Совјетски Савез не жели да угрози „детант“ са Западном Европом уколико чехословачки случај буде третиран као „готова чињеница.“¹⁰⁴⁴ Пасивност Запада према војној интервенцији у Чехословачкој пружала је увид југословенској спољној политици у то да су позиције Совјетског Савеза у Источној Европи осигуране и да нова „ауторитарна нормализација“ у Прагу неће изазивати противреакцију друге стране.

Треће, у току чехословачке кризе југословенска спољна политика није могла да се узда у јединствену подршку несврстаних афро-азијских држава. Неслагања око интерпретације чехословачких догађаја започела су са југословенским наступом у Савету безбедности (23.

¹⁰³⁹ ДАМСПРС, ПА, 1968, УН,

¹⁰⁴⁰ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, Ф-IX, Колегијум код државног секретара, 24.10.1968.

¹⁰⁴¹ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*....262-265.

¹⁰⁴² АЈ, 507, СКЈ, III/135, Разговор амбасадора Црнобрње са Дином Раском 30. августа. 1968.

¹⁰⁴³ Исто, Став и оцена британске владе.

¹⁰⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, УН, ф-205, 438310.

августа), када су делегације Индије, Алжира и Пакистана одбиле да подрже текст који је садржавао експлицитну осуду Совјетског Савеза.¹⁰⁴⁵ Премда је Београд улагао напоре да преко југословенских представништава утиче на ставове поменутих земаља, одговори су били такви да су, после дужег времена, онемогућили јединствену акцију несврстаних у УН-у. Југословенска дипломатија је изражавала наду да би нарочито арапске државе, иначе осетљиве на питање поштовања територијалног интегритета, биле спремне да се укључе у заједничку дипломатску акцију. Међутим, одговор из готово свих арапских престоница био је негативан и претежно на просовјетској линији. Дипломатски званичници у Каиру поручивали су Београду да би свака осуда совјетске политике ишла у прилог „империјалистима и ционистима.“¹⁰⁴⁶ Марко Никезић је такву арапску политику оценио „дезорјентисаном,“ истичући да она незадрживо креће ка „руском заробљеништву.“¹⁰⁴⁷ Са друге стране, несврстане државе које су биле спремне да се активно укључе у јавно супростављање Совјетском Савезу (Етиопија, Индонезија), захтевале су хитно сазивање нове конференције несврстаних са проблемом Чехословачке као главном темом. Како би се спречило подвајање несврстаних земаља и настанак сукоба, који би напослетку угрозили припремне консултације око нове конференције, југословенска дипломатија је одлучила да се позив за нови сусрет несврстаних одложи док се не стекну повољнији услови.¹⁰⁴⁸ Принципи несврстаности који су подразумевали неповредивост државне територије, без употребе силе и страног мешања у унутрашње послове, на примеру Чехословачке показали су се недовољним да би окупили афро-азијске државе око заједничке осуде совјетске политике. Југословенска дипломатија била је принуђена да „чехословачко питање“ уклони као тему будућих консултација са несврстаним државама, иако је оно било од великог интереса за њену безбедност.¹⁰⁴⁹

Коначно, југословенски партијски врх није био спреман да прихвати догађаје у Чехословачкој као значајну прекретницу по европски социјализам, упркос огромном негативном одјеку војне интервенције у југословенском друштву. Док је осуда чина војне интервенције у врху СКЈ била неподељена, разлике у тумачењу њених последица по Југославију и међународни социјализам биле су очите. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 2. септембра, генерал Иван Гошњак се супроставио Никезићевој идеји постизања баланса у међународним односима, сматрајући такву политику „преурањеном.“¹⁰⁵⁰ Наступ југословенске делегације на седници Савета безбедности Гошњак је оценио погрешним, јер се југословенска политика нашла на истој

¹⁰⁴⁵ ДАМСПРС, ПА, 1968, УН, ф-200, 430557.

¹⁰⁴⁶ АЈ, 507, СКЈ, III/135, Из разговора отправника послова у Каиру С.Мартинковића са подсекретаром у МИП УАР Анвараом, 28.августа.

¹⁰⁴⁷ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, ф IV, бр 159, Записник разговора државног секретара са новинарима дана 28.августа 1968.

¹⁰⁴⁸ Идеју о одлагању конференције несврстаних Тито је саопштио етиопском цару Х. Селасију, 25. септембра, на Брионима. Као најважнији разлог одлагања југословенски председник је навео могућност оштрије поделе међу несврстанима на питању Чехословачке. Тито је такође споменуо да Совјетски Савез упорно ради на онемогућавању конференције. ДАМСПРС, Строго пов, 1968, Ф-V, бр 137, Забелешка о разговорима председника Републике Ј.Б.Тита са етиопским царем Хаиле Селасијем на Брионима, 25 септембра 1968.

¹⁰⁴⁹ Tvrtko Jakovina, Treća strana Hladnog rata...65-70.

¹⁰⁵⁰ АЈ, 507, СКЈ, III/135, Ауторизоване стенографске белешке са 12.заједничке седнице Председништва и Извршног комитета 2.9.1968.

страни са западним државама („Било је беспотребних истрчавања ових дана, могли смо мање да бучимо“).¹⁰⁵¹ С обзиром на низ драматичних дешавања у Југославији током 1968, који су се окончали протестима на Косову новембра месеца, постојала је стрепња код партијских конзервативаца да би драстичније погоршање односа са Совјетским Савезом сувише охрабрило присталице ближих односа са Западом, а самим тим утицало на радикалније преусмеравање југословенске политике. Тито је на седници Председништва СКЈ јасно ставио до знања да евентуалне промене у спољној политици неће бити могуће већим ослањањем на Запад, јер Југославији нису потребне „империјалистичке силе као некакав савезник.“¹⁰⁵² Опасност од могуће совјетске претње на југословенским границама била је на свим будућим партијским седницама одмах уравнотежена постојањем наводних претњи по југословенску безбедност са Запада. Политика „баланса“ у интелектуалној партијској конзервативаца заправо је значила одржавање политичког „статуса кво“ у Југославији, и непристајање на даљу демократску еволуцију југословенског социјализма. Осим партијског врха, ДСИП се сусрео са отпорима унутар других институција у спровођењу оштрије политике према социјалистичким државама. То се пре свега односило на Државни секретаријат за народну одбрану и генерала Николу Љубичића. Колегијум ДСИП је констатовао да између експозеа М.Никезића Скупштини и јавног иступања генерала Љубичића постоје значајне разлике у ставовима, што може „Совјетски Савез довести на закључак да разлике постоје и да они то могу да искористе, да је то трајна појава“.¹⁰⁵³ Током јула месеца генерал Љубичић је званично посетио Пољску и Источну Немачку, где је, између осталог, присуствовао „митингу пријатељства“, што је изазвало велики број критика посланика у Спољнополитичком одбору Савезне скупштине, под председавањем Вељка Мићуновића, као лош пример несуклађивања спољне политике Југославије у жељу притиска „петорице“ на Чехословачку.¹⁰⁵⁴

Погоршање односа између Југославије и Совјетског Савеза, после војне интервенције у Чехословачкој, обновило је старе контроверзе у међусобним односима. На још једном примеру кризе у Источној Европи, Југославија је јавно исказала своје незадовољство, оспоравајући употребу војне силе у циљу промене унутрашњег развоја једне суверене државе, и остајући верна прокламованим принципима у међународним односима, нарочито наглашеним кроз раније југословенско-совјетске споразуме. Критички глас југословенских комуниста против интервенције био је широко заступљен, од релевантних међународних институција до највиших југословенских. По први пут водеће западне комунистичке партије су биле на истој страни са СКЈ. Осуда се није задржавала само на политичко-правним квалификацијама немилых догађаја у Чехословачкој, већ је посезала за историјско-идеолошким аргументима, који су војну интервенцију објашњавали резултатима „етатистичко-бирокуратских“ одлика совјетског социјализма и континуитетом руске империјалне политике у Источној Европи. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета, ЦК СКЈ, 2. септембра 1968, Марко Никезић је смисао совјетске интервенције видео у троструком кључу: „сварити сасвим Чехословачку, позвати на ред Румунију, неутралисати и изоловати Југославију, да се спречи до максимума њено дејство на

¹⁰⁵¹ Исто.

¹⁰⁵² Исто.

¹⁰⁵³ ДАМСПРС, Строго пов, 1968, Ф-VI, 21/9, Записник Колегија код државног секретара одржаног дана 26.2.1968.

¹⁰⁵⁴ ДАС, ф.Лични фонд Вељка Мићуновића, кутија 2. Писмо државном секретару за народну одбрану, 25.7.1968.

прилике у лагеру.“¹⁰⁵⁵ Захваљујући широком кругу међународних партнера, југословенска политика је успела да осигура подршку за очување сопствене независности, упркос помирљивој политици Запада према војној интервенцији. Понајвише, војна интервенција је охрабрила реформске снаге у СКЈ да изађу смелије са реформских програмом из средине 1960-тих година, да проговоре о „ослобађању старих категорија“ и свих „илузија“ у вези са политиком Совјетског Савеза.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁵ АЈ, 507, СКЈ, III/135, Ауторизоване стенографске белешке са 12.заједничке седнице Председништва и Извршног комитета 2.9.1968.

¹⁰⁵⁶ ДАМСПРС, Строго пов, Ф-1, бр2/21, Информација о састанку Оперативне групе Председништва и Извршног комитета ЦКСКЈ за спољнополитичка питања, 21 октобра 1968.

5. У врху партије у Србији. Никезићево реформско партијско руководство и југословенска спољнополитичка опредељења (1968-1972).

Догађаји у Чехословачкој 1968. године показали су реалне домете проходности самосталних реформских идеја демократског социјализма у Источној Европи. За разлику од Мађарске револуције 1956. године, идеје чехословачких комуниста биле су резултат самосталне унутрашње еволуције социјалистичког система, који је у сусрету са друштвено-економским проблемима понудио другачија решења.¹⁰⁵⁷ Реформама политички монопол КПЧ остао је неупитан, а државни интереси никад нису били замишљени изван оквира Источног блока, нити су доводили у питање постојање Варшавског пакта. Ипак, демократска платформа Дубчековог руководства правила је разлику између метода „старе“ политике, идеолошки догматске и репресивне, и „нових,“ прогресивнијих стремљења, која су на социјалистичкој основи нудила масовнију друштвену партиципацију, слободнију штампу и модернију економију. Привлачност идеја *Прашког пролећа* проналазила је бројне присталице међу прогресивним европским комунистима, због чега се совјетски идеолошки монопол драстично сужавао на измаку шесте деценије 20. века. Политика чехословачких комуниста сврстала се у многобројне примере опонирања совјетској хегемонији у Источној Европи, који су се манифестовали на различите начине од прокинеске концепције албанских комуниста, суверенистичких гледишта КП Румуније, до привредне реформе мађарских комуниста.¹⁰⁵⁸ Ако изузмемо основне карактеристике дводеценијске интеграције источноевропских држава под окриљем Москве и централни положај КПСС у радничком покрету, одлука да се предузме војна интервенција заснивала се на постојању реалног страха код совјетског руководства од политичких последица „чехословачког експеримента.“ Тим чином били су окончани главни реформски подстицаји Хрушчовљеве политике, која је уз много тешкоћа и узмицања, ипак, инаугурисала постепену политичку либерализацију совјетског постстаљинистичког друштва.¹⁰⁵⁹

Политика ауторитарне друштвено-политичке стабилности наспрам реформи постојећег система, представљала је нову политичку реалност по већину комунистичких партија после *Прашког пролећа*, онемогућавајући еволутивни израз идеје „социјализма са људским ликом.“ Поуке из 1968. биле су пресудан моменат по одлуку совјетског партијског руководства да се убрза идеолошка кодификација обавезујуће идеолошке ортодоксије и уске

¹⁰⁵⁷ John Connelly, *From peoples into Nations: A History of Eastern Europe*, Princeton University Press, 2020, 622.

¹⁰⁵⁸ Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1953: iz periferije zobilaznim putem nazad u periferiju*, CID, Podgorica 2002, 156-166.

¹⁰⁵⁹ Vladislav Zubok, *Zhivago's Children: The Last Russian Intelligentsia*, Harvard University Press, 2009, 61-79;

блоковске кохезије. Акциони програм чехословачких комуниста био је осуђен као деструктивни експеримент унутрашњег развоја једне социјалистичке државе, чији крајњи домети омогућавају прекрајање совјетских интересних сфера у Источној Европи. Својим јасним ставом према догађајима у Чехословачкој, Југославија се још једном дистанцирала од обавезујућег „идеолошког јединства“ лагера, пружајући отпор совјетским интерпретацијама и притисцима. Забринута за сопствену безбедност, и вољна да одржи све битне претпоставке своје политике, Југославија је покушавала да разуме нов спољнополитички контекст у Европи после слома Прашког пролећа, и одреди своје место у њему.

5.1. Превладавање „чехословачког питања“ и основни узроци треће југословенско-совјетске нормализације.

Совјетски напори да се чехословачко питање „нормализује“, без последица по престиж Совјетског Савеза, иницирали су почетак опсежне „идеолошке мобилизације“, која је пружила идеолошко оправдање за предузету војну интервенцију, и креирала услове за сузбијање спорних реформских идеја у радничком покрету. Југословенска амбасада у Москви је, крајем септембра 1968, извештавала како се у Совјетском Савезу „све мање крије“ да је основни циљ интервенције био „да се спречи појава још једног пута у социјализам“ и да се повуче граница дозвољеног у промишљању другачијег модела социјалистичког развоја.¹⁰⁶⁰ Следствено томе почетак нове антијугословенске кампање у Совјетском Савезу поставио је за циљ „раскринкавање“ југословенског социјализма, и његову привлачност „чешким контрареволуционарима“.¹⁰⁶¹ У периоду од само годину дана (1968-1969) југословенска амбасада у Москви је прикупила преко 100 чланака из совјетске публицистике, који су били критички настројени према унутрашњем развоју Југославије.¹⁰⁶² Основне тезе критичких натписа биле су идентичне замеркама „петорице“ на садржину реформског програма КПЧС у току кризе (улога партије, тржишна економија, слобода штампе), притом јасно наглашавајући важност докумената из 1957. и 1960. у којима су се комунисти упозоравали на опасност од идеолошког ревизионизма. То је омогућило совјетској пропаганди да негативан став Југославије према војној интервенцији прикаже више резултатом „дугорочне политичке концепције СКЈ“, него заступањем самосталне политике.¹⁰⁶³ Чланак председника совјетске владе Александра Косигина у *Правди* („Главно оружје револуционарног преображаја друштва“), октобра 1968, био је један од првих, који је директно са совјетског врха започео јавно оспоравање југословенског система, констатујући неспојивост југословенских концепција са основним идејама марксизма-лењинизма.¹⁰⁶⁴ Већина антијугословенских текстова следила су идентичну форму, било да се радило о југословенским концепцијама Партије или привреде. Тезе о неопходности демократизације СКЈ, биле су приказане саставним делом „стратешких напада“ империјалиста, који под „фирмом либерализма“

¹⁰⁶⁰ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, ф-162, 43369

¹⁰⁶¹ Исто.

¹⁰⁶² ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-175, бр 429529

¹⁰⁶³ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, ф-159, 440303.

¹⁰⁶⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, ф-162, 436087.

намеравају да угрозе руководећу улогу Партије. Привредна реформа у Чехословачкој била је представљена лошом копијом неуспешног југословенског привредног система, који је са својим „капиталистичким тенденцијама“ доживео потпуни крах.¹⁰⁶⁵ Неуспех југословенске привреде приписан је последицама губитка „социјалистичког стимуланса за рад“, одрицањем од централног планирања и „укључивањем у светски-капиталистички систем.“¹⁰⁶⁶ Пред почетак новог светског саветовања комунистичких партија у Москви, јуна 1969, предавачи на совјетским институтима добили су инструкције да у својим излагањима укључе проблем „савременог ревизионизма“ са СКЈ као идејним предводником. Приликом сваког излагања Југославија није смела бити оловљена као социјалистичка земља.¹⁰⁶⁷ Идентична антијугословенска кампања била је спроводена и у свим другим социјалистичким државама, чиме се градио „постчехословачки идеолошки консензус“ и оснаживало јединство свих чланица Варшавског пакта.

Атмосфера створена у Југославији после војне интервенције била је у Москви оцењена главном узроком погоршања међудржавних односа и кључном препреком будуће нормализације.¹⁰⁶⁸ У писму Леонида Брежњева 17. октобра 1968. Јосипу Брозу Титу била је скренута пажња на „опасне“ и „забрињавајуће“ појаве у Југославији, које подстичу стварање „антисовјетског“ расположења.¹⁰⁶⁹ Многобројни натписи у југословенској штампи били су препознати као смишљена тенденција да се „трују односи“ између две земље, ствара атмосфера „подозрења и недобронамерности југословенских народа према СССР.“¹⁰⁷⁰ Оштри демарши совјетске амбасаде у Београду против писања југословенске штампе постали су учестали, па су само у првој половини 1969. године били чак 16 пута уручени југословенским званичницима. Већи број совјетских приговора био је у ДСИП-у оцењен неоснованим, са образложењем да спорни чланци само интелептирају „објективне чињенице“ у којима је била заступљена критика текуће совјетске политике. Совјетски демарши били су схваћени као „систематски политички притисак“ са циљем да се утиче на независну југословенску политику, и да се она дискредитује „међу сопственим кадровима па и шире“.¹⁰⁷¹ Слабе реакције југословенских власти у обуздавању критичких натписа у новинама и часописима утицали су на одлуку совјетског партијског врха да не упути своју делегацију на Девети конгрес СКЈ (11-15. марта 1969). Совјетска амбасада је пренела информацију из Москве да је главни разлог недоласка делегације незадовољавајући развој предконгресне активности у Југославији, пре свега, објављивањем материјала у југословенској штампи, који се нису сматрали пријатељским према КПСС и Совјетском Савезу.¹⁰⁷² Остале комунистичке партије следиле су пример Москве, а нарочито је било значајно образложење

¹⁰⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-175, 429529.

¹⁰⁶⁶ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma*, 301-302

¹⁰⁶⁷ Исто.

¹⁰⁶⁸ Миливој Бешлин, „Односи Југославије и Совјетског савеза 1968 - између нужности сарадње и принципа слободе“, *Истраживања*, 22/2011, 491-514

¹⁰⁶⁹ Исто, 249-250; Миливој Бешлин, „Прилог проучавању треће кризе у југословенско-совјетским односима 1968. - поверљива преписка Л. И. Брежњева и Ј. Б. Тита“, *Зборник Матице српске за историју*, 81/ 2010, 113-128.

¹⁰⁷⁰ Исто.

¹⁰⁷¹ АЈ, 837, КПР, I-3-a/101-111, Пријем амбасадора А.И.Бенедиктова.

¹⁰⁷² АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-22, Забелешка о разговору Будислава Шошкића, члана ИК ЦК СКЈ са Кузњецовим, министром саветником Амбасаде у Београду, 8. марта 1969.

чехословачке владе, која је недолазак своје партијске делегације правдала slabим гаранцијама југословенских домаћина „да чехословачки проблем не постане на Деветом конгресу предмет знатне пажње“, што би допринело компликацији односа Чехословачке са другим социјалистичким државама.¹⁰⁷³ Бојкот Девог конгреса од стране КПСС и других партија био је у Београду приписан совјетској спољнополитичкој оријентацији након Чехословачке, и њеној намери да препозна Југославију као главну сметњу остварења својих зацртаних хегемонистичких циљева у лагеру.

Доктрина о „ограниченом суверенитету“ никада није била прихваћена као званична политика државно-партијског врха у Москви и сматрана је западном „измишљотином“ са циљем компромитације совјетске политике. Међутим, сама суштина „доктрине“ дуго је егзистирала у КПСС, додуше у другачијем значењу, али увек са идентичном замисли да су интереси сваке социјалистичке државе неодвојиви од интереса целине. Још од времена војне интервенције у Мађарској 1956. принципи (и обавезе) „пролетерског интернационализма“ били су промовисани као највише начело међународног комунизма. Идеја да је државни суверенитет могуће ограничити услед опасност од „контрареволуције“ била је популарисана на свим састанцима „петорице“ који су претходили војној интервенцији, чиме се практично идеолошки легализовало спољашње мешање у унутрашња питања Чехословачке. Совјетска публицистика се утркивала у публикувању бројних радова који су промовисали „интерационалистичку обавезу“ комуниста и неподељеност интереса „социјалистичког комонвелта“. Дефинисање „заједничких интереса“ пред којима се питање државног суверенитета повлачило, промовисало је нову етапу у односима између социјалистичких држава, заснованих на чвршћој економској и политичкој интеграцији под окриљем Москве. Средином септембра 1968, југословенски амбасадор у Совјетском Савезу Д. Видић је извештавао да постоји потенцијална опасност да совјетска политика себе представи главним „чуварем“ наслеђа лењинистичког социјализма и да се таква идеја могла лако употребити у својству војне доктрине „у којој идеологија може бити употребљена за интервенцију у другим социјалистичким земљама, у случају да се унутрашњи развитак не поклапа са формом развитка совјетског друштва“.¹⁰⁷⁴ Под притиском Москве однос снага у чехословачком партијском руководству се за мање од годину дана изменио у корист до тада непопуларних партијских конзервативаца. Са новим односом снага реформски програм Дубчековог руководства био је у потпуности одбачен, а од пролећа 1969. нови чехословачки партијски лидер, Густав Хусак, започео је темељну трансформацију Партије, која је била окончана са више стотина хиљада избачених чланова КПЧС.¹⁰⁷⁵ Привремена окупација Чехословачке успешно је обезбедила дугорочни правац просовјетске политике у „братској“ социјалистичкој држави. Искуство *Прашког пролећа* покренуло је питање колико су социјалистичке државе уопште могле да спроводе „аутономну“ реформску политику у судару са совјетским интересима у Источној Европи. Југославија није припадала Источном блоку, али принципи Београдске и Московске декларације постали су упитни уласком војних трупа у Праг.

¹⁰⁷³ ДАМСПРС, ПА, 1969, Југославија, ф-82, 48787.

¹⁰⁷⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, ф-162,бр 433493.

¹⁰⁷⁵ Kieran Williams, *The Prague Spring and its Aftermath...*226-236.

Ослоњена на ауторитет Јосипа Броза Тита у Југославији, совјетска политика је поседовала гаранцију да југословенска спољна и унутрашња политика неће предузети радикалну преоријентацију. Приликом посете Источној Немачкој, Леонид Брежњев је поменуо како је одлука о војној интервенцији у КПСС била донета са предубеђењем совјетског врха да „Чехословачка није Југославија“.¹⁰⁷⁶ Експериментални реформски покушај чехословачких комуниста био је за Брежњева јасан корак ка контрареволуцији („ни три месеца они не би били социјалистичка земља“), док су југословенска револуција и Титово лидерство били јемство стабилности социјалистичког поретка у Југославији.¹⁰⁷⁷ Чланови КПСС често су напомињали југословенским дипломатама да у Југославији постоји очигледан раскорак између Титових ставова и начина на који наступају поједини југословенски функционери. С временом се у Москви усталило мишљење да су лоши односи са Београдом заправо били резултат погрешног информисања Тита, те да се у југословенском руководству учврстила „антисовјетска опозиција.“¹⁰⁷⁸ Совјетски амбасадор Иван Бенедиктов обавестио је Тита да постоји „забринутост“ совјетског руководства у вези са дистрибуцијом наводно лажних информација, као и са честим непријатељским тоновима у штампи.¹⁰⁷⁹ Контакти са југословенским председником били су пресудни за Бенедиктова како би информисао Москву да постоји спремност Југославије за попуштање затегнутих односа са Совјетским Савезом, и да у том процесу Тито жели лично да допринесе уклањањем спорних питања (писање штампе и однос према Чехословачкој). Сусрет са Титом у Карађорђевој, 18. маја 1969, совјетски амбасадор је представио „преломним догађајем“ у југословенско-совјетским односима, својеврсним „новим духом“ који ће превладати.¹⁰⁸⁰ Осим тога, Титова критика југословенских унутрашњих слабости често се подударала са совјетским, служећи као најважнија политичка оријентација у Југославији. Титов говор у Задру, августа 1969, добио је велику пажњу у свим социјалистичким државама.¹⁰⁸¹ У совјетском МИП-у говор је допринео да превлада другачије гледање на проблем писања југословенске штампе, мање кроз призму изражавања антисовјетизма, а више настојањем „класног непријатеља да разбије тековине социјализма у Југославији и јединство социјалистичких земаља“.¹⁰⁸² После спроведене анализе многобројних совјетских реакција на задарски говор, у ДСИП-у је закључено да постоји очигледна намера Совјетског Савеза да охрабри бирократске снаге и конструише политику „коју би желело да види у Југославији“.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁶ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-177,бр 437083.

¹⁰⁷⁷ Исто.

¹⁰⁷⁸ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-21, Преглед негативних изјава, ставова, поступака представника пет земаља Варшавског пакта према СФРЈ, 20. септембар 1968.

¹⁰⁷⁹ АЈ, 837, КПР, I-3-a/101-112, Пријем амбасадора А.И. Бенедиктова, 18.5.1969.

¹⁰⁸⁰ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-177,бр 418007.

¹⁰⁸¹ У Мађарској је говор био представљен као „најважнији догађај у југословенској унутрашњој политици после Деветог конгреса СКЈ“ (ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181,бр 431917). Бугарски комунисти су пружали подршку за делове говора који су се односили на схватање партије, деловање класног непријатеља и о борби против антисоцијалистичких елемената (ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, бр. 433956), Московска *Правда* је пред сам долазак Громика у Југославију донела велики наслов „Иступ Јосипа Броза Тита“.

¹⁰⁸² ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-175, Забелешка о разговору Бранка Зековића, референта у УПИН, са Аставином, начелником петог европског одељења МИП СССР, на пријему у Метрополу, 6. септембра 1969.

¹⁰⁸³ ДАМСПРС, ПА, 1969, Југославија, ф-86, бр 434846.

Трећа криза у југословенско-совјетским односима, иако најозбиљнија од 1948. године, није довела до потпуног раскида, нити је утицала на радикално преиспитивање заједнички утврђених интереса на међународној сцени са почетка 1960-их. Већ у првим месецима по окончаној војној интервенцији у Чехословачкој обе стране су, упоредо са међусобним оптужбама, слале помирљиве поруке, са надом у мирно превазилажење новонастале кризе. На почетку септембра 1968. године, Добривоје Видић је у јеку антијугословенске кампање у Совјетском Савезу извештавао Београд да његови разговори са совјетским званичницима упућују на закључак да постоји доза разумевања за југословенску позицију, те да не постоји жеља за нарушавањем билатералних односа. Свака помисао на војну интервенцију против Југославије била је одбачена.¹⁰⁸⁴ У исто време југословенска штампа је добијала препоруке ЦК СКЈ да се не придаје превелики простор Чехословачкој („преовлађују нагађања и претпоставке, на улици се лове ствари и прави комбинаторика, која има значајне политичке импликације“), и да би убудуће извештавање било пожељно усмерити ка темама постизања конструктивне сарадње са социјалистичким државама како би се спречила ескалација кризе.¹⁰⁸⁵ Титов одговор на писмо Леонида Брежњева, 5. новембра 1968, осим што је оспоравао изречене оптужбе на рачун Југославије, указивао је, поред свега, на „трајни“ југословенски интерес да се одржава и развија пријатељски однос са Совјетским Савезом, али искључиво заснован на поштовању принципа Повеље УН и две декларације о међусобним односима (Београдске и Московске). Коначно, на конференцији за штампу у Јајцу, 30 новембра, Тито је признањем да идеолошка блискост условљава добре односе са социјалистичким земљама отворио потребна врата дијалога са Москвом.¹⁰⁸⁶ Титов наступ у Јајцу био је повољно примљен у совјетском руководству као доказ да су југословенско-совјетски односи започели фазу „отопљавања“.¹⁰⁸⁷ Југословенска амбасада у Москви је током децембра 1968. констатовала промену расположења код званичника Кремља који су били уверени да Југославија, после свега, ипак коригује свој тврди став из августа и да се тиме постепено нормализују ствари у међусобним односима.¹⁰⁸⁸

Размена писама између ЦК КПСС (18. маја 1969) и ЦК СКЈ (19. јуна 1969) отворила је пут нормализацији југословенско-совјетских односа.¹⁰⁸⁹ Крајем маја 1969, из Београда је био упућен званичан позив А. Громику, совјетском министру спољних послова, да посети Југославију и започне дијалог са југословенским руководством. Осим жеље да се спор из 1968. одржи под контролом и не ескалира у правцу већег заостравања, југословенска политика је у првој половини 1969. увиђала значајне промене у међународним односима, које су јој послужиле да препозна шири интерес у спровођењу помирљивије политике према Москви. Од нарочитог значаја издвајао се Будимпештански апел чланица Варшавског пакта од 17. марта 1969. који је позивао све европске владе да узму учешћа у оснаживању напора ка учвршћењу мира и безбедности у Европи.¹⁰⁹⁰ Појава Апела била је приписана новој оријентацији совјетске спољне политике ка смиривању ситуације у Европи, те је заједно са

¹⁰⁸⁴ ДАМСПРС, ПА, 1968, СССР, ф-162, 432615.

¹⁰⁸⁵ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma...*240.

¹⁰⁸⁶ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432579. Документација о југословенско-совјетским односима.

¹⁰⁸⁷ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-162, 445639.

¹⁰⁸⁸ ДАМСПРС, ПА, 1968, Југославија, ф -73, 444591.

¹⁰⁸⁹ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-177, 42230.

¹⁰⁹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432579, Документација о југословенско-совјетским односима.

сличним иницијативама Финске и Румуније, чинила део нове атмосфере за међуевропски дијалог и решавање спорних питања. У свим наведеним иницијативама југословенска дипломатија је проналазила блиске принципе европске политике коју је заступала и била спремна да подржи у међународним институцијама. Пред посету Громика анализе у ДСИП-и су истицале да се позитивни моменти у совјетској политици не могу приписати суштинским променама у генералној стратегији према Југославији, али да читав процес побољшавања југословенско-совјетских односа припада оном делу југословенске међународне политике, која је већ показала запажене резултате кроз односе са несврстаним земаљама, Сједињеним Државама, Италијом, Западном Немачком и Европском економском заједницом.¹⁰⁹¹ Југословенски државни секретар за спољне послове, Мирко Тепавац је у свом експозеу у Савезној скупштини, 15. јуна 1969, истицао да је Југославија била спремна да пружи активан допринос напорима осталих земаља „да се превазиђу постојеће тешкоће, успостави дух поверења, и отвори пут свестраној сарадњи на бази поштовања суверенитета, равноправности, и уздржавања од примене силе или притисака.“¹⁰⁹² Упоредо са значајем питања европске безбедности, југословенска политика је желела још једном да реafirмише значај темељних докумената из југословенско-совјетских односа (Београдска и Московска декларација), који би гарантовали непримењивост доктрине о ограниченом суверенитету на Југославију. Основни предуслови превазилажења спора из 1968. тицали су се јаснијег одређивања Москве према принципима суверености и праву сваке државе на самосталан унутрашњи развој. У Савезној скупштини М.Тепавац није пропустио прилику да нагласи како Југославија не може „никоме давати право да нас мења како би са нама сарађивао“, што је индиректно била порука совјетском руководству пред сам почетак дијалога.¹⁰⁹³

Совјетски мотиви за нормализацију односа са Југославијом садржавали су трајне интересе Совјетског Савеза на простору Југоисточне Европе, али су током 1969. били допуњени значајним променама у међународним односима. Војни инцидент на граници са Кином, марта 1969. на реци Усури, утицао је на радикализацију совјетско-кинеског односа, претећи да идеолошке спорове две партије транспонује у директан војни сукоб две државе. Пред кинеском претњом заштита совјетских интереса подразумевала је одржавање потпуног јединства у радничком покрету, окренутог критици кинеске политике, њених хегемонистичких претензија и циљева. Совјетске дипломате у Београду су уочавале да у званичним изјавама руководиоца и писању југословенске штампе недостаје подршка совјетској страни, што је одмах било протумачено наклоношћу Београда ка кинеској позицији.¹⁰⁹⁴ У поруци свим дипломатским представништвима у иностранству ДСИП је кинеско-совјетски погранични инцидент оценио „изразом трајнијег сукоба хегемонистичких

¹⁰⁹¹ Исто.

¹⁰⁹² ДАМСПРС, ПА, 1968, Југославија, ф -81, 436509, „Актуелна питања међународних односа и спољнополитичке активности Југославије“ (експозе ДС Тепавца на заједничкој седници Већа народа и друштвено-политичког већа, 15 јул 1969.

¹⁰⁹³ Исто.

¹⁰⁹⁴ Секретар совјетске амбасаде у Пекингу, Трифонов оптужио је Југославију да се солидарише са Кином након пограничног инцидента. Он је пренео запажање како је у југословенским интерним тумачењима „показана симпатија за кинеску позицију, те је она и браћена“. Југословенске дипломате у Пекингу констатовале су да је због односа са Кином наступила појачана активност совјетских дипломата против Југославије. ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-177, бр. 412731.

аспирација двеју великих сила“ према коме Југославија не жели да се изјашњава и опредељује.¹⁰⁹⁵ Пред одлазак на седницу ЦК КПСС у Москви совјетски амбасадор И. Бенедиктов је у разговору са Титом, 11. априла 1969, замолио југословенског председника да заложу свој ауторитет како би штампа у Југославији објективније писала о агресивним намерама кинеске политике.¹⁰⁹⁶ Том приликом Тито је обећао амбасадору предузимање мера према штампи, али је почетком маја у Краљевици поновио да се Југославија чврсто држи свог неутралног става.¹⁰⁹⁷ Југословенска неопредељеност пожуривала је у Москви напоре ка пацификацији југословенско-совјетског спора, тим пре што је СКЈ одбијао било какву форму лагерског јединства. Писмо ЦК КПСС од 18. маја није садржавало кинеско питање, али је позивало Југославију на конструктивну улогу у МКП и сарадњу на међународним питањима од заједничког интереса. Иницијатива из Москве да се односи са Југославијом регулишу била је, између осталог, препозната у Београду управо према последицама кинеско-совјетског сукоба, немогућности Москве да одржи више фронтова у међународним односима, од којих су преговори са САД и европска безбедност били примарни. Совјетски притисак на Југославију да будућа конференција несврстаних садржи просовјетске позиције и не допринесе подвајању несврстаних и социјалистичких земаља, такође се одвијао у исто време и представљао је део шире совјетске стратегије.¹⁰⁹⁸ Почетком јесени 1969. амерички Стејт Департмент процењивао је совјетску спољнополитичку тактику у односу на Југославију резултатом политике која није желела ново заоштравање сукоба у Европи. Сукоб са Кином још више је нагласио потребу учвршћивања совјетског међународног положаја, у чему је југословенски престиж у Трећем свету играо веома важну улогу.¹⁰⁹⁹

Посета Александра Громика Југославији, 2-4. септембра 1969, представљала је важан моменат за стабилизацију југословенско-совјетских односа и прилагођавање полазишта две стране у новим околностима после чехословачке кризе. Након обављених разговора са Тепавцем и Титом совјетски министар спољних послова могао је да извести Москву да се упркос постојећим разликама југословенска политика одредила задовољавајуће на два кључна питања. Најпре, Чехословачка је била дефинитивно уклоњена са дневног реда совјетско-југословенског спорења. Тито је пружио чврста уверавања да Југословени немају жељу да буду „већи Чеси од Чеха“ и да су послате јасне инструкције у земљи да се односи са Совјетским Савезом не смеју антагонизирати због Чехословачке.¹¹⁰⁰ Наводећи пример забране чланка З.Глушчевића у *Књижевним новинама*, који је био оцењен антисовјетским, Тито је Громику указао да спорни чланак представља „напад на политику СКЈ и њега лично“.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁵ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-178, 410509.

¹⁰⁹⁶ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-111, Пријем амбасадора А.И. Бенедиктова.

¹⁰⁹⁷ У Краљевици, 3. маја 1969. Тито је присутнима поручио да Југославија жали због инцидента, али да не жели да „никоме држи страну“. ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432579, Документација о југословенско-совјетским односима.

¹⁰⁹⁸ Совјетски амбасадор Бенедиктов у разговору са М.Тепавцем, 23. маја, је поручио да је кључно одржати „антиимперијалистички“ фронт са Каирске конференције, те да је свако „лабављење“ веза несврстаних и социјалистичких држава лоше. Совјетска политика се није слагала са употребом термина „хегемонизам“ ако се он приписује на било који начин Совјетском Савезу, ва не првенствено Сједињеним Државама. ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-177, 418007.

¹⁰⁹⁹ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432859.

¹¹⁰⁰ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432579, Документација о југословенско-совјетским односима.

¹¹⁰¹ Исто.

Друго, на важним међународним питањима поновљена је узајамна сагласност из претходних година (Блиски исток, Вијетнам), али је Громика радовало јасније Титово одређивање према Кини. Југословенски председник је пружио уверавања да се југословенска политика према Пекингу није изменила, да је погранични инцидент на Усури била грешка кинеске политике те да, иако не постоји вероватноћа да ће Кина покренути рат, није било потребно сумњати у постојаност југословенског става. Осим тога, Громику су још једном изречени ставови да политика несврстаности није уперена против интереса Совјетског Савеза и да је њен антиимперијалистички карактер трајан. Оба задовољавајућа југословенска одговора на два важна питања била су у складу са тренутним совјетским спољнополитичким циљевима. Југославија је била спремна да покаже кооперативност и успостави стабилне канале међудржавне комуникације који би на дужи рок, по мишљењу Кремља, допринели уједначавању југословенске политике са ставовима осталих социјалистичких држава. Громико је југословенским саговорницима прочитао ново писмо ЦК КПСС у којем је совјетско руководство изразило жељу да се постојеће разлике превазиђу, а заједничка политика гради на трајним интересима обе државе. Москва је поново изразила спремност да у односима са Југославијом прихвати важност Београдске и Московске декларације, али не и да одустане од прокламоване позиције „заштитника тековина социјализма“.¹¹⁰²

Резултати Громикове посете били су примљени повољно у Југославији у оној мери у којој су задовољавали минималне југословенске интересе. Пре свега, истицање Београдске и Московске декларације у тексту заједничког саопштења, изнова су учинили важним оне принципе у међусобном односима, који су били доведени у питање војном интервенцијом у Чехословачкој. Спремност Совјетског Савеза да у склопу своје нове „европске стратегије“ уреди односе са Југославијом, омогућавала је слабљење притиска од стране осталих социјалистичких држава, од којих је политика Бугарске у вези са „македонским питањем“ била најотвореније агресивна. Ништа мање нису били значајне перспективе обнове међупартијских односа, слабљење интезитета „антијугословенске кампање“ у Источној Европи, и намере југословенских комуниста да поново заузму равноправно учешће у расправама унутар радничког покрета. Иако су прве званичне реакције из Београда констатовале да „суштинске“ промене у совјетској политици не постоје, решеност Совјетског Савеза да се односи са Југославијом обнове била је тумачена делом напора совјетске политике ка „сређивању ситуације у Европи“, што је Београду одговарало у циљу осигуравања сопственог међународног положаја. Мирко Тепевац је напоменуо А. Громику да је Југославија ценила спремност Совјетског Савеза да преговара са САД и другим западним државама, те да југословенска политика жели да допринесе таквој политици. То је био разлог због чега је Тепевац издвојио Будимпештански апел као документ у коме су садржана она начела међународних односа са којим је Југославија била сагласна, напомињући да је став италијанске владе у том погледу идентичан.¹¹⁰³ Југословенско „лобирање“ за подршку политичким снагама Вилија Бранта у Западној Немачкој било је најизразитије у току посете, и у том тренутку једина тачка неслагања две стране око оцена међународне ситуације. Громико је у Југославији презентовао непроменљив совјетски став према „реваншистичкој“ политици Бона, док су југословенски домаћини инстистирали на објективнијем приступу и

¹¹⁰² Исто.

¹¹⁰³ Исто.

флексибилнијој политици. Тито је преко Громика упутио поруку Москви да Југославија са великим интересовањем прати предстојеће изборе у Западној Немачкој, и да сматра остварењем својих интереса ако немачки социјалдемократи политички превладају. Било је потребно подржати све политичке снаге у Европи које се залажу за мир и европску безбедност, поручио је Тито. Назнаке успостављања детанта између два блока, које су током 1969. добијале све ширу подршку у Европи, постала је окосница совјетско-југословенског споразумевања.

Водећи западни листови поклонили су велики публицитет посети А. Громика Југославији. У њиховој оцени „титоизам“ је поново постао прихватљив за Москву услед претњи од Кине, чиме је Југославија успела да поново афирмише своју независну позицију. Америчка штампа је подржала смисао посете као још један корак умиривања напетости у Европи, рачунајући на континуитет позитивних кретања совјетске политике у преговорима са Вашингтоном.¹¹⁰⁴ Повољан утисак са Запада потврђивао је основни смисао југословенско-совјетске нормализације у Београду, наставком савремених европских кретања, која су почетком 1970-их олако прелазила преко повреде суверености Чехословачке и наговештавала другачије разумевање хладноратовског конфликта. Процес нормализације значио је за Југославију одређеније изјашњавање Совјетског Савеза по питањима суверености, једнакости и равноправности, заузврат нудећи широку сарадњу у међународним односима на темељима блиских идеолошких циљева. Превладавање „чехословачког питања“ уклонило је разлоге за југословенско-совјетски спор на спољном плану, али је одржало значајне консеквенце на унутрашњем. Процеси у Источној Европи после војне интервенције дефламирали су „реформски образац“ Прашког пролећа, успостављајући интеграционе механизме међу социјалистичким државама на принципу јединственог модела развоја. Политичка „стабилнократија“ није више била израз стагнитивних одлика совјетског централистичког модела, већ је била из Москве понуђена као предуслов успешног „европског детанта“. То је био разлог зашто није постигнуто потпуно југословенско-совјетско разумевање 1969. године.

5.2. Марко Никезић на челу ЦК СК Србије. Републички осврти на југословенске спољнополитичке изазове.

Крајем лета 1968. године Марко Никезић је смисао кампање против Југославије у Москви тумачио исходиштем трајних совјетских интереса да се кроз пример „идеолошког стезања“ заведе ред у унутрашњим питањима и поставе јасна ограничења будућег развоја. У том смислу примери Чехословачке или Југославије били су довољно употребљиви за совјетску партијску номенклатуру да их представи неуспешним концепцијама, које због своје изразите „ревизионистичке“ особености нуде нестабилни политички поредак по развој социјализма. Насилно сузбијање идеја Прашког пролећа, међутим, колико год да је обесхрабрило реформски опредељене комунисте у Европи у достизању идеала „социјализма са људским ликом“, у Југославији је пружило додатни импулс реформским снагама унутар СКЈ да

¹¹⁰⁴ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432859.

унутрашње проблеме преброде уз помоћ спољнополитичких одређења. Тадашње расположење у југословенској партији најбоље је илустровао речима Мирко Тепавач: „Могло се поверовати да оно што је спољна сила тамо сломила, овде може да се деси – одбрани“.¹¹⁰⁵ Свака југословенско-совјетска криза у односима омогућила је несметано популарисање критичких осврта на совјетске идеолошке концепције, делом као поуздан механизам „одбране“ од „антијугословенске“ кампање, а делом и потребом да се независна позиција југословенског социјалистичког развоја јасно разграничи од идеолошког монопола Москве. Међу првим оценама војне интервенције у Чехословачкој издвајала се Титова тврдња да је насилним актом заправо циљана Југославија и њен унутрашњи развој.¹¹⁰⁶ Стара теза о привлачности прогресивног југословенског социјализма у радничком покрету, који је својим демократским карактеристикама „плашио“ конзервативне снаге у Совјетском Савезу и другим социјалистичким државама, постала је поново актуелна међу југословенским комунистима. Резолуција Десете седнице ЦК СКЈ обзанила је решеност југословенских комуниста да истрају на путу самоуправљања, непосредне социјалистичке демократије, реорганизације и демократизације партије.¹¹⁰⁷ То су били услови који су, према Марку Никезићу, били довољни да се европски социјализам одвоји од руске хегемоније „без обзира колико је велики Октобар“.¹¹⁰⁸

На Шестом конгресу СК Србије, одржаном у Београду од 21. до 23. новембра 1968, Марко Никезић је изабран за председника ЦК СК Србије. Дотадашњи председник Петар Стамболић одлучио је након непуних годину дана да самоиницијативно одступи са водећег положаја под изговором потребе кадровског подмлађивања, што је за две године била трећа промена у самом врху СКС. Избор новог председника одигравао се у атмосфери која је сублимирала тешка питања из 1968. Инвазија на Чехословачку повукла је границе могућих реформи у Источној Европи и легитимисала мешање у унутрашњи развој социјалистичких држава на принципу „пролетерске“ солидарности. Јунски студентски протести у Београду изазивали су дијалектику југословенског реформског опредељења из 1960-их година, охрабрујући сумње у способност еволутивне трансформације југословенског социјализма на револуционарним начелима. Предконгресне припреме у Србији сазнавале су расположење партијског чланства на свим овим питањима, али уз снажан отпор промоцији „незаобилазних кадрова“. Млађа генерација унутар СКС сматрала је избор Марка Никезића важном препреком за политичко протежирање оних кандидата, који нису могли да изразе демократске процесе у партији од Брионског пленума. Са позиције државног секретара за спољне послове Никезићев однос према чехословачкој кризи, заступање модерних политичких ставова и углед у иностранству били су препознати као одлучујућа препорука за подршку већине чланства.¹¹⁰⁹ На конгресу је било изабрано преко 60% нових чланова ЦК СК Србије, од којих ни један није био старији од 50 година, што је указивало на намеру промоције „радикалне кадрове“, као почетног ступња новог српског партијског

¹¹⁰⁵ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac*...76

¹¹⁰⁶ АЈ, 507, СКЈ, Ауторизоване стенографске белешке са 11. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета 21.8.1968.

¹¹⁰⁷ АЈ, 507, СКЈ, II/35, Резолуција 10. седнице Централног комитета СКЈ.

¹¹⁰⁸ АЈ, 507, СКЈ, II/35, Стенографске белешке са 10. седнице ЦК СКЈ.

¹¹⁰⁹ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u Socijalsitičkoj Jugoslaviji*, I.....473-479.

руководства.¹¹¹⁰ Са одлукама Брионског пленума из 1966. године као главне политичке оријентације, доминантан дискурс учесника конгреса пружао је недвосмислену подршку основним правцима реформи из 1960-их: демократизација и реорганизација СКЈ, децентрализација, уставне промене и привредна реформа.

Осврт Шестог конгреса на актуелна међународна питања био је заступљен кроз усвајање нацрта „Резолуције СКС о међународним односима и међународној сарадњи“. На предконгресним партијским састанцима будућа секретарка ЦК СКС Латинка Перовић предлагала је да основни принципи приликом одабира кандидата за чланове партијских органа на Конгресу морају да полазе од „идејно-политичког тренутка, спољнополитичке ситуације и Смерница о развоју“.¹¹¹¹ Одређивање према чехословачкој кризи послужило је СКС да још више изрази своју приврженост демократским формама југословенског социјализма и критички преиспита смисао војне интервенције. Резолуција СКС приказала је војну операцију против Чехословачке као „најгрубљу примену политике силе“ пред којом су „мале и средње земље“ губиле на сигурности сопственог међународног положаја и унутрашњег развитака. Само универзална примена принципа мирољубиве коегзистенције, независности и равноправних односа међу народима и државама била је за СКС гаранција против против насилне блоковске политике. Одлуке јануарског пленума КПЧС биле су представљене у резолуцији реформским искорак од „крупног значаја“ за борбу прогресивних снага и даљи развој социјалистичке мисли. Резолуција је тврдила да је употреба војне силе била неминовно средство конзервативних снага ка озакоњивању система „бироократско-етатистичких односа“, управо због развоја „истинских револуционарних снага“ у Чехословачкој, које су тежиле „већој афирмацији хуманистичких, демократских садржаја социјализма“.¹¹¹² Одупирући се таквој политици, СКС је осудио било какав принцип „идеолошког монопола“ и ексклузивистичке позиције било које социјалистичке земље, која „присваја право да на основу сопствених критеријума оцењује стање у другој социјалистичкој земљи и да се меша у наше послове“.¹¹¹³ Конгрес је пружио подршку демократизацији југословенске спољне политике, њеној отворености за ставове ван „политичких форума“ и изградњи на резултату самоуправног договарања „између заинтересованих република, покрајина и друштвено-политичких заједница.“¹¹¹⁴ Марко Никезић је сматрао да је искорак ка „новом времену“ захтевао другачији приступ у сагледавању спољнополитичких проблема, ослобођен једностраних оцена и централистичког надзора. „Мислим да данас нама не би одговарало, рецимо да имамо сваки час неку Титову изјаву о тим питањима (спољне политике), више ми не живимо у таквом друштву“, тврдио је М. Никезић на седници Секретаријата ЦК СКС.¹¹¹⁵

По први пут републички партијски конгреси су се одржавали пре званичног конгреса партије, чиме је дошло до фактичког признавања федерализације партије и покушаја

¹¹¹⁰ Исто, 512.

¹¹¹¹ ДАС, ф. ЦКСКС, 1968, кутија 54, Забелешка вођена на састанку групе чланова ЦК СКС у вези са предлагањем кандидата за чланове органа СКЈ и СКС, одржана 8. октобра 1968.

¹¹¹² ДАС, ф. ЦКСКС, 1968, кутија 54, Нацрт резолуције СКС о међународним односима и међународној сарадњи.

¹¹¹³ Исто.

¹¹¹⁴ Исто.

¹¹¹⁵ ДАС, ф. ЦКСКС, 1969, кутија 100, 23. Седница Секретаријата ЦК СК Србије, 17. март 1969

озакоњивања нових демократских тенденција у СКЈ.¹¹¹⁶ Девети конгрес СКЈ, 11-15. март 1969, потврдио је одређеност југословенских комуниста према циљевима друштвене и привредне реформе, притом још више акцентујући проблеме демократског социјалистичког развоја, који су постали упитни за читав раднички покрет услед војне интервенције у Чехословачкој. Одређивање према реформи Конгрес је пропитивао кроз анализу периода од Осмог конгреса СКЈ у којем су се препознавале различите унутарпартијске позиције заступника „прогресивно демократског“ курса и „конзервативно-бирокуратског“.¹¹¹⁷ Борба за демократизацију, како су је видели југословенски комунисти, значила је борбу у унутрашњим и међународним односима, те важним аспектом социјализма уопште.¹¹¹⁸ Јасно указивање на карактер насилног слома Прашког пролећа, које је било заступљено и кроз документа свих републичких конгреса, није било употребљено само као израз југословенских спољнополитичких принципа, већ и као важна оријентација у унутрашњим кретањима. Девети конгрес је подупрео генерацијску обнову Партије, обновио систем ротације и омогућио снажније дистанцирање од процеса који су се одигравали у Источној Европи. Уз идеје децентрализације Партије, доследније федерализације, тржишних закона привреде, републичка руководства су на Конгресу добила „мандат“ да у склопу постављених циљева дефинишу своје интересе унутар југословенске заједнице и понуде заједнички концепт развоја у сусрет хроничним проблемима југословенског друштва. Подршка демократизацији југословенске спољне политике добила је своје место у оквиру конгресне Резолуције, где су биле још једном поновљене реформске тезе да се изградња спољне политике мора прилагодити самоуправним императивима друштва, те да републике, између осталог, буду консултоване о основним правцима.¹¹¹⁹

Партијско руководство у Србији разумевало је значај спољнополитичких одређења са остваривањем реформске политике којој је стремило од Шестог конгреса. Тим пре што су прве анализе Комисије ЦК СКС за међународне односе и сарадњу показивале потпуну неприпремљеност партијског чланства за разговоре о међународним односима. Извештај Комисије, крајем априла 1969, био је сачињен на основу разговора са члановима СК у 19 општинских комитета, 6 великих радних организација, те на универзитетима у Београду и Нишу.¹¹²⁰ Спроведени разговори указали су на неспремност партијског чланства да проблеме међународних односа укључују у идејно-политички сегмент рада, нити да разумевање југословенске спољнополитичке активности захтева нешто више од уобичајног праћења југословенске штампе. Извештај Комисије је упозоравао да непознавање значаја југословенске спољне политике код партијског чланства је у великој диспропорцији са интезитетом пропагандног деловања „Варшавске петорице“ у Србији. Разговори у организацијама СК забележили су мишљења појединих српских комуниста да је југословенска реакција из 1968. била преоштра, и да је у будућности потребно водити далеко умеренију политику. Приложене информације утицале су на израду садржаја годишњег

¹¹¹⁶ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u Socijalističkoj Jugoslaviji*, knjiga I, 247-252.

¹¹¹⁷ Исто.

¹¹¹⁸ Исто.

¹¹¹⁹ АЈ, 507, СКЈ, Предлог резолуције 9. Конгреса “Савез комуниста Југославије у борби за равноправну међународну сарадњу, за мир и социјализам”.

¹¹²⁰ ДАС, ЦКСКС, кутија 128, Комисија ЦК СКС за међународне односе и сарадњу, Информација о политичком стању и активности СК Србије по питањима међународних односа и спољне политике СФРЈ.

плана рада Комисије, превасходно усмереног на организовање различитих активности које би код партијског чланства више пажње посветило темама из југословенских међународних односа и ситуацији у радничком покрету. Предлагане су различите форме саветовања са представницима Општинског комитета СКС, одговарајући семинари за млађе чланове, где би се популарисале теме као што су југословенски отпор Совјетском Савезу 1948. године, са посебним освртом на сукоб „стаљинизма“ и самоуправног социјализма као „суштине сукоба КПСС и СКЈ“.¹¹²¹ Описане активности партијских комитета у Србији произилазиле су из програма рада Никезићевог руководства после Деветог конгреса СКЈ, који је инсистирао на прецизном теоретском раздвајању идеја „државног социјализма“ са демократским правцем развика југословенског самоуправног социјализма. Одбрана реформских принципа у СКС подразумевала је јасно одређивање према конзервативним схватањима у СКЈ, која су од Осмог конгреса на нивоу Партије била јасно повезивана са совјетским утицајем споља.¹¹²²

Процес нормализације југословенско-совјетских односа током 1969. умањивао је, међутим, могућност опстанка критичке дистанце према совјетској политици у СКЈ, а самим тим и у његовим републичким огранцима. Титова спремност да се у односима са Совјетским Савезом уклоне сви негативни елементи од августа 1968. била је спроведена зауздвањем „антисовјетске“ атмосфере у југословенском друштву, начином који је сугерисао значајно сужавање простора за деловање оних друштвених актера који су се залагали за спровођење демократизације и реорганизације југословенске партије. Континуирана совјетска критика југословенске штампе стварала је утисак да Партија у Југославији нема контролу над јавним дебатама у друштву, и да губитак политичког монопола неизбежно води афирмацији „антисоцијалситичких“ снага. На Четвртој седници Председништа ЦК СКЈ, 16. јуна 1969, Тито је био огорчен саопштењем Танјуга у вези са Међународним саветовањем комунистичких партија у Москви. Спорни Танјугов коментар да сусрет у Москви „разбија јединство међународног радничког покрета“, Тито је протумачио недопустивим иступом једне југословенске институције, која је себи дала превелику слободу да тумачи политику супротно од става државног врха.¹¹²³ Читав случај био је са Титове стране употребљен да би се показало како у Југославији постоје извесне „снаге“ које се супростављају нормализацији односа са Совјетским Савезом, упркос његовом личном ангажману у том правцу. На седници то је добило димензију директног „удара“ на политику југословенског председника. Тито је заступао став да је југословенска спољна политика морала бити презентована искључиво кроз колективне органе, као што је био новоформирано Извршно биро ЦК СКЈ, а мање кроз индивидуалне наступе појединаца у јавности.¹¹²⁴ Непоредно по окончању поменуто седнице Председништва СКЈ, југословенски председник се сусрео са директорима и главним уредницима југословенских листова, РТВ станица и Танјуга где је поновио своју забринутост поводом неодговорног информисања јавности о спољнополитичким питањима, указујући да штампа сваки пут „залута“ када се одвоји од ставова Партије.¹¹²⁵ Југословенским новинарима је пажљиво сугерисано да у складу са одлукама највиших партијских форума постоји потреба

¹¹²¹ Исто.

¹¹²² Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u Socijalističkoj Jugoslaviji*, I... 247-252

¹¹²³ АЈ, 507, СКЈ,III/140, Стенографске белешке са 4. седнице Председништва СКЈ, 16 јуна 1969.

¹¹²⁴ Исто.

¹¹²⁵ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma...*297.

да се ублажи оштра критика против совјетског система и ситуације у Чехословачкој.¹¹²⁶ Целокупан проблем аутономије југословенске штампе био је постављен на днави ред партијског врха у јесен 1969. са захтевима партијских конзервативаца да се уведу „механизам арбитраже“ и тиме спречи стварање „осамостаљених, сепаратних центара друштвене и политичке моћи“ у новинарским редакцијама.¹¹²⁷ Пропусти у дисциплиновању штампе, иницирани одлуком Председништва СКЈ, биће употребљени као део партијске оптужнице против руководства у Загребу 1971. и Београду 1972.¹¹²⁸

Титово незадовољство постојањем „антисовјетских“ снага, које наводно спутавају политику нормализације са Совјетским Савезом, и на тај начин доводе у питање његов ауторитет као шефа државе и партије, био је истоветан совјетским запажањима, која су од јесени 1969. постала израженија. Подвајање југословенског руководства на присталице и противнике сарадње са Совјетским Савезом постало је константа совјетских критичких опсервација. Они су подсећали на чувене Стаљинове позиве „здравим снагама“ КПЈ 1948. да преузму кормило југословенске партије, отпочну унутрашњу субверзију, и за циљеве Москве дестабилизују идеолошки споран режим у Београду. Стаљинови наследници посезали су за суптилнијим методама, наводећи разлику између југословенских комуниста који су остали верни „револуционарним“ начелима од оних који су били „антисовјетски“ или „прозападни“, спремни да бране самостални развој југословенског социјализма и уједно исказивали критику према Совјетском Савезу. Громикова посета Југославији 1969. није уклонила такав совјетски приступ, упркос претходно датим упозорењима југословенског партијског врха, писмом КПСС-у 19. јуна, да се таква пракса неће сматрати пријатељским чином. Наставак совјетске праксе у том правцу, од које се издвајала порука Гречка југословенском амбасадору Д. Видићу да се у југословенском руководству налазе извесни „непријатељски елементи“, приморала је Тита да у новом писму Брежњеву од 7. децембра 1969. укаже на проблематичност таквих совјетских иступа и још једном истакне њену лошу реперкусију на свеукупност југословенско-совјетских односа.¹¹²⁹ Тактику спочитавања нејединства у СКЈ спроводиле су све социјалистичке државе, што је југословенску дипломатију још више подстакло да у својим извештајима нагласи да позитивна кретања у југословенско-совјетским односима нису била праћена променом совјетских стратешких

¹¹²⁶ „Не треба њима одговарати у смислу нападања њиховог система, него да бранимо наш систем, а и да кажемо да њихов систем гледамо као нешто што њима одговара – ако је вама добар ето вам га, а пустите нас да градимо наш систем како нама одговара. У питању Чехословачке треба да се поставимо државнички, шта је у интересу наше државе, да не покваримо те односе. Кад дође нова екипа морамо настојати да одржимо добре државне односе.“, Исто.

¹¹²⁷ АЈ, 507, СКЈ, IV/82, 20. Седница Извршног бироа Председништва СКЈ, 7. октобар 1969.

¹¹²⁸ Конструирајући политичку оптужницу против Никезићевог руководства, Петар Стамболић 1972. године је тврдио како су Београд и Загреб једини дали пружили отпор спровођењу одлука Председништва СКЈ о средствима јавног информисања из 1969. ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, Кутија 38, Личне белешке.

¹¹²⁹ „Ја морам да констатујем да неки одговорни совјетски функционери и представници и даље износе тврдње о томе да се на разним одговорним мјестима у Југославији налазе „утицајне непријатељске снаге“, да се у Југославији не сузбијају довољно енергично тзв. „антисоцијалистичке појаве, да су поједини југословенски грађани били 1948. године прогањани само због позитивног односа према СССР, да би југословенски високи функционери требало јавно да кажу да је Југославија у појединим питањима водила погрешну политику, да је незамисливо да Југославија као социјалистичка земља води несврстану политику и сл.“ *Југославија – СССР: Сусрети и разговорина највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1965-1980*, том 2, Београд, 2016, 398.

интереса на Балкану, и да постоји несмањена жеља Москве да се значајно утиче на главне токове југословенског развоја.¹¹³⁰ Совјетски званичници никада нису отворено спомињали конкретна имена личности које доприносе „антисовјетизму“ у Југославији, али сама чињеница да је то постао начин неформалних замерки на југословенска унутрашња кретања, говорио је о свесној намери Москве да утиче на расплет унутарпартијских спорова.

Однос између југословенске унутрашње политике и њених међународних аспирација био је увек важан чинилац политичке платформе југословенских комуниста. Политика несврстаности јасно је упућивала на принципе равноправности и независности свих међународних субјеката, било да се радило о избору спољнополитичких партнера, или моделу друштвеног развоја. Југославија, која је позиционирана између два војно-политичка блока, успостављала је баланс у вођењу своје спољне политике, критична према свим формама блоковске политике и вољна да активно суделује у негирању хладноратовске логике у међународним односима. Осим тога политика баланса појачавала је ексклузивни статус Југославије у Европи, чији су спољнополитички успеси били коришћени у сврху унутрашње мобилизације и ојачавања престижа Партије на власти. Различите унутрашње кризе у Југославији користиле су наводне (и често реалне) опасности од планова „спољног непријатеља“ како би се умиривале друштвене напетости и појачавао рад органа безбедности. Слика о агресивним склоностима западног империјализма била је најпријемчивија идеолошким схватањима југословенских комуниста, који су ратоборну политику капиталистичких држава увек могли да повежу са марксистичком критиком њиховог друштвеног уређења. Међутим, искуство са Совјетским Савезом од 1948. године изискивало је потребу да се по први пут теоретски објасне „империјалистичке склоности“ социјалистичких држава, и то водеће међу њима, чувара темељних идеја Октобра 1917. Периоди лоших југословенско-совјетских односа сваки пут су отварали простор да се популарише издавачка делатност југословенских партијских теоретичара, који су били познати као критичари совјетског експанзионизма и стаљинистичког догматизма. Премда су периоди нормализације односа утишавали оно што су званичници у Кремљу сматрали појавама „антисовјетизма“ у Југославији, одрживост многих критичких запажања била је уграђена у партијска документа СКЈ, нарочито након војне интервенције у Чехословачкој.

У складу са прокламованим реформским начелима са Шестог конгреса СКС (реформа Партије, федерације и привреде) партијско руководство у Србији је доживљавало Совјетски Савез као најважнију спољнополитичку претњу по интересе Југославије. Марко Никезића је сматрао да је кључно политичко питање у Србији „удруживање национализма и државног

¹¹³⁰ Крајем октобра 1969, у Београду су биле прикупљене многобројне изјаве високих званичника Источне Европе, послатих након разговора са представницима југословенских дипломатских представништва, које су говориле у прилог постојања синхронизоване кампање против спорних елемената у СКЈ. Осим изјаве совјетског министра одбране Гречка о „непријатељским снагама“ издвајало се запажање потпредседника мађарске владе Тимара који је југословенске руководиоце делио на оне „који су привржени социјализму и оне који то нису“; помоћник министра иностраних послова Чехословачке Кроужил помињао је „десничарско-опортунистичке снаге“ СКЈ, а пољски партијски функционери о жељи да се подрже „здраве снаге“ након пада Ранковића. ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф 177, бр. 439273, Југословенско-совјетски односи (појаве и карактеристике у совјетској политици после посете Громика Југославији).

социјализма“. Заступање идеја југословенског реформског курса за Никезића је значило борбу против наслеђа прошлости, аутократске и монолитне партијске олигархије, иманентне политичким традицијама руске државе. Дугогодишње искуство у југословенској дипломатији уверило је Никезића да се совјетска политика никада неће помирити са демократским тежњама југословенског социјализма, нарочито након насилног угушивања Прашког пролећа. „Главна су нам напоље Руси“, поручивао је први човек ЦК СК Србије, и притом упозоравао како очекује „више него икад од 1948.“ највеће совјетско ангажовање „да нас избуше изнутра“. ¹¹³¹ Критика западне политике и њеног идеолошког утицаја тиме није била пригушена. Она је добила своје место у складу са „балансираним“ приступом југословенске политике и идеолошким потребама Партије. Политичко деловање „опозиционих група“ приписивано је „анархолибералистичким“ идејама и њиховим позитивним гледањем на либерално-демократске институције капиталистичких држава. Међутим, опасност од идеја државног социјализма била је истурена у први план ЦК СКС, а самим тим и позорност од спољнополитичког експонента таквог модела развоја. Почетком 1970. године нови југословенски амбасадор у Москви, Вељко Мићуновић предочио је низ проблема у југословенско-совјетским односима, од којих су се издвајали они који су упућивали на закључак да се правац стабилних односа са Москвом може очекивати само уз корекције спорних елемената југословенског самоуправног социјализма. Мићуновић је известио Београд да совјетска критика југословенске унутрашње ситуације опстаје једино из разлога да би помоћу ње утицај Совјетског Савеза на Југославију био потпун и одржив. ¹¹³² Дан пре Мићуновићевог извештаја Секретаријат ЦК СКС је на својој седници 15. јануара 1970. констатовао да је „руски притисак“ у Србији огроман, те да кроз различите „институције, групације и личности“ активно доприноси стварању „масовног расположења“ како Савез комуниста није способан да реши нарасле проблеме у друштву. На седници је било упозорено да совјетска пропаганда против Југославије од 1968. није била организована само због унутрашњих потреба социјалистичких држава, већ је намеравала да оствари „унутрашње дејство у Југославији“. ¹¹³³

Југословенски партијски врх посветио је посебну пажњу проблему односа између међународног положаја Југославије и унутрашње ситуације на седници Извршног бироа (ИБ) Председништва ЦК СКЈ, 18. и 19. јануара 1970. Седница је била одржана у тренутку када су унутрашња питања добијала другачију димензију након Десете седнице ЦК СК Хрватске, заједно са већ пољуљаним јединством највишег партијског руководства наспрам догађаја из 1968 (студентске и албанске демонстрације) и 1969 (Цестна афера). Упркос читим проблемима Тито је на седници тврдио да су унутрашња кретања „повољна“, али да је у безбедносном смислу Југославија у најгорој ситуацији од рата. ¹¹³⁴ Унутрашња стабилност била је предуслов успешне југословенске међународне активност, и по мишљењу југословенског председника, она се могла постићи искључиво уз помоћ „комунистичког

¹¹³¹ ДАС, ф. ЦКСКС, 1969, кутија 100, 29. Седница Секретаријата ЦК СКС (и редакције листа Комунист), 8. априла 1969.

¹¹³² АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-23, Осврт на стање односа СФРЈ- СССР почетком 1970.

¹¹³³ ДАС, ЦК СК Србије, кутија 102, Стенографске белешке са 74. седнице Секретаријата ЦК СКС, 15. Јануара 1970.

¹¹³⁴ АЈ, 507, СКЈ, IV/92, Стенографске белешке са 30. седнице Извршног бироа Председништва СКЈ, одржане 18 и 19 јануара 1970 на Брионима.

морала“ и снажне монолитне Партије. Ако би Југославија желела да искористи повољне могућности за своју привреду у иностранству, она је морала најпре средити проблеме код куће. Уз додатну драматику, коју су подржали многи учесници у расправи, а нарочито Стане Доланц тврдњом да се против Југославије води „специјалан рат“ у иностранству, Тито је био одлучан у осигуравању политичког правца, који би зарад спољнополитичких изазова, осигурао ограничење спорних идеја „социјалистичке демократије“. Критичка интелигенција на факултетима морала је бити онемогућена у свом јавном раду, а службе безбедности оспособљене да превазиђу оне препреке које су под плаштом демократије парализовале њихов успешан рад.¹¹³⁵ Међутим, дводневна седница Извршног бироа није успела да оконча свој рад, а још мање да покаже „монолитност“ какву је Тито прижељкивао. Наставак седнице био је одложен за март, али су ставови републичких партијских руководства већ наслућивали постојање разноликости приступа, која се увећавала са одјеком Десете седнице ЦК СКХ. Главни документ са продужене седнице „Међународни положај Југославије и нека питања унутрашњег политичког развоја“ понављао је устаљене фразе о подршци несврставању, добрим односима са социјалистичким државама и европској безбедности, али је инсистирао да се републичка руководства обавежу на спровођење јединственог курса, те да федерација у предстојећим уставним променама мора садржавати елементе централизма својствених унутрашњим механизмима контроле Партије на власти.¹¹³⁶

Ставови Марка Никезића на поменутој седници ИБ ПСКЈ одражавали су главне тезе политичког рада ЦК СК Србије у првој години мандата. На питању политичке ситуације Никезић је присутнима представио „широк излазак радничке класе у Србији на политичку сцену“, која се одигравала у масовној политичкој активности, са посебним нагласком на минорној употреби „административних мера“.¹¹³⁷ Као главног политичког противника М. Никезић је издвојио „великосрпски национализам“ и његове двоструке форме под којима делује – унитаризам и сепаратизам. Оно што је политичку борбу против њих отежавало било је за СК Србије уверење да се интереси широких опозиционих кругова у Србији поклапају са спољним интересима, пре свега оличеним кроз утицај Совјетског Савеза. „Данас када Руси комбинују – и не само у својим главама – са могућностима потпуног или делимичног захвата према нама, мислим да је то очигледно“, прецизно је упозоравао Никезић. Опасност од западних идеја није била занемарена, али питање успостављања паритета, по сваку цену, губила је реалном проценом стварне претње („Американци су далеко, а Руси су ближе“). Никезић је сматрао да Запад није желео слом Југославије, већ њену независну улогу наспрам Москве, и постепену унутрашњу еволуцију ка прихватљивим формама социјализма (западног типа). Са друге стране, Совјетски Савез је од рата претендовао да буде „хегемон свеевропског дела социјалистичког света“ са политиком успостављања потпуне контроле над Југославијом. Никезић је међународним приликама прилазио држећи се начела реалполитике, учачањем односа снага у Европи и постизањем реалних могућности југословенске политике да их искористи. У том погледу искуство из 1968. било је важна полазна тачка. Политика преговора између великих сила, која је најавила обриси будућег

¹¹³⁵ Тито је издвојио пример београдског филозофа Михајла Марковића, за кога је тврдио да својим повременим предавањима у САД заправо спроводи субверзивне акције на рачун друге државе. Исто.

¹¹³⁶ Исто.

¹¹³⁷ Исто.

детанта, учинила је Запад неспремним на рат због Југославије, због чега је Никезић сматрао да је одређени споразум са Совјетским Савезом потребан, али „уз очување највећег могућег степена самосталности.“¹¹³⁸ Оквири таквог споразума нису смели да воде било каквом „потчињавању“, и морали су да узму у обзир спремност југословенских комуниста да се критички одреде према совјетском моделу социјализма који је, по Никезићевом мишљењу, био у „дефанзиви“. Перспективе Совјетског Савеза у трци са развијеним земљама Запада биле су минималне, сматрао је први човек српских комуниста, због чега је одређење Југославије као независне социјалистичке земље у Европи морало имати приоритет, а самим тим и дистанцу према заосталим формама развоја на Истоку.

Демократизација спољне политике Југославије, којој се тежило од Брионског пленума, није подразумевала засебност спољнополитичких гледишта републичких руководства, али јесте подупирала развој унутарпартијског плурализма, који се манифестовао и кроз предвиђене уставне реформе федерације. Инсистирање на еманципацији република (и нација) унутар Југославије претпостављало је изражавање идеје о сложености југословенске државе, која је у свом новом уставном облику настојала да кроз комплексне институционалне механизме усагласи постојеће различите интересе. Осим тога уставно преобликовање државе тражило је од југословенских република осмишљавање сопственог концепта развоја под једним уставним кровом и политичким системом. Најранија децентрализација југословенске државе спроводила се парцијално, да би почетком 1970-их задржала идеју о неопходности редукције надлежности институција федералног центра у корист републичких. Вођење југословенске спољне политике припадало је преосталим надлежностима федерације, али уз уважавање републичких интереса, често истакнутих кроз принцип националног паритета у савезној дипломатској служби и радом кроз бројне државно-партијске органе повезане са међународним односима. У складу са тим промовисање концепта „модерне Србије“, како га је Никезићево партијско руководство политички сажело, одговарало је реформским императивима југословенског друштва и интересима млађе генерације српских комуниста, политички форматираних у духу самоуправног социјализма и афирмисаних у прогресивним гледиштима партијских либерала СКЈ. Важност одређенијег југословенског спољнополитичког позиционирања изван совјетске сфере утицаја, нарочито након епилога чехословачке кризе, значило је креирање додатног простора за промовисање демократских потенцијала југословенског социјализма, и оснаживање оне реформске агенде у Партији, која би даље успешно опонирала партијским конзервативцима. Од Резолуције Информбироа 1948. године, сви кључни спољнополитички проблеми са Совјетским Савезом били су уједно један од битних катализатор промена у југословенском друштву. Критичка дистанца према совјетском моделу социјалистичког развоја и његовим хегемонистичким аспирацијама у Европи, чинила је одрживим реформску оријентацију у ЦК СКС и проходност оних идеја које се у пракси нису често спроводиле.

¹¹³⁸ Исто.

5.2.1. Четрнаеста седница ЦК СК Србије. Разумевање међународне политике и одбрана реформских тежњи.

Упозорења југословенског партијског врха почетком 1970. године да су међународне прилике у свету по Југославију озбиљне, те да се интереси великих сила поново активирају на простору Балкана, омогућило је већу позорност републичких руководства у разматрању међузависности унутрашњих тешкоћа и спољнополитичког притиска. У размаку од месец дана партијска руководства у Београду и Загребу, иако на различит начин, указала су на озбиљан проблем остваривости зацртаних реформских циљева услед, са једне стране све већег унутрашњег отпора конзервативних снага, а са друге стране њиховог јасног ослоња на спољну подршку. Десета седница ЦК СК Хрватске, 15-17. јануара, имала је по својој садржини и начину на који је била презентована јавности, огроман одјек у југословенском друштву. Чланци у листу *Борба* хрватског члана ЦКСК Хрватске Милоша Жанка, новембра 1969, у којима је критиковао пасивност хрватског партијског руководства пред нарастајућим национализмом у републици, били су дочекани у Загребу као покушај „блаћења курса социјалистичке оријентације Хрватске“.¹¹³⁹ Објашњавајући смисао Десете седнице пред највишим југословенским партијским форумом председница ЦК СК Хрватске, Савка Дабчевић Кучар је напоменула да су Жанкови чланци ојачали „државно-етатистичке и унитаристичке тенденције“, и да су утицали на „изазивање извесног просовјетског елемената“ у Југославији.¹¹⁴⁰ По први пут једно републичко партијско руководство је без одобрења савезног партијског центра отварало јавну дебату о унутрашњим кретањима, апострофирајући сопствене интересе у федерацији и неслагање са преживелим формама централистичке политике.

Реакције у Србији на резултате Десете седнице ЦК СКХ биле су махом негативне. Критика бирократско-унитаристичких снага из Загреба била је доживљена као сувише велика алузија на Београд, а начин на који је хрватско руководство изашло са „случајем Жанко“ за многе водеће српске комунисте био је пример „фракционашког деловања.“¹¹⁴¹ Ипак, испред ЦК СК Србије Марко Никезић је захтевао одмерену реакцију српских комуниста, прихватање дијалога у југословенским институцијама као једине прихватљиве форме сучељавања мишљења, и надасве разумевање за предузет политички курс са Шестог конгреса, који настоји да прихвати реалност да у Југославији са демократизацијом постоје „различите позиције као резултат различитих интереса“.¹¹⁴² Први разговори са хрватским руководством, децембра 1969. у Загребу, показали су да постојеће разлике у гледањима на југословенске проблеме нису умањивале заједнички интерес две стране за доследнијим спровођењем модернизације друштва. Осим тога, забринутост око совјетског притиска на унутрашње токове у Југославији била је заједничка. Секретар ЦК СКХ Перо Пиркер информисао је Никезића и Перовићеву да су по њиховим сазнањима совјетске службе

¹¹³⁹ АЈ, 507, СКЈ, IV/92, Стенографске белешке са 30. седнице Извршног бироа Председништва СКЈ, одржане 18 и 19 јануара 1970 на Брионима.

¹¹⁴⁰ Исто.

¹¹⁴¹ ДАС, ф. ЦК СК Србије, кутија 102, Стенографске белешке са 76. седнице Секретаријата ЦК СК Србије, 21.1.1970.

¹¹⁴² Исто.

појачале своју делатност у Југославији, а посебно у Хрватској.¹¹⁴³ У периоду непосредно после Десете седнице у Хрватској су регистровани многи „просовјетски“ материјали, који су критиковали хрватско руководство, Жанка представљали „патриотом“, а политику Совјетског Савеза глорификовали.¹¹⁴⁴ Начин који је Совјетски Савез користио како би сломио реформски програм у Чехословачкој после интервенције био је довољно илустративан неформалној „либералној коалицији“ у СКЈ. Совјетски ослонац на партијске конзервативце био је кључан како би се остварила потпуна примена Брежњевљеве доктрине, те да је опстанак „прогресивног блока“ у Југославији био од централне важности, колико за успех реформе, толико и за одбрану независног социјалистичког развоја.

На седници Секретаријата ЦК СК Србије на којој је била покренута дискусија о Десетој седници ЦК СК Хрватске, Марко Никезић је најавио посебну седницу Централног комитета која би се бавила „информбиroom“ и његовим негативним реперкусијама на политичку ситуацију у Србији, уз пажљиву ограду да таква седница, сходно политичким обзирима Партије, мора садржавати и критику западне субверзије у Југославији. Дневни ред најављене Четрнаесте седнице ЦК СК Србије, 19-20. фебруара 1970. године, садржавао је дискусију о програмској оријентацији ЦК СКС за 1970, али је његова најважнија тачка била насловљена „Задаци СК Србије у вези са међународном ситуацијом и неким проблемима нашег унутрашњег развоја“, и била је одржана иза затворених врата. У сусрет седници израђен је посебан документ („Политика СК у развијању самоуправног социјализма и очувању независности и деловање непријатељских и антисамоуправних снага“), који је члановима ЦК предочио основна стајалишта непријатељских група са Истока и Запада у Србији. Колико год се документ трудио да успостави баланс између деловања „антисамоуправних“ снага два идеолошка блока у републици, активност просовјетских групација („коминформизам“) и њихово повезивање са националистима и партијским конзервативцима, имао је посебан примат. Разлика је била очита. Деловање „прозападних“ струја било је приказано начином коришћења „суптилних средстава утицаја“, посредством културне пропаганде, научно-техничке сарадње, политичке шијунаже или подршке политичкој емиграцији. Са друге стране „просовјетски“ утицај био је много дубљи, залазио је међу чланове СК, ширио дефетистичке формулације о југословенском систему, подривао суштину реформе и припремао настанак „унутрашње опозиције“.¹¹⁴⁵ За разлику од западне пропаганде која је била традиционално „антикомунистичка“, критички настројена према комунистичком једнопатријском систему, и која је прижељкивала постепену трансформацију југословенског друштва у складу са вредностима либералног капитализма, просовјетски утицај тежио је „стварању услова за интервенцију“ у име „спашавања социјализма“ и искоришћавању међунационалних трвења ради „разбијања Југославије“.¹¹⁴⁶ Оно што је посебно могло да забрине чланове ЦК били су подаци о учешћу чланова СКС у пропагирању просовјетских ставова на многим скуповима, позитивном гледању на окупацију Чехословачке (бележи се

¹¹⁴³ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u Socijalističkoj Jugoslaviji*, knjiga I, 289.

¹¹⁴⁴ Savka Dabčević Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost*, tom I, Zagreb, 1998, 160-161.

¹¹⁴⁵ ДАС, ф. ЦК СК Србије, 1970, кутија 74, 14. Седница ЦК СК Србије, 19-20 фебруар 1970.

¹¹⁴⁶ Исто.

чак 2.000 иступа у периоду август-октобар 1968, од којих су 63 члана СКС учествовала) и прижељкивање доласка совјетских трупа у Југославију.¹¹⁴⁷

Дискусија на Четрнаестој седници ЦК СК потврдила је постојање озбиљне забринутости код већине чланова СКС према обиму деловања углавном „коминформских“ група и њиховом саучесништву у „антијугословенској“ пропаганди Совјетског Савеза. Уводни реферат секретара Градског комитета СК Београд Боре Павловића концентрисао се на идејно разлобичење главних идеја непријатељске акције (етатизам и анархолиберализам), које су биле традиционално приписиване унутрашњем непријатељу у многобројним ранијим партијским документима. Међутим, разлика се овог пута читавала у обиму сарадње између различитих идеолошких група (националисти, екстремна левица, партијски конзервативци), које су наступале против СК и чија се критика југословенског система директно поклапала са спољним притисцима Совјетског Савеза.¹¹⁴⁸ Павловић је присутним члановима ЦК представио цитате из различитих докумената лагерских држава у којима су се понављале основне тезе „антијугословенске пропаганде“. Ситуација у Југославији била је представљена критичном са неуспешним унутрашњим „експериментом“ и „лажним“ социјалистичким карактером спољнополитичке оријентације. На седници је био цитиран циркулар из Москве упућен свим совјетским дипломатским представништима након посете Громика 1969. у којем је стање у Југославији било драматично приказано и изражена забринутост да је у Београду „могућ заокрет у десно“.¹¹⁴⁹ Све набројане критике нису биле толико изненађујуће за српске комунисте, али су са новим спољнополитичким контекстом након војног слома Прашког пролећа постале претеће и опасно налик критикама „петорице“ упућеним чехословачким комунистима уочи војне интервенције. Један од најугледнијих југословенских новинара и члан ЦК СКС Фране Барбијери упозорио је на Четрнаестој седници да се од 1948. године Југославија није сусрела са „коминформом“ као идеологијом и инструментом совјетског хегемонизма као што се сусрела почетком 1970-их. Многобројни чланови ЦК из разних делова Србије износили су примере из својих средина о начину деловања просовјетских група од којих се издвајао извештај из Пожаревца, који је тврдио да се под присуством „лажног панславизма“ читав крај претворио у „проруски центар“.¹¹⁵⁰ Дискусија на седници је показала видљиву дискрепанцију између постављених циљева новог партијског руководства и реалних односа политичких снага у Републици.

Југословенска спољна политика није желела бити ни „происточна, ни прозападна“, како се могло чути на Четрнаестој седници ЦК СКС, али је свеукупни утисак дводневне дискусије указивао да се тежина притиска из иностранства у том тренутку осећала од стране Совјетског Савеза. Основне смернице промена у југословенском друштву и Партији иза којих је стајао ЦК СКС разилазиле су се од „неостаљинистичког“ узлета у Источној Европи након

¹¹⁴⁷ Исто.

¹¹⁴⁸ „Спољни претенденти настоје да подстичу међунационалне сукобе, неслагања у политичким дебата. Популаризу теорију органичног суверенитета, подсећају на Јалту и 50-50 поделу, говоре о Југославији као сивој зони, о потреби спасавања Титове историјске баштине, истичу љубав коју Срби, Црногорци и Македонци гаје према Русији, словенству и православљу, а с друге стране наглашавају историјски потврђену прозападну оријентацију Хрвата и Словенаца.“ Исто.

¹¹⁴⁹ Исто.

¹¹⁵⁰ Исто.

чехословачке кризе. Совјетски Савез је за партијски врх у Србији био „главни проблем“.¹¹⁵¹ У свом завршном обраћању на седници Марко Никезић је истакао да се „активније комбинације“ против Југославије организују са Истока, те да је у том погледу било важно поновити чињеницу да се 1948. године није радило о „неспоразуму“, већ да су проблеми у југословенско-совјетским односима резултат трајнијих историјских токова. Хегемонистички однос совјетске политике према Југославији, М. Никезић је тумачио традиционалним тежњама руске државе („да доминира Источном Европом, Далеким истоком, да се спусти на топла мора источног Средоземља и Блиског истока“), опомињући присутне чланове ЦК да је то незаобилазна чињеница коју морају узети у обзир сви који „сносе одговорност за сутрашњицу наше земље“.¹¹⁵² Наслеђе југословенско-совјетских спорова чинило је важним по идеолошку оријентацију југословенских комуниста одржавање подједнаког сазнања о експанзионистичким намерама Совјетског Савеза у Европи и недостацима совјетског социјалистичког развоја. То су за Никезића биле две стране истог новчића. Слика о Совјетском Савезу као равноправном учеснику у трци за савремена достигнућа модерног света губила је на својој примамљивости великим јазом у квалитету живота и економском развоју са развијеним земљама Запада. Осим војне силе није постојао нити један аргумент који би могао да постави совјетско друштво испред грађанских, тврдио је Никезић.¹¹⁵³ Таква суморна слика о првој земљи социјализма била је за српско партијско руководство довољно репрезентативна како би деловала убедљиво у одбацивању оних карактеристика „државног социјализма“ са којима су могле да се поистовете присталице конзервативних друштвених схватања у Србији. У одговору на питање „какав социјализам је потребан“ Никезић је призивао вредности југословенске спољнополитичке оријентације – интернационализам као солидарност слободних и равноправност као модел сарадње једнаких.¹¹⁵⁴

Закључци Четрнаесте седнице ЦК СК Србије допунили су политичку платформу Никезићевог партијског руководства на начин који је одређеније указивао на међузависност актуелних међународних односа и препрека у реализацији зацртане реформске политике. На тај начин борба против „информбировштине“, како је истакнуто у закључцима, нераздвојиво је била повезана са борбом „за јачање самоуправног социјализма, очувања независности и одбране суверенитета Југославије.“¹¹⁵⁵ Партијским органима у Србији биле су препоручене мере које су имале за циљ оснаживање политичке борбе против активности различитих идејних противника (просовјетском или прозападном). Те мере су подразумевале организацију јавних расправа о спољној политици и међународним односима у различитим срединама, рад са млађим члановима СК на упознавању са важним историјским темама из блиске југословенске историје, као што је био раскид са Стаљином, и генерално боља координација служби безбедности и свих институција које имају везе са иностранством. На седници су били учињени посебни осврти на писање штампе, која је била позвана да објективно и редовно информише јавност о дешавањима у Источној Европи, упркос учињеним прекорима југословенског партијског врха за њен рад током 1969. Учестали

¹¹⁵¹ Исто.

¹¹⁵² Исто.

¹¹⁵³ Исто.

¹¹⁵⁴ Исто.

¹¹⁵⁵ Исто.

совјетски протести због садржине натписа у београдској штампи били су на седници осуђени и приказани као пример увођења Југославије у подређен положај. Никезић је због осетљивости односа са социјалистичким државама налагао опрезност, али не по цену дезинформације југословенских читалаца. Одлуке Четрнаесте седнице ЦК СКС захтевале су од партијског чланства посвећенији рад на разумевању важности познавања међународне политике, дугорочних стратегија великих сила и њиховог утицаја на југословенске унутрашње прилике. Материјали са седнице били су дистрибуирани свим партијским организацијама у Србији, републичким централним комитетима, савезном партијском врху и Кабинету председника Републике.¹¹⁵⁶ Била је то свеобухватна политичка линија ЦК СКС, која се спољнополитички изјашњавала у оквирима југословенске међународне стратегије, али која је прецизније изоштравала везу између спољашњих и унутрашњих носилаца антиреформског курса.

Одрживост теза Четрнаесте седнице ЦК СК Србије о настојањима совјетске политике да дугорочније спроводи насилни утицај на главни ток југословенских унутрашњих кретања, била је потврђена лошом атмосфером у односима две државе током већег дела 1970. године. Размена писама између Тита (децембар 1969) и Брежњева (фебруар 1970) није допринела разрешењу питања да ли је совјетској политици прихватљива одговарајућа форма сарадње са Југославијом на темељима пређашњих споразума. Све анализе у Београду приказивале су одговор негативним. Почетком марта ДСИП је констатовао да совјетска политика постаје агресивнија у остваривању „пропагандно-политичког присуства“ у југословенском друштву, те да одлагање планиране посете Брежњева служи као својеврсан притисак у циљу умањивања критичких гласова према совјетској политици у Југославији.¹¹⁵⁷ Посредством различитих дипломатских канала сазнавало се да је Москва упутила директиву осталим социјалистичким земљама за успостављање што тешње сарадње са Југославијом, и то „по свим линијама“, у циљу осигуравања што боље позиције у будућим политичким променама у Београду.¹¹⁵⁸ Извештаји југословенског амбасадора у Москви, Вељка Мићуновића, такође, нису остављали дилеме око правца унутрашње консолидације совјетског друштва под ауторитетом Леонида Брежњева, чија политика је била представљена перјаницом „конзервативних и догматских снага“ у Совјетском Савезу, и због које су односи са Југославијом постали неизбежно проблематични.¹¹⁵⁹ Иако у току 1970. године није дошло до реализације планираног сусрета између Брежњева и Тита, многи југословенски саговорници из Кремља изражавали су отворено неслагање са политиком Југославије. У више наврата Београду је било замерено да је сувише резервисан у критици западне политике, премало идеолошки усмерен и пасиван заступањем политике еквилибриста.¹¹⁶⁰ Врхунац лошег

¹¹⁵⁶ Latinka Perović, *Zatoaranje kruga*, Sarajevo 2018, 135.

¹¹⁵⁷ ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-175, 46972. Новији поступци СССР према Југославији.

¹¹⁵⁸ У питању је била информација из Будимпеште, из разговора са Сомесануом, румунским конзулом. Он је пренео информација о разговорима са многим западним дипломатама, које су тврдили да је „СССР дао директиву осталим социјалистичким земљама да се што тешње повезују са Југославијом по свим линијама, због унутрашње ситуације код нас, а да би ојачали своје позиције у случају промена до којих би могло доћи у наредном периоду. Каже да Руси говоре како ће све бити у реду док је Тито и партизани на власти, али да би одласком Тита настала померања у корист Запада“, ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-175,411599.

¹¹⁵⁹ ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-173, 414560.

¹¹⁶⁰ ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-173, 414560.

третмана Југославије у Москви био је демонстриран приликом званичне посете председника СИВ-а, Митје Рибичића, јуна 1970. У току званичних разговора председник совјетске владе А. Косигин критички није штедео југословенску политику, оцењујући је нереалном, идеалистичком и деструктивном за интересе социјалистичког лагера.¹¹⁶¹ Совјетски Савез није посматрао Југославију као равноправног партнера, тврдио је Вељко Мићуновић у извештају о посети, нити се одрицао доктрине о ограниченом суверенитету према свим покушајима угрожавања достигнућа социјализма у Источној Европи, онако како га је искључиво тумачио совјетски партијски врх.¹¹⁶²

Проблем кориговања неповољне медијске слике о Совјетском Савезу у Југославији био је један од најизразитијих елемената притиска Москве на југословенске власти. Упркос честим објашњењима југословенских званичника да је положај штампе другачији него у Совјетском Савезу, и мање подложен директној контроли партијских органа, совјетски протести нису били обустављени, већ су се проширивали на различите сфере јавне делатности у Југославији које су биле оцењене „антисовјетским“ (јавна предавања, књиге и филмови).¹¹⁶³ У највећем броју случајева совјетска амбасада је имала проблема са ситуацијом у Београду, што је индиректно била критика за пропусте српског партијског руководства.¹¹⁶⁴ Осим тога, совјетска амбасада је почетком априла 1970. обавестила начелника Одељења за међународне односе и везе Председништва СКЈ Драгу Кунца о сазнању да је постојало писмо ЦК СКС, упућено републичком партијском чланству у којем га информише о одлукама Четрнаесте седнице ЦК СКС, али уз бројне критичке осврте на совјетски систем. Провера совјетских навода у ЦКСКЈ била је окончана закључком да постоји неутемељености поднетог приговора и тенденциозно ширење лажних информација, због чега су поједини чланови Извршног бироа, заједно са секретарком ЦК СКС Латинком Перовић, захтевали да се спроведе „офанзивнији приступ према деловању совјетске амбасаде у Београду“.¹¹⁶⁵ У форми одговора Кунц је совјетском амбасадору Ивану Бенедиктову пренео званични став да је свака употреба неистинитих претпоставки и сумњичења против једне југословенске републике (у овом случају СР Србије) неприхватљива у раду једног страног дипломатског представништва. Поједини чланови ЦК СК Србије сматрали су совјетске интервенције против југословенске штампе применом у пракси доктрине о ограниченом суверенитету.¹¹⁶⁶ Са друге стране, српско партијско руководство сматрало је закључке Четрнаесте седнице ЦК СКС важном

¹¹⁶¹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-23, Разговори Рибичић и Косигин.

¹¹⁶² АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-23, Званична посета председника СИВ-а СССР-у.

¹¹⁶³ Приговори совјетске амбасаде смењивали су се сваког месеца на чланке у листовима Политика, Борба. Средином фебруара 1970 совјетски амбасадор је уложио протест због предавања Фуада Мухића у Дому омладине „у којима се износе антисовјетски ставови и на увредљив начин говори о Брежњеву и Косигину“. ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-173,41393.

¹¹⁶⁴ Приговори на мањак будности српског руководства према писању штампе био је изречен и на седници ИБ ПЦКСКЈ, 16-18. марта 1970. У осврту на „случај Жанко“ и спорне чланке, Крсте Црвенковски је замерио ЦК СК Србије што је дозволила одређени уреднички правац у листу *Борба*. Марко Никезић је одбио такву аргументацију Црвенковског наглашавајући да ЦК „не држи Борбу“, нарочито не као репрезент „српског листа“ који се оглашава у међунационалним споровима. АЈ, 507, СКЈ, IV/101, Стенографске белешке са 39. проширене седнице ИБ Председништва СКЈ, одржане 16-18 март.

¹¹⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-176, 414001

¹¹⁶⁶ ДАС, ф. ЦК СК Србије, 1970, кутија 96, Магнетофонске белешке са састанка са главним уредницима листа одржан у Информативној служби ЦК СК Србије, 5. маја 1970 године

оријентацијом за политички рад у Србији, захтевајући од представника штампе високу професионалност и објективно извештавање о дешавањима у социјалистичким земљама. „Треба да та међународна стварност и положај Југославије буде домаћој јавности све јаснија и да не буде илузија и да не буде изненађења“, поручивао је Марко Никезић на састанку са главним уредницима београдских листова.¹¹⁶⁷ Међутим, два случаја телевизијског извештавања о Совјетском Савезу 1970. године алармираће савезно и републичко партијско руководство, указујући на проблеме у спровођењу договорене политичке линије са Четрнаесте седнице и истовремено отпоре у осигуравању аутономије републичког СК у процесу прокламоване демократизације.

Крајем марта 1970. године совјетски амбасадор И. Бенедиктов упутио је званичан протест заменику државног секретара за спољне послове Антону Вратуши у вези са садржајем емисије на Телевизији Београд („Оно са чиме се човек не може сложити“) на којој су се присутни гости (Фране Барбијери, Бранко Прибићевић и Лео Матес) критички осврнули на совјетску политику и личност Леонида Брежњева, што је совјетска амбасада протумачила као битно одударање „од духа пријатељских односа наших земаља.“¹¹⁶⁸ Читав случај спорне емисије био је пренет на највиши ниво, интервенцијом Тита на седници Извршног бироа Председништва ЦК СКЈ, где је затражено од ЦК СК Србије да са Градским комитетом Београда формира посебну комисију која би испитала све чињенице. После неколико недеља рада партијска комисија, на челу са председником Градског комитета СК Београд Бором Павловићем, утврдила је да је наведена емисија ТВБ направила извесне пропусте (помињање Л. Брежњева), али да је њен највећи део био „у складу са ставовима СК“ и потребом да се отворено говори о проблемима у југословенско-совјетским односима.¹¹⁶⁹ Због забринутости да критика телевизијске емисије не буде погрешно схваћена као ограничавање новинара у извештавању о Совјетском Савезу, извештај комисије је цитирао закључке Четрнаесте седнице ЦК СК Србије, и констатовао да је у претходним годинама постојао изостанак „адекватног информисања“ о источноевропским социјалистичким земљама. Чланови комисије су држали да се у југословенској јавности „није формирала реална слика стања наших односа“, те да су се због „заташкавања“ унутрашњих проблема држава Источне Европе стварала „погрешна и улешана слика о њима“.¹¹⁷⁰ Извештај је упозорио да се не би смело допустити да се подлегне совјетским политичким притисцима и намерама да се пригуши критика њиховог друштвеног развоја.¹¹⁷¹ Остваривање политике СКС у оквиру телевизијског програма подразумевало је испуњавање дужности да се не стварају илузије о државном социјализму, спољној политици и друштвеним односима лагерских земаља, наводио је у свом закључку поднети извештај партијске комисије.

¹¹⁶⁷ Исто.

¹¹⁶⁸ ДАМСПРС, ПА, 1970, СССР, ф-173, 41393.

¹¹⁶⁹ ДАС, ф. ЦК СК Србије, 1970, кутија 103, Разматрање Извештаја Комисије Секретаријата ЦК СК Србије и Секретаријата Градског комитета СК Београда поводом емисије на Телевизији Београд „Оно са чиме се наш човек не може сложити“

¹¹⁷⁰ ДАС, ф. ЦК СК Србије, 1971, кутија 105, Извештај рада комисије.

¹¹⁷¹ „Дужност је комуниста на ТВ да се тако поставе у остваривању политике СК, како се не би стварале у нас илузије о државном социјализму, друштвеним и социјалним односима, спољној политици, и како би се подржавала сарадња у свим областима на основама равноправности и независности“. Исто.

Други случај телевизијског извештавања о Совјетском Савезу озбиљније је уздрмао партијски врх у Србији у лето 1970. године. Без знања Међународног одељења РТБ, и упркос противљењу ССИП-а, уредници РТБ Јован Шћекић и Душан Митевић су на основу обављених консултација на савезном партијском врху донели одлуку о упућивању телевизијске екипе у Москву ради снимања прилога за емисију о Совјетском Савезу. Детаљи око одласка југословенских новинара били су регулисани са совјетским амбасадором И. Бенедиктовим, док је српско партијско руководство информације добило тек по окончаним припремама за полазак. У светлу неповољног пријема М.Рибичича у Кремљу, као и јасних одлука Четрнаесте седнице ЦК СКС, Марко Никезић је читав случај оценио као „разголићен однос Федерације према Србији“, и пример подривања ауторитета републичког партијског руководства.¹¹⁷² Према Никезићу било је недопустиво да се, осим заобилажења партијског врха у Србији, на било који начин излази у сусрет совјетској политици, посебно након изјава упућених М. Рибичичу у Москви: „Ваш народ не мисли као ви“.¹¹⁷³ На разговору са главним уредником РТБ Здравком Вуковићем, који је у својим дневничким белешкама забележио главне детаље, М. Никезић је новонасталу ситуацију представио као „озбиљан политички проблем“, који је било потребно разрешити на партијском пленуму. Почетком септембра ЦК СКС је расправљао о случају београдских уредника, констатујући да је одабран лош моменат да се у току нерешених југословенско-совјетских односа приказује како у Москви „тече мед и млеко“, а понајвише што је све учињено без знања одговарајућих републичких институција. Телевизија у Београду није смела бити „експозитура савезног органа“, нити је било прихватљиво било какво централистичко понашање у односу на републику, чиме се потврђивао став српског партијског руководства према уставним променама које су се одигравале у Југославији. Осим тога, консултације новинара са совјетском амбасадом биле су неприхватљиве, јер су се спроводиле упркос резервама из ССИП-а и југословенске амбасаде у Москви. Упозорења Четрнаесте седнице ЦК СКС да совјетска амбасада користи недипломатске методе како би проширила совјетску базу утицаја у српском друштву добиле су наведеним случајем свој пун израз.

Критичка дистанца према Совјетском Савезу осигуравала је у Србији опстанак реформског програма Никезићевог партијског руководства. Потреба да се осигура политичка оријентација са IX конгреса СКЈ и VI конгреса СКС подразумевала је јасније препознавање значаја зависности међународне политике и унутрашњих југословенских кретања. Смисао закључака XIV седнице ЦК СКС, Никезићево руководство је образлагало жељом да се Србија ослободи хипотеке „базе руског утицаја“ у Југославији, те да се политички преусмери на прогресивнији програм развоја, ослобоћен конзервативних схватања у друштву и њиховог савезништва са совјетским утицајем споља.¹¹⁷⁴ Са друге стране, Никезићево руководство пружало је подршку уставним амандманима који су мењали карактер југословенске федерације и на тај начин подупирали самосталан концепт развоја Србије у Југославији. Оба програмска опредељења била су комплементарна, и у складу са реформским тежњама

¹¹⁷² Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma...* 380-381.

¹¹⁷³ Исто.

¹¹⁷⁴ ДАС, ф. ЦК СК Србије, 1970, кутија 93, Стенографске белешке- разговор уредника и сарадника „Политике“ са секретаром ИК ЦК СК Србије другарицом Латинком Перовић (у разговору учествовали Бора Симић, Михајло Шефер и Невзати), 22. јула 1970.

либерално оријентисаних југословенских комуниста. Никезић је на почетку 1970. говорио о „посебним главобољама“ у односима са Совјетским Савезом, али да се од „демократске концепције“ не може одустати. „Морају се ствари из источних земаља приказивати објективно. Ми нисмо део тог света, али мислим да он мора бити присутан код нас, управо зато да се види један реални однос“, тврдио је Никезић.¹¹⁷⁵ У пракси то је значило константно огледање у односу на „стару“ и „конзервативну“ политику, коју је, према мишљењу ЦК СК Србије, оличавао Совјетски Савез.

5.3. Европски детант и југословенска унутрашња криза 1971-1972.

Под утицајем догађаја у Чехословачкој 1968. године, процес попуштања затегнутости у Европи између два војно-политичка блока, који је од 1963. године остварио важне резултате, био је на тренутак обустављен. Совјетски тенкови на улицама Прага изазвали су огорчење западне јавности, јавне осуде и протесте. Од комуниста до демохришћана политички пејзаж послератне Западне Европе није никад био толико обједињен у заузимању става према једном спољнополитичком догађају. После дужег времена Совјетски Савез је поново заузео место главног противника европског мира, засенивши на тренутак америчку војну ангажованост у Вијетнамском рату. Међутим, криза није ескалирала. Војска Варшавског пакта није прелазила оно што се незванично сматрало границама „совјетских интересних сфера“, а главна неуралгична тачка Европе, Берлин, био је поштеђен значајније драматике. Оно што су југословенске дипломате примећивале у првим недељама после интервенције, била је спремност скоро свих значајних међународних фактора да превазиђу новонасталу кризу и не угрозе договоре из друге половине 1960-их године. Сазнања југословенске дипломатије током 1969. оснажиле су наступ југословенске европске политике из Никезићевог мандата на челу ДСИП-а, да би у 1970. већ изградиле позицију једне од најактивнијих промотера „европског детанта“. У исто време Југославија се суочавала се озбиљним знацима унутрашње кризе, од партијског до државног нивоа, који ће засенити спољнополитичке успехе и учинити изоштреном дилему са каквим системом Југославија планира да ушлови у период европског детанта.

5.3.1. Запад и Југославија у процесу детанта.

У својој најопштијој форми детант је претпостављао негацију Хладног рата. Од самог почетка политички језик детанта користио је препознатљив речник у међународним

¹¹⁷⁵ ДАС, ф. ЦК СК Србије, 1970, кутија 96, Стенографске белешке састанка са главним уредницима дневних листова у Секретаријату ЦК СК Србије, одржаног 9. јануара 1970.

односима, инсистирајући на популарисању мирољубиве коегзистенције или одрицања од употребе силе.¹¹⁷⁶ Поједини аутори смештају почетак детанта у период непосредно по завршетку Кубанске ракетне кризе, која је најавила период попуштања тензија у америчко-совјетским односима.¹¹⁷⁷ Кубанска криза је била подсетник колико је процес преговарања био важан у спречавању свеопштег нуклеарног рата, што је многим европским државницима пружило прилику да размишљају ван оквира хладноратовске завесе. Од средине 1960-тих низале су се дипломатске иницијативе, које ће дефинисати кључне оквире европског детанта.¹¹⁷⁸ Најважнијом се сматра појава „Источне политике“ западно-немачког канцелара Вилија Бранта, која је постепено уклонила сумње социјалистичких држава Источне Европе о реваншистичким намерама Западне Немачке, те успоставила важно поверење на релацији Бон и Москва. Са друге стране, војна интервенција у Прагу, и сазнање да Запад неће угрозити совјетске интересне сфере на Истоку, охрабриле су совјетско партијско руководство да уврсти детант као важан сегмент своје међународне стратегије. За совјетског лидера Леонида Брежњева, политика детанта је постала лични пројекат.¹¹⁷⁹ Будимпештански апел чланица Варшавског пакта у пролеће 1969, покренуо је поново дипломатске иницијативе, које ће водити обнављању процеса преговарања, започетих пре војне интервенције у Чехословачкој. Тим поводом ДСИП је обавестио југословенска дипломатска представништва у Западној Европи и Вашингтону да се уочава „све већа активност Совјетског Савеза и земаља Варшавског пакта у питањима европске безбедности“.¹¹⁸⁰ Интерес за совјетску иницијативу показале су Велика Британија, Италија, Холандија и скандинавске земље, иако су и даље биле присутне сумње у искрене намере Москве. Упркос томе ДСИП је изводио закључак да ће европско питање бити доминантно у наредном периоду, због чега се од југословенских амбасада захтевало да континуирано прате и извештавају о реакцијама и ставовима држава Западне Европе. Било је потребно сазнати дугорочну оријентацију њихове европске политике.¹¹⁸¹ Крајем априла Београд је сазнавао активност мађарске дипломатије, која је преко својих амбасада предала у име седам чланица Варшавског пакта званичан текст Будимпештанског апела. Према мађарским информацијама, на апел су најповољније

¹¹⁷⁶ Gottfried Niedhart, "East-West Conflict: Short Cold War and Long Detente: An Essay on Terminology and periodization, in: Oliver Bange, Poul Villaume (eds), *The Long Détente: Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s-1980s*, Central European University Press, 2017, 19-30; Arnie Hofmann, *The Emergence of Détente in Europe. Brandt, Kennedy and the Formation of Ostpolitik*, Routledge, 2007, 101-117.

¹¹⁷⁷ Gottfried Niedhart, "East-West Conflict: Short Cold War and Long Detente: An Essay on Terminology and periodization, in: Oliver Bange, Poul Villaume (eds), *The Long Détente: Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s-1980s*, Central European University Press, 2017, 19-30.

¹¹⁷⁸ Ту се пре свега мисли на Де Голову „Источну политику“ и успостављање бољих односа Француске са социјалистичким државама; Хармелов извештај 1967. и тврдња чланица НАТО-а да детант и одбрана нису искључиви појмови; Букурешка декларација 1966 чланица Варшавског пакта (Статус кво у Источној Европи). Raymond L. Garthoff, *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, Brookings Institution, 1994, 106-126; Jussi M. Hanhimaki, "Détente in Europe, 1962-1975", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, II, Cambridge University Press, 2010, 198-218.

¹¹⁷⁹ Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire...* 201-207.

¹¹⁸⁰ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф 135, бр. 412155.

¹¹⁸¹ Исто.

реаговале скандинавске земље, Аустрија, Швајцарска, Белгија и Холандија, док су Финци понудили да буду домаћини следеће конференције.¹¹⁸²

Почетком маја 1969. фински амбасадор у Југославији Танели Кеконен предао је југословенској влади Промеморију у вези са Будимпештанским апелом. Финска је изразила велику подршку сазивању конференције без икаквих условљавања. Став Финске поделиле су Данска, Норвешка, Шведска и Исланд на састанку министара иностраних послова у Копенхагену, 23. и 24. априла 1969. Заједнички став поменутих влада био је изражен жељом да планирана конференција о безбедности буде добро припремљена и у првом моменту организована тако да пружи изгледе „за стварање позитивних резултата“.¹¹⁸³ Југословенски амбасадор у Москви Добривоје Видић одмах је извештавао Београд да финска иницијатива није могла бити учињена без знања и сагласности совјетске владе. Пажљиво анализирајући поднети предлог Финске, Видић је напоменуо да она омогућава совјетским интересима „да се уз њу прикаче“, те да Финска као неутрална и ванблоковска земља буде истински заступник иницијативе. На тај начин предлог о конференцији не би се могао посматрати искључиво као пропаганда Москве.¹¹⁸⁴

Позитивне реакције на Будимпештански апел у Европи, заједно са финском и румунском иницијативом, допринеле су формирању закључка у Београду да активност на поправљању међуевропских односа узима „поприличног маха и добија конкретнији вид“. Иако су биле уочене негативне стране, као што је сужавање самосталне улоге малих европских држава у том процесу, ДСИП је нагласио да се отварају могућности за југословенско ангажовање у складу са континуитетом досадашње југословенске европске активности.¹¹⁸⁵ Југословенска концепција о европској сарадњи и безбедности била је изражена у експозеу заменика државног секретара за спољне послове Мише Павићевића, 17. априла, поднетом Спољнополитичком одбору Савезне скупштине СФРЈ, као и током посете италијанског министра Ненија Београду. Концепција се заснивала на уверењу да за европске народе не постоји алтернатива „константном развоју равноправне међусобне сарадње, на темељу принципа суверенитета, независности и немешања и осталих начела Повеље УН.“¹¹⁸⁶ Европска безбедност се може изградити само кроз константно унапређивање односа и сарадње између европских земаља на начин који би поштовао слободан развитак свих. Превазилажење блоковске подељености била је основа за трајан мир у Европи.¹¹⁸⁷

Прилика да се југословенска спољна политика укључи у живу европску дипломатску активност на питањима европске безбедности и сарадње била је искоришћена у јесен 1969, током високих званичних посета Југославији. Посета совјетског министра спољних послова А. Громика протекла је у обостраним напорима да се југословенско-совјетски односи нормализују након Чехословачке. Европски детант је био обострани интерес. Мирко Тепавац је током разговора са совјетским колегом елаборирао југословенску европску позицију

¹¹⁸² ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф 135, бр 414182.

¹¹⁸³ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф 135, бр 414182.

¹¹⁸⁴ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф 135, бр 416553.

¹¹⁸⁵ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф 135, бр 422119

¹¹⁸⁶ Исто.

¹¹⁸⁷ Исто.

тврдећи да постоји у немачком питању сагласност: „Да се призна реалност постојања две немачке државе, признавање граница и против нуклераног оружја СРН“.¹¹⁸⁸ Тепавац се заложиио за дејствовање у правцу европске сарадње и охрабривања оних тенденција у немачкој политици које ка томе иду. Он је био уверен да уколико напредује европска сарадња и позитивни кораци ка европској безбедности, опасност од немачког реваншизма и неонацизма ће бити све мања.¹¹⁸⁹ Совјетске резерве према политици Бона покушао је да отклони и Тито током разговора са Громиком. Он је сматрао погрешним став Москве да се читава Западна Немачка означи као реваншистичка, те да је у југословенском интересу да на предстојећим немачким изборима не ослаби политичка позиција Вилија Бранта.¹¹⁹⁰ Целокупна посета Громика није у потпуности задовољила југословенску дипломатију. Биле су уочене старе совјетске тезе, покушај притиска на југословенска унутрашња питања и недостатак веће отворености. Међутим, прве анализе ДСИП-а тврдиле су да је циљ Громикове посете заправо била конкретна совјетска жеља да нормализацију односа са Југославијом припише својој политици сређивања ситуације у Европи. То је у потпуности одговарало југословенским интересима. Бољи односи са Совјетским Савезом омогућавали су афирмацију независне политике, умањење совјетског притиска и веће могућности за сарадњу са источноевропским државама и целокупним радничким покретом. Тиме је југословенска политика задобила још одлучније охрабрење да започне популарисање европске платформе са партнерима на Западу. Заједничко саопштење након посете италијанског председника Сарагата и министра спољних послова Алда Мора Југославији, 19. октобра, истицало је спремност обе државе на пружање доприноса стварању повољних услова и атмосфере у Европи који би водили постепеном изграђивању система сарадње и безбедности. Мир у Европи достижан је кроз поштовање Повеље УН. Подршка европској конференцији била је обострана.¹¹⁹¹

Југословенски став о европској безбедности добио је прилику да се пронађе на страницама листова Комунистичке партије Италије и немачког СДП (*Rinascita, Neue Gesellschaft*), које су отвориле јавну европску дебату по тим питањима. Са југословенске стране чланке су приложили Едвард Кардељ и Миша Павићевић.¹¹⁹² Према Кардељу тадашња европска стварност се морала признати у процесу попуштања затегнутости у Европи. Она је подразумевала признање постојања обе немачке државе, неповредивости граница на Одри и Ниси, и евентуалну промену европског *status quo* на мирољубив начин. Кардељ је пружио јасну подршку будућој европској конференцији као замишљеном „свеевропском скупу“, посвећеном низу питања од виталног значаја за све европске народе. Конференција не би смела бити по својој садржини споразум војних савеза и поделе Европе на основу мирољубиве коезистенције, већ успостављање колективне безбедности, која би успоставила дугорочни правац превазилажења блоковске подељености, сматрао је Кардељ. Он је био уверен да би систем европске безбедности омогућио решавање немачког питања кроз кончани договор две

¹¹⁸⁸ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432579, Документација о југословенско-совјетским односима.

¹¹⁸⁹ Исто.

¹¹⁹⁰ Исто.

¹¹⁹¹ АЈ, 837, КПР, I-3-а/44-46, Посета председника Републике Италија Ђузепеа Сарагата.

¹¹⁹² ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф -135, бр 435753.

немачке државе. Није била искључена могућност заснивања неке врсте федерације СРН и НДР.¹¹⁹³

Европска проблематика пронашла је своје место на заседању УН, где је југословенска дипломатија наставила да прикупља важне информације о тренутним расположењима у водећим европским државама. Румунска иницијатива била је повучена, а дневни ред заседања Генералне скупштине УН није уврстио питање европске безбедности. Ипак, излагања пријављених учесника нису заобишла такву тему. Државе чланице Варшавског пакта деловале су најкомпактније. Совјетски министар А. Громико говорио је о потреби стварања европског регионалног система безбедности, док се остатак источноевропских представника ослањао на повољан одјек Будимпештанског апела, оцењујући европска кретања охрабрујућим. Испред чланица НАТО-а белгијски дипломата Пјер Хармел је прихватио одржавање предложене конференције, предлажући да обе војне организације припреме листе проблема о којима би се дискутовало. Већина западних држава начелно се изјаснила за конференцију, док су ванблоковску позицију о европским питањима на генералној скупштини исказале Шведска, Француска, Румунија и Југославија. Из Њујорка су југословенске дипломате оцењивале да је Совјетски Савез спреман за договоре са Западном Немачком и да је са доласком на власт Брантове опције у Бону створен важан предуслов за почетак дијалога. Максималан програм Запада инсистирао је на решавању проблема немачког уједињења и креирање споразума који би заштитили западне интересе у Берлину, док су чланице ВП своје захтеве конципирале признавањем резултата Другог светског рата, неповредивости граница, све у складу са тумачењима из Москве. Југословенска дипломатија је само страховала да предложена конференција не буде „европска скупштина за договоре блокова“.¹¹⁹⁴

Крајем 1969. године, званичном Београду нису промакле изоштрене европске концепције код представника оба војна блока. Почетком децембра у ДСИП је био анализиран прелиминарни преглед америчког става о европској безбедности.¹¹⁹⁵ У новој америчкој администрацији преовладавала је опрезност и скептицизам. Начелно Вашингтон није био противник конференције, али је држао да је 1970. година сувише преурањена, те да су потребне подробније припреме. Оне би подразумевале решавање кључних питања (статус Берлина, неупотреба силе, совјетско-немачки споразуми). Совјетски мотиви били су оцењени у америчкој администрацији као жеља да се одржи *status quo*, са чиме америчка политика није имала проблем, али су сходно томе захтевани конкретни резултати. Они су могли да се пронађу већ у одлукама састанака шефова влада и партија Варшавског пакта у Москви, односно састанака министара Савета НАТО-а у Бриселу. У анализи оба састанка ДСИП је истакао њихову важност ка наставку дијалога две суперсиле и два војна блока о европским питањима. Московски састанак се позитивно одредио према Брантовој „источној политици“. Била је предочена много еластичнија формула око Источне Немачке, која би послужила умеренијим преговорима са Западном Немачком. Коминике са састанка у Бриселу поновио је предлог о смањењу оружаних снага и исказао вољу да се преговорима покрене решавање

¹¹⁹³ Исто.

¹¹⁹⁴ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф -135, бр 439480.

¹¹⁹⁵ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф -135, бр 443231

статуса Берлина. Дипломатски напори Бона били су подржани на начин који је јасно назначио важност успешности Брантове политике за олакшавање сарадње Истока и Запада. Резултати оба састанка потврдили су југословенску оријентацију ка вођењу активне спољне политике, самостално промовисање европске агенде и одбијање да се сврста на позиције било које стране у преговорима. Из Београда су уследиле инструкције да се наставе консултације са свим заинтересованим партнерима и да се сва представништва што активније укључе.¹¹⁹⁶

Прва половина 1970. године била је у потпуности посвећена припремама за нову конференцију несврстаних у Лусаки. Нови Титов пут у Африку (Етопија, Танзанија, Замбија, Уганда, Кенија, Судан, УАР и Либија) био је предузет са намером пружања политичке подршке тамошњим режимима и ослободилачким покретима, и обављања консултација пред почетак новог самита. Посета је по југословенском мишљењу испунила очекивања. Углед председника Тита и поверење у југословенску политику међу државама Трећег света били су очувани и проширени. Тито је афричким лидерима поручио да би нова конференција у Лусаки морала да се оријентише на важне међународне проблеме као што су криза на Блиском Истоку, Вијетнам, разоружање, помоћ земљама у развоју, кодификација начела коегзистенције и јачање улоге УН.¹¹⁹⁷ Посета Мирка Тепавца азијским државама (Бурми, Индонезији и Индији), од 17. марта до 4. априла, комплетирао је југословенско сондирање терена пред Лусаку. Трећа конференција несврстаних, 8-10. септембар 1970, показала је умереност у расправи учесника и жељу чланица да се коначно инситуционално организују. Лусака је била прекретница, јер је формално основала Покрет несврстаних држава.¹¹⁹⁸ За југословенску спољну политику она је имала велики значај, јер ју је учинила довољно видљивом у наступајућем детанту у Европи.¹¹⁹⁹ Пред Титов сусрет са америчким председником Ричардом Никсоном и званичну посету државама Западне Европе, конференција у Лусаки је постала капиталан успех југословенске политике, чији резултати у афирмацији политике мирољубиве коегзистенције су по мишљењу Београда представљали подршку курсу преговарања и смањивања затегнутости у Европи.

Опсежне дипломатске припреме за конференцију несврстаних нису умањиле интересовање и активности југословенске спољне политике према европској проблематици. После вишегодишњих преговора, 19 марта 1970. у Бриселу је потписан трговински уговор између Југославије и Европске економске заједнице (ЕЕЗ), којим је Југославији омогућио најповлашћенији трговински статус на три године.¹²⁰⁰ Председник СИВ-а Митја Рибичич посетио је Норвешку, Шведску и Данску у периоду од 9. до 10. августа 1970. године. Разговори су показали да постоји заједнички поглед на решавање европских проблема, те да скандивске државе подржавају Брантову политику према Источној Европи. Осим заинтересованости за

¹¹⁹⁶ ДАМСПРС, ПА, 1969, Регионално, ф -135, бр 433317.

¹¹⁹⁷ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф- 94, бр 49528.

¹¹⁹⁸ Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju....*181-200; Tvrтко Jakovina, "Tito's Yugoslavia as the Pivotal State of the Non-Aligned", u: Olga Manojlović Pintar (ured.), *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, 334-335; Dragan Bogetić, "Tito i nesvrstani. Iskušenja na putu stvaranja asocijacije vanblokovskih država", u: Olga Manojlović Pintar (ured.), *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, 410-411.

¹¹⁹⁹ Tvrтко Jakovina, *Treća strana Hladnog rata...*78-79.

¹²⁰⁰ Ivan Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948-1970*, European University Institute, doktorska disertacija u rukopisu, 2017, 198.

политичку и економску сарадњу са Југославијом посета је уверила ДСИП да је важност сређивања политичких односа у Европи у директној повезаности са „ширим отварањем ових земаља и на њихову већу улогу у економским и политичким односима у Европи.“¹²⁰¹ Политички лидер шведских социјалдемократа Олаф Палме изразио је сагласност са М. Рибичичем о значају совјетско-немачког споразума и његовом доприносу регулисању односа између Западне Немачке и Источне Европе. Историјски споразум у Москви изазвао је велику пажњу у светској јавности. Детаљну анализу ДСИП је средином септембра упутио свим дипломатским представништвима. Осим повољних оцена да споразум представља учвршћивање поверења у Европи и да значајно побољшава политичку климу, анализа је у први план издвојила негативне. Оно што је југословенској дипломатији сметало био је изразити блоковски карактер одређених делова уговора. Немачки интерес био је процењен кроз намеру Брантове владе да уклони све препреке ка пуној реализацији Источне политике и економској експанзији ка источној Европи. Са друге стране, совјетски мотиви су били много више забрињавајући, јер су упућивали на закључак да Москва прибегава заокруживању територијалног и политичког *status quo* у Европи. На тај начин, по мишљењу ДСИП, олакшавала се хегемонистичка улога Совјетског Савеза „и то у садашњим веома сложеним условима унутрашњих и међулагерских односа.“¹²⁰² Основна начела Повеље УН у споразуму била су прилагођена совјетским интересима (принцип неприбегавања сили и поштовање територијалног интегритета), што је наводило југословенске дипломате на закључак да се тиме у извесном смислу признају права Совјетском Савезу да говори у име лагера и да преговори са осталим источноевропским партнерима буду подређени преговорима са Москвом. Последице уговора могле су да озаконе политику интересних сфера великих сила у Европи, са чиме се југословенска политика није слагала. Одговор југословенске спољне политике налагао је даље контакте и консултације са међународним партнерима са којима би се афирмисала политика превазилажења подељене Европе, поштовање основних начела УН и коезистенције.¹²⁰³ Како је Мирко Тепавац напоменуо Хармелу у Бриселу, почетком октобра, Југославија ће причу о КЕБС-у „вући независно од споразумевања или не појединих земаља“.¹²⁰⁴

Титова посета земљама Бенелукса, Француској и Западној Немачкој у јесен 1970. године била је најважнија етапа југословенске европске политике у сусрет детанту. Са успешно окончаном конференцијом несврстаних у Лусаки, и посетом америчког председника Југославији, Ричарда Никсона, југословенски председник се први пут од посете Француској 1956, упутио у престонице западних држава. Позив за Титову посету био је протумачен у Београду као део тежњи западноевропских влада да се више активирају на јачању међуевропске сарадње. Југословенски документи о европској сарадњи и безбедности били су у Бриселу повољно примљени као први допринос једне несврстане земље у разматрању тих проблема. Према оцени белигијског МИП-а југословенски ставови допринели су „озбиљном уважавању ставова неутралних и несврстаних земаља и позитивно утицали да чланице

¹²⁰¹ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф -104, бр 431983.

¹²⁰² ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф- 101, бр. 434653.

¹²⁰³ Исто.

¹²⁰⁴ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, Ф-102, 440454, Белешка о разговору Државног секретара М.Тепавца са белгијским министром иностраних послова П.Хармелом, дана 7. октобра 1970. у Бриселу.

НАТО-а конструктивније прибу њиховој улози у Европи што се одразило и на завршном документу састанка НАТО у Риму.¹²⁰⁵ Краткотрајна посета Р. Никсона није резултирала разговорима о европским питањима, али јесте допринела учвршћивању југословенског међународног положаја и јачању њене безбедности.¹²⁰⁶ Све је то утицало да посета Тита Западној Европи буде садржајна и информативна за водеће европске државнике. Страна штампа је посету окарактерисала као поновно југословенско окретање Европи, а најобимнији публицитет био је дат сусрету Бранта и Тита.¹²⁰⁷ На конференцији за штампу немачки канцелар је истакао да је у контексту европске ситуације Тито одао посебно признање његовој источној политици и споразуму у Москви.¹²⁰⁸ Обојица лидера су се изјаснила у прилог одржавања КЕБС-а.¹²⁰⁹ Белгијски министар П. Хармел је у разговорима изразио наду да ће југословенска делегација у УН прихватити позив белгијске на сарадњу на изради резолуције о безбедности на основу готовог западног пројекта. Сви југословенски амандмани и сугестије били би најозбиљније размотрени. Осим тога Хармел је уверавао Мирка Тепавца да је једна јака заједница европских народа у интересу несврстаних, те да неће бити хегемонистичка, нити зависна од европских сила.¹²¹⁰ Посебно признање југословенском председнику указао је луксембуршки министар спољних послова Торн који је у разговорима изразио мишљење да би управо једна „личност као што је Тито била најквалификованија и најкомпетентија да иницира даљу активност у вези припреме КЕБС-а“.¹²¹¹

Епилог ангажоване југословенске европске политике током 1970. био је коначно изложен на 15. седници Председништва ЦК СКЈ почетком децембра. У уводном реферату Стане Доланц је европске прилике приказао резултатом динамичних промена у којима је позитиван процес еманципације држава био повезан са јачањем политике несврставања.¹²¹² Југославија је свој положај у Европи учврстила, а њена политика добила је широко признање. Тито је присутним члановима Председништва пренео утисак да је Лусака била пресудна за слику Југославије као важног политиког фактора („Ја сам тамо дошао као представник једне од несврстаних земаља која има иза себе 64 државе.“)¹²¹³ Подршка КЕБС-у није се доводила у питање уколико сусрет свих европских држава претходно уклони све премисе блоковског договарања. Стратегија југословенске спољне политика морала би да буде концентрисана на сарадњу са државама које имају „антиблоковски прилаз Конференцији“, тврдио је на седници Мирко Тепавац. Партијска линија о Европи признавала је резултате нових односа на континенту, покушавајући да позиционира Југославију ван било каквих интеграционих кретања. И овог пута Председништво је констатовало опасност од негативног утицаја споља, западне субверзије и совјетске хегемоније. Одлагање Титове посете Италији због нејасноћа око границе са Југославијом било је протумачено као амерички уплив

¹²⁰⁵ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф- 101, 434653.

¹²⁰⁶ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*...301.

¹²⁰⁷ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф -101, 440454.

¹²⁰⁸ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф -102, 439037

¹²⁰⁹ Исто.

¹²¹⁰ ДАМСПРС, ПА, 1970, Југославија, ф- 102, 439926.

¹²¹¹ Исто.

¹²¹² АЈ, 507, СКЈ, III/151, Ауторизоване стенографске белешке са 15. седнице Председништва СКЈ, одржане у Београду, 3-4. децембра 1970.

¹²¹³ Исто.

међу италијанском реакцијом. Међутим, Тепавчеве анализе југословенских интереса у Европи биле су лишене идеолошког момента и пред највиши партијски форум изнеле су упозоравајуће дилеме. Помињући промену карактера западноевропских интеграција, Тепавац је напоменуо да ће по свему судећи након 1973. године Југославија „остати једина европска земља од већег значаја која је ван економских интеграција“.¹²¹⁴ У складу са несврстаним принципима југословенске политике, Тепавац је одрицао било какво придруживање, али је партијском врху скренуо пажњу да је југословенски развитак тесно повезан са модерном технологијом и са потребом да се одржавају контакти са најразвијенијим државама у Европи и свету. Пошто се ЕЕЗ трансформише у потпуну политичко-економску целину југословенски билатерални односи биће више усмерени на Брисел, него на директне контакте са државама појединачно. Југословенски државни секретар за спољну политику препоручивао је нове иницијативе и „шири поглед на ствари“.¹²¹⁵

Од 1970. године Југославија је поново учинила европску политику битним садржајем своје спољнополитичке активности.¹²¹⁶ Подршка европској конференцији, политици споразумевања и попуштања затегнутости у Европи била је промовисана приликом свих југословенских међународних контаката. Југословенска концепција детанта се заснивала на поштовању „несврстаног“ положаја Југославије и негацији блоковске подељености Европе. Југословенска платформа је предвиђала равноправно учешће свих европских држава, које би морале да се сложе око кључних проблема као што су разоружање, границе и одрицање од употребе силе. Регулисање односа са Москвом након кризе око Чехословачке било је делом представљено доприносом Београда политици детанта. Колико год постојали бројни знаци неслагања са совјетском политиком у Источној Европи, југословенска спољна политика није могла да игнорише резултате политике детанта, решавање најважнијих европских питања, која су била главни узроци послератних трвења у међународним односима, и настанка хладноратовске политике. Нова фаза југословенско-совјетског споразумевања 1971-1972 била је спроведена у духу европског детанта, у којој су обе стране биле спремне да се посвете питању европске безбедности, радећи на томе да постојеће идеолошке разлике буду споредне, и насилно потиснуте.

5.3.2. Совјетска концепција детанта и Југославија.

Оснаживање водеће улоге Совјетског Савеза и КПСС у Источној Европи био је примаран задатак совјетске спољне политике после насилног окончања чехословачке кризе. Војна реформа система руковођења Варшавским пактом била је коначно спроведена марта 1969. на састанку лидера блока у Будимпешти, где су једногласно усвојени совјетски

¹²¹⁴ Исто.

¹²¹⁵ Исто.

¹²¹⁶ Љубодраг Димић, „Јосип Броз Тито и „југословенски поглед на Европу““, у: Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 183-205

документи о новој мултилатерарној форми сарадње земаља чланица.¹²¹⁷ Снажна румунска опозиција из 1960-их година била је онемогућена тактичким концесијама Букурешту, осигуравши после дужег времена потпуно јединство лагера по питањима спољне политике. На истим основама спроведена је и реформа СЕВ-а, која је од 1973. наставила са процесом блиске економске интеграције социјалистичких држава. Договорени правац блоковске међузависности није заводио „диктаторске“ елементе својствене Стаљиновој послератној политици, али је дефинисано круг установљених гледишта о обавезама свих чланица да јединствено наступају и прихватају генералну линију развоја под ауторитарним надзором Москве. Прихваћени консензус промовисао је заједничко договарање, координацију и планирање који су могли истовремено да гарантују политичку стабилност и економски просперитет европског социјализма. Политички пад Гомулке и Улбрихта почетком 70-их везивао се за неиспуњење ових циљева. Са друге стране, водећа улога Москве у МКП била је снажније наглашена услед опирања многобројних комунистичких партија совјетској интерпретацији чехословачких догађаја, а нарочито са почетком новог сукоба са Кином. Светско саветовање КП у Москви, јуна 1969. било је искоришћено у циљу демонстрације јединства, која је и поред извесних разлика (КП Италије) по совјетском суду осигурала подршку „нормализације“ Чехословачке и изолације Пекинга.¹²¹⁸ Совјетски тријумфализам из 1968. и лакоћа са којом су се превладале тешкоће након војне интервенције, оснажио је почетне тезе КПСС о неопходности свеобухватне хомогенизације социјалистичких држава и партија, као предуслова равноправних разговора са Западом у новој фази детанта. Хрушчовљева постстаљинистичка либерализација била је напуштена у корист стабилније идеолошке формуле „реалног социјализма“.

Теорија „реалног социјализма“ постала је најважније идеолошке средство унутрашње стабилизације совјетског партијског руководства након пада Никите Хрушчова и практичан израз нове (старе) обавезујуће ортодоксије после војне интервенције у Чехословачкој. Према Марку Сендлу, процес „дехрушчовизације“ совјетског друштва (1964-1971) омогућавао је, не само обрачун совјетске партијске номенклатуре са нежељеним мерама „дестаљинизације“, већ оснаживање политике „опрезних решења“ под плаштом социјалистичке модернизације.¹²¹⁹ Анализе совјетског унутрашњег развоја у ДСИП после политичког пада Хрушчова уочавале су постојање мањка ентузијазма за наставак „прогресивних“ реформи, често наглашавајући узмицање у критичком односу према Стаљиновој политици. Оцене 23. конгреса КПСС 1966. године у први план су истакле решеност нових партијских структура да се радикални курс демократизације онемогући, ригорозније ограниче уметничке слободе или тежњу једног дела партијских либерала ка економским реформама. Када се догодило насилно сузбијање реформског програма КПЧ 1968, југословенски комунисти су догађаје у Чехословачкој тумачили као „агонију“ стаљинистичке бирократије, која зарад сопственог опстанка обуздава демократске реформске тенденције у Источној Европи.¹²²⁰ Са друге стране, идеје „реалног социјализма“ уверавале су совјетску бирократију у одмереност промена, које

¹²¹⁷ Matthew J. Ouime, *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*....72-84.

¹²¹⁸ Silvio Pons, *The Global Revolution*...265-268.

¹²¹⁹ Mark Sandle, *A short history of Soviet socialism*, UCL Press, 1999, 253-260.

¹²²⁰ АЈ, 507, СКЈ, III/134, Ауторизоване стенографске белешке са 11. заједничке седнице Председништва и Извршног комитета 21.8.1968

ће бити спровођене под искључивом хегемонијом власти комунистичке партије.¹²²¹ Прашко пролеће је послужило совјетским теоретичарима да се залажу за исправност социјалистичке „стабилности“, која се једино може одупрети увећаним захтевима друштвено-економских промена, задржавајући основне елементе „стари“ институција и виталност идеје совјетског прогреса.

Традиционална улога партије лењинистичког типа, која репрезентује руководећу снагу у друштву, заузимала је централно место у остварењу идеја развоја „реалног социјализма“. Постизање крајњих успеха модернизације совјетског система, заснованог на уважавању савремених технолошких иновација, могло је бити спроведено само са увећаном улогом партије у свим сферама одлучивања, чиме је осигуравала доминантну политичку и идеолошку функцију.¹²²² Централизам политичког система који је коренсподирао са политичким монополем КПСС у Совјетском Савезу одрицао је било какве могућности за изражавање друштвеног плурализма, проистеклог из Хрушчовљевих периода либерализације. Методи рада партије постали су непроменљиви преваходним инсистирањем на сталности партијских кадрова, због којих је Брежњевљев период на власти често био окарактерисан као успешна форма стабилности.¹²²³ Стога су идеје *Прашког пролећа* биле у Москви доживљене као опасно обесмишљавање улоге партије, која под императивима реформских захтева губи одлучујући иницијативу у друштву и претвара се у „дебатни клуб“. Чехословачка криза упућивала је на опасност од захтева за променама који „развлашћују“ партију, лишавају је одговорности за главне токове друштвено-политичког развоја, и на крају препуштају пробуђеним снагама контрареволуције. На тај начин опстанак социјалистичких тековина и политичког монопола комуниста у Источној Европи био би неповратно уништен. Основни задатак Совјетског Савеза био је да се такав крајњи епилог онемогући, макар и силом.

Совјетска концепција детанта полазила је од опстанка територијалног и политичког *status quo* у Источној Европи. Почетак било какве организације КЕБС-а, и дискусије о будућности Европе, морао је прво потврдити совјетске стратешке интересе. Признавање послератних граница, укључујући Источну Немачку, био је први корак.¹²²⁴ Очување социјалистичких тековина под надзором Москве био је други. Споразуми са Западном Немачком 1970-1971, представљали су основу совјетског концепта, на који су се касније надовезали споразуми са Београдом и Вашингтоном. Међународна легализација совјетске стратегије омогућила је стратезима у Кремљу да употребу совјетских тенкова у Чехословачкој представе оправданим средством, како су неповољни унутрашњи процеси једне од чланица Варшавског пакта подједнако угрожавали будућност социјалистичких друштвених односа и контролу над совјетском сфером утицаја, задобијеном напорима Црвене армије у току Другог

¹²²¹ Mark Sandle, *A short history of Soviet socialism*, 263-266; Odd Arne Westad, *The Cold War: A World History*, Basic Books, 2017, 210-214.

¹²²² Исто,

¹²²³ Mark Sandle, "Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi? Robert Service" in: Edwin Bacon, M.A. Sandle (eds.), *Brezhnev Reconsidered*, London, 2003, 165-187; R. Service, *A History of Modern Russia*... 397-411.

¹²²⁴ Savranskaya, Svetlana, Taubman, William, "Soviet foreign policy, 1962-1975", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 149-151; Vladislav Zubok, "The Soviet Union and detente of the 1970s", *Cold War History*, 8(4), 2008, 427-447.

светског рата. Више од две година након чехословачких догађаја Вељко Мићуновић је из Москве извештавао ДСИП да је Брежњевљева доктрина постала заправо „званична државна политика СССР“, коју су прихватиле скоро све источноевропске владе, под условом да у њиховим земљама исто тако „социјализам буде у опасности.“ Совјетско партијско руководство је 1968. године „допунило и поправило“ Стаљинову политику, показујући како се требало обрачунати са Југославијом 1948, тврдио је Мићуновић.¹²²⁵

Од Будипештанског апела 1969. југословенска дипломатија је постепено сазнавала детаље совјетске европске политике. Долазак Громика у Југославију септембра исте године тумачио се саставним делом совјетских настојања да се утиче на поправљање ситуације у Европи.¹²²⁶ Утицај Кине на совјетску политику није се потцењивао, али је новонастали европски контекст већ пружао довољно елемената за другачије совјетске иницијативе. Изузев жеље за нормализацијом односа, А. Громико је из Београда сазнавао приступ Југославије европским проблемима, нарочито њен позитиван став према значају Брантове политике у Западној Европи. Тврди совјетски став неповерења према Бону у том тренутку није био сагласан са југословенским. Мирко Тепавац је увераво Громика да европска сарадња и позитивни кораци ка европској безбедности умањују реваншистичке намере Западне Немачке, те да његова скорашња посета Бону потврђује југословенско поверење у Брантову „источну политику.“¹²²⁷ Титово писмо Л. Брежњеву, децембра 1969, посветило је пажњу и европској проблематици, изражавајући подршку европској конференцији као делу напора за унапређивање сарадње и афирмацију самосталности европских држава.¹²²⁸ Међутим, последице чехословачких догађаја креирале су препреке у сарадњи и постизању потпуног поверења. Из угла југословенске политике Совјетски Савез се протежирањем „доктрине о ограниченом сувренилету“ није одрекао хегемонистичких аспирација у Југоисточној Европи, нити је био спреман да прихвати самостални правац југословенског унутрашњег развика. Совјетско руководство било је незадовољно развојем политичке ситуације у Југославији, опстанком спорних југословенских реформских опредељења, која су отворено опонирала совјетском систему и његовој политици у Источној Европи. Достижање сагласности о заједничким правцима европске политике било је постигнуто истовременим сазнањем у Москви и Београду да успеси на међународном пољу могу послужити изградњи унутрашњег консензуса. Према историчару Владимиру Зубоку, детант је за Брежњева постао важна замена за унутрашње реформе, заклон од евидентног економског и технолошког заостајања са Западом.¹²²⁹ Југословенска дипломатија је учавала да је Брежњев наступао све самоувереније, као једини најпозванији тумач совјетске унутрашње и спољне политике, неспорни лидер Совјетског Савеза. Истовремено, Титов одговор на политичку кризу у Југославији био је саздан од ослонца на лични ауторитет, политиком „ауторитарне нормализације“, која је подељеном југословенском друштву нудила привремену стабилност, наспрам све израженијих последица постбрионског реформског програма. Југословенски председник је

¹²²⁵ АЈ, КРР, 837, I-5-b/99-24.

¹²²⁶ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432346.

¹²²⁷ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-181, 432579, Документација о југословенско-совјетским односима, Разговори Тепавац и Громико, 2.9.1969, пре подне.

¹²²⁸ ДАМСПРС, ПА, 1969, СССР, ф-175, 443239, Писмо Тита Брежњеву, 7.12.1969.

¹²²⁹ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф- 129,414388.

наглашавао међународни контекст, експлатисао потенцијалну претњу војном интервенцијом са Истока и правдао употребу репресивних средстава спашавањем југословенског међународног угледа. Оба лидера су разумела подједнако размере 1968. године за међународну политику – Хладни рат је губио на интезитету и државни интереси надгласавали су послератне идеолошке спорове у Европи.

Посета Леонида Брежњева Југославији, септембра 1971, значила је први корак ка совјетско-југословенском споразумевању.¹²³⁰ На разговоре са југословенским руководством совјетски лидер је пристигао након 24. партијског конгреса и успешних преговора са представницима западних држава око статуса Берлина. Одједи совјетског конгреса нису били најповољније дочекани у Југославији, понајвише због конзервативног идеолошког дискурса. Међутим, основна питања из међународне политике била су приказана на Конгресу без уобичајеног заостравања, покушајем да се успоставе мостови сарадње са главним иностраним партнерима, нарочито Сједињеним Државама и Кином.¹²³¹ На основу поређења Никсонове поруке Конгресу и Брежњевљовог реферата на 24. конгресу ДСИП је изводио закључак да су оба документа показивала међусобно уважавање и признавање глобалних интереса две силе.¹²³² У данима након „Манифеста мира“, како је био неслужбено означен 24. конгрес у Москви, совјетске дипломате су пред југословенске дипломате излазиле са све већом подршком за КЕБС и наставком процеса европског споразумевања. Фактор Кине и нова америчка и југословенска политика према Пекингу само је доприносила убрзавању контаката са Београдом. Југословенски интереси, са друге стране, покушавали су да пронађу нови модус вивенди са совјетским руководством, у којем би Југославија задржала свој независан статус (у нешто измењеним унутрашњим околностима) и прихватила поновно партнерство са Совјетским Савезом око остварења идентичних глобалних идеолошких циљева (антиимперијализам, антиколонијализам, социјалистички друштвени односи). Поврх тога постојала су оправдана страховања да би свако избегавање нормализације односа са Москвом трајно пореметило југословенску међународну позицију. Евидентан утицај Совјетског Савеза на југословенску унутрашњу кризу доприносио је политичкој нестабилности читавог простора, који се последично рефлектовао на односе Југославије са другим социјалистичким државама и радничким покретом у целини. Ограничавање Брежњевљеве доктрине било је безбедносно питање првог реда по југословенске комунисте, које се могло повољно разрешити само уз помоћ нове европске агенде. Ништа мање значајни нису били уговори о пријатељству Совјетског Савеза са Египтом и Индијом, 1971. године, који су од стране ДСИП-а били критиковани као „разбијање покрета несврстаних земаља“.¹²³³ Тако је европска политика морала да подржи интересе на глобалном нивоу, било да се радило о нерешеној кризи на Блиском истоку или жељи да се умањи совјетско оспоравање несврстане политике.

Југословенско-совјетски разговори 1971. године започели су процес нормализовања односа, чија ће битна основа бити промоција европског детанта. Брежњев је југословенском врху у Карађорђевоу представио европска питања од „епохалног значаја“ за Совјетски Савез,

¹²³⁰ Ђоко Трипковић, „Обнова политичког дијалога на највишем нивоу између Београда и Москве почетком 70-их година 20. Века“, Историја 20. века, 3/2011, 229-238

¹²³¹ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф- 129, 413522.

¹²³² ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф- 129, 412102.

¹²³³ ДАМСПРС, ПА, 1971, Југославија, ф -73, br 433476.

предочавајући повољне резултате дијалога са Западном Немачком и Сједињеним Државама.¹²³⁴ Подршка са југословенске стране није изостала, али је била условљена поновним совјетским признањем важности Московске и Београдске декларације. Усаглашавање текста заједничке изјаве најмање је трпело корекције две стране управо око европске политике, изражавајући на крају постојање неподељеног југословенско-совјетског интереса за успостављање система европске безбедности. Притом је у саопштењу изражена јасна подршка будућој европској конференцији, као и подршка примени Московског, Варшавског и Берлинског споразума.¹²³⁵ На седници Извршног бироа Председништва СКЈ, Тито је био уверен да је Совјетски Савез спреман да начини прелом у односима Истока и Запада, и да у том процесу жели да се ослони на Југославију. Доказ за такву тврдњу поткрепио је детаљем састанка са Брежњевим у четири ока, када је од совјетског лидера био замољен да пред планирану посету Сједињеним Државама пренесе америчкој администрацији потврду спремности Москве за развијањем добрих односа са Вашингтоном. Особита важност таквог поверења са совјетске стране додатно је подупирала трилингуларну дипломатију Југославије на релацији Москва– Вашингтон–Пекинг. Задовољство резултатима посете високе совјетске делегације Тито је пренео преко новог југословенског амбасадора у Москви, Милорада Пешића, почетком децембра 1971. амбасадор Пешић је током пријема код Брежњева представио значај посете многим позитивним одјецима у свету и важности југословенско-совјетских односа за целокупна европска кретања. Он је уверавао совјетског лидера да Београд са великим интересом прати совјетске међународне активности, које су по југословенској процени биле допринос „јачања мира, равноправне међународне сарадње и решавања отворених међународних питања путем преговора.“¹²³⁶ У одговору на позитиван југословенски став, Брежњев је такође изражавао задовољство новом етапом у односима, информишући југословенског амбасадора о инструкцијама Политбироа совјетској влади ради проширивања међудржавне сарадње у свим областима, уз посебан нагласак да се не допусти никакав гест у Совјетском Савезу који би могао нарушити такав развој односа. Брежњев је искористио разговор како би упутио југословенску страну у повољан епилог контаката са Западном Немачком и Франуском, представљајући европски проблем „главним фокусом“ совјетске спољне политике.¹²³⁷

Значај совјетско-југословенских договора имао је великог одјека током Титове посете САД, Канади и Великој Британији, која је заокружила никад динамичнију југословенску спољнополитичку активност према Западу.¹²³⁸ Реакције америчке штампе и званичника САД на посету Брежњева биле су углавном позитивне, и сводиле су се на изражавање задовољства због потврде југословенске независности.¹²³⁹ У завршном делу припреме званичних разговора у Вашингтону, Хенри Кисинџер је југословенском амбасадору Црнобрњи напоменуо да председник Никсон увек сматра важним Титове ставове о Совјетском Савезу, Кини и

¹²³⁴ АЈ, 837, КПР, , I-3-a/101-131, Посета генералног секретара ЦК КПСС Леонида Брежњева СФРЈ

¹²³⁵ Исто.

¹²³⁶ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф-126, 444433.

¹²³⁷ Исто.

¹²³⁸ У само годину дана Тито је посетио све кључне западне силе (Западну Немачку, Француску, Италију, САД, Велику Британију) што је био преседан у иначе великом броју иностраних посета.

¹²³⁹ АЈ, 837, КПР, , I-3-a/101-131, Иностранна штампа о посети Брежњева.

Европи.¹²⁴⁰ Југословенска очекивања од Титове посете Сједињеним Државама била су вишеструка, али у највећој мери усмерена на јасније америчко одређивање према неврстаној међународној позицији Југославије. Подршка европском детанту и југословенској безбедности морала су бити важне средишње тачке америчко-југословенских односа само уколико би Никсонова администрација разумела „да не може бити стабилног и трајног попуштања у једном делу Европе уз цену заштравања у другом.“¹²⁴¹ У току званичних разговора југословенски председник је пренео Ричарду Никсону утисак да се совјетска политика дефинитивно мења уз помоћ личног ангажовања Леонида Брежњева у колективном руководству, те да југословенска политика више не мора да стрепи од негативне совјетске реакције због повољних југословенско-америчких односа.¹²⁴² Међутим, повољно југословенско изјашњавање о совјетској политици захтевало је са друге стране конкретнији став америчке администрације о европској безбедности, који би уверио Београд да ће са оба краја хладноратовске завесе бити испоштован југословенски интерес. У том погледу текст заједничког саопштења на крају посете, касније познатом као Вашингтонска декларација, био је јасно декларисан у духу новог европског споразумевања. Обострана подршка европској безбедности била је исказана на начин који би „обухватио Европу у целини“ и пружио могућност свакој европској држави да равноправно учествује у процесу изградње дугорочног мира.¹²⁴³ Југословенски дипломатски представници били су информисани да је посета показала амерички однос према Југославији као „фактору стабилности и безбедности у Европи“, те да је Никсонова администрација била спремна да гарантује независност социјалистичке Југославије пред било каквом спољашњом претњом, и по први пут да не прижељкује улогу Југославије као „диверзанта“ у Источној Европи.¹²⁴⁴ Идентичан утисак био је поновљен освртом на резултате Титове посете Отави и Лондону.¹²⁴⁵ Сазнање да југословенско-совјетски договори не представљају претњу по интересе Запада, и да се уклапају у свеопшти процес детанта, олакшало је коначно споразумевање Београда и Москве по низу питања, која су укључивала и осврт на важна питања социјалистичког развоја.¹²⁴⁶

5.3.3. Југословенско пролеће 1971.

Начином на који се све испољавала криза у Југославији на почетку 1970-их година могућности потпуног демократског преображаја југословенског социјализма били су

¹²⁴⁰ FRUS, 1969-1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972, doc. 231. Memorandum for the Record.

¹²⁴¹ АЈ, 837, КПР, I-2/50-1, Пут Ј.Б.Тита у САД, Информативно-политички материјал.

¹²⁴² Исто, Разговори Тито -Никсон, 30.10-1-11. 1971.

¹²⁴³ Исто, Заједничко саопштење.

¹²⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1971, Југославија, ф-78, 441216.

¹²⁴⁵ Британски премијер Едварт Хит је изразио британску подршку КЕБС-у, те честитао Титу на успешно вођеним преговорима са Брежњевим у којима је потврђен став СФРЈ. Британска страна са поштовањем се односи према питањима суверенитета, независности и несврстаности као и унутрашњег развоја Југославије. ДАМСПРС, ПА, 1971, Југославија, ф-78,

¹²⁴⁶ О почетку југословенско-америчких односа у процесу детанта више у: Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, Београд, 2015.

стављени на озбиљан испит. Расправа о уставним амандманима и преобликовању југословенске федерације одвијала се у атмосфери наглашеног друштвеног плурализма него што је било уобичајено, и прихватљиво за норме једнопартијског система. Нови друштвени актери у процесу демократизације (партијске фракције, интелектуална елита, радничка класа, републичка вођства) изражавали су различите регионалне, националне, и идеолошке интересе, очекујући од прокламоване реформе да их препозна и заштити. На страницама дневне штампе од Љубљане до Београда укрштали су се различити ставови, одвијала се жустра дебата, која је више него икад пре приказивала сву сложеност југословенског социјалистичког друштва. На међурепубличком нивоу постављала су се питања будућег карактера федерације, опсега децентрализације, републичких надлежности и политике „чистих рачуна“. Пример Десете седнице ЦК СК Хрватске 1970. променио је начин на који је партијски врх усмеравао међурепубличке противречности. Савезни партијски центар био је паралисан између тежњи за конзервативним моделом командне Партије и либерализованим друштвеним односима. Иностраним извештачима југословенска криза се чинила као борба за Титово наслеђе, регруписавање владајућих струја и одређивање правца развоја након Титове смрти. Може ли Југославија опстати под тежином проблема и без водећег централног ауторитета, постало је доминантно питање свим спољним посматрачима.¹²⁴⁷

Догађаје који су ескалирали током 1971. године у Југославији обједино сам формулацијом *Југословенско пролеће*, одступајући од дотадашњег искључивог фокуса историографије на проблематику „хрватског масовног покрета“ (*Хрватско пролеће*). Оба републичка партијска руководства била су на пиједесталу реформских промена у Југославији, и оба су током 1971. била оптужена за релативизацију идеолошких канона, либералистичка скретања и промовисање „лажне демократије“. Политички пад водећих хрватских комуниста на 21. седници Председништва СКЈ у Караборћеву, децембра 1971, формулисао је основе радикалне идеолошке партијске линије, која ће бити употребљена у рушењу Никезићевог руководства, октобра 1972. Југословенски унутрашњи контекст кореспондирао је са спољнополитичким напорима европског детанта и процесом поновног југословенско-совјетског приближавања. Совјетски интереси да се југословенска криза стабилизује нису се разликовали од интереса већине водећих западних држава, с тим што је правац развитка југословенског социјализма директније погађао совјетске интересе у Источној Европи после *Прашког пролећа*.

Обресе кризе у Југославији Никезићево партијско руководство је посматрало као природан след развоја сложеног југословенског друштва, неизбежна последица друштвених реформи, које су на површину изнеле хроничне проблеме читавог система. Путем институционалног договора, уз уважавање разлика, без командне улоге Партије и уз подршку модерне привреде, М. Никезић је веровао да је могуће изградити другачију југословенску федерацију, у којој би свака република, па и Србија, пронашла задовољење својих интереса. Предлози нових уставних амандмана били су прихваћени од руководства као шанса да се Србија окрене сопственом развоју, покрене еманципацију друштва од централистичких модела управљања (партијских и државних) и реши национално питање у складу са

¹²⁴⁷ ДАМСПРС, ПА, 1971, Југославија, ф-72, 414830; 416832; 417570; Драган Драган, „Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетка 70-их година“, *Токови историје*, 1/2012, 165-174.

тековинама револуције. Социјалистичка Југославија је одговарала српском народу само уколико је одговарала и осталим народима у држави, сматрао је Никезић.¹²⁴⁸ У разговорима са иностраним новинама, новембра 1970. године, М. Никезић је у кратким цртама објаснио програмску опредељеност његовог руководства. На питање новинара *Вашигтон поста* које промене је сматрао важним откако је постао водећа личност српске партије, Никезић је одбијао да политику веже за појединца, али је кадровске промене у Југославији 1968-69. Означио јасним знаком опредељености за промене. Програмску утемељеност нових републичких руководства Никезић је повезивао са одлукама Осмог конгреса СКЈ, која су, према његовом суду, омогућила излазак из „љуштуре која је била добро изолирана, али која није могла ништа ново да дâ.“¹²⁴⁹ Промовисање нове генерације, образованије и стручније, ненавикнуте на бирократски начун управљања и ослобођене ратних искустава, било је најважнија узданица реформе. Инсистирање на стручности, а мање на партијској подобности, било је у сагласију са плановима развоја модерније привреде. Никезић је био чврсти заступник тржишних односа у социјалистичкој привреди, које би омогућиле да велике привредне организације послују аутономније, без уплива политике и у сталном контакту са међународним пословним светом.¹²⁵⁰ Коначно, једнопартијска власт комунистичке партије била је оквир у којем би се развила социјалистичка демократија југословенског типа. Међутим, да би успешно одговорила на захтеве времена, СКЈ је морала да напусти „менталитет, идеологију и систем“ старе Партије, и да делује мање кроз свепрожимујућу командну улогу, а више као главни идејни заступник социјалистичких друштвених односа и интереса радничке класе. Југословенске институције нису смеле да буду фасада и обична трансмисија партијских одлука, већ оспособљени механизми, потребни за ефикасно спровођење заједничке политике.¹²⁵¹ Пред највишим партијским форумом М. Никезић се залагао за непосреднији утицај радних колектива у представничким органима, повећање система одговорности, располагање производом свог рада, те повећањем утицаја грађана на функционисање државе, на свим нивоима.¹²⁵²

Криза поверења на највишем државно-партијском нивоу паралисала је кључне савезне институције и онемогућила разрешење кључних југословенских проблема. Разлике које су се појавиле у СКЈ око уставних аманадмана, иако никад толико суштинске, биле су у контексту слободнијег изражавања ставова пренаглашене до нивоа међунационалних спорења. То је онемогућавало заступнике реформског програма у СКЈ да делују јединствено, већ искључиво

¹²⁴⁸ Значај уставних промена по интересе Србије у Југославији српско партијско руководство је представило на партијским конференцијама јуна 1970. и марта 1971.

¹²⁴⁹ ДАС, ф. ЦК СКС, 1970, кутија 96, Стенографске белешке са конференције за штампу са страним новинарима, одржане 17. новембра 1970.

¹²⁵⁰ Иностраним новинарима Никезић је нагласио да се противи „клишеима о технократизму“, те да сматра да банке у Југославији морају да се понашају „као банке а не као инвестициони сервис привреде“. Никезић се заложио за аутономније одлучивање привредних организација, рад извозних кућа које су повезане са светом, и афирмацију стручних кадрова. Исто.

¹²⁵¹ По питању југословенских институција партијски врх у Србији имао је примедбе на Титов предлог креирања Председништва СФРЈ, који је требало да се конституише као колективни орган. Већина чланова српског руководства је сматрала да је предлог парцијалан, без целовитог концепта организације федерације, те да предложено Председништво у суштини „дерогира постојећи скупштински систем“. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma...* 396.

¹²⁵² АЈ, 507, СКЈ, IV/120, Стенографске белешке са 58. седнице Извршног бироа, 25.9.1970.

као заступници строгих републичких интереса. Тако је са једне стране било готово јасно да су партијска руководства у Србији, Хрватској и Словенији јасна по питању тржишне привреде, демократизације друштва, националне еманципације, уставних промена и спољнополитичког опредељења, али са друге стране, било је јасније да је новопробућен плурализам у свакој републици стварао динамичније и конфликтније расположење. Осим тога, у свим републикама опстајали су политички партијски конзервативци, који су се супростављали реформским императивима, вољни да знакове кризе у свакој прилици припишу резултатима неуспеле демократизације. На почетку 1970-их Партија се нашла на озбиљној раскрсници у одабиру најбољег начина на који би се криза превладала. Испред ЦК СК Србије Марко Никезић је сматрао „великосрпском илузијом“ свако мишљење које би полазило од претпоставке да у Југославији сви мисле исто као и у Београду.¹²⁵³ Различите оптике на југословенском нивоу морале су да се укрсте, и према Никезићевом суду, није могао да се наметне само један начин понашања и гледања на чињенице, нарочито не кроз „ритуално“ јединство савезног партијског центра.¹²⁵⁴ Пред почетак Друге конференције СК Србије, марта 1971, политички правац ЦК СК Србије инсистирао је на демократизацији, децентрализацији и модернизацији републичког центра.¹²⁵⁵ Са друге стране, одлуке Десете седнице ЦК СК Хрватске биле су основна оријентација за политичке иступе партијског врха у Загребу и главна покретачка снага хрватског масовног покрета. Политичко супростављање савезном централизму и унитаризму хомогенизовало је читаву републику. Крајем 1970. године председник Извршног већа Хрватске Драгутин Харामीја упутио је писмо председнику СИВ-а Митији Рибичичу поводом сазнања да се у савезним институцијама води кампања дискредитације хрватског руководства због наводних контаката са екстремистичким организацијама у иностранству. Захтев за истрагом додатно је пољуљао поверење према савезним југословенским институцијама, наслањајући се на заострену атмосферу расправе око уставних промена.¹²⁵⁶

Разрешење политичке афере тзв. „завере против хрватског руководства“ трајало је пуна два месеца. Посебна партијска комисија на челу са Станетом Доланцом изнела је резултате истраге крајем марта на седници Извршног бироа ЦК СКЈ. Комисија је предочила сазнања да су постојали покушаји да се на основу непроверених информација хрватско руководство оптужи да сарађује са екстремним емигрантским организацијама у Западној Немачкој, те да су били уочени многобројни пропусти у раду Службе државне безбедности (СДБ) са иностранством. Један део закључка мартовске седнице ИБ јасно је указивао да је појава афере била повезана са „ескалацијом спољне непријатељске субверзивне делатности“ са циљем продубљивања политичке нестабилности и отежавања самоуправног социјалистичког развоја земље.¹²⁵⁷ Друга комисија СИВ-а на челу са Марком Булцом негирала је одговорност делова савезне администрације (ССИП и ССУП) у креирању поменуте афере. Међутим, хрватско руководство је било незадовољно начином на који се приступило истрази (пре свега тајношћу), због чега је одлучило да прекриши заједнички договор са седнице Извршног

¹²⁵³ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma....*452-453.

¹²⁵⁴ Исто, 444-445.

¹²⁵⁵ Исто, 195.

¹²⁵⁶ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 587-591.

¹²⁵⁷ Исто.

бироа, и путем саопштења се обрати јавности. Осим критике рада савезних централних органа, и жеље да се резултати истраге објаве јавно, чиме би се скинула политичка стигма са руководства у Загребу, саопштење са Деветнаесте седнице ЦК СКХ, 6. априла 1971, тврдило је да у Југославији постоје организоване „унитаристичке, централистичке и бирократске снаге“, које су заинтересоване да уз помоћ интереса великих сила изазивају дестабилизацију земље.¹²⁵⁸ Саопштење није конкретно наводило којој „великој сили“ одговара савез са конзервативним опцијама у Југославији, али се између редова разумевало да се радило о намерама Совјетског Савеза. На 17. седници Председништва ЦК СКЈ Савка Дабчевић Кучар је бранила „масовни покрет“ социјалистичког карактера на челу са СКХ потребом да се изгради бедем против заједничког удруживања „унитариста и шовиниста“, и њиховој повезаности са „блоковском комбинаториком“.¹²⁵⁹ Она је на седници била децидирана да су стратешки и идеолошки разлози Совјетског Савеза у страху од промена у Југославији, јер би оне „заразно“ деловале на друге социјалистичке државе.¹²⁶⁰ Иако је постојала могућност да су водећи хрватски комунисти пренаглашавали спољашњу претњу, на начин који је био својствен и савезном партијском врху, како би се браниле унутрашње политичке позиције и хомогенизовала подршка чланства, многобројни знаци совјетског спољашњег притиска су се откривали на различите начине током 1971. совјетски амбасадор у Београду И. Бенедиктов није пропустио прилику да путем контакта са југословенским званичницима покрене питање нестабилне унутрашње ситуације у Југославији, често изражавајући сумњу у промене које су се спроводиле. Приликом разговора са Мирком Тепавцем, 20. фебруара, Бенедиктов је са скепсом коментарисао уставно јачање улога република у Југославији, напомињући да се лично уверио само у „прави интернационализам“ Срба и Црногораца, а много мањи код Хрвата и Словенаца.¹²⁶¹ Дипломатски неодмерен став совјетског амбасадора био је на трагу претходних југословенских сумњи да Москва свесно чини подвајања југословенског руководства како би утицала на југословенску унутрашњу политику, што се значајно интензивирало у току 1971. године.

Саопштење ЦКСК Хрватске изазвало је велико незадовољство у Југославији. Партијске организације широм земље захтевале су изјашњавање државно-партијског врха о тезама хрватских комуниста, а читава атмосфера била је додатно заоштрена атентатом на југословенског амбасадора Владимира Роловића у Стокхолму од стране екстремне антијугословенске емиграције. Један део водећих српских комуниста сматрао је да је саопштење правило јасне алузије на Београд као средиште „завере“. Остали су држали недопустивим начин на који је један републички огранак СКЈ јавно критиковао рад највишег партијског форума (Извршног бироа). Пошто се створена криза у држави није могла разрешити реакцијом југословенских савезних институција, сазивање посебне седнице Председништва СКЈ, под непосредним руковођењем председника Тита, постало је једино место усаглашавања и нормализације стања у држави. Период до почетка 17. седнице

¹²⁵⁸ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 143-147; Savka Dabčević-Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost*, I, 521-524.

¹²⁵⁹ АЈ, 507, СКЈ, III/153, Стенографске белешке са 17. седнице Председништва СКЈ, 28-30. априла 1971. на Брионима.

¹²⁶⁰ Исто.

¹²⁶¹ АЈ, КПР, 837, I-5-b/99-24, Забелешка о разговору Државног секретара за иностране послове М. Тепавца са амбасадором СССР И. Бенедиктовим, Београд 20. фебруар 1971.

Председништва ЦК СКЈ био је испуњен различитим видовима консултација председника Тита са главним политичким и безбедносним чиниоцима у земљи, посебним седницама републичких ЦК и неформалним састанцима чланова СК. Целокупна атмосфера у Југославији имала је значајну спољнополитичку резонанцу, што кроз писање најзначајнијих иностраних медија, што кроз непосредне притиске заинтересованих држава.

Кулминација унутрашње кризе у Југославији подударила се са жељом Совјетског Савеза да отпочне нову етапу преговора са Београдом око регулисања преосталих отворених питања у међусобним односима. Фебруарско писмо Леонида Брежњева донело је уверење у постојање могућности за продубљивање совјетско-југословенске сарадње, упркос постојећим разликама.¹²⁶² Неочекивано брзи пријем В. Мићуновића у Кремљ на разговоре са Брежњевим после више од годину дана, упућивање писма Титу, посета совјетског министра трговине Патоличева Југославији и коначно реализација званичне посете М. Тепавца Совјетском Савезу, представљали су са совјетске стране постепену припрему терена за разговоре на највишем нивоу.¹²⁶³ Један од битних предуслова таквих разговора била је стабилизација југословенских унутрашњих прилика. Опсежан годишњи извештај Вељка Мићуновића упозоравао је на дугорочне циљеве совјетске политике, која се вешто служила југословенским унутрашњим проблемима како би оснажила своје присуство у Југославији.¹²⁶⁴ Приликом званичне посете југословенског државног секретара за спољне послове Мирка Тепавца Совјетском Савезу, крајем фебруара 1971, Леонид Брежњев је био изричит у пребацивању одговорности на југословенску страну: „Нико данас није слободан од одговорности у ком правцу и како васпитавамо комунисте и народ, те да сви имамо интернационалне обавезе у том погледу и ниједна партија или влада нису слободне од те одговорности ако дозвољавају да се у појединој земљи поступа супротно.“¹²⁶⁵ Порука је недвосмислено личила на промовисање „доктрине ограниченог суверенитета“, на шта је југословенска амбасада у Москви указивала још почетком 1971. године, упозорењем да њен опстанак легализује „право“ на совјетску интервенцију у југословенске унутрашње послове. То је постало очигледно непосредно пре почетка 17. седнице Председништва СКЈ, када су из Москве неформалним каналима пристизале поруке о совјетским очекивањима разрешења југословенске кризе. Уочи самог одржавања седнице Председништва СКЈ, шеф совјетске обавештајне службе у Југославији пренео је југословенским обавештајним круговима мишљење совјетског руководства о ситуацији у Југославији, уз уверење „да ће то мишљење бити пренето вођству СКЈ.“¹²⁶⁶ Информација је изражавала совјетску забринутост за стање у Југославији, али са надом да ће председник Тито предузети потребне мере против оних

¹²⁶² Đoko Tripković, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971...* 275-276.

¹²⁶³ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969-1971*, Beograd, 1984, 117-125.

¹²⁶⁴ „Основни фактор за наше успешне односе са СССР јесте наша унутрашња ситуација. Од тога зависи наша спољна политика и према другим државама, али са Русима ова зависност је далеко највећа, јер за владу СССР, више него за све друге велике силе, ово представља полазну тачку у совјетској политици према нама..... Логика совјетске политике према Југославији остаје и даље у томе што Руси повезују пораст свог присуства и утицаја у Југославији са слабљењем наше државе унутра и споља. Уколико су код нас унутрашње тешкоће крупније и дубље, Руси утолико повећавају своју активност према Југославији“. АЈ, 837,КПР, I-5-b/99-24, Односи Југославија -СССР почетком 1971. (извештај амбасадора)

¹²⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф 132, 46303.

¹²⁶⁶ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 152.

југословенских функционера који „ометају друштвено-политичку и економску стабилизацију Југославије и који неоправдано нападају југословенску тајну полицију“.¹²⁶⁷ Иако је једини извор за ову информацију сећање Мика Трипала на детаље поверљивог документа југословенске обавештајне службе, други посредни извори потврђивали су организованост совјетске акције у Југославији.

Непосредно пре одржавања 17. седнице Председништва СКЈ главни уредник совјетске *Правде* Михаил В. Зимњанин је у току разговора са уредником *Комуниста* Савом Кржавцем, 23. априла у Москви, пренео своја запажања о југословенској унутрашњој ситуацији, која су могла бити схваћена као тренутно расположење унутар КПСС-а. Питање опстанка Југославије као јединствене социјалистичке државе било је представљено ургентним европским случајем, који се није тичао само југословенских комуниста, већ је постало питање од важности за целокупну међународну заједницу, укључујући и Совјетски Савез. Зимњанин је упутио поруку да Совјетски Савез не може бити „равнодушан“ према догађајима у Југославији, те да империјалисти „једва чекају“ да се она распадне. Као посебан проблем било је напоменуто постојање „опозиционих група“ према Титовој политици, која заправо чине „главна упоришта антисовјетизма“.¹²⁶⁸ У очекивању расплета кризе, одређење совјетског руководства било је на страни Титове политике, његовог незадовољства учинком спорних републичких руководства Србије и Хрватске, те предузимањем другачијег правца развитка југословенског социјализма од оног који је био предузет након Брионског пленума.¹²⁶⁹ „ Ми знамо да је Тито на нашој страни, то јест не само на нашој страни, него на страни прогреса, на страни комунизма, знамо и то да комунисти и народи Југославије не мрзе Совјетски Савез“, уверавао је Зимњанин уредника *Комуниста*.¹²⁷⁰ У истом периоду многи други совјетски новинари су обавештавали југословенске колеге да је Москва одлучна да пружи јасну подршку Титовом курсу у решавању југословенских унутрашњих проблема, и да би свако друго решење од очекиваног водило совјетској интервенцији.¹²⁷¹

Коначни епилог 17. седнице Председништва СКЈ створио је утисак у иностранству да је југословенски председник уз помоћ свог ауторитета успешно „завео ред“.¹²⁷² Оштрином приступа и идеолошки обојеним аргументацијама Титов наступ на седници се издвајао од већине осталих учесника. Ако упоредимо са аргументима „петорице“ против чехословачког партијског руководства 1968, радило се у суштини о идентичном приступу и конзервативним идеолошким концепцијама против либералних реформи. Управо је „чехословачки пример“ био коришћен са Титове стране како би конструисао паралеле са југословенском ситуацијом, упозоравајући државно-партијске руководиоце у Југославији да он никад неће поступити као А. Дубчек.¹²⁷³ Према Титовој оцени ситуација у Југославији била је катастрофална, предворје

¹²⁶⁷ Исто.

¹²⁶⁸ “Ради се о јаким струјама и групама које под квази социјалистичким и демократским паролама, у суштини раде на разбијању Југославије као јединствене социјалистичке државе”. АЈ, 837, КПР, , I-3-a/101-131, Разговор Саве Кржавца са главним уредником *Правде* Зимњанином.

¹²⁶⁹ Исто.

¹²⁷⁰ Исто.

¹²⁷¹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma* 520.

¹²⁷² ДАМСПРС, ПА, 1971, ф-72, 416832.

¹²⁷³ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 149.

контрареволуције и оспоравање свих револуционарних тековина.¹²⁷⁴ Један од битних разлога за девалвацију политичког система било је инсистирање на „квизидмеократији“, која је омогућила политичку рехабилитацију „класног непријатеља“, и према којој су били благонаклони партијски врхови у Загребу и Београду. Слично совјетским замеркама југословенски председник је оштро критиковао „дивљање“ југословенске штампе, сувише либерално судство и опструирани рад СДБ.¹²⁷⁵ Решења која је призивао била су такође блиска совјетским. Револуционарна јединствена Партија била је једини гарант целокупног друштвеног поретка. Да би испунила ту своју историјску мисију морала је бити очишћена од људи „који нису комунисти и не поштују демократски централизам и дисциплину.“¹²⁷⁶ То се посебно односило на сузбијање сваке тенденције која би сувише „еманциповала“ републичке партијске центре у односу на савезни. У Југославији мора постојати јединствени дух идејног развитка, сматрао је Тито.¹²⁷⁷ Драматичност Титових упозорења на дводневној седници била су појачана телефонским позивим Леонида Брежњева у току паузе заседања, о чему је Тито обавестио све присутне. Према Титовој интерпретацији разговора, совјетски лидер је изразио велику забринутост због ситуације у Југославији, наводећи да је Кремљ дознао како су југословенске трупе стављене у приправност. Таква совјетска сазнања Тито је у телефонском разговору оповргао, али је совјетском лидеру поручио да југословенски партијски врх на седници успешно покреће питање јачања Партије, што је Брежњев поздравио.¹²⁷⁸ Отворени совјетски притисак у току седнице није преокренуо њен главни ток, већ је био тактички искоришћен с Титове стране као крунски доказ колико партијско нејединство утиче на појаву спољашње претње и самим тим чини употребу оштрог унутрашњег курса оправданим. Било је потребно уверити Москву да је југословенска Партија спремна да учини све што је до ње како би се ситуација у држави примирила, али на начин који би одговарао совјетским идеолошким упутима. „Ми не треба да чекамо да они траже, ми морамо већ унапред подузети кораке да они осјете да збиља имају не само наду, него да буду увјерени да ће СК учинити све да се ситуација измени у оном правцу како захтјева наша ситуација. Морамо заузети оштар курс, створити јаче јединство СК.“, захтевао је Тито.¹²⁷⁹ Иако Вељко Мићуновић није одмах био обавештен о Брежњевљовом позиву, он је за детаље сазнао касније, што из Београда, што из својих контаката у Москви, који су га обавестили да је поводом ситуације у Југославији била сазвана седница Политбироа КПСС, те да је телефонски позив представљао само један њен део.¹²⁸⁰

Закључци 17. седнице Председништва СКЈ налагали су републичким и покрајинским руководствомима да „критички размотре“ свој рад, ојачају услове за афирмацију радничке класе и подстакну борбу за превладавање основних вредности југословенског самоуправног

¹²⁷⁴ АЈ, 507, СКЈ, III/153, Стенографске белешке са 17. седнице Председништва СКЈ, 28–30. априла 1971. на Брионима.

¹²⁷⁵ АЈ, 837, КПР, II-2/519, Пријем СДБ, Београд 22.4.1971

¹²⁷⁶ АЈ, 507, СКЈ, III/153, Стенографске белешке са 17. седнице Председништва СКЈ, 28–30. априла 1971. на Брионима.

¹²⁷⁷ Исто.

¹²⁷⁸ „Поздрављам ја ту вашу иницијативу и ту енергију да збиља треба свим непријатељима социјализма дати правилан одговор.“, Исто.

¹²⁷⁹ Исто.

¹²⁸⁰ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф126, бр 430030.

социјализма.¹²⁸¹ То се посебно односила на рад српског и хрватског партијског руководства. Од партијске конференције СК Србије, марта 1971, трајао је континуиран притисак на ЦК СКС да дисциплинује своје редове и подреди се партијском јединству. На 17. седници Председништва ЦК СКЈ највиши представници ЦК СКС, Марко Никезић и Латинка Перовић, изложили су своја гледишта о југословенским проблемима на начин који је постављао другачије приоритете њиховог расплета. Потврђујући своју приврженост уставним амандманима, и одбацујући тезу да је Србија „центар отпора променама“, оба наступа су садржавала позив да се остане на правцу реформске политике, нарочито оних у Партији. Према секретарки ЦК СКС Латинки Перовић, СКЈ није смео да остане изван промена које се остварују у држави и друштву, нити је смео да се претвори у „средство за очување централизма“.¹²⁸² Марко Никезић је био још експлицитнији тврдећи да за ЦКСКС није било прихватљиво стварање „центра“, који би кадровски арбитрирао у држави, без обзира што би тај центар била и Партија. Сваки покушај да се таква политика спроведе значио би завођење „принудне управе над нацијама“, што је била јасно Никезићево позиционирање на трагу критика оне партијске линије коју је увелико заступао Тито. У првој половини 1971. српско руководство се у два наврата опирало кадровским ротацијама са врха, која су код Тита изазвала незадовољство.¹²⁸³ Осим тога, у кабинет председника Републике пристизале су бројне обавештајне информације које су Београд приказивале као главно жариште контрареволуције, а српско партијско руководство индиферентно према деловању „класног непријатеља“. Главни челници савезног СДБ-а су на састанку са Титом 22. априла 1971, обавестили југословенског председника да случајеви на којима су радили нису добили коначано разрешење због опструкција партијских руководства, илуструјући их управо многим примерима из Србије.¹²⁸⁴ У недељама после 17. седнице Председништва СКЈ, Тито је стекао уверење да се у Београду против њега „води кампања“, толеришу „непријатељи социјализма“, те да се заједно са случајем ЦК СК Хрватске, конституишу два „завереничка руководства“ у Партији, која поткопавају југословенску стабилност и обрису његове ауторитарне власти.¹²⁸⁵

Постојање неповерења између Тита и партијског руководства у Србији било је продубљено маја 1971. покретањем нове политичке афере, која је након случаја „завере против ЦК СКХ“ поново актуелизовала спољне утицаје, али овог пута их повезујући са српским руководиоцима. Најпре, појавиле су се обавештајне информације о бројним сумњивим састанчењима пензионисаних генерала у Београду у циљу организовања војног пуча, што се савршено уклапало у приказ југословенске престонице као главног стожера нереда у држави. Потом је генералска завера била повезана са компромитујућим информацијама о подривању југословенског руководства у Москви, коју је наводно извршио

¹²⁸¹ АЈ, 507, СКЈ, III/153.

¹²⁸² АЈ, 507, СКЈ, III/153, Стенографске белешке са 17. седнице Председништва СКЈ, 28–30. априла 1971. на Брионима.

¹²⁸³ У различитим приликама Никезићево руководство није прихватило Титове кадровске промене у Србији, као што је захтев за оставком Драже Марковића и померање Никезића на позицију председника савезне владе. Осим тога, именовање К. Поповића за члана Србије у државном Председништву, сматрано је као знак опонирања Титу.

¹²⁸⁴ АЈ, 837, КПП, II-2/519, Пријем СДБ, Београд 22.4.1971

¹²⁸⁵ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma...* 548-549.

Мијалко Годоровић током неформалних разговора у Совјетском Савезу. Како је касније образложио Тито, стекао се утисак да се у Београду конституише једна паралелна власт, која би на крају позвала Совјетски Савез да интервенише у њену корист.¹²⁸⁶ Све поднете обавештајне информације о новој „завери“ потекле су из непоузданих извора, али су и поред тога постале политички употребљиве југословенском председнику да их придода осталим доказима о постојању проблематичне ситуације у Србији. Пошто су интриге биле изнете јавно, и то Милентију Поповићу на Конгресу самоуправљача у Сарајеву пред неколицином чланова ИБ-а, целокупно српско републичко руководство је захтевало хитан пријем код југословенског председника.¹²⁸⁷ До сусрета је дошло 11. маја 1971. и он се може сматрати кључним у коначној диференцијацији две партијске линије унутар СКЈ и јединим састанком у историји југословенске партије, где се једно републичко партијско руководство отворено супроставило Титу.

Састанак са Титом послужио је партијском врху у Србији да изрази своје незадовољство третманом у југословенској федерацији, лажним сумњичењима српских руководиоца за завереничку активност, те сталној идентификацији Републике са конзервативним политичким гледиштима (централизам, унитаризам, хегемонизам). Марко Никезић је пред Титом поновио став са 17. седнице да за српско руководство није била прихватљива „принудна управа“ над Србијом. „Ни у државном, ни у војном, ни у полицијском, ни у партијском виду нико, па ни ова република се не може ставити под такву контролу да буде неравноправна“, гласила је Никезићева порука.¹²⁸⁸ Под једним видом неравноправности били су поменути притисци са врха да се у Републици успостави репресивнији режим, хапсе људи и спроводе забране. Такви методи нису одговарали српском руководству, због чега је највећи број присутних, укључујући Никезића и Перовићеву, подржао методе „демократске политичке борбе“ у којој се „људи морају убедити у нешто“.¹²⁸⁹ Јединство је било демонстрирано и односом према спорној афери против М. Тодоровића, пружајући отпор Титовој намери да се читав случај пренесе на партијску комисију и седницу Извршног бироа. Међутим, Титово извесно повлачење у току разговора признањем да је био „погрешно информисан“, није доприносило ублажавању чврсте линије коју је заступао. Шта више, она је била још више наглашена. Читав ток састанка југословенски председник је, по сопственом признању, разумео као директни напад на његову политику, супростављајући се Никезићевим тезама да савезни партијски врх (а самим тим и он лично) нема права да се меша у рад ЦК СК Србије.¹²⁹⁰ Тито је наводио читав низ негативних примера у Републици, од реакционарних испада на Универзитету све до генералске завере, који су били толерисани од стране српског руководства. Политичка средства ЦК СК Србије била су по његовом мишљењу погрешна. „Ми морамо показати зубе. Морамо и хапсити и избацити из Партије. Штампу обуздати, телевизију поправити“, упозоравао је Тито.¹²⁹¹ Он је свим присутнима поручио да не може мирно гледати продубљавање кризе, која би на крају изазвала совјетску војну

¹²⁸⁶ АЈ,837,КПР, II-2/520, Пријем представника СР Србије, Београд 11.5.1971.

¹²⁸⁷ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*....265.

¹²⁸⁸ АЈ,837,КПР, II-2/520, Пријем представника СР Србије, Београд 11.5.1971.

¹²⁸⁹ Исто.

¹²⁹⁰ „Ви не можете захтевати да се нико не меша, то право једино има СК. Немате право. То немају ни Хрвати право. Комунистичка идеологија, теорија и пракса није унитаризам.“ Исто.

¹²⁹¹ Исто.

интервенцију.¹²⁹² Састанак је утицао да се успостави минимално разумевање између Тита и ЦК СК Србије, али је обема странама понудио важна сазнања. Српским руководиоцима да је утицај обавештајних служби поново био изван демократске контроле, те да је криза више него икад открила конфликт између демократизације односа у Партији и жеље за личном владавином.¹²⁹³ Југословенском председнику да је састанак био „користан“, како је напоменуо на седници Извршног бироа, али да су исказане разлике биле превелике да би их игнорисао. До лета 1971. постао је уверен да се његова политика разилази са политиком ЦК СК Србије.¹²⁹⁴

Упоредо са расплетом „југословенског пролећа“ 1971. године совјетски спољни притисак је доприносио југословенским унутрашња опредељивањима. Телефонски позив Леонида Брежњева у току драматичне 17. седнице Председништва СКЈ, заједно са новим захтевом за прелетом совјетских авиона (26. маја), и организовањем војних маневара у Мађарској и Бугарској, обновило је забринутост југословенских комуниста од могућег понављања 1968. године. Информације из Москве нису престајале да говоре о озбиљној забринутости совјетских руководиоца стањем у југословенском друштву, а додатну стрепњу појачала је забележена активност ибеовске емиграције у Совјетском Савезу.¹²⁹⁵ На састанку са југословенским генералима, 20. маја 1971, Тито је ситуацију у Југославији поредио са атмосфером током *Прашког пролећа*, када су у Чехословачкој „дивљале“ штампа и снаге контрареволуције, због чега је југословенска војска морала преузети на себе задатак да у недостатку партијске одлучности заведе ред у земљи.¹²⁹⁶ У односу према идејама „демократског социјализма“ југословенски председник је дошао до сличних закључака као и Москва уочи ескалације чехословачких догађаја. Свака неконтролисана реформска политика, која омогућава легализацију „класног непријатеља“ и сужавање простора за водећу улогу Партије, морала је бити насилно онемогућена. Ослонац за такву политику у Југославији Тито је проналазио у органима безбедности (ЈНА, СДБ) и лојалним партијским кадровима, а споља широком подршком међународне заједнице, која је у стабилној Југославији гледала несметану реализацију политике детанта у Европи. Тито није одобравао совјетско мешање у југословенска унутрашња питања, али је давао за право оној совјетској критици која се поклапала са његовом, и која је стрепела од поремећаја политичког *statusa quo* у Источној Европи.

Слика о Совјетском Савезу у редовним извештајима југословенског амбасадора у Москви из прве половине 1971. није оставила ни најмање недоумица око карактера политичко-идеолошке линије совјетског руководства. Критичан као и у време свог првог мандата у Москви, Мићуновић је сматрао да објективно постоје дубоке разлике у основним питањима између совјетског и југословенског друштва, које неизбежно доводе до проблема у међудржавним односима. Повољна прилика да се разлике боље илуструју указала се на 24.

¹²⁹² Исто.

¹²⁹³ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma...*523.

¹²⁹⁴ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*280.

¹²⁹⁵ Крајем маја Вељко Мићуновић је пренео сиже разговора са Косигином, Громиком и Пољанским. Сви његови саговорници су изражавали забрнутост и сумње у скоро окончање југословенске кризе. По сазнањима амбасаде Политбиро КПСС је заузео став да југословенску кризу потребно јавно риказивати у СССР као комплексну кризу „југословенског модела“ социјализма, ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф-127, 419427.

¹²⁹⁶ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma...*548-549.

конгресу КПСС, априла 1971, када се коначно верификовала политика постхрушчовљевог периода. Мићуновићеви извештаји са конгреса јесу вредан историјски извор, јер су детаљно представили све кључне идеје са конгреса, објашњавајући их у контексту совјетске међународне политике у Источној Европи. Осим тога, извештај је био конципиран тако да се из једног дипломатског, али опет скроз југословенског угла објасни проблематика совјетског система и његове реперкусије на односе са Југославијом. Програмску оријентацију са конгреса Мићуновић је свео на три кључна елемента – идеолошка искључивост, догматска офанзивност и политика региментирања комунистичких партија.¹²⁹⁷ Борба за „идејну чистоту и „партијност“ литературе и уметности, заједно са оштрим критикама против „десног и левог ревизионизма“, учврстила је пожељан идеолошки оквир за све социјалистичке државе. Одсуство жеље за преиспитивањем владајуће политике КПСС-а, Мићуновић је тумачио мањком персоналних промена, слабљењем улоге ЦК и уздизањем положаја Политбироа и Брежњева лично.¹²⁹⁸ Реферати са конгреса величали су „руководећу улогу партије“ као најважнијег „чворног пункта“ спорења међу комунистима. Врховни арбитар у том спору био је КПСС и Совјетски Савез – основни центри светског прогреса. Такав истакнути положај Москве Мићуновић је објашњавао совјетским покушајима „реафирмисања коминтерновског концепта пролетерског интернационализма“.¹²⁹⁹ Конгрес КПСС није препознавао значај независности, равноправности, суверенитета и немешања у унутрашње ствари социјалистичких држава. Политика окупације Чехословачке била је подигнута на „степен доктрине и разраде марксизма-лењинизма“.¹³⁰⁰ Из тога је југословенски амбасадор извлачио узнемирујући закључак по Београд да је 24. конгрес „не само потврдио право Совјетског Савеза на војну интервенцију у Чехословачкој, већ да је то право подигао на степен обавезе Совјетског Савеза за сличне интервенције убудуће.“¹³⁰¹

Став према Југославији на 24. конгресу КПСС био је негативан и уклапао се у резултате догодишње „антијугословенске“ кампање у Совјетском Савезу. Овог пута критика југословенске политика имала је додатну тежину, јер се одвијала у тренутку озбиљене кризе у Југославији, тако да је својим оштрим тоном сугерисала пожељни епилог. Лош третман Југославије на Конгресу амбасада у Москви објашњавала је управо совјетском проценом југословенске унутрашње ситуације „као веома лоше, за коју се не зна како и чиме ће се завршити.“¹³⁰² Мићуновић је извештавао да је Конгрес одбио да прихвати статус Југославије као социјалистичке, независне и несврстане земље. Југославија није била нападана директно, али критика „десног ревизионизма“ се традиционално у Београду тумачила критиком југословенског модела социјализма. На тај начин олако је био стављен под сумњу читав југословенски унутрашњи развој заједно са њеном ванлагерском политиком. Изречени ставови о Чехословачкој и источном блоку послужили су Мићуновићу да препозна тенденције будуће совјетске стратегије према Југославији. Строга идеолошка и политичка централизација у Источној Европи, која је постала део платформе преговора са Западом у

¹²⁹⁷ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф129, 414388

¹²⁹⁸ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф129, 414643.

¹²⁹⁹ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф129, 414388

¹³⁰⁰ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф129, 414643.

¹³⁰¹ Исто.

¹³⁰² ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф129, 412851.

процесу детанта, учврстила је „право“ на совјетски ангажман и утицај у Југославији, а нарочито са формализовањем политике по којој социјалистички карактер Југославије није могао „егзистирати независно од интереса Совјетског Савеза и лагера.“¹³⁰³ Југословенски социјализам морао је бити сведен „на праву меру“ по совјетском узору, како би гарантовао стабилност у Југоисточној Европи и тиме спречио компликовање преговарачких позиција Москве са Западом.¹³⁰⁴

Средином 1971. године Никезићево партијско руководство у Србији било је вољно да настави са реформском политиком, формулисаном на Шестом конгресу СКС и Деветом конгресу СКЈ, упркос очевидним препрекама у организованом отпору партијских конзервативаца и спољних совјетских ушпитања. Негативан став према Титовој политици био је приказиван интерно, мада их је југословенски председник препознавао јавно.¹³⁰⁵ Однос према совјетској политици био је непромењен и сагласан са тезама 14. седнице ЦК СКС, да би их ескалација југословенске кризе учинила поново актуелним. Политичке афере против руководства у Београду и Загребу током 1971, које су радикализовале унутарпартијске разлике и националне односе, биле су махом виђене као резултат деловања совјетских обавештајних служби. На састанку са Титом српски руководиоци су тврдили да је притисак Руса на Београд и Србију велики, те да постоје јасне назнаке совјетске подршке политичким противницима републичког руководства. Оптужбе на рачун М. Годоровића биле су схваћене као плод „совјетске интриге“, док је сам секретар СКЈ признао да се у Југославији тиме заправо „легалује Брежњевљева доктрина.“¹³⁰⁶ Недуго после састанка (11. маја) партијски врх у Србији је иницирао сазивање пленума ЦК (14. маја) на коме би се поново обновила важност оријентације са 14. седнице ЦК. Мајски пленум био је још експлицитнији у тврдњи да најдиректнија спољнополитичка опасност по Југославију прети са Истока. Резултати 24. конгреса КПСС и критичке замерке „десном ревизионизму“ ишле су у прилог таквим претпоставкама. Пред сопственим партијским чланством српско руководство је инсистирало да се „изоштри оптика“, оснажи политика отпора совјетским концепцијама, у условима када је Србија била фактички окружена лагерским државама споља и критикована просовјетским снагама изнутра.¹³⁰⁷ Успех реформске политике ЦК у Србији био је повезан са напором да се пресеку „канални утицаји Руса“ и омогући одржање свести о различитости два система. Постизање баланса између унутрашње аутономије у развијању демократског курса и нормализованих односа са Совјетским Савезом на платформи потпуне равноправности,

¹³⁰³ Исто.

¹³⁰⁴ Крајем маја, телеграм амбасаде из Москве јасно је ставио до знања совјетска очекивања од разрешења југословенске кризе. „Руси не желе да се било где у Европи 1971. догоде унутрашњи поремећаји таквих размера који би имали међународне реперкусије и који би покренули СССР и Запад на непредвиђена дејства, што би изазвало промене у садашњој совјетској политици и кризи односа Исток и Запад.“ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф 127, 419427.

¹³⁰⁵ Незадовољство Титовом политиком било је на различит начин манифестовано у СК Србије. Један део чланства сматрао је Тита одговорним за нестабилну ситуацију у Југославији, нарочито подржавањем хрватског руководства од 10. седнице ЦКСКХ, те слабљењем Србије кроз уставне амандмане. (Дража Марковић, Петар Стамболић). Други део чланства је видео у југословенском председнику основну препреку за реализацију зацртане реформе, главном инспиратору политичких афера, ванинституционалном арбитру и заговорнику нове неостаљинистичке партије линије (Марко Никезић, Латинка Перовић, Коча Поповић, Мијалко Годоровић).

¹³⁰⁶ АЈ,837,КПР, II-2/520, Пријем представника СР Србије, Београд 11.5.1971.

¹³⁰⁷ ДАС,ф. ЦК СКС, 1971, кутија 78, Магнетофонске белешке са 29. седнице ЦК СК Србије, одржане 14. маја 1971.

постао је императив спољнополитичких гледишта Никезићевог руководства у јеку унутрашње кризе. На седници Извршног бироа Председништва ЦКСКЈ, 9. Јуна 1971, Марко Никезић је изразио наду да у изналажењу најреалнијег модела споразумевања са Москвом решавање југословенских проблема неће бити спроведено на антиреформској линији. Најпре, због реформски оријентисаних југословенских комуниста који би тим чином били обесхрабрани, а затим и због комуниста у другим социјалистичким државама чија би прогресивна надања требало одржати. У коначном смислу свака радикална промена у Југославији под руским притиском послала би погрешне сигнале Кремљу, што је био близак начин промишљања Никезићу из периода дипломатије.¹³⁰⁸

Одлука да Леонид Брежњев посети Југославију, 22-25. септембра 1971, изазвала је велику пажњу југословенске дипломатије. У сусрет најављеној посети, ДСИП је објединио различите анализе совјетске политике са намером стварања што потпуније слике о намерама Совјетског Савеза према Југославији. Последњи телеграми одлазећег амбасадора у Москви Вељка Мићуновића, указивали су на проблем совјетског инсистирања на „партијском карактеру“ посете, чиме се читав проблем међудржавних односа сводио на рашчишћавање спорних идеолошких питања СКЈ и КПСС. Тако је 1966. долазак Брежњева био повезан са Брионским пленумом, а 1971. са проблемом Кине и унутрашњом кризом у Југославији. Амбасада у Москви је сматрала да је посета одлична прилика да се са југословенске стране покрену спорна питања (ИБ емиграција, питање штампе), нарочито она која су била одговорна за лош третман Југославије у совјетској јавности. Политичка припрема за војну интервенцију у Чехословачкој била је урађена „на основу сличног понашања свих органа јавних комуникација СССР“, упозоравао је Мићуновић.¹³⁰⁹ Опсежнија анализа била је изведена у ДСИП почетком септембра. Осим што је долазак Брежњева био повезан са активношћу Совјетског Савеза у Европи и отпору кинеској политици у Азији (посебно са америчко-кинеским приближавањем), већи део анализе је скицирао проблем геостратешких и хегемонистичкеих аспирације Москве на простору Југоисточне Европе. Састанак свих социјалистичких лидера на Криму, на којем је, између осталог, тема била и Југославија, подупирио је тезу ССИП-а о конкретној намери совјетске политике да предстојећу посету искористи за индиректну манифестацију блискости лагера и Југославије. Платформа о легализацији лагерских интереса (пролетерски интернационализам, јединство и солидарност социјалистичких земаља, антиимперијализам, заједничка идеологија, итд.) била је најважнији сегмент посете. Третирање Југославије као дела „шире социјалистичке заједнице“ пружило је могућност Москви да несметано јача своје присуство на идентичан начин какав је већ спроводила у читавом лагеру – усмеравањем токова југословенске спољне политике и подршком конзервативним (просовјетским) снагама у СКЈ.¹³¹⁰

¹³⁰⁸ АЈ, 507, СКЈ, IV/145, Магнетофонске белешке са 83. седнице Извршног бироа Председништва СКЈ, 9.6.1971.

¹³⁰⁹ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-131, Посета генералног секретара ЦК КПСС Леонида Брежњева СФРЈ, Поводом посете Брежњева Југославији (мишљења и предлози); Борис Сергејевич Новосељцев, „Совјетско-југословенски односи крајем 60-их и почетком 70-их година 20. века–, *Токови историје* 1/2020, 175–195

¹³¹⁰ Исто.

Представљене тезе ДСИП-а о карактеристикама совјетске спољнополитичке стратегије пронашле су утемељење током посете високе совјетске партијске делегације Југославији. Совјетска делегација била је одлучна у намери да кроз разговоре искаже југословенским саговорницима најспорније тачке у међусобним односима и незадовољство кризном ситуацијом у Југославији. Уз пуно одмерености Л. Брежњев је признао право југословенским комунистима да спроводе властити пут у социјализам, али под условом да он не буде изолован од солидарности са осталим социјалистичким земљама.¹³¹¹ Према совјетском плану, боља сарадња КПСС и СКЈ водила би „договореним акцијима“, које би резултирале ефикаснијим превладавањем унутрашњих тешкоћа и учврстиле заједничке погледе у међународној политици. На тај начин Југославија не би постала формално део лагера, али би кроз редовне партијске консултације била сматрана за део социјалистичке заједнице, спремна да зарад истоветних идеолошких циљева подржи остварење тренутних заједничких интереса (детант, антиимперијализам, социјализам као светски поредак). Понуђена лагерска платформа без формалног обавезивања била је условљена испуњавањем минималних уступака са југословенске стране који су се односили, пре свега, на коначно обауздавање проблематичних последица „југословенског пролећа“. У току разговора Брежњев је неколико пута драматично истицао да је кривица за лоше стање у односима антисовјетска атмосфера у Југославији – „слободним“ писањем штампе и деловањем антисовјетских снага у југословенском друштву.¹³¹² Титу је било поручено да је Москва спремна да направи корак ка „истинском пријатељству“ две државе, али да је у Југославији створено „плодно тле“ за антисовјетизам, што у крајњој мери компромитује водећу политичку моћ Партије у Југославији.

Совјетска лагерска платформа која је била представљена током разговора у Карађорђеву није пронашла присталице код већине присутних чланова југословенског руководства. Идеја Леонида Брежњева о стварању друштва југословенско-совјетског пријатељства била је одбачена. Заједнички рад на нацрту југословенско-совјетске изјаве био је драматичан, и својом оштрином подсећао је на бурна неслагања приликом рада на тексту Московске декларације 1956. Југословенски представници су одбијали било какве формулације које су биле типичне за лагерске односе („заједничка борба“; „братске партије и државе“) и које су тежиле обједињавању политике Београда и Москве.¹³¹³ Совјетским представницима сметали су термини у југословенском нацрту као што су били „равноправност“, „хегемонизам“, „несврстаност“ и „суверенитет“. Мирко Тепавац је нарочито инсистирао на термину „суверенитета“, критикујући совјетски предлог као „класичну формула Варшавског пакта“, коју Југославија не може да прихвати. Међутим, коначан текст заједничке изјаве задовољио је југословенске званичнике, јер је у први план поново афирмисао вредности Београдске и Московске декларације у међусобним односима. Информације о Брежњевљевој посети из Београда истицале су потврду југословенске независности и несврстане политике, јачање њене безбедности и међународног положаја.

¹³¹¹ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-131, Стенографске белешке са разговора Ј.Б.Тита, председника СФРЈ и председника СКЈ, и Л.И. Брежњева, генералног секретара ЦК КПСС, вођених 23. септембра 1971.

¹³¹² Исто.

¹³¹³ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-131, Забелешка о разговорима вођеним за време посете Л.И. Брежњева о нацрту југословенско-совјетске изјаве, 24. септембра, Београд-Карађорђево.

Посета се сматрала генерално успешном, јер је рашчистила отворена питања, реафирмисала основе међународне сарадње и отворила нове перспективе у југословенско-совјетским односима.¹³¹⁴ Реакције у Совјетском Савезу биле су, такође, позитивне, али са другачијом интерпретацијом. Уз огроман публицитет совјетских медија посета је била приказана наставаком „мирољубиве офанзиве“ са 24. конгреса КПСС и важним кораком на путу тешње координације политика социјалистичких земаља.¹³¹⁵

Посебан ефекат посета је пружила развоју југословенске унутрашње ситуације. Југословенско-совјетски разговори и Заједничка изјава отклонили су стрепње Београда од евентуалне примене Брежњевљеве доктрине на случај Југославије. Тито је на седници Извршног бироа, 3. октобра 1971, био убеђен да је Совјетском Савезу искрено стало до добрих односа са Југославијом, те да су многа питања између две државе била разјашњена.¹³¹⁶ Слично Брежњеву, Тито није покренуо идеолошке размирице, нити се упуштао у полемику на основу материјала ССИП-а пред саму посету. Разговори у четири ока са совјетским лидером били су за југословенског председника довољна гаранција да су југословенско-совјетски односи били постављени на нову основу. Захтеване су чешће консултације и „другарска“ критика о разликама. Поврх тога, југословенски председник је у току посете апострофирао постојање минималних разлика са Москвом, оптужујући западне кругове да стоје иза покушаја дестабилизације односа две државе.¹³¹⁷ Непостојање идеолошких разлика у очима Тита значило је умањивање разлика између совјетског и југословенског система, на чему је инсистирала југословенска привредна и друштвена реформа после Брионског пленума. У жељи да се југословенска унутрашња криза схвати на најправилнији начин, Тито је совјетским руководиоцима пренео уверавања да су стари принципи „јединства мисли и акције“ у Југославији и даље актуелни. Криза неће превладати, јер је СКЈ „цемент који држи ову социјалистичку Југославију заједно“, поручивао је Тито.¹³¹⁸ У више наврата пред совјетским руководиоцима југословенски председник је најавио партијске чистке као легитимно средство револуционарне праксе у завођењу реда.¹³¹⁹ Једна од тих чистки односила се на југословенске партијске руководиоце на „најочљивијим мјестима“ који су представљали сметњу добрим односима са Совјетским Савезом и чије би смена одобровољила совјетско руководство.¹³²⁰

Мада је посета високе партијске делегације Совјетског Савеза била оцењена у Београду успешно, њени резултати нису охрабривали реформске снаге у СКЈ. У разговору са Здравком Вуковићем, почетком октобра, Марко Никезић није био задовољан превеликим „ћутањем“ југословенске стране и осетно слабом подршком државном секретару Мирку Тепавцу. Уз констатацију да је било показано „више попустљивости него што је смело да се деси“, Никезић

¹³¹⁴ ДАМСПРС, ПА, 1971, СССР, ф-126, бр 430733, Информација о посети И.Л. Брежњева Југославији.

¹³¹⁵ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-131, Иностранна штампа о посети.

¹³¹⁶ Исто, Излагање председника Тита на проширеној седници ИБ Председништва СКЈ, 3. октобар 1971 на Брионима.

¹³¹⁷ Исто, Здравница председника Тита, Караборђево 24. септембар 1971.

¹³¹⁸ АЈ, 837, КПР, I-3-а/101-131, Стенографске белешке са разговора Ј.Б. Тита, председника СФРЈ и председника СКЈ, и Л.И. Брежњева, генералног секретара ЦК КПСС, вођених 24. септембра 1971

¹³¹⁹ Исто.

¹³²⁰ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 179.

је завршни југословенско-совјетски документ проценио знатно слабијим од Београдске декларације, што је по његовом мишљењу уочавала и западна штампа.¹³²¹ Критички однос према совјетској политици уједињавао је партијска руководства Србије и Хрватске, и поред тога што су их различите политичке методе удаљиле од заједничког деловања у партијском врху.¹³²² Последњи сусрет два руководства, 28. септембра 1971. у Београду, дотакао се односа према Истоку. Представници оба руководства су се сложила да је „совјетски“ елемент „био у отвореној спрези за конзервативним снагама у Југославији, те да свака планирана будућност земље зависи од искључивог решења на демократској основи. Притисак Совјетског Савеза био је најопаснији, због чега се Марко Никезић запитаво на састанку да ли је таква чињеница била довољно „укалкулисана“ у југословенске прилике.¹³²³ Истовремено активност ЦК СК Србије током јесени 1971. остала је привржена реформским програмским начелима, опирајући се све гласнијим заговорницима „рецентралистичке“ политике у држави и партији. Позиви на обнову руководеће улоге Партије, протежирани кроз Титов ауторитет и совјетску спољну подршку, били су противни програмским концепцијама Никезићевог руководства. На седници Секретаријата ЦК СК Србије, септембра 1971, Марко Никезић је сумирао тадашњу дилему југословенског друштва кроз питање: „Да ли натраг на централистичку партију или ка даљој демократизацији?“¹³²⁴ Политика ЦК СК Србије подржавала је „демократски активизам“, подршку аутономији одговорности свих делова СКЈ и јасно била против „организационе надлежности и аутократије ма какве врсте“.¹³²⁵ Сходно томе, Марко Никезић је издвојио три кључна питања на којима се читава политика изоштравала у Југославији: тржишна оријентација у привреди, уставне реформе и промена функционисања Партије, онако како је била замишљена на 9. конгресу СКЈ.

Политичка смена хрватског партијског руководства, 1. децембра 1971. У Карађорђевићу била је спроведена у име новог „револуционарног“ курса у Партији. Оптужена политика ЦК СК Хрватске била је за Тита парадигма недопустивог идејног застрањивања широм Југославије, последица небудности и „гнилог либерализма“ према класном непријатељу.¹³²⁶ Вредности „револуционарног“ курса, како су биле презентоване на седници, биле су вредности предратне илегалне партије – јединства у раду, монолитизам у мишљењу и дисциплина у спровођењу. Призивајући такве вредности Тито је у Карађорђевићу довео у питање постбрионски реформски курс, обнављајући партијски централизам и ограничавајући либерализацију југословенског друштва. У таквом заокрету Тито није био усамљен. Иза његовог неупитног ауторитета у држави деловала је сублимација незадовољства знатног дела југословенског партијског чланства. Спорења су имала различите обресе, али у свима се проналазило противљење реформама које су биле означене подстрекачима непредвидивог тока друштвеног развоја, урушавања старих доктрина и на крају

¹³²¹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Masopoka i liberalizma*..573

¹³²² Milivoj Bešlin, Petar Žarković, „Srpski liberali i Hrvatsko proljeće: Hrvatsko-srpski odnosi i novi koncepti Jugoslavije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2021/3,791-817.

¹³²³ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*...281-282.

¹³²⁴ ДАС, ф. ЦК СКС, 1971, кутија 106, Магнетофонске белешке са 195 седнице Секретаријата ЦК СКС, 3 септембра 1971

¹³²⁵ Исто.

¹³²⁶ АЈ, 507, СКЈ, III/157, Ауторизоване стенографске белешке са 21. Седнице Председништва СКЈ, 1-2 децембар 1971.

обесмишљавања партијске власти. Смена хрватских руководиоца била је представљена као прекретница у партијском животу Југославије, обустављање деградације водеће улоге Партије од 1966. и реафирмисање „унитаризма“ под контролом ауторитаризма. Тито је у Карађорђеву јасно назначио да промене нису искључиво персоналне, већ да се очекује много шири заокрет, који ће поново омогућити Партији да буде „револуционарна организација“.¹³²⁷ То је подразумевало спровођење радикалног курса на простору читаве Југославије кроз партијске чистке, распуштање партијских организација и опште дисциплиновање свих редова.

Седница Председништва СКЈ у Карађорђеву протекла је без солидарности Никезићевог партијског руководства са „партијском линијом“ која је сменила водеће хрватске комунисте. Иступи Марка Никезића и Латинке Перовић на 21. седници били су лишени тријумфализма новог револуционарног курса, више опредељени уочавању правих узрока кризе и одбрани реформских принципа, што су на крају смењени руководиоци ЦК Хрватске препознали као својеврсну подршку.¹³²⁸ Пред разрешењем политичке кризе у Југославији кључно питање за Марка Никезића није било колико се „револуционарног“ проналази у партијским одлукама, већ са каквом ће „филозофијом“ СКЈ изаћи из постојеће кризе и хоће ли се моћи одупрети аутократским тенденцијама.¹³²⁹ У атмосфери пробуђеног национализма и партијског реваншизма, српско руководство је видело опасност од поновне афирмације поражене централистичке политике, која би на „хрватском питању“ довела у питање читав процес демократизације у СКЈ.¹³³⁰ Узроци кризе нису били пронађени у идејним застрањивањима хрватских комуниста, већ у неспремности да се одлучније спроведе демократски курс у Партији и друштву. „У неефикасности наших институција налази се врло много аргументације за странку реда, за напад на систем самоуправљања и на политику националне равноправности. Сваки покушај притиска сада, у било којој републици, иде на руку снагама које су се противиле политици националне равноправности и демократизацији односа у федерацији.“, упозоравала је на седници секретарка ЦК СК Србије Латинка Перовић.¹³³¹

Нови курс у Југославији са 21. седницом био је повољно дочекан у Москви, јер је преваходно потврдио вишегодишње совјетске критичке замерке на југословенски систем. Одлуке из Карађорђева биле су налик совјетској политици „ауторитарне нормализације“ у Источној Европи од 1968. године. Реакције совјетског руководства нису посезале за јавним иступима и посебној мобилизацији партијског чланства у вези са ситуацијом у Југославији, али су многобројна интерна реаговања кроз незваничне канале комуникације омогућила југословенској амбасади да почетком 1972. извести Београд о преовлађујућем утиску. *Југословенско пролеће* 1971. било је повезано са грешкама комуниста у Мађарској 1956. и

¹³²⁷ Исто.

¹³²⁸ Savka Dabčević Kučar, '71. Hrvatski snovi i stvarnost, 944-945; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 187, 192.

¹³²⁹ ДАС, ф.ЦКСКС, 1971, бр. кутије 93. Магнетофонске белешке са састанка Политичког актива Србије, 5. децембар 1971

¹³³⁰ Milivoj Bešlin, Petar Žarković, "Srpski liberali i Hrvatsko proljeće: Hrvatsko-srpski odnosi i novi koncepti Jugoslavije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina", *Časopis za suvremenu povijest*, 2021/3, 815-818.

¹³³¹ АЈ, 507, СКЈ, III/157, Ауторизоване стенографске белешке са 21. седнице Председништва СКЈ, 1-2 децембар 1971.

Чехословачкој 1968.¹³³² Пад хрватских комуниста послужио је да илуструје политичке последице идеолошке нејединствености Партије и проблематичног „анархолибералног“ система, који пружа могућности за деловање класног непријатеља. Титова критика југословенских унутрашњих слабости (СКЈ нејединствен, обузет фракционаштвом и акционо неспособан) добила је истакнуто место у совјетској јавности, а нарочито његови чести критички осврти на по совјете споран „ревизионистички“ Шести конгрес СКЈ из 1952. Совјетски интереси у Југославији препознавали су две кључне одлуке са 21. седнице: јачање улоге Партије и критика штампе. Идеолошки садржај нових партијских одлука у Југославији био је употребљен како би се приказала „коректура југословенског система“ и његово постепено „приближавање“ лагерским концепцијама. Иако нису постојала претерана очекивања да ће Југославија након стабилизације унутрашњих прилика закорачити у оквиру Источног блока, совјетски стратеги су изражавали наду да је Карађорђево први корак ка постепеном идеолошком „приближавању“, који би дугорочно омогућио реализацију свих совјетских интереса у Југоисточној Европи.¹³³³ Поврх свега, заокрет у СКЈ пружио је подршку совјетским настојањима да се успешним решавањем југословенске кризе на новом југословенском партијском курсу стабилизује совјетска концепција детанта и политичког *statusa quo* у Европи, који је био заговаран у преговорима са Западом.

5.3.4. Успон детанта и пад српских либерала.

Почетни импулси за детант након 1968. године били су преточени у конкретну спољнополитичку стратегију свих међународних фактора у Европи, укључујући Сједињене Државе. Олако превладавање чехословачког питања створило је терен за преговоре и остварење кључних споразума европског детанта, који су формирали предуслове за одржавање Конференције о безбедности и сарадњи (КЕБС, 1975). Процес споразумевања се није одвијао брзо, али је период између 1970. и 1972. протекао у значајном увећању броја билатералних контаката, који су утицали да се искристалише будућа хелсиншка агенда.¹³³⁴ Разрешење отворених европских питања (границе, немачко питање, статус Берлина) био је први предуслов. Споразуми Совјетског Савеза и Пољске са Западном Немачком 1970, заједно са Протоколом о Берлину четири силе септембра 1971, омогућили су да се интереси два европска блока по први пут усагласе. Европском детанту придружила се активно спољнополитичка платформа Никсонове администрације у Вашингтону, која је иницирала нову фазу преговора са Пекингом и Москвом, и утицала на темпо припрема преговора о европској безбедности. Московски самит Никсона и Брежњева маја 1972. године, осим што је регулисао важна питања из совјетско-америчких односа, проширио је значајно платформу детанта.¹³³⁵ Оба светска лидера пружио су јавно подршку сазивању КЕБС-а, понудивши са своје стране америчко-совјетски споразум као допринос политици попуштања у Европи. У

¹³³² ДАМСПРС, ПА, 1972, Југославија, ф-64, бр. 4658.

¹³³³ Исто.

¹³³⁴ Angela Romano, *From Detente in Europe to European Detente*, Euroclio, 2009, 82.

¹³³⁵ Robert d. Schulzinger, "Détente in the Nixon-Ford years, 1969-1976", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 379-382.

јесен 1972. године све европске владе су се сложили да одговоре позитивно на позив финске владе и отпочну преговоре у Хелсинкију.

Југословенка спољна политика је од самог почетка активно доприносила процесу европског детанта, градећи хелсиншки процес у име несврстане међународне позиције. Трагом политике из друге половине 1960-их година Југославија је подржала све иницијативе, које су позивале на попуштање затегнутости између два војно-политичка блока и заговарале што ширу платформу општеевропског споразумевања. Контакти југословенске дипломатије са различитим европским партнерима постали су интензивнији, неизоставно водећи рачуна да се тема европске безбедности обавезно укључи у све планиране билатералне разговоре. Јосип Броз Тито је приликом званичне посете Риму, марта 1971, пренео италијанском председнику Сарагату утисак да у низу држава које је посетио у Западној Европи постоји заједничка тежња ка побољшавању европских прилика.¹³³⁶ Активна југословенска међународна политика успела је да надомести унутрашњу политичку кризу подршком независној социјалистичкој Југославији од стране свих релевантних међународних чинилаца. Политичка стабилност Југославије подједнако је важила за све стране у процесу детанта, нарочито за Совјетски Савез, који није желео отварање новог поглавља у односима са Западом након Чехословачке. Поврх тога, задовољавајуће разрешење југословенско-совјетског спора пружило је увид Западу у флексибилност совјетске стратегије по питању европске безбедности. Како је одлазећи британски амбасадор у Југославији Т. В. Гарвеј саопштио Титу, сваки напредак Београда у развоју односа са Совјетским Савезом растеређује и „омогућује Југославији стабилизацију коју јој сви желимо.“¹³³⁷

Обједињавање подршке југословенском међународном положају од стране кључних држава два политичко-војна блока, САД и СССР, учврстило је све полазне претпоставке југословенске европске политике. У експозеу о спољнополитичкој активности Југославије, Тито је народним посланицима Савезне скупштине означио 1971. као кључну годину великих промена у међународним односима. Упркос постојању многих нерешених проблема (Индокина, Блиски исток) нови европски контекст преговарања и попуштања затегнутости нудио је боље перспективе коначном превладавању блоковске подељености. Идеја о „новој Европи“ за Југославију била је идеја о целовитој европској заједници, ослобођеној старих идеолошких предрасуда, војних и политичких организација, која нуди разумевање у различитости и подстиче развој безбедности на глобалном нивоу. У делу експозеа, Тито је још једном подвукао јасну југословенску подршку сазивањеу КЕБС-а, пажљиве поступности у његовој организацији уз покретање једног „широког демократског процеса сарадње и разумевања“ међу европским државама.¹³³⁸ Међутим, заокрет у унутрашњој политици крајем 1971. године, те промовисање „револуционарног курса“ у СКЈ, идеолошки је другачије перципирао југословенску спољнополитичку ангажованост у Европи, њене крајње циљеве и интересе. Обрачун са „контрареволуционарним“ снагама у Хрватској обнављао је употребу

¹³³⁶ АЈ, 837, КПР, I-2/48 (1-2), Забелешка о разговору председника Републике са Председником Републике Италије Г.Сарагатом, 25. марта 1971.

¹³³⁷ ДАМСПРС, Строго пов, 1971, ф-II, бр. 92, Забелешка о разговору председника Републике са амбасадором Велике Британије, Т.В.Гарвејем, приликом опростајне посете, 19. марта 1971.

¹³³⁸ АЈ, 837, КПР, II-5-b-1/25, Експозе председника Републике Ј.Б.Тита о спољнополитичкој активности Југославије.

оштрог идеолошког дискурса у друштву, наклоњеног манихејској слици међународних односа и одлучујућим доприносом Партије правилној изградњи југословенске спољне политике. На таласу обнове револуционарних вредности, пријемчивост међународној политици Совјетског Савеза постала је употребљиво средство југословенским партијским конзервативцима у обрачуна са остацима реформистичке струје у СКЈ после 21. седнице Председништва.

Обазривост југословенске дипломатије према политици Совјетског Савеза тешко се провлачила кроз строжији партијски надзор током 1972. године. Јавне манифестације добрих односа Југославије са чланицама Источног блока често су биле праћене резервама и упозорењима из ССИП-а. Једна од таквих анализа пристигла је из југословенске амбасаде у Москви, крајем јануара 1972, и тицала се основних карактеристика совјетске политике у Источној Европи.¹³³⁹ Напоредо са совјетским дипломатским ангажовањем у развоју европског детанта и преговора са Западом, амбасада је констатовала истоветан процес развоја блоковске збијености социјалистичких земаља под окриљем Москве. Лагерска интеграција као одговор на западну користила је бројна идеолошка оправдања, која би обезбедила суверено место Совјетском Савезу у свим процесима доношења одлука. На тај начин метод „међусобног усаглашавања ставова“ између источноевропских представника на састанцима сводио се на обезбеђивање совјетске доминантне позиције, док се из угла војних питања разрађивала војна доктрина оружаних снага СССР „као заштитника светског социјалистичког система“.¹³⁴⁰ Амбасада у Москви је детаљно наводила све примере јачања „лагерског механизма“ кроз различито организационо повезивање чланица Варшавског пакта. Војно, економско и спољнополитичко обавезивање свих чланица Варшавског пакта било је праћено „монополизмом мисли и политичких идеја“.¹³⁴¹ Совјетска политика је настојала да „ефикасније“ утиче на друштвено-политичке догађаје у социјалистичким државама и да „каналаше према свом моделу и интересима значајне процесе у овим земљама“.¹³⁴² Ослонац Москве на догматске снаге у Источној Европи био је пресудан. Уз њихову помоћ била је извршена кодификација развојног пута социјалистичког развоја према коме свака тешкоћа у изградњи социјализма наступа оног тренутка када се наруше прописани принципи совјетског модела. Потпуно заокруживање „новог типа“ међудржавних односа социјалистичких земаља нивелисало је вишегласје Источног блока из 1960-их година.

Совјетска подршка Титовом политичком курсу након 21. седнице Председништва била је саставни део примене лагерске политике „пацификовања“ Југославије. Иако она није више захтевала толико непосредније ангажовање и вршење притиска, ослонац на Титову линију био је довољно идеолошки прихватљив да се могао спроводити уобичајеним изражавањем јавне подршке за стабилност Југославије као дела општег процеса европске стабилизације. Почетна задршка Москве у коментарисању југословенских прилика била је постепено напуштена са озакоњивањем нове линије на Другој конференцији СКЈ, фебруара 1972. „Када бисмо покушали да вам кажемо, и у интерним разговорима, само мали део онога што друг

¹³³⁹ ДАМСПРС, ПА, 1972, СССР, ф -113, бр. 46076, Неке карактеристике лагерске политике СССР после 24. конгреса КПСС.

¹³⁴⁰ Исто.

¹³⁴¹ Исто.

¹³⁴² Исто.

Тито данас јавно говори, били бисмо оптужени да смо стаљинисти, и да се мешамо у унутрашње ствари.“, биле су почетне дилеме појединих чланова КПСС у Москви.¹³⁴³ Један од најистакнутијих ауторитета за идеолошка питања у совјетском руководству, Михаил Суслов, је 15. марта 1972. у разговору са Јуром Билићем, новим протагонистом партијске линије у Хрватској, изразио солидарност са оним ставовима у Југославији који су наглашавали увећану улогу СКЈ, вршили борбу против „негативних елемената“, дисциплиновали штампу и чистили партијске редове. Сумирајући све своје утиске, Суслов је Билићу поручио да су нове југословенске мере и иступања руководиоца, а нарочито Тита, „идејно зближили и две државе и две партије и наша два руководства.“¹³⁴⁴ У исто време на седници Извршног бироа, 22 марта. 1972, Тито је захтевао од југословенских комуниста моментално напуштање „русофобских тенденција“ и неповерења према политици Совјетског Савеза.¹³⁴⁵ Односи са Москвом морали су бити бољи на свим пољима, од економских до партијских, како би се, између осталог, одговорило на претње империјалистичког Запада. Титова критика америчке политике није била изненађујућа, али је у датом тренутку била искоришћена у корист југословенско-совјетског приближавања. Тито је кризу Брантове политике у Западној Немачкој повезивао са америчким мешањем и намером да се подрије совјетска европска политика. Стратешки планови НАТО-а и САД били су за Тита скројени са намером да се неутралише положај Совјетског Савеза на Средоземљу, због чега би Арапи изгубили важну подршку у новом рату против Израела. Одговор југословенске спољне политике морао је бити саздан од чињенице да је Југославија социјалистичка држава, а да је Савез комуниста одговоран и за спољну политику.¹³⁴⁶ То су биле главне координате за почетак озбиљније партијске критике рада ССИП-а и Мирка Тепавца, која се директно наслањала на све веће сужавање простора за Никезићево партијско руководство у Србији и његова кључна програмска опредељења.

На заједничкој седници Председништва СФРЈ и СКЈ, 12. априла 1972, Едвард Кардељ је на основу поднетог материјала ССИП-а о међународној ситуацији формулисао главне тезе партијске критике. Напомињући на самом почетку да му је утисак о материјалу такав да „у погледу третирања међународно-политичких тема почињемо да губимо међусобни контакт“, Кардељ се одмах заложио да је потребно извршити „дубљу марксистичку анализу међународних збивања“ како би се правилно разумели процеси у свету.¹³⁴⁷ Идеолошка критика уочавала је недостатак критичке оцене савременог монополистичког капитализма, сувише оптимистично очекивање од КЕБС-а и једнострано тумачење интеграција у Западној Европи. Кардељ је оштро замерио тези сиповског материјала да је „Југославија неодвојива од Европе“, и да се због мањка оптимизма у сврсиходност несврставања и дезинтеграције блокова може извући погрешан закључак „да је будућност југословенске политике у

¹³⁴³ ДАМСПРС, ПА, 1972, СССР, ф 113, 46339, Забелешка о разговору између Б.Милошевића, саветника Амбасаде СФРЈ у Москви, и Ј.В. Бјернова и Л.А. Никифорова, шефа сектора односно референта у Одељењу ЦК КПСС за везе са КП социјалистичких земаља.

¹³⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1972, СССР, ф 113, 410123.

¹³⁴⁵ АЈ, 507, СКЈ, IV/167, Магнетофонске белешке са 7. (проширене) седнице Извршног бироа Председништва СКЈ, 22.3.1972.

¹³⁴⁶ Исто.

¹³⁴⁷ АЈ, 507, СКЈ, III/166, 30. заједничка седница Председништва СКЈ и Председништва СФРЈ, 12. априла 1972.

повезивању са Западном Европом.¹³⁴⁸ Политика несврставања као антиимперијалистички отпор представљала је за Кардеља „друштвено-историјску снагу“ која ће у будућности играти велику улогу, док је Западна Европа била опредељена за „корумпирање“ сопствене радничке класе и „пљачкање“ недовољно развијеног света, укључујући и Југославију. Уз констатацију да је развој социјалистичког света био неадекватно приказан, те да се значај Кине „преувеличава“, Кардељ се zaloжио за што интезивнију и свестранију сарадњу са Совјетским Савезом, замерајући ССИП-у потребу да оспорава совјетско споразумевање са несврстаним земљама. Међутим, са већином изречених критика Тепавац се није сложио, напомињући да му је утисак на седници био такав да „уопште више ништа није сигурно у нашој спољној политици.“¹³⁴⁹ Његова одбрана сиповске анализе међународне ситуације задржавала се посебно на европском питању, где је упозоравао партијски врх да „наше догме и догматизми“ не би смеле да буду препрека објективном сагледавању прилика на старом континенту. Тепавац је сматрао да је за Југославију „егзистенцијално питање“ како ће анализирати однос великих сила у Европи, те да спољна политика мора да води рачуна о начину на који се поставља. „Зато ми се чини да би свако привилеговање било које од њих кад би га било на питањима која имају начелни значај – било да се ради о политичким, економским, пропагандним или војним питањима – ослабило нашу позицију у свету и наш утицај у сопственој јавности“, истицао је Тепавац.¹³⁵⁰ Одржавање еквидистанце према оба војно-политичка блока у Европи подразумевао је непроменљивост критичког односа и ка совјетској међународној политици. Предуслови сваке југословенске међудржавне политике у Тепавчевом схватању нису смели бити идеолошки, већ искључиво прагматични – „свако ко не оспорава наш суверенитет, ко не оспорава нашу политику независности, ко не доводи у питање нашу несврстану политику, ко не жели да утиче и мења токове нашег унутрашњег развика, може у неограниченој мери рачунати на повећање сарадње са нама.“¹³⁵¹

Прагматизам југословенске спољне политике који изоставља „марксистичку анализу“ и тежи реалистичном приступу у међународним односима био је политички неупотребљив за нове императиве Партије у Југославији. Кардељеве критичке опсервације на оцену међународне ситуације од стране ССИП-а биле су подржане и проширене Титовим иступом. На поменутој заједничкој седници партијског и државног врха југословенски председник био је изричит да је југословенска спољна политика одступила од „револуционарних класних позиција“ и да због претераног „шаблонског“ приступа не води довољно рачуна о томе шта је све у политици „револуционарно“. Према Титовом суду Југославија је била сувише оптерећена европском агендом, запостављајући покрет несврстаних где је морала да буде „главни иницијатор“. Улогу Југославије међу несврстаним државама Тито је видео више као „револуционарни фактор“ него као искључивог критичара блоковске политике, који уз помоћ „класне линије“ помаже афро-азијским државама у правилном разумевању империјалистичких намера. Следствено томе однос према Совјетском Савезу морао је да се правилније идеолошки постави. На седници Тито се снажно одупрео интерпретацијама које су наводиле на опасност од могућег приласка Југославије лагеру, сматрајући такве ставове

¹³⁴⁸ Исто.

¹³⁴⁹ Исто.

¹³⁵⁰ Исто.

¹³⁵¹ Исто.

знаком неповерења према њему лично и свима осталима који се залажу за добре односе са социјалистичким државама. Он је упозорио да је штетно било какво изједначавање америчке империјалистичке политике са совјетском, те да негативно историјско искуство Југославије са хегемонистичком политиком Москве не би смело „висити на нашим главама као Дамоклов мач“ и спутавати развој добрих односа.¹³⁵² Да би се избегле штетне спољнополитике интерпретације, Тито је препоручио Мирку Тепавцу да се редовно консултује са „старим друговима“ и на тај начин избегне двојакост у тумачењима међународне ситуације.

Партијска критика југословенске „европске политике“ није водила модификовању њених крајњих циљева, али је спречавала њену надмоћност у односу на „интернационалне обавезе“ југословенских комуниста на глобалном нивоу, знатно употребљивије формуле у идеолошкој офанзиви партијских конзервативаца током 1972. године. Инсистирањем на „класном карактеру“ међународних односа и његовом „плебејском револуционарном образу“ југословенски партијски врх је кроз манифестацију блиских (неблоковских) односа са Совјетским Савезом подупирао нову унутрашњу платформу. Посета совјетског министра одбране Александра Гречка уверила је југословенско руководство да Совјетски Савез напушта политику притиска на Југославију, и да процес изградње детанта почетком 1970-их омогућава лагоднију позицију југословенској несврстаној политици у Европи него што је до тада било могуће. Тито је америчком амбасадору предочио своју увереност да је совјетска политика постала реалистична, те да нови блиски америчко-совјетски односи делују подстицајно за југословенску безбедност.¹³⁵³ Са друге стране, Титов „револуционарни курс“ у Југославији одговарао је напорима совјетске лагерске политике у Источној Европи, преоријентишући југословенску реформу на начин који је постао идеолошки близак вредностима „реалног социјализма“. Узвратна посета југословенског председника Совјетском Савезу, 5-10. јуни 1972, испунила је очекивања са обе стране. Титова посета надовезала се на успешни резултат америчко-совјетског самита у Москви и опстанак Брантове политике у Западној Немачкој. Заједничка подршка европском детанту поново је била изражена кроз завршни коминике, док је Тито на јулској седници Председништва СКЈ истакао да по питању европске безбедности не постоје разлике са совјетским руководством. Заправо, посета Совјетском Савезу је по Титовом мишљењу показала да „више нема спорних питања између две државе“.¹³⁵⁴ Први пут један југословенско-совјетски сусрет на највишем нивоу није протекао у споровима око унутрашњег модела развоја. Свечано уручивање највишег совјетског одликовања, Ордена Лењина, југословенском председнику, изражавало је совјетску наклоност државничком лику Јосипа Броза, поборнику социјализма и пријатељских односа са Совјетским Савезом. Несумњиво, сâм чин је имао одраза на унутрашња југословенска престојавања, подршком истрајности Титове линије међу југословенским комунистима. У току званичних разговора Тито је искористио прилику да информише совјетско руководство о успешним резултатима борбе СКЈ против „антисоцијалистичких“ појава у Хрватској и јачању њене идејно-политичке руководеће улоге. Партија је била постављена на ноге, али посао још

¹³⁵² Исто.

¹³⁵³ FRUS, 1969-1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, Document 237. Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon.

¹³⁵⁴ АЈ, 507, СКЈ, III/171, Ауторизоване стенографске белешке са 35. заједничке седнице Председништва СКЈ и Председништва СФРЈ, одржане 12. јула 1972.

није био завршен, напомињао је Тито, алудирајући на уклањање последње препреке у спровођењу „револуционарног курса“ оличене у ЦК СК Србије.¹³⁵⁵

Коначан епилог сукоба револуционарног курса у СКЈ и Никезићевог партијског руководства био је започет уз помоћ Писма Извршног бироа Председништва СКЈ и Тита, 18. септембра 1972, који је озваничио нову партијску линију од децембарске 21. седнице и захтевао њено дисциплиновано спровођење.¹³⁵⁶ Писмо је позивало целокупно чланство да предузме „идејно-политичку офанзиву“ како би се Партија преобратила у организацију „револуционарне акције“.¹³⁵⁷ Југословенски комунисти били су обавештени да постоје бројне недоследности, колебања и неефикасности у партијском раду, заслужних за опстанак низа негативних појава које су биле супротне идеологији и политици СКЈ. Писмо је захтевало „идејно рашчишћавање“ у сваком републичком огранку СКЈ, спровођење партијских чистки, које би одстраниле „елементе“ туђе партијској линији, те успоставиле апсолутно поштовање демократског централизма „од основних организација до Председништва СКЈ“.¹³⁵⁸ Строго поштовање једне партијске линије морало је да спречи распарчавање савезне партије и њено претварање у „лабилну коалицију републичких и покрајинских организација“. Осим тога, Писмо је јасно указивало на потребу чвршће контроле СКЈ над друштвом, које би гарантовало „јачање револуционарног карактера власти радничке класе“.¹³⁵⁹ Све партијске организације биле су обавезне да кроз садржину Писма преиспитају своју идејну-политичку праксу и да поступају у складу са његовим препорукама.¹³⁶⁰ Шира јавност није била одмах упозната са садржином Писма, али јесте са наступом истакнутих југословенских партијских руководиоца, који су јавно промовисали његове најважније идеје. Један од таквих иступа био је говор секретара СКЈ Станета Доланца пред партијским активом Сплита, 19. септембра, који је подржавао основни дух Писма и позивао партијско чланство да искаже лојалност новом револуционарном курсу. Посебну пажњу Доланц је посветио Титовој личности коју је означио као „појам диктатуре радничке класе“ на чијим основама је Партија градила своју револуционарну политику. Титов курс значио је одбацивање „реформизма“ и „разних других идеологија“ и повратак „старој“ Партији, која је заснована на принципима „марксизма и лењинизма“.¹³⁶¹ Практична разрада Писма одмах је била спроведена у ССИП, где се тамошње руководство обавезало да у свом раду напусти „искушења практицизма“ и своју дневну активност више повеже у сарадњи са политичким форумима широм земље. У документу који је припремио примену Писма тврдило се да би суштина промена у ССИП гарантовала „сагледавање објективних процеса у свету са марксистичких позиција“, а заправо

¹³⁵⁵ АЈ, 837, КПР, I-2/53 Стенографске белешке са разговора између председника СФРЈ Ј.Б. Тита и генералног секретара ЦК КПССЛ.И. Брежњева, одржаних 6. јуна 1972. у Кремљу

¹³⁵⁶ Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Tito*, Novi Sad, 2018, 705-707; Radina Vučetić, *Monopol na istinu*, Beograd, 2016, 330-333.

¹³⁵⁷ Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 2, Beograd, 1978, str. 190-194.

¹³⁵⁸ Исто

¹³⁵⁹ Исто.

¹³⁶⁰ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalsitičkoj Jugoslaviji*, I, 417.

¹³⁶¹ Исто.

утицала на строжију контролу партијског апарата над формулисањем спољнополитичких ставова.¹³⁶²

Крајем септембра 1972. године московска *Правда* је под насловом „Важни задаци СКЈ“ објавила на истакнутом месту информацију о иступу Доланца пред политичким активом Сплита. Југословенска амбасада у Москви је известила да су Доланчеви ставови изазвали „живо интересовање“ у совјетским политичким круговима и дипломатском кору.¹³⁶³ Позитиван одјек Доланчевог говора пружио је још један доказ совјетским партијским круговима да „СКЈ поново узима ствари у своје руке“ и био је препознат као дело Титове партијске линије. Совјетски договори са југословенским председником 1971-1972. били су главна оријентација у Кремљу за оцену перспективе југословенско-совјетских односа, због чега је совјетска подршка „револуционарном курсу“ подупирала усаглашеност ставова две стране по различитим питањима. Писмо Извршног бироа и председника СКЈ, интервју Тита *Вјеснику* 8. октобра, чинили су заокруживање конзервативног партијског курса и припрему терена за политичку смену Никезићевог руководства. Промене у Србији подудариле су се са заокретом мађарске реформе и персоналним променама у Румунији, који су били резултат синергије совјетског притиска и конзервативних упоришта. Од 1968. године Јанош Кадар је започео програм модернизације мађарске економије (Нови економски механизам – НЕМ), који је заговарао процес децентрализације и веће улоге тржишног механизма у социјалистичкој економији („гулаш комунизам“).¹³⁶⁴ Либерални смисао реформи изазвао је критику Москве, која је у сету мађарских економских мера препознавала “конфузију и потенцијално идеолошко кријумчарење“. Совјетски притисак на Кадара резултирао је напуштањем политике НЕМ-а, новембра 1972, и повратак на просовјетске економске моделе.¹³⁶⁵ Конзервативна група у мађарском руководству преузела је од тог тренутка доминанту позицију, а сви представници реформске политике били су избачени из Партије (Реже Њерш, Лајош Фехер и др.).¹³⁶⁶ У исто време предузете партијске чистке у Румунији су се спроводиле уклањањем личности које су биле препознате као опоненти Чаушескуове политике. Југословенска амбасада у Букурешту је известила Београд како се опсежне чистке спровode у Партији, влади, синдикатима и омладини, али да се посебно издаваја смена Мизила, водеће личности у сектору међународних односа и идеологије, и Корнелија Манескуа, министра спољних послова Румуније, чије уклањање је било повољно примљено у Москви. У интерним разговорима чланови амбасаде су сазнавали да је основни разлог за смену Манескуа било његово „недовољно залагање и ангажовање МИП-а на реализацији идеја Чаушескуа на плану спољне политике.“¹³⁶⁷

Политички пад Никезићевог партијског руководства припремао се интезивно од 1971. године, када је део југословенског партијског врха на челу са председником Титом увидео растућу дискрепанцију између политике републичког и савезног руководства СКЈ. На различитим питањима, руководство у Србији је било оптуживано да заступа другачију

¹³⁶² ДАМСПРС, Строго пов., 1972, ф-2, бр.90, Програм активности ССИП.

¹³⁶³ ДАМСПРС, ПА, 1972, СССР, ф -112, 434490.

¹³⁶⁴ Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1953...* 177-184.

¹³⁶⁵ M. Quimet, *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy...* 73-74.

¹³⁶⁶ Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1953...* 180-184

¹³⁶⁷ ДАМСПРС, ПА, 1972, Румунија, ф-100, 441818.

политику од партијског центра, да оспорава Титов ауторитет, да се залаже за технократизам у привреди и „либералистичку“ демократију у друштву.¹³⁶⁸ Како је Тито објаснио на вишедневним разговорима са српским руководством, октобра 1972. у Београду, постојао је јасан раскорак ЦК СК Србије са линијом СКЈ и са њим лично.¹³⁶⁹ Титова критика била је утемељена на „револуционарној“ партијској линији после 21. седнице Председништва и Писма Извршног бироа Председништва ЦК СКЈ, али је њен битан смисао био допуњен информацијама које су долазиле из Служби безбедности и партијских опонената Никезићевом курсу у СК Србије. Иако су обавештајни оперативни подаци рано упозоравали на пораст „либералног“ поступања ЦК СК Србије у вези активности политичке опозиције, после зауздавања реформске оријентације у Хрватској извештаји СДБ су приказивали ситуацију у Србији алармантно, а српско партијско руководство главним противником новог курса СКЈ.¹³⁷⁰ Основне тезе реформске политике ЦК СК Србије (демократизација, модерна привреда, нова улога Партије, децентрализација) биле су употребљене као доказ спорног идеолошког скретања. Никезићев ставови против „монолитности у СК“ или критике „бирокарско-централистичке концепције“ били су тумачени као директна полемика са Титовим ставовима.¹³⁷¹ Савезни министар унутрашњих послова Славко Зечевић, је у више наврата информисао југословенског председника о лошој ситуацији у Србији, опструкцији која се чини према раду Службе безбедности, и потпуној толеранцији ЦК СК Србије када се радило о активности унутрашњег непријатеља.¹³⁷² Зечевић је сматрао Никезића добронамерним, али идеолошки спорним.¹³⁷³ Конзервативни критичари реформског политичког курса у СК Србије (Петар Стамболић, Дража Марковић) придодавали су обавештајним подацима потребну политичко-идеолошку димензију, која је олакшавала формулисање коначне политичке оптужнице. Врхунац неслагања две концепције у СК Србије био је презентован разговорима у Скупштини Србије, 5-7 јула 1972. Политика ЦК СК Србије је била заслужна што је у јавном простору превладао „демократски манир, антирежимског, уствари антисоцијалистичког понашања“, сматрао је Дража Марковић.¹³⁷⁴ Као посебну тачку неслагања Марковић је истакао неуважавање Титових ставова, те фронтално супростављање српског руководства југословенском партијском центру. Међутим, најдаље у начелној идеолошком критици ишао је Петар Стамболић. Он је замерио ЦК СК Србије што није успешно изградио политичку оријентацију, која би се са

¹³⁶⁸ Пред почетак 21. седнице Председништва Тито је Дражи Марковићу пренео низ негативних критика на рачуна српског руководства и Марка Никезића. „Рекао је за Никезића да је уопштен, да није марксист, да се понавља, да филозофира ван времена и простора...“, Dragoslav Draž Marković, *Život i politika, 1967-1978*, I, Beograd, 1987, 318.

¹³⁶⁹ АЈ, 837, КПР, II-2/570, Пријем делегације СР Србије.

¹³⁷⁰ АЈ, 837, КПР, II-4-а/85, Запажања о неким неслагањима, отпорима, полемикама са званичним ставовима друга Тита у СР Србији.

¹³⁷¹ Исто.

¹³⁷² Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, I, 400-408.

¹³⁷³ Славко Зечевић је крајем јуна 1972. у посебном извештају Титу набрајао велики број примера недопустивих ставова и активности Никезићевог руководства. У закључној оцени сматрао је да је тактика ЦК СК Србије да дискредитује СУП и прего њега Тита, да дискредитују Петра Сзамболића и Дражу Марковића као заступнике „чврсте руке“, те на крају да створе „дезорјентацију СК Србије и да учине од себе мученике.“ АЈ, 837, КПР, II-4-б, Тајни извештај републичког секретара за унутрашње послове Србије Славка Зечевића, упућен Титовом кабинету 24. јуна 1972.

¹³⁷⁴ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, II, 492-497.

„више снаге и оштрине“ супростављала „либералистичким притисцима“ у републици.¹³⁷⁵ Либерализам је у Стамболићевом тумачењу увек себе доживљавао „прогресивним“, али је био у суштини „реакционаран.“ Под његовим лошим примером сматране су идеје петефијеваца у Мађарској 1956, чешке интелигенције 1968, Ђиласове идеје и студентски покрет. Примена таквих концепција у Србији значила је „политичко разоружавање“ Савеза комуниста и пристанак на „либералистичку дискусију о слободи штампе, угроженој слободи стваралаштва, једно робовање апстрактној демократији.“¹³⁷⁶ Стабилизација политичког стања у Србији и СКС није била могућа на таквој погрешној идеолошкој основи, упозоравао је Стамболић, због чега је тражио њену потпуну промену. Према Стамболићу разлог више је била међународна ситуација, која је изискивала „стабилну унутрашњу снагу“ југословенског друштва, уз помоћ које је положај СФРЈ и СКЈ на међународном плану био бољи.¹³⁷⁷

Марко Никезић и Латинка Перовић поднели су оставке на своје функције после других пет дана разговора Тита и српских комуниста (9,10,11,12, и 16. октобар 1972).¹³⁷⁸ Означивши епилог октобарског састанка малим „дворским државним ударом“ оставку на све државне и партијске функције подноси Коча Поповић, а недуго после и Мирко Тепавац.¹³⁷⁹ Партијске чистке које су уследиле у Србији, и другим југословенским републикама, чиниле су завршни процес акламације југословенске „ауторитарне нормализације“, која је почетком 1970-тих оспорила основне тежње самоуправне социјалистичке демократије. Основна идеја идеолошког конзервативног заокрета у Југославији, како примећује Денисон Русинов, лежала је на претпоставци да само „реуједињена, рецентрализована и темељно прочишћена СКЈ мора и треба да поново потврди ефикасну контролу над економским и политичким животом земље.“¹³⁸⁰ Прве анализе америчке централне обавештајне агенције (ЦИА), новембра 1972, потврђивале су такве премисе, приказујући преврат у Србији резултатом неспремности водећих српских комуниста да прихвате свеопшти централни Титов ауторитет.¹³⁸¹ Иако је америчка процена негирала директно учешће Москве у коначном епилогу кризе, било је примећено совјетско задовољство новим доктринарним приступом, које је насумично било охрабривано у процесу југословенско-совјетске нормализације. Сви водећи западни листови уочавали су дихотомију партијске поларизације у СКЈ, придавајући смисао новом курсу еквиваленцији са Кинеском културном револуцијом.¹³⁸² Никезић је био представљен као лидер либералне прозападне струје у СКЈ, интелектуалац високог ранга, који је стимулисао процес демократизације у Југославији.¹³⁸³ Догађаји у Србији имали су призивок антизападног политичког правца, који „објективно приближава Југославију совјетском блоку и утицају, независно да ли Тито то жели или не.“¹³⁸⁴ Америчка анализа је истицала Никезићеву бојазан да Титови поступци заправо уништавају оно што је било вредно у југословенском

¹³⁷⁵ ДАС, ф. Лични фонд Петра Стамболића, кутија 38, Личне белешке, 1972.

¹³⁷⁶ Исто.

¹³⁷⁷ Исто.

¹³⁷⁸ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, II, 517-540.

¹³⁷⁹ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, II...545.

¹³⁸⁰ Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment*...318-326.

¹³⁸¹ *Yugoslavia: From "National Communism" to National Collapse*, Pittsburgh, 2006, 484-488.

¹³⁸² ДАМСПРС, ПА, 1972, Италија, ф-52, 439292.

¹³⁸³ Исто.

¹³⁸⁴ ДАМСПРС, ПА, 1972, СРН, ф-91, 439501

експерименту.¹³⁸⁵ Међутим, конезрвативна својства политичког пада српских партијских либерала није имала последице по југословенски међународни положај, нити је допринела слабљењу односа Југославије са свим кључним западним државама. Шта више, атмосфера европског детанта и споразумевања тражила је политички стабилну југословенску државу, која неће угрозити „хелсиншки процес“, започет свега неколико недеља после оставке челних личности ЦК СК Србије. Критике водећих листова у Великој Британији, САД, Западној Немачкој, Италији према процесима у Југославији нису били подударни политичким реакцијама њихових влада. Тако је крајем новембра 1972. француска влада изразила подршку „несврстаној позицији Југославије“, која јој омогућава да „води самосталну спољну политику и да изграђује сопствени пут унутрашњег развоја“.¹³⁸⁶

Политички пад српских партијских либерала примљен је са знацима великог одобравања у Москви. За разлику од изражених резерви у југословенску решеност да се предузму одговарајуће мере дубљег преображаја после 21. седнице, политичке смене у СК Србије уливале су наду да се „фронт унутрашње политичке акције СКЈ квалитативно проширио“.¹³⁸⁷ Предузете мере у Југославији биле су оцењиване заједничким именитељом јединственог развоја источноевропских социјалистичких држава, објективним приближавањем „два система“, те развојем који „води ка јачању поверења“. Совјетска оцена да је „СКЈ на правилном путу“ подржана је оним елементима новог југословенског (Титовог) партијског курса, који су били основна тачка совјетске идеолошке критике „југословенског ревизионизма“: јачање улоге Партије, поштовање демократског централизма, одлучна борба против контрареволуционарних снага. Југословенска амбасада у Москви пренела је велико незадовољство либералних совјетских кругова променама у Југославији, који су сматрали да је употребљена терминологија СКЈ све мање различита од терминологије КПСС.¹³⁸⁸ Праву оцену совјетског партијског врха према догађајима у Југославији, дознала је југословенска партијска делегација, крајем децембра 1972, учешћем на прослави у Москви, поводом 50 година од оснивања Совјетског Савеза. Александар Кириљенко, члан Политбироа ЦК КПСС, пренео је члановима југословенске делегације, Станету Доланцу и Рати Дугоњићу, задовољство читавог совјетског руководства променама у Југославији, приказаној активној борби против контрареволуције, либерализма, која снажно доприноси „увођењу реда у Партији, јачању њене руководеће улоге.“¹³⁸⁹ Југословенско-совјетски односи се поправљају заслугама Тита и Брежњева, сматрао је Кириљенко. У току свечане прославе у Москви југословенска делегација је имала истакнуто место у почасном Председништву, заједно са делегацијама осталих социјалистичких држава. Уз констатацију да је нова атмосфера у југословенско-совјетским односима олакшала решавање многих наслеђених питања, чланови делегације су издвојили неколико важних утисака у свом извештају. Најпре, совјетске оцене југословенске унутрашње ситуације биле су повољне, издвајајући „мараксистичко-

¹³⁸⁵ *Yugoslavia: From "National Communism" to National Collapse*, Pittsburgh, 2006, 484-488

¹³⁸⁶ ДАМСПРС, ПА, 1972, Француска, ф-33, 443147.

¹³⁸⁷ ДАМСПРС, ПА, 1972, СССР, ф-113,бр. 440105

¹³⁸⁸ Исто.

¹³⁸⁹ АЈ, 837, КПР, I-5-b/99-25, Забелешка о разговору другова Рата Дугоњића, потпредсеника Председништва СФРЈ и Станета Доланца, секретара ИБ СКЈ, са А. Кириљенком, чланом Политбироа ЦК КПСС, Ф. Кулаковим, чланом ПБ ЦК КПСС и И. Капитоновим, секретаром ЦК КПСС, који је вођен 23 и 24 децембра 1972 у ловишту Переслављ-Залескиј.

лењинистички курс“ Тита и њему блиских кадрова, као пресудан у корекцији југословенског система. Друго, промене у Југославији објективно су приближиле њен социјалистички развој идеолошким позицијама СССР и КПСС. Коначно, одустајање од фронталног притиска на Југославију да преузме формалне блоковске обавезе на Истоку, и тиме начелно задржи „несврстану међународну позицију“, било је условљено прихватањем „унутрашње стварности Совјетског Савеза“, елиминисањем антисовјетске пропаганде, или како је извештај истакао уклањању „субјективизам и илузије, са једне стране, и предрасуде и загриженост према СССР са друге“.¹³⁹⁰ То је био јасан показатељ постигнутог политичког сагласја Југославије и Совјетског Савеза, у складу са унутрашњим конзервативним курсом, и међународним амбицијама европског детанта. Југославија није постала чланица блока, али се помирила са елементима совјетске „ауторитарне нормализације“ у Источној Европи, коју је и сама почела да спроводи у сопственом друштву током 1970-тих година.¹³⁹¹

¹³⁹⁰ AJ, 837, КПР, I-5-b/99-25, Извештај о учешћу државно-партијске делегације СФРЈ на прослави 50-годишњице СССР

¹³⁹¹ Ragna, Boden, “Soviet world policy in the 1970s – a three-level game” u: *The Crisis of Socialist Modernity: The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, edit. Marie-Janine Calic, Deitmar Neutatz and Julia Obertreis (Vandenhoeck&Ruprecht, 2011), 185.

Закључак

За време Никезићеве дипломатске мисије у Каиру, повољан развој југословенско-египатских односа био је зачет важним предусловима. Од 1948. Југославија је на међународној сцени била препозната као самостална и независна држава, која, иако социјалистичка, не припада Источном блоку, и није инструмент туђих интереса. Прокламована југословенска еквилибристика према хладноратовским блоковима импоновала је тежњама младе египатске републике у њеним напорима да се ослободи притиска британске политике на Блиском истоку. Потрага за самосталним моделима унутрашњег развоја била је заједничка за обе земље. Југославија је критиком Стаљиновог система закорачила ка дефинисању „југословенског пута у социјализам“, док су египатски официри у обрачуна са старим парламентарним системом тежили стварању праведнијег и социјално одговорнијег друштва. Југословенско дипломатско представништво у Каиру под Никезићевом руководством, успешно је успоставило контакте са свим важним представницима нових револуционарних власти, а нарочито са новим египатским лидером Гамалом Абделом Насером. Кроз многобројне извештаје Београду, Никезић је истицао значај египатске друштвене трансформације, прогресивни карактер промена, те јасну оријентацију власти да се одупре притисцима великих сила. Разрешењем политичке кризе у Египту, крајем 1954. и почетком 1955. године, и конституисањем Насерове личне власти, започело је формулисање специфичног аутохтоног египатског модела развоја („насериизма“), који је југословенска амбасада у Каиру препознала као улазак Египта у „ново доба“. Упркос чињеници да египатска унутрашња трансформација није била спроведена уз помоћ класичне партије левице, Никезић је указивао на прогресиван карактер египатских промена, који је кроз контакте са властима у Каиру директно охрабривао. Социјалистички карактер „насериизма“ биће под снажним утицајем југословенског модела развоја од тог тренутка. Исто тако, ванблоковска политика Југославије, и њено искуство сарадње са оба војно-политичка блока, снажно је деловала на египатска спољнополитичка одређења. Пример Југославије, који је Никезић промовисао у Каиру, био је виђен као успешан модел заштите националне независности и унутрашњег развоја. Иницирани сусрети Насера са југословенским председником Јосипом Брозом Титом 1955. и 1956. учврстиће југословенско-египатско партнерство и решеност Египта да спроводи ванблоковску политику. Са друге стране, сарадња са Египтом допринеће даљој формализацији несврстане југословенске стратегије.

Са почетком постаљинистичке транзиције у Источној Европи, и појавом „политике новог курса“ у Москви, југословенски комунисти су формулисали спољнополитичку стратегију у међународном радничком покрету као главног носиоца „прогресивног“ идеолошког правца, и активног поборника процеса „дестаљинизације“. Нормализација односа са Совјетским Савезом (Београдска и Московска декларација), и резултати 20. конгреса КПСС, чинили су основу на којој се градила политика Југославије у Источној Европи. Она је промовисала принципе равноправних односа међу социјалистичким државама, поштовање самосталног унутрашњег развоја и неблоковске форме сарадње. Нестабилна политичка ситуација у Пољској и Мађарској 1956. године учинила је такву југословенску улогу непожељном и идеолошки субверзивном. Непростајање Југославије да прихвати доминантну совјетску интерпретацију слома Мађарске револуције, отворио је нову фазу југословенског остракизма у Источној Европи, чије последице су се директно одразиле на развој југословенско-чехословачких односа. Период Никезићеве дипломатске мисије у Прагу показао је отпор Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ) према југословенским идеолошким концепцијама, и ванблоковској политици. Кључна тачка неслагања Југославије и Чехословачке било је непростајање југословенске политике на лагерско подређивање и централну улогу Совјетског Савеза у радничком покрету, исказано одбијањем СКЈ да потпише Декларацију 12 комунистичких партија 1957. године у Москви. Рад југословенске амбасаде у Прагу у време Никезићевог мандата указивао је на суштинске разлике између СКЈ и КПЧ на питањима „пролетерског интернационализма“, самосталног унутрашњег развоја и односа према Совјетском Савезу. Разлике су биле радикализоване објавом Љубљанског програма СКЈ 1958. и негативним ставом КПЧ. Борба против „југословенског ревизионизма“ у Чехословачкој постала је ефикасно политичко средство потискивања реформских тенденција у чехословачком друштву. Основни елементи Декларације 12. партија, а нарочито дефиниција идеолошког ревизионизма, представљаће дуготрајну меру изолације југословенског социјализма у Источној Европи.

Значај несврстане југословенске политике у Европи имао је трајну вредност по америчке спољнополитичке интересе. Утицај независног модела југословенског социјализма сматрао се важним доприносом разградње Источног блока и подривања совјетског утицаја. Ајзенхауерова и Кенедијева администрација у време Никезићеве дипломатске мисије у Вашингтону потврдиле су све основне тезе америчке стратегије према Југославији, које су биле постављене у годинама непосредно по раскиду Југославије са Стаљиновом политиком. Иако је југословенска сарадња са државама Трећег света у почетку изазивала отпор америчких званичника, почетком 1960-тих година започела је еволуција америчке политике према неутралним афро-азијским државама, нарочито присутна за време Кенедијеве администрације. Југословенски утицај међу лидерима афро-азијских држава сматран је позитивним примером афирмације политике, која стоји изван совјетске сфере утицаја, и одвраћа многе државе од блоковске форме сарадње са Москвом. Београдска конференција несврстаних држава у Београду 1961. утицала је на погоршање југословенско-америчких односа, и стварање снажне опозиције у америчком Конгресу против пружања америчке помоћи Југославији. Исто тако, конференција је утицала на обострано сазнање да су политичке прилике у обе државе комплексне, те да унутрашњи проблеми диктирају спољнополитичке потезе. Током свог дипломатског рада у Вашингтону, Марко Никезић је

правио разлику између „прогресивних“ тенденција америчке политике, и конзервативних заступника хладноратовског правца, и чинио напоре одржавања стабилних односа на основу платформе ДСИП-а. Упркос јасној ванблоковској спољнополитичкој оријентацији, југословенска спољна политика је сматрала круцијалним одржавање добрих односа са Сједињеним Државама, колико због потребне равнотеже у односу на Совјетски Савез, толико и због важног америчког доприноса модернизацији југословенске привреде.

Улога ДСИП-а у процесу формирања југословенске спољне политике била је одређена југословенским политичким системом, политичким монополом комунистичке партије и ауторитетом југословенског председника Јосипа Броза Тита. Одлике југословенског самоуправног система које су почивале на децентрализацији, промени улоге Партије у друштву и демократизацији друштвених односа, омогућавале су постепено проширивање броја учесника у формирању југословенске спољне политике. Иако је улога Јосипа Броза Тита била централна, и надасве важна у коначном процесу одлучивања, спољнополитичке одлуке су биле резултат рада различитих институционалних актера. Државни секретар за спољне послове, и сви чланови ДСИП-а, доприносили су изградњи спољне политике у оквиру својих надлежности, а који су подразумевали заступање југословенских интереса у иностранству, анализу међународне ситуације, израду предлога спољнополитичких иницијатива, упућивање инструкција амбасадорима, закључивање међународних уговора, координацију рада са свим југословенским институцијама повезаним са иностранством, те презентовање основних гледишта и резултата југословенске спољне политике посланицима Савезне скупштине. Међутим, превага централистичко-конзервативних партијских снага, крајем 1950-тих, утицала је на појаву различитих форми притиска на рад и организацију ДСИП-а. Уз помоћ рада партијског комитета и Службе безбедности у ДСИП-у, заступници политике строге централизације у СКЈ су покушавали да успоставе чвршћу контролу над радом ДСИП-а, и да га преусмере на строжију „партијску линију“. Коначна партијска оптужница 1963. године, којом се ДСИП оптужује да заступа посебну југословенску спољнополитичку линију („сиповску концепију“), била је спроведена на трагу „револуционарног курса“ Писма Извршног комитета ЦК СКЈ из 1962. године. Промена атмосфере у СКЈ, која је постала наклоњенија реформској политици са Осмог конгреса, определила је Марка Никезића, и већину чланова руководства ДСИП-а ка либералном крилу СКЈ. Никезићева подршка Брионском пленуму, и политичком паду Александра Ранковића, са места државног секретара за спољне послове, била је резултат, не само политичког опредељења, већ вишегодишњег отпора руководства ДСИП-а потпуној интеграцији Службе безбедности у институционално функционисање установе. Марко Никезић је прихватио основни смисао нове југословенске реформе после Брионског пленума, и подржао процес демократизације југословенске спољне политике, који је подразумевао демонополизацију доношења одлука, укључивање представника република у институционални систем одлучивања, те подршку објективном информисању југословенске штампе о спољнополитичким темама.

Блиски односи са Совјетским Савезом током 1960-тих година представљали су најосетљивије спољнополитичко питање за Југославију. У одређивању најподесније форме сарадње, која би уважила несврстане принципе југословенске спољне политике и заједничке интересе са Совјетским Савезом у међународним односима, Марко Никезић и ДСИП су доприносили умањивању „просовјетских“ елемената југословенске међународне стратегије.

Отворени идеолошки сукоб Москве и Пекинга и нови процес „дестаљинизације“ у КПСС били су најважнији узроци друге југословенско-совјетске нормализације. Југословенски партијски врх означио је ДСИП главним центром отпора новој државној политици према Москви, тврдећи да руководство ДСИП-а спроводи засебну линију југословенске спољне политике („сиповска концепција“). Том приликом име Марка Никезића било је обележено као спорно и одступајуће од партијске линије. Сузбијање „сиповске концепције“ утицало је на јасније формулисање партијске идеолошке интерпретације нових односа са Совјетским Савезом и социјалистичким државама, учињеним на Петом пленуму ЦК СКЈ, маја 1963. Како је тадашња партијска линија инсистирала, значај совјетско-кинеског сукоба, и подршка „стваралачким“ снагама које је предводио КПСС, надјачавали су све критичке резерве у југословенском друштву према нормализацији односа са Совјетским Савезом. Међутим, политички пад Никите Хрушчова 1964. и почетак југословенских унутрашњих реформи утицао је на делимичну корекцију основних претпоставки замишљеног југословенско-совјетског партнерства. Негативан пријем одлука Брионског пленума у Совјетском Савезу, и совјетски спољнополитички притисак да се започета друштвена реформа у Југославији коригује, ангажовали су Марка Никезића и ДСИП у пружању отпора совјетским притисцима, те покушајем преусмеравања југословенске спољне политике ка ширем кругу иностраних партнера. Одлуке руководства ДСИП-а налагале су да међународна сарадња са Совјетским Савезом, нарочито према државама Трећег света, мора да остане изван лагерских форми, уз пуно поштовање југословенске самосталности деловања у међународним односима. Одлука Тита да самовољно отпутује у Москву на саветовање са чланицама Варшавског пакта, поводом кризе на Блиском истоку 1967, прекинула је такве напоре ДСИП-а, и делимично поништила један од императива друштвене реформе. У току рата на Блиском истоку, 1967, читавала су се разлике у приступу највећег дела државног-партијског врха и руководства ДСИП-а. Упркос присуству југословенских представника лагерским саветовањима у току кризе, Марко Никезић је иницирао низ мера које су спречавале потпуно југословенско садејство са совјетским спољнополитичким иницијативама, што је у иностранству оставило утисак о постојању две тенденције у југословенској спољној политици.

Однос југословенске спољне политике према *Прашком пролећу* садржавао је реализацију дугорочне југословенске стратегије у радничком покрету, која је подржавала демократизацију односа међу социјалистичким државама и прогресивни курс унутрашњих реформи. Са почетком југословенске привредне и друштвене реформе, Марко Никезић је југословенске спољнополитичке циљеве везао за промоцију југословенских реформских императива. У току чехословачке кризе југословенска дипломатија је пружила подршку напорима Дубчековог руководства да одржи реформски програм и одупре се притиску већине чланица Варшавског пакта. Активност Марка Никезића и ДСИП-а кретала се у оквирима званичне државне стратегије, али је важније иницијативе покренула после војне интервенције. Насилан слом *Прашког пролећа*, те неуспех идеолошке партијске линије са Петог пленума, подстакло је руководство ДСИП-а да на нови начин постави питање југословенске спољнополитичке оријентације и односа према Совјетском Савезу. Марко Никезић је на највишем партијском форуму критиковао стратегију „назамењивих партнера“ и залагао се за успостављање бољег баланса у југословенској спољној политици. Брза нормализација прилика у Чехословачкој, неспремност Запада и несврстаних држава да се радикалније

ангажују у осуди агресивне политике Москве, те одбијање југословенског партијског врха да озбиљније преиспита последице политике до 1968. године, чинили су битна ограничења у могућностима потпуне југословенске спољнополитичке преоријентације. Ипак, критика совјетске политике је оснажила присталице југословенске привредне и друштвене реформе у Савезу комуниста Србије да снажније афирмишу кључне идеје југословенског демократског социјализма, и препознају у избору Марка Никезића за председника ЦК СКС, гаранцију њиховог спровођења.

Као председник ЦК СК Србије Марко Никезић је заступао сва кључна места демократских форми југословенског самоуправног социјализма: реформа Партије, демократизација и либерализација друштвених односа, доследна уставна федерализација и модерна привреда. У односу према сложеној међународној ситуацији после слома Прашког пролећа, српско партијско руководство је препознало Совјетски Савез као најважнију претњу по југословенске интересе и опстанак реформског програма у СКЈ. Почетак југословенско-совјетске нормализације 1969. године и превазилажење „чехословачког питања“ у међусобним односима, оставило је отвореним проблем југословенске реформе и негативне совјетске перцепције. Услед постојања незваничне совјетске доктрине о „ограниченом суверенитету“, и различитих форми притиска ка Југославији, ЦК СК Србије је конституисао платформу која се супростављала свим елементима совјетског субверзивног деловања у републици. Одлуке 14. седнице ЦК СК Србије, фебруара 1970, представљале су покушај јаснијег одређивања Никезићевог руководства према повезаности „конзервативно-бирокуратских“ снага у Србији и совјетског утицаја споља. Са друге стране, југословенска спољна политика је у Совјетском Савезу видела важног партнера у оснаживању политике детанта у Европи. Процес преговарања између чланица два војно-политичка блока, и први важни споразуми Совјетског Савеза и Западне Немачке, били су оцењени у Београду као важан допринос попуштању затегнутости у Европи и оснаживању југословенске безбедности. Динамичан ангажман југословенске политике на Западу, праћен успешном конференцијом несврстаних држава у Лусаки и дипломатским иницијативама ка Кини, учинили су Југославију незаобилазним актером конституисања европске безбедности. Европска агенда постала је кључно питање југословенско-совјетских договора и важан сегмент побољшавања односа.

Међутим, совјетска концепција детанта подразумевала је поштовање територијалног и политичког статуса кво у Источној Европи, који се снажно супростављао реформским тенденцијама у комунистичким партијама после *Прашког пролећа*. Криза у југословенском друштву 1971. године изоштравала је линију поделе у СКЈ на присталице и противнике реформе, постављајући кључна питања развоја југословенске државе и самоуправног социјализма. Различите форме совјетског притиска, које су се критички односиле према ситуацији у Југославији, подупирале су аргументе југословенских партијских конзервативаца да је оштар обрачун са свим поборницима демократизације, нужан услов друштвене стабилности и јачања југословенског међународног положаја. Посебан притисак совјетско руководство је вршило на уклањање „анисовјетских“ елемената у СКЈ, који су индикативно били присталице југословенског реформског курса. Југословенско-совјетски договори 1971-

1972 ukloniће сва спорна места у међусобним односима, обједињујући јединствену идеолошку линију. Совјетска подршка југословенском „револуционарном“ курсу после 21. седнице Председништва СКЈ, и оставке водећих чланова ЦК СК Хрватске, биће важан допринос у формулисању свих друштвених предуслова за политички пад реформског Никезићевог партијског руководства, октобра 1972.

Списак извора и литературе

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ)

Фондови:

507 Савез комуниста Југославије

837 Кабинет председника републике

Државни архив Србије

Фондови:

Савез комуниста Србије

Лични фонд Вељка Мићуновића

Лични фонд Петра Стамболића

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије

Фондови:

Политичка Архива

Политичка Архива – Строго поверљиво.

Кабинет државног секретара за спољне послове

Објављени извори:

Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију / VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије), Београд, 1952,

Dokumenti 1948, I-III, Vladimir Dedijer (ured), Београд, 1980.

Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum, Jovan P. Popović (ured.), Београд, 1999.

Југославија-СССР, сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1964-1980, Том 2, Милошевић Миладин (ур.) „Документа о спољној политици Југославије, Архив Југославије, Београд 2016.

Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956, Zbornik dokumenata (priredili Lj. Dimić, M. Milošević, Đ. Borožan..), Београд, 2010.

Marković,Dragan, Kržavac,Savo, Liberalizam od Đilasa do danas, 2, Београд, 1978.

Naser, Gamal Abdel, Filozofija revolucije, Београд, 1956.

Napukli monolit: Jugoslavija i svet, 1942-1948, Ljubodrag Dimić, Aleksandar Životić (ured), Београд, 2012.

Program SKJ, Београд, 1980.

Sakwa, Richard, The Rise and Fall of the Soviet Union 1917-1991, London,1999.

Simić,Pero, Despot, Zvonimir, Tito – strogo poverljivo, Zagreb, 2010.

Tito, Govori i članci, X, Београд, 1959.

Tito, Govori i članci, XI, Београд, 1959.

Tito, Govori i članci, XIII, Београд, 1960.

Tito, Govori i članci, XV, Београд, 1962.

Đilas, Milovan, Savremene teme, Београд, 1950.

Yugoslavia Political Diaries 1918-1965, vol. IV 1949-1965, Robert L. Jarman (ed.), Slough, 1997.

Yugoslavia: From “National Communism” to National Colapse, Pittsburgh, 2006.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Београд, 1963

White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia, Београд, 1951.

Foreign relations of the United States (FRUS)

Volume II, National security, 1952-1954.

Volume IX, The Near and Middle East, 1952-1954.

Volume X, Eastern Europe, 1958-1960.

Volume XVI, Eastern Europe, 1961-1963.

Volume XXIX, Eastern Europe, 1969-1972.

Wilson Center's Cold War International History Project (CWIHP)

<https://www.wilsoncenter.org/program/cold-war-international-history-project>

Marxists Internet Archive

<https://www.marxists.org/history/international/comintern/sino-soviet-split/cpc/mhedp.htm>
[https://www.marxists.org/history/international/comintern/sinosovietsplit/other/1957declarati
on.htm](https://www.marxists.org/history/international/comintern/sinosovietsplit/other/1957declarati
on.htm)

Периодика:

Политика

Вјесник у сриједу

Међународна политика

Мемоари, дневници, сећања:

Berić, Gojko, *Zbogom XX stoljeće: Sećanja Ive Vejvode*, Zagreb 2013.

Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza, memoarski zapisi 1945-2005*, Zagreb, 2006

Dabčević-Kučar, Savka, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997.

Dobrynin, Anatoly, *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War*, Times Books, 1997.

Duhaček, Antun, *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd, 1995.

- Dilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991.
- Dorgović, Momčilo, *Dilas: Vernik i jeretik*, Beograd, 1989.
- Glišić, Venceslav, *Susreti i razgovori: prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2012.
- Ivanji, Ivan, *Mađarska revolucija*, Beograd, 2007.
- Jazić, Živan, *Moj pogled na diplomatiju*, Beograd, 2010.
- Kardelj, Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije, 1944-1957*, Beograd 1980.
- Kennan, George F., *Memoirs, 1950-1963*, Pantheon, 1983.
- Marković, Dragoslav Draža, *Život i politika, 1967-1978, I*, Beograd, 1987.
- Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1956-1958*, Beograd, 1977.
- Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969-1971*, Beograd, 1984.
- Milić, Danilo, *Sećanje jednog diplomate*, Novi Sad, 2020.
- Mlinarž, Zdenek, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Zagreb, 1985.
- Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989.
- Nenadović, Aleksandar, *Mirko Tepavac: sećanja i komentari*, Beograd, 1999.
- Nikezić, Marko, *Srpska krha vertikalna*, Beograd, 2003.
- Pelikan, Jiri, *Praško proljeće*, Zagreb, 1982.
- Perović, Latinka, *Zatvaranje kruga*, Sarajevo, 2018.
- Ranković, Aleksandar, *Dnevničke zabeleške*, Beograd, 2001.
- Tripalo, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990.
- Velebit, Vladimir, *Moj život*, Zagreb, 2016.
- Vuković, Zdravko, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma. Moju stenografski zapisi 1966-1972*, Beograd, 1989.
- Šuvar, Mira, *Vladimir Velebit- svjedok historije*, Zagreb, 2001.

Литература:

Aburish, Said K., *Nasser: The Last Arab*, Thomas Dunne Books, 2004.

Adamović, Ljubiša S.; Lempi, Džon; Priket, Rasel, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990.

Agosti, Aldo, *Palmiro Togliatti- A Biography*, London, 2008.

Aldous, Richard, *Schlesinger: The Imperial Historian*, New York, 2017.

Allison, Roy, *The Soviet Union and the Strategy of Non-Alignment in the Third World*, Cambridge University Press, 1989.

Applebaum, Rachel, *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*, Cornell University Press, 2019.

Ashton, Nigel John, *Eisenhower, Macmillan, and the Problem of Nasser: Anglo-American Relations and Arab Nationalism, 1955-59*, London, 1996.

Bacon, Edwin, Sandle, M.A., *Brezhnev Reconsidered*, New York, 2003.

Batović, Ante, *Liberalno-nacionalni pokret u Hrvatskoj od 1966 do 1972 i svijet*, doktorska disertacija u rukopisu, Sveučilište u Zadru, 2010.

Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949-1955*, Zagreb, 1988.

Bešlin, Milivoj, *Ideja Moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, I-II, Novi Sad, Beograd, 2021.

Bracke, Maud, *Which Socialism, Whose Détente. West European Communism and the Czechoslovak Crisis, 1968*, Central European University Press, 2007.

Berend, Ivan, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Beograd, 2009.

Berend, Ivan, *Centralna i Istočna Evropa, 1944-1993: zaobilazni put od periferije do periferije*, Podgorica, 2001.

Berger, Mark T, *The Battle for Asia. From Decolonization to Globalization (Asia's Transformations)*, Routledge, 2003.

Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb, 1988.

Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.

Bischof, Günter, Karner, Stefan, Ruggenthaler, Peter (eds.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, London, 2009.

Bogetić, Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*, Beograd, 2006.

- Bogetić, Dragan; Životić, Aleksandar, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd, 2010.
- Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Beograd, 2012.
- Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju: od ideje do pokreta*, Beograd, 2019
- Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, Beograd 2015.
- Богетић, Драган, Димић, Љубодраг, *Београдска конференција несврстаних земаља 1-6 септембра 1961: прилог историји Трећег света*, Београд, 2013.
- Borhi, Laszlo, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, Central European University Press, 2004.
- Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza, 2*, Opatija 1985
- Brendon, Peirs, *Decline and Fall of the British Empire, 1781-1997*, Alfred A. Knopf, 2008.
- Brown, Archie, *The Rise and Fall of Communism*, New York, 2009.
- Caine, Barbara, *Biography and History*, London, 2010.
- Craig, Campbell, Logevall, Fredrik, *Americas Cold War The Politics of Insecurity*, London, 2009.
- Čkrebić, Dušan, *Koča Popović. Duboka ljudska tajna*, Beograd, 2012.
- Dallek, Robert, *An Unfinished Life John F. Kennedy 1917-1963*, New York, 2003.
- Dawisha, Adeed, *Arab Nationalism in the Twentieth Century. From Triumph to Despair*, Princeton University Press, 2002.
- Dedijer, Vladimir, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd, 1978.
- Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014.
- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности 3 – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.
- Димитријевић, Бојан, *Ранковић: Други Човек*, Београд, 2020.
- Два века модерне српске дипломатије*, Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић (уред.), Београд, 2013,
- Friedman, Jeremy, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*-The University of North Carolina Press, 2015.
- Fursenko, A. A. , Naftali, Timothy J., *Khrushchev's Cold War. The Inside Story of an American Adversary*, New York, 2006.
- Gaddis, John Lewis, *Strategies of containment*, Oxford, 2005.
- Gaddis John Lewis, *George F. Kennan: An American Life*, London, 2011.
- Goldstein, Slavko, Goldstein, Ivo, *Tito*, Novi Sad, 2018.
- Raymond L. Garthoff, *Detente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, Brookings Institution, 1994.

- Giglio, James N. , Rabe, Stephen G. , *Debating the Kennedy Presidency*, New York, 2003.
- Ginat, Rami, *Egypt's Incomplete Revolution: Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960s*, 1997
- Ginat, Rami, *A History of Egyptian Communism: Jews and Their Compatriots in Quest of Revolution*, Lynne Rienner Publishers, 2011.
- Golubović, Veselin, *S Marxom protiv Staljina*, Zagreb 1985.
- Gordon, Joel, *Nasser's Blessed Movement. Egypt's Free Officers and the July Revolution*, New York, 1992.
- Hamilton, Nigel, *Biography A Brief History*, London, 2007.
- Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema - istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd, 2002.
- Hofmann, Arnie, *The Emergence of Détente in Europe. Brandt, Kennedy and the Formation of Ostpolitik*, Routledge, 2007.
- Jakovina, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države: 1945-1955*, Zagreb 2003.
- Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2002.
- Jakovina, Tvrtko, *Treća strana hladnog rata*, Zaprešić 2011.
- Jakovina, Tvrtko, *Budimir Lončar: Od preka sve do vrha svijeta*, Zagreb, 2020.
- Janos, Andrew C. *East Central Europe in the Modern World. The Small States of the Borderlands from Pre-To Postcommunism*, Stanford University Press, 2000.
- James, Laura, *Nasser at War: Arab Images of the Enemy*, London, 2006.
- Janos, Andrew C, *East Central Europe in the Modern World_ The Small States of the Borderlands from Pre- To Postcommunism* , Stanford University Press, 2000.
- Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945-1953*, Beograd, 1985
- Judt, Tony, *Postwar: a history of Europe since 1945*, New York, 2005.
- Jugoslovenska diplomatija 1945-1961*, Slobodan Selinić (ured.), Beograd, 2012.
- Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Latinka Perović (ured.), Beograd, 2017.
- Kemp-Welch, Antony, *Poland under Communism*, Cambridge University Press, 2008.
- Kershaw, Ian, *Do nade i natrag. Europa 1950-2017*, Zagreb, 2018.
- Kolakovski, Lešek, *Glavni tokovi marksizma*, III, Beograd, 1982.
- Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012.
- Kullaa, Rinna, *Non-alignment and its origins in Cold War Europe*, London, 2012.
- Kuljić, Todor, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanjin, 2005.
- Lampe, John R., *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*, Cambridge, 2000.

- Latham, Michael E., *Modernization as Ideology. American Social Science and "Nation Building" in the Kennedy Era*, The University of North Carolina Press, 2000.
- Logevall, Fredrik. *JFK: Coming of Age in the American Century*, New York 2020.
- Lorejn, Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003.
- Little, Douglas, *American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945*, London 2002.
- Lüthi, Lorenz M. *The Sino-Soviet Split. Cold War in the Communist World*, Princeton University Press, 2008.
- Mazover, Mark, *Mračni kontinent: Evropa u XX veku*, Beograd 2012.
- Mayers, David, *George Kennan and the Dilemmas of US Foreign Policy*, New York, 1990.
- Mansfield, Peter, *A History of the Middle East*, London, 2004.
- Mastny, Vojtech, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*, Oxford University Press 1996
- McNamara, Robert, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East 1952-1967_ From The Egyptian Revolution to the Six Day War*, Routledge, 2003.
- McDermott, Kevin, Stibbe, Matthew (eds.), *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, London, 2018.
- Meehilli, Elidor, *From Stalin to Mao: Albania and the Socialist World*, Cornell University Press, 2017.
- Mujadžević, Dino, *Vladimir Bakarić: politička biografija*, Zagreb, 2011.
- Nečak, Dušan, *Ostpolitik Willyja Brandta i Jugoslavija (1963-1969)*, Zagreb, 2015.
- Некрич, Александар, Гелер, Михаил, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица, 2000.
- Obadić, Ivan, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948-1970*, European University Institute, doktorska disertacija u rukopisu, Florence, 2017.
- Obradović, Marija, *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995.
- Osman, Tarek, *Egypt on the Brink: From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*-Yale University Press, 2011.
- Oren, Michael B, *Six day storm. The June 1967 war and the creation of the modern Middle East*, Oxford University Press, 2002.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1988.
- Petrović, Vladimir, *Titova lična diplomatija*, Beograd, 2010.
- Petrović, Vladimir, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, Beograd 2007.
- Pečar, Zdravko, *Egipat: zemlja-narod revolucija*, Beograd, 1958
- Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi, I-II*, Beograd 2014.

- Pons, Silvio, *The Global Revolution: A History of International Communism 1917-1991*, Oxford University Press, 2014.
- Prazmowska, Anita J., *Poland- A Modern History*, London, 2010.
- Quimet, Matthew *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, North Carolina, 2003.
- Rajak, Svetozar, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953-1957*, Routledge, 2010.
- Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, Volume One, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić (eds.), Palgrave Macmillan UK, 2016,
- Roberts, Geoffrey, *Molotov: Stalin's Cold Warrior*, Potomac Books Inc., 2011.
- Romano, Angela, *From Detente in Europe to European Detente*, Euroclio, 2009.
- Rubinstein, Alvin Z., *Yugoslavia and the Non-Aligned World*, Princeton University Press, 1970.
- Rusinow, Dennison, *The Yugoslav experiment 1948-1974*, London, 1978.
- Schulzinger, Robert D, *U.S. Diplomacy Since 1900*, New York, 2002.
- Selinić, Slobodan, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955*, Beograd, 2010.
- Selinić, Slobodan, *Partija i diplomatija u Jugoslaviji 1945-1953*, Beograd, 2013.
- Service, Robert, *A History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty-First Century*, Harvard University Press, 2009.
- Stojanović, Dubravka, *Radanje globalnog sveta 1880-2015*, Beograd, 2015.
- Swain, Geoffrey, Swain, Nigel, *Eastern Europe Since 1945*, London, 1998.
- Takeyh, Ray, *The Origins of the Eisenhower Doctrine: The US, Britain and Nasser's Egypt, 1953-57*, Palgrave Macmillan, 2000
- Taubman, William, *Khrushchev: The Man and His Era*, London, 2004.
- The Non-Alignment Movement and the Cold War. Delhi_Bandung –Belgrade*. Edit Nataša Mišković, Harald Fischer-Tine and Nada Boškovska, London 2014.
- The Cambridge History of the Cold War, Volume 1, Origins*, Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), 2010.
- The Cambridge History of the Cold War, Volume 2, Crises and Détente*, Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), 2010.
- Tripković, Đoko, *Jugoslavija - SSSR: 1956-1971*, Beograd, 2013.
- Тито - виђења и тумачења*, (ур.) Олга Манојловић Пинтар, Београд, 2011.
- Unkovski-Korica, Vladimir, *The economic struggle for power in Tito's Yugoslavia from World War II to non-alignment*, I.B. Tauris, 2017.

- Vestad, Odd Arne, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd, 2008.
- Vindakijević, Ivana Peruško, *Od Oktobra do otpora*, Zagreb, 2018.
- Vojtěchovský, Ondřej, *Iz Praga protiv Tita: jugoslovenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj*, Zagreb 2016.
- Vučetić Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, 2012.
- Vučetić Radina, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina*, Beograd, 2016.
- Westad, Odd Arne, *Brothers in arms: The rise and fall of the Sino-Soviet alliance, 1945-1963*, Woodrow Wilson Center Press, 1998.
- Westad, Odd Arne, *The Cold War: a World History*, New York, 2017.
- Williams, Kieran, *The Prague Spring and its Aftermath- Czechoslovak Politics, 1968-1970*, Cambridge, 1997.
- Zubok, Vladislav M., *A Failed Empire - The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, The University of North Carolina Press, 2007.
- Zubok, Vladislav, Pleshakov, Constantine, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Harvard University Press, 1996.
- Zubok, Vladislav, *Zhivago's Children: The Last Russian Intelligentsia*, Harvard University Press, 2009.
- Жанин-Чалић, Марин, *Историја Југославије у XX веку*, Београд, 2013.
- Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе 1945-1961*, Београд, 2011.

Чланци, расправе, поглавља у зборницима:

- Adams, Bradley, „Hope Died Last: The Czechoslovak Road to Stalinism”, in: Vladimir Tismaneanu (editor) - *Stalinism revisited: the establishment of communist regimes in East-Central Europe*, Central European University Press, 2009, 345-366.
- Бешлин, Миливој, “Прилог проучавању треће кризе у југословенско-совјетским односима 1968. - поверљива преписка Л. И. Брежњева и Ј. Б. Тита”, *Зборник Матице српске за историју*, 81/ 2010, 113-128.
- Бешлин, Миливој, „Односи Југославије и Совјетског савеза 1968 - између нужности сарадње и принципа слободе”, *Истраживања*, 22/2011, 491-514.

Bešlin, Milivoj, Žarković, Petar, "Srpski liberali i Hrvatsko proljeće: hrvatskosrpski odnosi i novi koncepti Jugoslavije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih", *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2021, 791-821.

Bešlin, Milivoj, „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji“, u: Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, ur. Igor Duda, Zagreb – Pula, 2019, str. 11–33.

Békés, Csaba, "East Central Europe, 1953–1956", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 334-352.

Békés, Csaba, „Hungary 1968: Reform and the Challenge of the Prague Spring“, in: Kevin McDermott, Matthew Stibbe (eds.), *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, London, 2018, 147-168.

Boden, Ragna, "Soviet world policy in the 1970s – a three-level game" u: *The Crisis of Socialist Modernity: The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, edit. Marie-Janine Calic, Deitmar Neutatz and Julia Obertreis (Vandenhoeck&Ruprecht, 2011), 184-205.

Богетић, Драган, „Економска сарадња Југославије и САД у време другог југословенско-совјетског сукоба 1958-1959“, *Историја 20. Века*, 1/2005, 131-152.

Богетић, Драган „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, 2/2008, 316-371.

Богетић, Драган, „Југославија и светско тржиште капитала - америчка финансијска подршка југословенским развојним програмима крајем 50-тих година“, *Токови историје*, 3/2010, 89-102.

Богетић, Драган, „Крива југословенског друштва почетком 1970-их и питање совјетске помоћи опстанку Титовог режима“. *Историја 20. века* 2/2010, 79-92.

Богетић, Драган, „Југословенско-совјетски односи почетком 60-их година - разлика у Титовом и Хрушчовљевом поимању начела мирољубиве коегзистенције“, *Историја 20. века*. 3/2011, 205-220.

Богетић, Драган, „Приближавање Југославије социјалистичком лагеру током арапско-израелског рата 1967. године“, *Токови историје*, бр. 3/2008, 98-116.

Богетић, Драган, „Југославија између Истока и Запада“, у: Александар Животић (уред.) *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 13-37.

Богетић, Драган, „Еволуција совјетских гледишта према политици несврстаности - разлике у југословенском и совјетском поимању начела социјалистичког интернационализма“, *Историја 20. века*. 2/2012, 131-145.

Богетић, Драган, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године“, у: Радмила Радић (уред.) 1968 – четрдесет година после, Београд, 2008, 129-162.

Богетић, Драган, „Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетка 70-их година“, *Токови историје*, 1/2012, 159-174.

Богетић, Драган, „Политичка позадина и стварни домашај сарадње Тито - Нехру 1954-1964“, *Архив*, 1/2006, 138-152.

Bogetić, Dragan, “Tito i nesvrstani. Iskušenja na putu stvaranja asocijacije vanblokovskih država”, u: Olga Manojlović Pintar (ured.), *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, 405-415.

Богетић, Драган, “Узроци неславног епилога дипломатске мисије амбасадора Џорџа Кенана у Југославији 1961-1963, у: Слободан Селинић (уред.), *Југословенска дипломатија 1945-1961*, Београд, 2012, 315-351.

Bradley, Mark Philip, “Decolonization, the global South, and the Cold War, 1919–1962”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 464-485.

Costigliola, Frank, “US foreign policy from Kennedy to Johnson”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, II, 2010, 112-133.

Димић, Љубодраг, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године“, *Токови историје* 3/2005, 205-232.

Димић, Љубодраг, “Јосип Броз Тито и „југословенски поглед на Европу““, у: Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 183-205.

Димић, Љубодраг, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације“, у: Радмила Радић (уред.) *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008, 339-378.

Egorova, Nataliia, “Stalin’s Foreign Policy and the Cominform 1947-1953”, u *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-1953*, ed Francesca Gori and Silvio Pons, London 1996,

Engerman, David, “Ideology and the origins of the Cold War, 1917–1962”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 20-44.

Gibianskii, Leonid Ia, “The Soviet-Yugoslav Conflict and the Soviet Bloc”, in: *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53*, edit. Francesca Gori, Silvio Pons, London, 1996, 222-245.

Gligorov, Vladimir, “Југославија и развој: Корист и трошкови – кључна тема спорења”, у: *Југославија у историјској перспективи*, Београд, 2017, 383-414.

Hanhimaki, Jussi M., “Détente in Europe, 1962–1975”, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, II, Cambridge University Press, 2010, 198-218.

Heller, Agnes “Legitimation Deficit and Legitimation Crisis in East European Societies Vladimir Tismaneanu (editor) - Stalinism revisited: the establishment of communist regimes in East-Central Europe, Central European University Press, 2009, 143-160.

Jakovina, Tvrtko, „Sjećanja koja čine povijest - Razgovor s Cvijetom Jobom, dugogodišnjim diplomatom i veleposlanikom FNRJ/SFRJ“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2003, 1031-1048.

Jakovina Tvrtko, „Jugoslavija na međunarodnoj pozornici: Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije“, Latinka Perović (ured.), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd, 2017, 434-484.

Jakovina, Tvrtko, „It's Either Tito or the Soviet Aparatchik: Tito's Yugoslavia and the United States of America (1945–1991)“, in: *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, Volume One, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić (eds.), Palgrave Macmillan UK, 2016, 99-138.

Jakovina, Tvrtko, „Tito's Yugoslavia as the Pivotal State of the Non-Aligned“, u: Olga Manojlović Pintar (ured.), *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, 389-404.

Jović, Dejan, „Analiza vanjske politike Socijalističke Jugoslavije: Akteri i strukture“, *Anali Hrvatskog politikološkog društva: časopis za politologiju*, Vol.14 No1, 2017, 147-169.

Kemp-Welch, Anthony, „Eastern Europe: Stalinism to Solidarity“, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, II, Cambridge University Press, 2010, 219-237.

Ковачевић, Катарина, „Југославија и Мађарска криза 1956. године“, у: Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 127-148.

Лебл, Александар, „Прекид односа СФРЈ - Израел 1967.“, *Токови историје*, 1-4/2001, 39-76.

Lässig, Simone „Introduction: Biography in Modern History – Modern Historiography in Biography“, in: Berghahn, Volker Rolf_Lässig, Simone (eds), *Biography between structure and agency: Central European lives in international historiography*, Berghahn Books, 2008, 1-26.

Leffler, Melvyn p., „The emergence of an American grand strategy, 1945–1952“, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, Cambridge University Press, 2010, 67-90.

Lüthi, Lorenz M, „The Non-Aligned Movement and the Cold War, 1961-1973-“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 18, No. 4, Fall 2016, 98-147.

Sandle, Mark, „Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi?“ in: Edwin Bacon, M.A. Sandle(eds.), *Brezhnev Reconsidered*, London, 2003, 165-187.

Совиљ, Милан, „Писање листа Rudé právo о Јосипу Брозу Титу у важним моментима југословенско-чехословачких односа 1945–1969“, *Токови историје* 1/2018, 127-157.

Mastny, Vojtech, „Soviet foreign policy, 1953–1962“, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 312-333.

McMahon, Robert J, „US national security policy from Eisenhower to Kennedy“, in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 288-312.

McEnaney, Laura, "Cold War mobilization and domestic politics: the United States", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 420-441.

Mitrovits, Miklós, "The First Phase of De-Stalinization in East-Central Europe (1953–1958): A comparative approach", in: Zoltán Ripp (eds) *Influences, Pressures Pro and Con, and Opportunities Studies on Political Interactions in and Involving Hungary in the Twentieth Century*, Budapest, 2014, 1-22.

Naimark, Norman, „The Sovietization of East Central Europe 1945–1989—, in: N. Naimark, S. Pons, & S. Quinn-Judge (Eds.), *The Cambridge History of Communism*, Volume 2, Cambridge University Press 2017, 63-86.

Niebuhr, Robert, "Nonalignment as Yugoslavia's Answer to Bloc Politics", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 1, 2011, 146-179.

Новосељцев, Борис Сергејевич, „Совјетско-југословенски односи крајем 60-их и почетком 70-их година 20. века-, *Токови историје* 1/2020, 175–195.

Павловић, Војислав, "Идеолошки корени Титове спољне политике: Југославија као део совјетске интересне сфере", у: Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић (уред.), *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2013, 223-264..

Pelikan, Jan, "Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)" u: Radmila Radić (ured.) *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, 2008, 97-128.

Purat, Andrzej, Bielicki, Pavel, "An Analysis of Diplomatic Relations Between Yugoslavia and The Near East Countries in 1955-1970", *Istorija 20. Veka* 1/2021, 155-134.

Radchenko, Sergey, "The Sino-Soviet split", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 349-372.

Rakove, Robert B., "Two roads to Belgrade: the United States, Great Britain, and the first nonaligned conference", *Cold War History*, 14:3, 2014, 337-357.

Rajak, Svetozar, "The Cold War in the Balkans, 1945-56", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, Cambridge University Press, 2010, 198- 220.

Rajak, Svetozar, "In Search of a Life Outside The Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non-Alignment", u Ljubodrag Dimić (ured.), *Velike Sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955: slučaj Jugoslavije*, Beograd, 2005, 84-105.

Ruggenthaler, Peter, Knoll, Harald, "The Moscow "Negotiations": "Normalizing Relations" between the Soviet Leadership and the Czechoslovak Delegation after the Invasion", in: Günter Bischof, Stefan Karner, Peter Ruggenthaler (eds.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, London, 2009, 165-192.

Savranskaya, Svetlana, Taubman, William, "Soviet foreign policy, 1962-1975", in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds.), *The Cambridge History Of The Cold War*, I, Cambridge University Press, 2010, 134-157.

Станић, Вељко, „Милован Ђилас 1953/54 - између револуције и слободе“, *Токови историје*, 3/2008, 251-278.

Тимофејев, Александар, „'Није то борба за власт између појединих лица, већ конфликти између идеја и трендова...' - совјетско виђење политичких трансформација у Југославији 1966-1968“. *Токови историје*, 3/ 2010, 115-125.

Трипковић, Ђоко, „Спољни фактори и политичка кретања у Југославији 1945-1955“, *Историја 20. века* 2/1995, 77-90.

Трипковић, Ђоко, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961-1962. године“, *Токови историје* 3/2008, 76-97.

Трипковић, Ђоко, „Међународни положај Југославије и војна интервенција у Чехословачкој 1968“, *Историја 20. века* 1/2008, 115-130.

Трипковић, Ђоко, „Југословенско-совјетски односи и промена на совјетском врху 1963-1964“, *Историја 20. века*, 1/2009, 107-122.

Трипковић, Ђоко, „Враћање баланса у политици Југославије према суперсилама крајем 60-их година 20. века“, *Токови историје*, 2/ 2010, 75-94.

Трипковић, Ђоко, „Обнова политичког дијалога на највишем нивоу између Београда и Москве почетком 70-их година 20. Века“, *Историја 20. века*, 3/2011, 221-238.

Жарковић, Петар, „Сиповска концепција југословенске спољне политике: ДСИП у центру унутарпартијских спорења“, *Токови историје* 1/2017, 97-121.

Животић, Александар, „Југословенско-египатски војни односи 1953-1956“, *Токови историје* 1/2007, 154-169.

Животић, Александар, „Југославија и Блиски Исток (1945-1956)“, у: Слободан Селинић (уред.), *Спољна политика Југославије 1950-1961*, Београд, 2008, 483-496.

Животић, Александар, „КПЈ/СКЈ и Египатски комунисти и социјалисти 1946-1956“, *Токови историје* 3/2006, 153-167.

Животић, Александар, „Југославија и Блиски исток у Хладном рату (1945-1970)“, у Александар Животић (уред.), *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима*, Београд, 2010, 37-62.

Životić, Aleksandar, Čavoški, Jovan, "On the Road to Belgrade. Yugoslavia, Third World neutrals, and the Evolution of Global Non-Aligment, 1954-1961, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 18, No. 4, Fall 2016, 79-97

Čavoški, Jovan, "Between great Powers and The Third World neutralist: Yugoslavia and The Belgrade Conference of The Non-Aligned Movement 1961", in: Nataša Mišković, Harald Fisher-Tine, Nada Boškowska (eds.), *The Non-Aligned Movement and the Cold War: Delhi-Bandung-Belgrade*, London, 2014, 184-206.

Чавошки, Јован, „Идеолошки пријатељ из далека: Југославија и Азијска социјалистичка конференција“, *Историја 20 века*, 1/2019, 139-160.

Zubok, Vladislav, „The Soviet Union and detente of the 1970s“, *Cold War History*, 8(4), 2008, 427-447.

Биографија

Петар (Светислав) Жарковић рођен је у Београду 1984. Основну школу и гимназију завршио је у Београду. Основне студије на одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду окончао је 1. јуна 2011. године, одбранивши дипломски рад под називом *Марко Никезић и српско партијско руководство 1968. године*. Током основних студија остварио је укупан успех изражен у просечној оцени 8,78. Мастер студије на Филозофском факултету у Београду уписао је школске 2011/2012. године са темом *Марко Никезић као амбасадор у САД (1958 – 1962)*, коју је одбранио септембра 2012. Од 2015. године постаје стручни сарадник Српског биографског речника у издању Матице српске. Учествовао као сарадник од 2018. на регионалном пројекту *Yuhistoria* са истраживачком темом *Југославија и СССР 1945-1980: историјат једног хладноратовског односа*. Од децембра 2020. као истраживач-сарадник запослен је у Институту за филозофију и друштвену теорију, где учествује у раду Лабораторије за изучавање социјализма и (пост)југословенске студије. Говори енглески језик.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Петар С. Жарковић

Број индекса 5И12-9

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Марко Никезић и југословенска спољна политика (1952-1972)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 30.12.2021.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Петар С. Жарковић

Број индекса 5И12-9

Студијски програм Историја

Наслов рада

Марко Никезић и југословенка спољна политика (1952-1972)

Ментор проф. др Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 30.12.2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Марко Никезић и југословенска спољна политика (1952-1972)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 30.12.2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство - некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство - некомерцијално - без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство - без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство - делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.